ئالىي مەكتەپلەر، ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەر ۋە كەسپىي
مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

جەمئىيەتشۇناسلىق

ئەخمەت يەھيا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

封面设计：艾克拜尔．沙力

جەمئىيەتشۇناسلىق

بۇ دەرسلىك تۆۋەندىكى كەسىپلەرده ئوقۇتاق قوللىنىدۇ.

- خەنزۇ تىلى تەرجىمانلىق (توللۇق كۇرۇس)
- مەمۇرىي باشقۇرۇش (توللۇق كۇرۇس)
- ئاخباراتچىلىق (توللۇق كۇرۇس)
- مەمۇرىي باشقۇرۇش (توللۇق كۇرۇس)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 7-228-06726-6
C·99(民文)定价：24.00元

ISBN 7-228-06726-6
9 787228 067268 >

ئالىي مەكتەپلەر، ئۆزلۈكسىز ئۆگەنگۈچىلەر
ۋە كەسپىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

جەمئىيەتشۇناسلىق

باش تۈزگۈچى: ئەخمەت يەھيا

تۈزگۈچىلەر: ئەخمەت يەھيا، غوپۇر ئىسمائىل
سەمەت ئابلىكىم، شېرىن قۇربان
ئابدۇشكۇر روزى، ئىسمائىل ھاجى
تۇرسۇن ساۋۇت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

社会学/艾合买提·亚克亚编著.—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2001.10
ISBN 7-228-06726-6

Ⅰ.社… Ⅱ.艾… Ⅲ.社会学—维吾尔文(中国少数民族语言) Ⅳ.C91

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2001)第 071070 号

责任编辑:阿布里米提·伊明
责任校对: 赛纳瓦尔,扎米拉
封面设计: 艾克拜尔·萨里

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码: 830001)
新疆新华书店发行
新疆新都实业总公司印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本 15.625 印张 2 插
2001 年 10 月第 1 版 2001 年 10 月第 1 次印刷
印数: 1—3000

ISBN7-228-06726-6/C.99 定价:24.00 元

كىرىش سۆز

«جەمئىيەتشۇناسلىق» ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئىمتىھان بېرىشتە تەسىس قىلىنغان ئاساسىي دەرسلەرنىڭ بىرى. بۇ دەرسلىك ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تولۇق كۇرس ۋە مەخسۇس كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئىمتىھان بەرگۈچىلەر-نىڭ، جەمئىيەتتىكى سىياسىي - قانۇن ساھەسىدىكى تەربىيىلەش كۇرسلىرىنىڭ، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي خىزمەت ۋە تەتقىقات بە-لەن شۇغۇللىنىۋاتقان خادىملارنىڭ جىددىي ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ تۈزۈپ چىقىلغان بولۇپ، ئۇلارنى «جەمئىيەتشۇناسلىق» بويىچە بىرقەدەر سىستېمىلىق بىلىمگە ئىگە قىلالايدۇ.

بۇ دەرسلىكتە «جەمئىيەتشۇناسلىق»نىڭ ئاساسىي نەزەرىيە-سى، ئاساسىي كاتېگورىيىلىرى ۋە بىلىملىرى بىرقەدەر سىستې-مىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«جەمئىيەتشۇناسلىق» جەمئىيەتنى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتە-دە قاراپ، ئىجتىمائىي قۇرۇلما بىلەن ئىجتىمائىي جەريانىنى تەت-قىق قىلىدىغان ئۇنىۋېرسال پەن. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ، ئىجتىما-ئىي مەسىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆزگىرىشى ۋە ئۇنىڭ ئوبيېك-تىپ مېخانىزمى ئۈستىدە كونكرېت تەتقىقات ئېلىپ بارىدۇ. بۇ-لۇپمۇ ھازىرقى ۋاقىتتا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ۋە جەمئىيەتشۇ-ناسلىق تەتقىقاتىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز بېيىشىغا

ئەگىشىپ، «جەمئىيەتشۇناسلىق» بارغانسېرى ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان زۆرۈر بىلىمگە ئايلىنىپ قالىدى. «جەمئىيەتشۇناسلىق» جۇڭگودا 1979 - يىلى قايتا ئەسلىگە كېلىپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي پەن سىستېمىسىدىكى ئورنى توغۇلانغاندىن كېيىن، خەنزۇ تىلىدا خېلى كۆپ دەرسلىك ۋە مەخسۇس تەتقىقات ئەسەرلىرى يېزىلىپ «جەمئىيەتشۇناسلىق» پەنىنى قايتا بەرپا قىلىش ۋە «جەمئىيەتشۇناسلىق» بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەھەتتە ئاكتىپ رول ئوينىدى. ئەپسۇسكى، ھازىرقىغا قەدەر ئۇيغۇر تىلىدا جەمئىيەتشۇناسلىققا ئائىت سىستېمىلىق بىرەر ئەسەر ياكى دەرسلىك يېزىلىپ باققىنى يوق. بۇ تۇنجى دەرسلىك بولۇپ، تۇزۇش جەريانىدا ئېلىمىزدە نەشر قىلىنغان «جەمئىيەتشۇناسلىق» قا دائىر دەرسلىك ۋە ئەسەرلەردىكى ئاساسىي نەزەرىيىۋى قاراش ۋە نۇقتىئىنەزەرلەردىن تولۇق پايدىلاندۇق. ئوقۇرمەنلەرنىڭ «جەمئىيەتشۇناسلىق»تىن ئىبارەت بۇ پەن توغرىسىدا دەسلەپكى قەدەمدە چۈشەنچە ھاسىل قىلىشىغا ئاسان بولۇشى ئۈچۈن، بۇ دەرسلىك مەزمۇنىنى جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ مۇئەييەن لوگىكىلىق تەرتىپى بويىچە بايان قىلىشقا تىرىشتۇق.

بۇ دەسلىكنى تۇزۇپ چىقىشتا ئاپتونوم رايونلۇق ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىۋچىلەردىن ئىمتىھان ئېلىش ئىشخانىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇتۇش باشقارمىسى ۋە ئۇرۇمچى غالىبىيەت كىتاب-خانىسى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى ۋە ياردىمىگە ئىگە بولدۇق. بىز ئۇلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

ئەخمەت يەھيا (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى دوتسېنتى) كىتابنى تۇزۇشكە مەسئۇل بولۇپ، تۇزۇش پروگراممىسىنى يېزىپ چىقتى ۋە كىتابنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىنى تەكشۈرۈپ - بېكىتىپ چىقىپ، پۈتۈن كىتابنىڭ سىستېمىسى، ئۇسلۇبى ۋە سۆز ئاتالغۇلىرى-

رنی بىرلىككە كەلتۈردى. شۇنىڭدەك كىتابنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 5 ـ، 6 ـ، 8 ـ، 12 ـ بابلىرىنى؛ غوپۇر ئىسمائىل (شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى پروفېسسورى)، سەمەت ئابلىكىم (شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى لېكتورى) 4 ـ، 7 ـ، 9 ـ، 11 ـ بابلىرىنى؛ شېرىن قۇربان (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پروفېسسورى) 10 ـ بابنى؛ ئابدۇشكۇر روزى (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى لېكتورى) 4 ـ بابنىڭ 2 ـ پاراگرافىنى يېزىپ چىقتى. ئىسمائىل ھاجى (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى دوتسېنتى)، تۇرسۇن ساۋۇت (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى لېكتورى) قاتارلىق يولداشلار مۇناسىۋەتلىك بابلارنىڭ مەزمۇنىنى يېزىشقا قاتناشتى.

«جەمئىيەتشۇناسلىق» دەرسلىكىنى تۈزۈش بىزنىڭ تۇنجى ئەمگىكىمىز. تەجرىبىمىزنىڭ يوقلۇقى، سەۋىيىمىزنىڭ چەكلىك بولغانلىقى ۋە ۋاقىتنىڭ قىسقا بولۇشى تۈپەيلىدىن بەزى خاتالىقلارنىڭ بولۇپ قېلىشى تەبىئىي. كەسپداشلارنىڭ ۋە ئوقۇغۇچى ـ ئوقۇرمەنلەرنىڭ دەرسلىكنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن تەخمۇ مۇكەممەل بولۇشى ۋە تولۇقلىنىشى ئۈچۈن تەنقىدىي تۈزىتىش پىكرى بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

تۈزگۈچىدىن

2001 .7 .28

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب جەمئىيەتشۇناسلىق ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 1
بىرىنچى پاراگراف جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى 1
1. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىيات تارىخى 1
2. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش 11
ئىككىنچى پاراگراف جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ۋە ئالاھىدىلىكى 16
1. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەبرى 16
2. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى 20
3. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئالاھىدىلىكى 26
4. جەمئىيەتشۇناسلىقنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى 29
ئۈچىنچى پاراگراف جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئىجتىمائىي پەندىكى ئورنى 39
1. جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن باشقا ئىجتىمائىي پەن-لەرنىڭ مۇناسىۋىتى 39
2. جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن تارىخىي ماتېرىيالىزم-نىڭ مۇناسىۋىتى 45

تۆتىنچى پاراگراف جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى 48
1. جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى 48
2. جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى ئاساسىي باسقۇچلار 55
ئىككىنچى باب جەمئىيەت ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي ئامىللىرى 61
بىرىنچى پاراگراف جەمئىيەت دېگەن نېمە؟ 61
1. جەمئىيەت چۈشەنچىسى 61
2. ماركسىزملىق جەمئىيەت قارىشى 64
ئىككىنچى پاراگراف نوپۇس 69
1. نوپۇس قۇرۇلمىسى 69
2. نوپۇسنىڭ تەبىئىي قۇرۇلمىسى 70
3. نوپۇسنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى 75
4. نوپۇسنىڭ ماكان جەھەتتە تارقىلىشى 77
5. نوپۇس جەريانى ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىشى 78
6. نوپۇس جەريانىنىڭ خاراكتېرى ۋە قانۇنىيىتى ... 82
ئۈچىنچى پاراگراف تەبىئىي مۇھىت 89
1. تەبىئىي مۇھىت چۈشەنچىسى 89
2. تەبىئىي بايلىقلاردىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى قوغداش 94
تۆتىنچى پاراگراف مەدەنىيەت 99
1. مەدەنىيەت چۈشەنچىسى 100
2. ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ مەزمۇنى 102

3. ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى 105
4. مەدەنىيەتنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى 108
ئۇچىنچى باب جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلمىسى... 111
بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي جامائە 112
1. ئىجتىمائىي جامائە چۈشەنچىسى 112
2. ئىجتىمائىي جامائەنىڭ رولى 116
3. ئىجتىمائىي جامائەنىڭ تۈرلىرى 119
ئىككىنچى پاراگراف دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە ... 125
1. دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە چۈشەنچىسى 125
2. دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە ۋە كېيىنكى
ئىجتىمائىي جامائە 127
3. دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائەنىڭ ئالاھىدىلىكى ... 130
ئۈچىنچى پاراگراف ئائىلە 132
1. ئائىلە، نىكاھ ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى 132
2. ئائىلىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى ۋە تىپلىرى ... 136
3. ئائىلىنىڭ رولى 139
4. ئىجتىمائىي تەربىيە بېرىش رلى 143
5. مەنىۋى تۇرمۇشنى قامداش رولى 143
تۆتىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلار ... 144
1. ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگان ۋە ئۇنىڭ
تىپلىرى 144
2. ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلارنىڭ ئالاھىدىلىكى 148
3. تەشكىلىي ئورگان قۇرۇلمىسى 150
4. ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگان باشقۇرۇشى..... 152

بەشىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي رايون 156
1. ئىجتىمائىي رايون چۈشەنچىسى 156
2. ئىجتىمائىي رايونلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى ... 161
3. ئىجتىمائىي رايونلارنى تۈرگە ئايرىش 164
4. شەھەر ۋە يېزا ئىجتىمائىي رايونى 167
5. ئىجتىمائىي رايون تەتقىقاتىنىڭ ئۇسۇلى 169
تۆتىنچى باب جەمئىيەتنىڭ سىنىپىي قۇرۇلمىسى... 172
بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي سىنىپ ۋە قاتلام ... 172
1. ماركسىزملىق سىنىپ كۆزقارىشى 172
2. سىنىپ ۋە ئىجتىمائىي سالاھىيەت 177
3. سىنىپ ۋە ئىجتىمائىي ئورۇن 178
4. سىنىپ ۋە ئىجتىمائىي كەسىپ 180
5. سىنىپ ۋە دەرىجە 181
ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تەبىقە 182
1. سىنىپ بىلەن تەبىقىنىڭ مۇناسىۋىتى 182
2. ئىجتىمائىي تەبىقىگە ئايرىش ئۇسۇلى ۋە ئۇنىڭ
چىمى 183
3. ئىجتىمائىي تەبىقە تۈرلىرى..... 186
ئۈچىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي يۆتكىلىش..... 188
1. ئىجتىمائىي يۆتكىلىش دېگەن نېمە؟ 188
2. ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ شەكلى 189
3. ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ سەۋەبى ۋە شەرتى ... 191
4. جۇڭگونىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي
يۆتكىلىشنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ساقلانغان
مەسىلىلەر 197

بەشىنچى باب ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ۋە خاسلىقى 200
بىرىنچى پاراگراف ئادەمنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ... 200
1. ئادەم ۋە ئادەم بىلەن جەمئىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى ... 200
2. ئادەمنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ۋە ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى 204
ئىككىنچى پاراگراف ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ... 208
1. ئىجتىمائىيلىشىش جۇشەنچىسى 208
2. ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ زۆرۈرىيىتى 209
3. ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ ئىمكانىيىتى ۋە شەرت ـ شارائىتى 212
ئۈچىنچى پاراگراف ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ جەريانى ... 219
1. بالىلار ۋە ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى 219
2. ياش قۇرامىغا يەتكەن كىشىلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز ئىجتىمائىيلىشىشى ۋە تەكرار ئىجتىمائىيلىشىشى 225
3. قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش 228
تۆتىنچى پاراگراف خاسلىق 229
1. خاسلىقنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى 229
2. ئادەمنىڭ خاسلىق پەرقى ۋە ئىپادىسى 231
3. خاسلىق، مىللىيلىك ۋە سىنىپىيلىك 239
ئالتىنچى باب ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى 242
بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى 243

1. ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى چۈشەنچىسى 243
2. ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى تۈرلىرى 246
3. ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى قانۇنلۇقلۇقى 249
ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى ھەققىدە
كىللىرى 254
1. ھەمكارلىق 254
2. رىقابەت 257
3. توقۇنۇش 259
4. ماسلىشىش 261
5. ئاسسىمىلياتسىيە 263
ئۈچىنچى پاراگراف كوللېكتىپ ھەرىكىتى 266
1. كوللېكتىپ ھەرىكىتى چۈشەنچىسى 266
2. كوللېكتىپ ھەرىكىتىنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ سەۋەبى
ۋە شەرتلىرى 268
3. كوللېكتىپ ھەرىكىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى 271
يەتتىنچى باب ئىجتىمائىي تۈزۈم 273
بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئۇنىڭ
تىپلىرى 274
1. ئىجتىمائىي تۈزۈم چۈشەنچىسى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 274
2. ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ تىپلىرى 277
ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تۈزۈم قانۇنلۇقلۇقى
ۋە فۇنكسىيىسى 279
1. ئىجتىمائىي تۈزۈم قانۇنلۇقلۇقى 279
2. ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ فۇنكسىيىسى 280

3. ئېلىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈم ئىسلاھاتى 284
سەككىزىنچى باب ئىجتىمائىي تىزگىنلەش 289
بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ھەققىدە چۈشەنچە 289
1. ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئومۇمىي مەنىسى ... 289
2. ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ رولى 293
3. ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ۋە شەخسىي ئەركىنلىك... 296
ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ئاساسلىرى 300
1. ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئۇسۇلى 300
2. ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئاساسىي ئاساسلىرى 304
ئۈچىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى ... 313
1. ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىنىڭ مەنبەسى ۋە شەكىللىنىشى 313
2. ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى ئالاھىدىلىكى ... 315
3. مەملىكىتىمىزدىكى ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىنىڭ رولى 318
توققۇزىنچى باب ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش 321
بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ھەققىدە چۈشەنچە 322
1. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش چۈشەنچىسى 322
2. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ سەۋەبلىرى 326
3. ھازىرقى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ ئالاھىدىلىكى 330

ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ
شەكىللىرى..... 333
1. جەمئىيەتنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى..... 333
2. ئىجتىمائىي ئىسلاھات..... 334
3. ئىجتىمائىي ئىنقىلاب..... 335
4. ئىجتىمائىي چېكىنىش..... 336
ئۈچىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش توغرىسىدىكى
بىرقانچە خىل نەزەريىلەر..... 338
1. تارىخىي دەۋرىيلىك نەزەريىسى..... 338
2. ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى... 339
3. ئىجتىمائىي مۇۋازىنەت نەزەريىسى..... 340
4. ئىجتىمائىي توقۇنۇش نەزەريىسى..... 341
ئوننىنچى باب ئىجتىمائىي مەسىلە..... 344
بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي مەسىلە ھەققىدە قىسقىچە
چۈشەنچە..... 345
1. ئىجتىمائىي مەسىلە دېگەن نېمە؟..... 345
2. ئىجتىمائىي مەسىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى..... 348
3. جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ
مۇناسىۋىتى..... 350
4. ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ھەققىدىكى نەزەريە تەتقىقاتى..... 352
ئىككىنچى پاراگراف ئېلىمىزدىكى ئاساسىي ئىجتىمائىي
مەسىلىلەر..... 354
1. نوپۇس مەسىلىسى..... 355
2. ئېكولوگىيىلىك مۇھىت مەسىلىسى..... 362

3. ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى 373
4. ياشانغانلار مەسىلىسى 379
5. جەمئىيەت ئامانلىقى مەسىلىسى 382
6. ناتوغرا ئىستىل مەسىلىسى 390
7. نامراتلىق مەسىلىسى 398
8. ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش
مەسىلىسى 404
ئون بەشىنچى باب جەمئىيەتنى زامانىۋىلاش
تۈرۈش 415
بەشىنچى پاراگراف جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش
ئۇقۇمى 415
1. زامانىۋىلاشتۇرۇش دېگەن نېمە..... 415
2. جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىدىغان تارىخىي جەريان 416
3. جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش — تارىخىي ئەنئەنىلەرگە قارىتا ھەم تەنقىد قىلىش، ھەم ۋارىسلىق قىلىش جەريانىدۇر 418
4. جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش — ئىجتىمائىي سىستېمىنىڭ ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىش جەريانىدۇر 422
ئىككىنچى پاراگراف جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى 425
1. پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ پۈتكۈل ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتۈشى ... 425
2. ئىقتىسادنىڭ سىجىل ھەم تېز سۈرئەتتە تەرەققىي

قىي قىلىشى 428
3. ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ مۇكەممەللىشىشى ۋە
سىياسىينىڭ دېموكراتىيلىشىشى 432
4. ئىجتىمائىي قىممەت قارىشى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى-
نىڭ زامانىۋىلىشىشى 433
ئۇچىنچى پاراگراف تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر-
نىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئالاھىدىلىكى..... 436
1. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ زامانىۋىلىشى-
شىدىكى تارىخىي شارائىتلىرى 436
2. مەقسەتلىك، پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان
«سەكرەش» شەكلىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش ... 437
3. چەت ئەلنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتى ۋە تەرەققىيات
ئەندىزىسىنى كىرگۈزۈش ۋە قوبۇل قىلىش ... 439
4. «ئىككى مەنبە»لىك جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ
ئۇزۇن مۇددەت بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ
تۇرۇشى 440
تۆتىنچى پاراگراف ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك
زامانىۋىلاشتۇرۇش يولى 442
1. ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش
تارىخى 442
2. ئېلىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشىنىڭ
ئالاھىدىلىكى 444
ئون ئىككىنچى باب ئىجتىمائىي كاپالەت ۋە
ئىجتىمائىي خىزمەت 449
بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي كاپالەت ۋە ئۇنىڭ

مەزمۇنى 449
1. ئىجتىمائىي كاپالەت چۈشەنچىسى 449
2. ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى 457
3. ئىجتىمائىي كاپالەت تۈزۈمىنىڭ رولى 461
ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي خىزمەت 465
1. ئىجتىمائىي خىزمەت چۈشەنچىسى 465
2. ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈمدىكى ئىجتىمائىي خىزمەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى 470
3. ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى ... 473
4. ئېلىمىزدىكى ئىجتىمائىي خىزمەتلەرنى مەزمۇنى... 476

بىرىنچى باب

جەمئىيەتشۇناسلىق ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

جەمئىيەتشۇناسلىق — ئىنسانلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئىجتىمائىي پىكىرلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇئەيـيەن ئىلمىي سىستېمىغا كىرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ جەمئـيەتكە قارىتا بىر پۈتۈنلۈك نۇقتىسىدا تۇرۇپ، ئۇنىڭ ھەر سالـ تەققـىقات ئېلىپ بارىدۇ ۋە ئىجتىمائىي سىستېما ئىچىدىكى ئىجتىمائىي فۇنكسىيە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ تۇرغاچقا، جەمئـيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ۋە دائىرىسىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

بىرىنچى پاراگراف جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى

1. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققـىيات تارىخى

جەمئىيەتشۇناسلىق — ھازىرقى زامان تەبىئەتشۇناسلىق ۋە تېخنىكىلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە ئىجـتىمائىي جەريانىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجـتىمائىي تۇرمۇشىدىكى تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى،

راۋاجلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ مېخانىزمى ئۇستىدە ئىنچىكە، توغرا تەھلىل ئېلىپ بارىدۇ ۋە قىياس قىلىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق — جەمئىيەت توغرىسىدىكى بىر خىل بىلىم سىستېمىسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى «جەمئىيەت توغرىسىدىكى تەلىمات» دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى بىرىنچىدىن، جەمئىيەتنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان پەنلەر ناھايىتى كۆپ، جەمئىيەتشۇناسلىق بولسا پەقەت بۇنىڭ ئىچىدىكى كونكرېت بىر پەن. ئىككىنچىدىن، پۈتكۈل جەمئىيەت بىلەن جەمئىيەتنىڭ مەلۇم بىر ساھەسىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىجتىمائىي پىكىرلەر جەمئىيەتشۇناسلىق پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت بولغاچقا، جەمئىيەتشۇناسلىقنى ئىجتىمائىي پىكىرلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئىلمىي باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى دېيىشكە بولىدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ئۇزلۇكسىز بېيىشىغا ئەگىشىپ، جەمئىيەتشۇناسلىق بارغانسېرى ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان زور بىلىمگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش قانۇنىيىتىنى بىلىش ۋە ئىگىلىشىدە، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىكى تۈرلۈك ئامىللارنى گارمونىيىلىك تەرەققىياتقا ئىگە قىلدۇرۇشىدا ناھايىتى زور ئىلمىي رول ئوينىماقتا.

جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي پەنلەر ئىچىدىكى ياش بىر پەن. ئۇنىڭ مۇستەقىل بىر پەن بولۇپ شەكىللەنگىنىگە تېخى بىر يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت بولدى.

جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمى بەرپا بولۇشتىن ئىلگىرى، يەنى ئىنسانلار جەمئىيىتى پەيدا بولغاندىن تارتىپلا كىشىلەردە جەمئىيەت توغرىسىدا تۈرلۈك پىكىرلەر ۋە تەلىماتلار مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى كۈڭزى، مېڭزىلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئېتىكا ئىدىيىلىرى، قەدىمكى يۇنانىدىكى پىلاتوننىڭ «غايىۋى دۆلەت» توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرى بىلەن

ئاريستوتىلنىڭ جەمئىيەت توغرىسىدىكى تەلىماتلىرى؛ ياۋروپا ئوتتۇرا ئەسىردىكى توماس. ئاكۋىنىيا، ماكياۋللى قاتارلىقلار-نىڭ ئىجتىمائىي پىكىرلىرى؛ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇتەپەككۇر-لاردىن ئەل. فارابى ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تۇرلۇك ئىجتىما-ئىي قاراشلىرى ۋە يېقىنقى زامانداكى ياۋروپا بۇرژۇئا مۇتەپەك-كۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي پىكىرلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ دائىرە-گە كىرىدۇ. بۇ مۇتەپەككۇر، ئالىملار ئۆز زامانىسىدا، ئۆزلىرى ياشاۋاتقان رېئال جەمئىيەتنى ۋە تۇرلۇك ھادىسىلەرنى ئۇزلۇكسىز كۆزىتىش ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىغا مۇناسە-ۋەتلىك بولغان مەسىلىلەر ئۈستىدە تۇرلۇك كۆزقاراشلارنى ۋە تەسەۋۋۇرلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇبھىسىزكى، بۇ پىكىرلەر-نىڭ كۆپ قىسمى ئىنسانلار جەمئىيىتىگە قارىتا توغرا ۋە ئەتراپ-لىق چۈشەنچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ھازىرقى زامان جەمئىيەتشۇناسلىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمىسى ھېسابلىنى-دۇ.

بىراق، ئەينى دەۋرلەردە بۇ خىل ئىجتىمائىي پىكىر ۋە قاراشلار كۆپىنچە پەلسەپە، ئېتىكا، تارىخ، ئىقتىساد، سىياسىي ۋە دىنىي چۈشەنچىلەردىن ئايرىلىپ كېتەلمەيتتى. پىكىرلەرنىڭ مەزمۇنىدىمۇ غايىۋى تەسەۋۋۇرلار ئوبيېكتىپ تەھلىلدىن، ئىدە-راكى ئەقلىي يەكۈن تەجرىبە ماتېرىياللىرى ئاساسىدىكى ئىسپات-لاشتىن كۆپرەك ئىدى. ئېتىقاد پەندىن ئۈستۈن تۇراتتى، بۇ رېئال جەمئىيەتنى ئالاھىدە بىر ئوبيېكت قىلىپ، ئىلمىي ئۇسۇل-دا، سىستېمىلىق تەھلىل قىلىشۋاتقان ھازىرقى زامان جەمئىيەت-شۇناسلىقى بىلەن ئەلۋەتتە ئوخشاشمايدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي ئىدىيە قەدىمدىن تارتىپ بار بولغان بولسىمۇ، ئەمما جەمئىيەتشۇ-ناسلىق يەنىلا XIX ئەسىردە شەكىللەنگەن پەن.

جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر، جەمئىيەتشۇناسلىق دې-گەن بۇ ئاتالغۇنى ئەڭ دەسلەپتە فرانسىيىلىك پەيلاسوف ئاۋ-

غۇست. كونت (1798 — 1857) XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ئوتتۇرىغا قويغان دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنى ماتېرىيالىزم بىلەن ئىدېئالىزمدىن ھالقىغان دەلىلچىلىك پەلسەپىسىنىڭ ئاساسچىسى ۋە ھامىيىسى دەپ ھېسابلايدۇ.

ئەينى دەۋردە، مەشھۇر خىيالىي سوتسىيالىزمچى سىن. سىمون (1760 — 1825)، فورې (1772 — 1837)، ئوۋېن (1771 — 1858) قاتارلىقلار پۈتۈن كۈچى بىلەن جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش پىلانىنى تۈزۈپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ سىستېمىسىنى كۆكتۇل قويۇپ لايىھىلىگەن. سىن. سىمون تارىخنىڭ قانۇنىيەتلىك ھالدا تەرەققىي قىلىش تەلىماتىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇپ باققان. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا تەبىئىي پەندە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇۋاتقان فىزىكىنى تەتقىق قىلىپ، فىزىكىدىكى كۆزىتىش، سىلىشتۇرۇش، تەجرىبە قىلىش ئۇسۇلىنى جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىشقا تەتبىقلىماقچى بولغان ھەمدە ئۇنى قىياسەن «سوتسىئال فىزىكا» دەپ ئاتاپ، دەلىللەش ئۇسۇلى بويىچە ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنى چۈشەندۈرمەكچى بولغان. كونت ئەسلىدە سىن. سىمونغا ئالتە يىل كاتىپ بولغان. ئۇ سىن. سىمونىڭ جەمئىيەتنى ئىلمىي ئۇسۇل ئارقىلىق تەتقىق قىلغاندىلا، جەمئىيەتنى ياخشىلىغىلى بولىدۇ، دېگەن كۆزقارا-شىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئەينى چاغدىكى جەمئىيەتنى قانداق قىلىپ ئۆزگەرتىش، ياخشىلاش توغرىسىدا پىلان تۈزگەن. ئەمما، كېيىنكى چاغلاردا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا نەزەرىيىۋى ۋە سىياسىي مەسىلىلەردە جىددىي پىكىر ئىختىلاپى تۇغۇلغانلىقتىن كونت سىن. سىموندىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆزە-نىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى تىكلىگەن.

كونتنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «دەلىللەنگەن سىيا-سىي سىستېما» ۋە ئالتە توملۇق «دەلىلچىلىك پەلسەپە دەرسلە-كى» دېگەنلەر بار. ئۇمۇ «دەلىلچىلىك پەلسەپە دەرسلىكى» نىڭ

3 ـ تومىدا ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان مەخسۇس پەننى «سوتسىئال فىزىكا» دەپ ئاتىغان بولسىمۇ، لېكىن 4 ـ تومىنى نەشر قىلغان چاغدا ئۇ، «سوتسىئال فىزىكا» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئۆزگەرتىپ، تۇنجى قېتىم «سوتسىئالوگىيە» دېگەن بۇ يېڭى ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن ۋە مۇشۇنداق بىر خىل يېڭى پەننى بەرپا قىلىش توغرىسىدا ئۆزىنىڭ دەلىسەپكى تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇڭا كېيىنكى ۋاقىتتىكى جەمئىيەتشۇناسلار جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمى كونۇت تەتقىقاتىدىن ئېتىبارەن مەيدانغا كەلگەن دەپ قاراپ كەلمەكتە.

كونت جەمئىيەتشۇناسلىق دېگەن بۇ ئاتالغۇنى قوللىنىپ جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىنى بەرپا قىلىش توغرىسىدا دەسلەپكى تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بۇ ساھەدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتى ئانچە كۆپ ئەمەس. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان جەمئىيەتشۇناسلىقىمۇ بىر خىل تارىخىي ئىدىيىلىزملىق ئىجتىمائىي تەلىمات بولۇپ، دەللىلىنىشىچە ئۆزىنىڭ پەلسەپە ئاساسىي قىلغان. ئۇنىڭ مەقسىتىمۇ ئەينى چاغدىكى كاپىتالىزم جەمئىيىتىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭىچە بىر خىل ئىجتىمائىي تەرتىپنى تىكلەشتىن ئىبارەت.

كونت كىشىلەرنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئاساسىي بىلىملىرىنى ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، فىزىكا، خىمىيە، بىئولوگىيە ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق دەپ ئالتە خىلغا بۆلگەن. ئۇ بۇنىڭ ئىچىدىكى جەمئىيەتشۇناسلىقنى مۇشۇ ئالتە خىل پەننىڭ ئەڭ يۇقىرى قاتلىمى دەپ ھېسابلىغان. شۇڭا كونت ئوتتۇرىغا قويغان جەمئىيەتشۇناسلىق پۈتكۈل ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەن ئوخشاش مەنىدە قارالغان. ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىمۇ جەمئىيەتتىكى بارلىق ئىجتىمائىي ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

كونت جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات تېمىسىنى ئىجتىمائىي ستاتىكا (تۇرغۇنلۇق ھالىتى) ۋە ئىجتىمائىي دىنامىكا (ھە-

ربكەت هالىتى) دەپ ئىككى چوڭ دائىرىگە بۆلىنىدۇ. كونت ئوتتۇ-
رىغا قويغان ئىجتىمائىي ستاتىكا — ئىجتىمائىي تەرتىپ توغرىسى-
دىكى نەزەرىيە بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە ئۇنىڭ ئىچىدە-
كى ھەرقايسى بۆلەكلەرنىڭ ماسلىشىش مۇناسىۋىتىنى تەتقىق
قىلىدۇ. كونت «ئىجتىمائىي سىستېمىنىڭ پۈتكۈل گەۋدىسى
بىلەن ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدا چوقۇم تەبىئىي مۇرەسـ-
سە بولۇش كېرەك. ئۇنىڭ ھەر خىل فاكتورلىرى ھامان مەلۇم
بىر چاغقا كەلگەندە بىرلىشىپ، ئۇنىڭ خاراكتېرىگە ماس كېلىدە-
غان شەكىلگە ئىگە بولىدۇ. مەيلى ئىجتىمائىي تۈزۈم بولسۇن،
مەيلى ئىجتىمائىي ئەخلاق بولسۇن، ھامان شۇنداق بولىدۇ. ئەخـ-
لاق بىلەن ئىدىيە ئۆزئارا باغلانغان بولىدۇ. شۇنداقلا بۇ خىل
باغلىنىشتىن ھاسىل بولغان بىر پۈتۈن گەۋدە، مۇقەررەر ھالدا
ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتلەردىكى ئو-
مۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتى بىلەن ئۆزئارا ماسلىشىدۇ («دەلىلچە-
لىك پەلسەپە دەرسلىكى») دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ «ئىنسان
تەبىئىتى — بارلىق ئىجتىمائىي تۈزۈملەرنىڭ كېلىپ چىقىش
مەنبەسى»، «بارلىق ئىجتىمائىي پاراكەندىچىلىكنىڭ سەۋەبى ئۆز
مەنپەئىتىنى كۆزلەشنىڭ ئۆزگىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەشتىن
ئېشىپ كەتكەنلىكىدە» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سوتسىيالىزم
تەلىماتىغا ۋە ئىنقىلابقا قارشى چىقىدۇ.

كونت ئوتتۇرىغا قويغان ئىجتىمائىي دىنامىكا — ئىجتىمائىي
تەرەققىيات توغرىسىدىكى نەزەرىيە بولۇپ، ئىجتىمائىي سىستېمـ-
نىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنى تەتقىق قىلىدۇ. كونت كاپىتا-
لىزم دائىرىسىدىكى تەرەققىياتنىلا ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۇ تارىخنى
ئىدېئالىستىك ھالدا ئىدىيە تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى دەپ چۈشـ-
ىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جەمئىيەت تەرەققىيات باسقۇچـ-
نى ئىلاھىيەت باسقۇچى (خۇدانىڭ ئىرادىسى بويىچە كائىناتنى
چۈشەندۈرۈش)، مېتافىزىكا باسقۇچى (ئابستراكت پىكىرگە تا-

يىنىپ شەيئىلەرنى چۈشەندۈرۈش) ، دەللىلەش باسقۇچى (كۆزد-
تىش، سىلىشتۇرۇش ۋە تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق دەللىلەش)
دەپ ئۈچ باسقۇچقا بۆلىدۇ. ئۇ ئەينى چاغدىكى قالايمىقانچىلىق
ھالىتىنى ئىلاھىيەت سىياسىتى بىلەن مىتافىزىكىلىق سىياسەت
پەيدا قىلغان دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇ دەللىلەش پەلسەپىسى ئارقد-
لىق يېڭى ئىجتىمائىي تەرتىپنى قۇرۇپ، جەمئىيەتنى ئوڭشاشنى
تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ مۇشۇنداق دەللىلىكىنى ئۆزىگە ئىدد-
يىۋى بايراق قىلغان جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەرىيىسى بىر خىل
ئىسلاھاتچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا بۇر-
ژۇئا جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت ئىجتىمائىي تەرتىپىنى قوغداپ قە-
لىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

كونت گەرچە ئىنسانلار جەمئىيىتىنى تەتقىق قىلىشنى جەد-
ئىيەتشۇناسلىق دېگەن بۇ پەنگە يېڭىچاقلاپ، بۇ پەننىڭ مۇستە-
قىل ئورنى بولۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما
ئۇ بۇ جەھەتتە سىستېمىلىق بىر نەزەرىيە يارىتالمىغان. لېكىن
ئۇ جەمئىيەتشۇناسلىق دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئىجاد قىلىپ، بۇ
پەننىڭ نەزەرىيە سىستېمىسى توغرىسىدىكى دەسلەپكى تەسەۋۋۇر-
نى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە تەبىئىي پەن ئۇسۇلىنى جەمئىيەت
تەتقىقاتىغا تەتبىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. دەرۋەقە، بۇ
ھازىرقى زامان جەمئىيەتشۇناسلىقىنىڭ شەكىللىنىشىگە زور ئا-
ساس بولۇپ قالدى، ئەمما ئۇنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق ھەممىنى
ئۆز ئىچىگە ئالغان پەن دەپ قارىشى ھەم ئۇنى ئىجتىمائىي ستاتىكا
ۋە ئىجتىمائىي دىنامىكا دەپ بۆلۈشى، گەرچە جەمئىيەتشۇناسلىق
تارىخىدا ئۆزۈن مەزگىلگىچە تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما
ئۇ ھازىرقى كۈندە كىشىلەر تەرىپىدىن ناھايىتى ئاز قوللىنىلىدد-
غان بولدى. ئۇنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى توغرىسىدىكى ئۈچ
باسقۇچلۇق تەلىماتىنىمۇ كىشىلەر ئاللىقاچان تاشلىۋەتتى.

كونتتىن كېيىن جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن كۆپ-

رەك شۇغۇللانغان كىشى ئەنگلىيىلىك ھېربېرىت. سېپىنسېر (1821 — 1903) دۇر. ئۇ پەلسەپە ۋە جەمئىيەتشۇناسلىقتا كونتىنىك ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان. ئۇ جەمئىيەتشۇناسلىقنى كونكرېتلاشتۇرۇش ۋە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۇنىك بىر نەزەرىيە سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن تىرىشقان. ئۇ دار-ۋىننىك تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسىنى ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە تەتبىقلىغان. شۇڭا ئۇ غەرب جەمئىيەتشۇناسلىقىدىكى ئىجتىمائىي ئورگانىزم نەزەرىيىسى (سوتسىئال دارۋىنىزم) نىك ئاساسچىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. سېپىنسېر بارلىق نەزەرىيىۋى پەنلەرنى بىرلەشتۇرۇپ ئۇنىۋېرسال پەلسەپە سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن 10 تومлۇق «ئۇنىۋېرسال پەلسەپە» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان. ئۇنىك بۇ زور ھەجىملىك ئەسىرى «بىرىنچى پرىنسىپ»، «بىئولوگىيە پرىنسىپلىرى»، «پسىخولوگىيە پرىنسىپلىرى»، «جەمئىيەت-شۇناسلىق پرىنسىپلىرى» ۋە «ئېتىكا پرىنسىپلىرى» دېگەن قىسىملاردىن تەركىب تاپقان. ئۇنىك يەنە مەخسۇس جەمئىيەتشۇ-ناسلىق توغرىسىدا يازغان «ئىجتىمائىي ستاتىكا»، «جەمئىيەت-شۇناسلىق تەتقىقاتى» دېگەن ئەسەرلىرى بار.

سېپىنسېر جەمئىيەتشۇناسلىقىنىك ئالاھىدىلىكى سوتسىئال دارۋىنىزمدىن ئىبارەت. ئۇ ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بىئولوگىيىلىك ھادىسىلەرگە ئوخشاتقان. ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىك تەشكىلىي تۈزۈلمىسى خۇددى جانلىقلار ئورگانىزمىغا ئوخشاش بىئولوگىيىلىك قانۇنىيەتلەرگە بويسۇنىدۇ، ھايۋانلار ئورگانىز-مىدا ئۇچ ئەزا سىستېمىسى، يەنى ئوزۇقلىنىش، ھەزىم قىلىش تەڭشەش سىستېمىسى بولغىنىغا ئوخشاش جەمئىيەتنىك تۈزۈلمە ئىقتىدارىدىمۇ ئۇچ سىنىپ، يەنى ئوزۇقلاندۇرۇش رولىنى ئۆتەي-دىغان ئىشچىلار سىنىپى، تەقسىم قىلىش ياكى ئالماشتۇرۇش رولىنى ئۆتەيدىغان سودىگەرلەر سىنىپى، ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭ-

شەيدىغان سانائەت كاپىتالىستلىرى سىنىپى بولىدۇ دەپ قارايدۇ. دېمەك، ئۇ جەمئىيەتنىڭ تۈزۈلمە ئىقتىدارىنى مۇشۇنداق ئورگانىك ھالدا ماسلاشقان بىر پۈتۈن گەۋدە دەپ قارايدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ رىقابەت، ئۈيغۇنلىشىش، ئۈيغۇنلىشالمىغانلىرى شاللىنىپ كېتىش، تەبىئىي ھالدا تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش دېگەن بىئولوگىيىلىك قانۇنىيەتلەر بويىچە چۈشەندۈرىدۇ، شۇڭا ئۇ جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ نىشانى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا تەكلىپ بېرىش ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش نەتىجىسىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈپ تۇرۇش دېگەننى تەشەببۇس قىلىپ، ھەرقانداق خىلدىكى ئىجتىمائىي ئىسلاھاتقا قارشى تۇرىدۇ ۋە ئۇنى «ئىجتىمائىي مۇۋازىنەت»نى بۇزغانلىق دەپ قارايدۇ. سېپىنسىر جەمئىيەتشۇناسلىق ئىدىيىسى ماھىيەتتە كاپىتالىزمنىڭ ئەركىن رىقابىتىنى ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى جەمئىيەتشۇناسلىققا نىسبەتەن سېپىنسىر نەزەرىيىسىنىڭ تەسىرى بىر قەدەر چوڭ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بىئولوگىيىلىك ھادىسىلەرگە ئاددىي، مېخانىكىلىق ھالدا سېلىشتۇرۇشتەك ئۇسۇلىنى كىشىلەر خېلى بۇرۇنلا ئىنكار قىلغانىدى. سېپىنسىر ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئاساسىي تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىشنى تەكىتلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە بىۋاستە ھالدا ئائىلە، سىياسىي، دىن، سانائەت ۋە ئىجتىمائىي تىزگىنلەش قاتارلىق تۈزۈملەرنى تەتقىق قىلغان ھەمدە جامائەت، ئىش تەقسىماتى، ئىجتىمائىي بۆلۈنۈش قاتارلىق ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىن مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، ھازىرقى زامان جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى بولۇپ قالدى.

كونت جەمئىيەتشۇناسلىق دېگەن بۇ ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويۇ-

غاندىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر بىر يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتتى. مۇشۇ بىر يېرىم ئەسىر داۋامىدا جەمئىيەتشۇناسلىق تەرەققىي قىلىپ، سىستېمىلىق نەزەرىيىگە ۋە ئىلمىي مېتودقا ئىگە بىر مۇستەقىل پەنگە ئايلاندى ھەمدە ئۇ نۇرغۇنلىغان تارماق پەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇھىم ئىجتىمائىي پەندىن بىرى بولۇپ قالدى. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تارماق پەنلىرى ۋە ئارىلىق پەنلىرى ھازىر 100 خىلغا يېتىدۇ. ھازىر ھەرقايسى دۆلەتلەردە جەمئىيەتشۇناسلىق مۇھىم بىر ئىجتىمائىي پەن سۈپىتىدە تەتقىق قىلىنماقتا. ئالىي مەكتەپلەردە جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتلىرى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس خادىملار يېتىشتۈرۈلمەكتە. ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولى، تەرەققىيات شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەمما جەمئىيەتشۇناسلىق ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تۈرمۇشى بىلەن بارغانسېرى باغلىنىشلىق بولماقتا ۋە ئۇنىڭغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتمەكتە.

ئېلىمىز جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ قايسى ۋاقىتتىن باشلاپ مەيدانغا كەلگەنلىكىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە ئەڭ بۇرۇن سۆزلىگەن كىشى كاڭ يۇۋەي (1858 — 1927) ھېسابلىنىدۇ. كاڭ يۇۋەي گۇڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ نەنخەي دېگەن يېرىدىن بولۇپ، ئۇ جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئەرباب، ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق پىكىر ئېقىمىنىڭ ۋەكىلى، شۇنداقلا ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر زات. كاڭ يۇۋەي 1891 ـ يىلى گۇاڭجۇنىڭ چاڭ شىڭلى دېگەن يېرىدە بىر مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسىدا «يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىلمى» دېگەن بىر پەن تەسىس قىلىنغان. بۇنىڭدا سىياسىي ئىلىم، جامائە ئىلمى قاتارلىق دەرسلەر سۆزلەنگەن، بۇ يەردىكى جامائە ئىلمى ئەمەلىيەتتە جەمئىيەتشۇناسلىق ئىدى. كاڭ يۇۋەيدىن كېيىن، 1903 ـ يىلى يەن فۇ ئەنگلىيە جەمئىيەتشۇناسى سېپېنسېرنىڭ «جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى» دېگەن كىتابىنى

تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. بۇ كىتاب جۇڭگودا غەرب جەمئىيەتشۇناسلىقىنى تونۇشتۇرغان تۇنجى كىتاب بولۇپ، دۆلەت ئىچىدە چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان ۋە جۇڭگو جەمئىيەتشۇناسلىقىنىڭ پەيدا بولۇشىغا تۈرتكە بولغان. كېيىنكى چاغدا جاڭ تەييۇەن ئەپەندى جەمئىيەتشۇناسلىق (社会学) دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ياپون تىلىدىن قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەن. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، جەمئىيەتشۇناسلىق دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەنىپ، چەت ئەللىكلەر باشقۇرغان مەكتەپلەردە جەمئىيەتشۇناسلىق دەرسى ئۆتۈلگەن. 20 ـ يىللاردىن كېيىنلا چەت ئەللەردە جەمئىيەتشۇناسلىق ئۆگەنگەن جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچىلار قايتىپ كېلىپ ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە جەمئىيەتشۇناسلىق بويىچە دەرس ئۆتكەن ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتلىرى قۇرۇلغان. جۇڭگو دا بۇ ساھەدىكى كەسپىي خادىملارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، جەمئىيەتشۇناسلىقمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 1952 ـ يىلى ئالىي مەكتەپلەرنى رەتكە سالغان چاغدا تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1979 ـ يىلىغا كەلگەندە، جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى ۋە ئوقۇتۇش خىزمىتى ئەسلىگە كەلگەن.

2. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش

ھەرقانداق بىر پەننىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخى جەريانىدىكى مەلۇم بىر مۇئەييەن تارىخى شارائىت بىلەن باغلىنىدۇ ھەمدە ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا پەنلەرنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى شەرت قىلىدۇ.

كونتېنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى مۇستەقىل بىر پەنگە ئايلاندۇرۇش تەسەۋۋۇرىنىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس. بەلكى ئەينى دەۋر-

دىكى ئىجتىمائىي تارىخىي شارائىت ۋە ئىلىم - پەن تەرەققىياتى-نىڭ مۇئەييەن سەۋىيىسى بەلگىلىگەن مۇقەررەر نەتىجە.

ئىجتىمائىي شارائىتتىن قارىغاندا، كونت ياشىغان دەۋر كاپىتالىزم زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىت-تا يەنە كاپىتالىزمنىڭ خىلمۇ خىل ئىجتىمائىي ئىللەتلىرى ئاشكارىلىنىپ چىقىشقا باشلىغان مەزگىل ئىدى. 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە يۇز يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە غەربىي ياۋروپادا يۈز بەرگەن ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى، فرانسىيە چوڭ ئىنقىلابى غەربىي ياۋروپادا بىرنەچچە ئەسىر داۋام قىلغان ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ غەلىبە-باسقان ھالىتىگە خاتىمە بېرىپ، جەمئىيەتتە جىددىي ئۆزگىرىش-لەرنى بەرپا قىلدى. كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ غايەت زور تەرەققىياتىنى بارلىققا كەلتۈردى. پەن - تېخنىكا كەشپىياتلىرى، زور تېپتىكى ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ مىسلىسىز تەرەققىياتى مانا بۇلار-نىڭ ھەممىسى ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغان ئىشلار ئىدى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بۇ خىل مىسلىسىز تەرەققىياتى جەمئىيەتنىڭ ھەممىلا ساھەلىرىدە چوڭ ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى. جايلارنىڭ ۋە مىللەتلەرنىڭ بۇرۇنقىدەك بىكىنمىچىلىك ھالىتى ۋە ئۆزىنى - ئۆزى قامداپ ئۆتۈشتەك ئىجتىمائىي تۈرمۇش ھالىتى تەدرىجىي تۈگەپ، ئۆزئا-را ئالاقە قىلىدىغان، بىر - بىرىگە تايىنىدىغان يېڭىچە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت شەكىللەندى. كاپىتالىزم غايەت زور شەھەرلەرنى پەيدا قىلدى ۋە تەرەققىي قىلدۇردى. بۇنىڭ بىلەن زور تۈركۈمدىكى يېزا ئاھالىسى نادان يېزا تۈرمۇشىدىن قۇتۇلۇپ، شەھەر ئاھالىسىگە ئايلاندى.

ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي زىد-

دىيەتلىرى ئاشكارىلىنىپ، بىرمۇنچە ئىجتىمائىي مەسىلىلەر بار-لىققا كەلدى. شۇ چاغدا شەھەرلەرگە نەچچە ئون مىڭلىغان دېھقان-لار يېغىلغان بولۇپ، ئۇلار زاۋۇت - فابرىكىلارغا بېرىپ ئىش ئىزلەيتتى. ئەمما ئۇ جايلارنىڭ ئەمگەك شارائىتى ئېغىر - مۇش-كۈل بولۇپ، ئىشچىلارنىڭ ھاياتى دائىم خەۋپ ئىچىدە ئۆتەتتى. سېسىق، بۇلغانغان ھاۋادا، ئاددىي، قوپال سېخلاردا، شاۋقۇنلۇق ماشىنا ئاۋازى ئىچىدە، ئەر - ئايال ئىشچىلار ۋە بالا ئىشچىلار ئون نەچچە سائەت ئىشلىسىمۇ ئىنتايىن تۆۋەن ماۋاشقا ئېرىشە-لەيتتى. ماشىنىلارنى بۇزۇش، نامايىش قىلىش، ئىش تاشلاش، ئىشسىزلىق ئارقىسىدا كاپىتالىستنىڭ ھاكىمىيەت گۇمران بو-لۇش، يىمىرىلىش ياكى ئاغدۇرۇلۇش ھالىتىدە تۇراتتى. كىشە-لەرنىڭ ئەنئەنىۋى قىممەت كۆزقارىشى ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئىجتىمائىي بايلىق تېزدىن مەركەزلىشىپ باي - كەمبەغەللىك ئىككى قۇتۇپقا ئايرىلىشقا باشلىدى. نەتىجىدە ئىشسىزلىق، جىنا-يەت ئۆتكۈزۈش قاتارلىق تۇرلۇك ئىجتىمائىي مەسىلىلەر كەينى - كەينىدىن پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ بىر چوڭ داۋالغۇش، ئۆزگىرىش ۋە ئىنقىلاب دەۋرى بولۇپ، كاپىتا-لىزم دەۋرىنىڭ ئۆتكەنكى ھەرقانداق دەۋرلەرگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكى ئىدى.

مۇشۇ ۋاقىتتا كىشىلەر ئاخىرى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋا-لىغا ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋىتىگە سوغۇق نەزەر بىلەن قارايدىغان بولدى. بۇرۇن كىشىلەر دائىم ئۆزۈن مۇددەتكىچە ئۆزگەرمەيدە-غان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بويىچە تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەچكە، ئۇنى باشقىچە چۈشىنىشنى ئويلىمايتتى. مۇشۇنداق تۇرمۇش يوللۇق دەپ قارايتتى. ئەسلىدە-لىزم جەمئىيىتىدە، ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن ھەربىر قائىدىسىگە قارىتا نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق بولۇپ قال-غان؟ دېگەن سوئالنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى

بولمايتتى هەم ئۇنىڭغا يول قويۇلمايتتى. ئەمدى فېئودال، مۇسـ
تەبىت تۈزۈم بىلەن دىنىي مەھكىمىنىڭ مۇقەددەس ھوقۇقى ئالـ
لىقاچان گۈمران بولغان ئەھۋالدا كىشىلەر ئەنئەنىۋى ئىلاھىيەت
ئەقىدىلىرىگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى. كىشىلەر بۇرۇن خۇـ
دانىڭ ئىرادىسى ۋە چوڭ تەبىئەتنىڭ ئىرادىسى دەپ قاراپ ئىشـ
نىپ كەلگەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئۆزگەرتىشكە بولمىدـ
ىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتە
يۈز بەرگەن ئىشلارغا قارىتا، نېمە ئۈچۈن؟ دەپ سوئال قويۇشى
ھەتتا نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق بولىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلىشنى
جىددىي تەلەپ قىلىشى مۇمكىن بولۇپ قالدى.

ئىلىم ـ پەن تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا،
ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىلاھىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، تەبـ
ئىي پەن ئۇزۇن مەزگىل ئىلاھىيەتنىڭ بوغۇشى ۋە چەكلىمىسىگە
ئۇچراپ كەلگەنىدى. پەقەت ياۋروپا ئەدەبىيات ـ سەنئەت گۈللـ
ىنىش دەۋرىگە كەلگەندىلا، تەبىئىي پەن گۈللەپ ـ ياشناش مەزـ
گىلىگە قەدەم قويدى. مۇشۇ دەۋردە ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا،
جۇغراپىيە، فىزىكا، دىنامىكا، بىئولوگىيە قاتارلىقلاردا ناھايىتى
چوڭ ئىلگىرىلەشلەر بولدى. كونت دەۋرىگە كەلگەندە، تەبىئىي
پەنلەر تېخىمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. مەسىلەن، فارا
دى ئېلېكترولىز قانۇنىنى كەشىپ قىلدى. نېمىس ئاستىرونومى
گاللىي ماتېماتىكا ياردىمى بىلەن ئورنى ئالدىن ھېسابلاپ چىقىلـ
غان سەييارە نېپتۇننى تېلېسكوپ ئارقىلىق تاپتى. بولۇپمۇ نيۇـ
تونىڭ مېخانىكا نەزەرىيىسى پۈتكۈل كائىناتنى مۇكەممەل سۇـ
رەتلەپ بەردى. بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىلمىي تەجرىبە
بىلەن ئىنچىكە ماتېماتىكىلىق ھېسابلاش بىرلەشتۈرۈلگەن ئۇسۇل
تەبىئەت ھادىسىلىرى ئوستىدىكى تەتقىقاتتا قوللىنىلغانلىقتىن
ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. شۇڭا ئەينى زاماندا تەبىئىي پەن ئۇسۇلى
ئۆزىنىڭ غايەت زور قۇدرىتىنى نامايان قىلدى. بۇ ئىش ئىجتىمـا

ئي ئىسلاھاتچى ۋە مۇتەپەككۇرلارنىڭ چوڭقۇر دىققىتىنى قوزغىغان ھەمدە ئۇلاردا، تەبىئي پەن ئۇسۇلى تەبىئەت ھادىسىلىرى تەتقىقاتىدا بۇنچىلىك زور نەتىجە يارىتالىغانلىقىدىن، ئۇنداقتا ئۇنى جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىشتىمۇ پايدىلانسا بولامدۇ ـ قانداق؟ دېگەن ئوي تۇغۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تەبىئي پەننىڭ چوڭ تەبىئەت دۇنياسىنى بىلگىنىگە ئوخشاش جەمئىيەتنىمۇ بىلىش ئېھتىياجى ۋە ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ.

ئەينى دەۋردە، مەشھۇر خىيالى سوتسىيالىزمچى سېن. سىمون (1760 — 1825)، فۇرى (1772 — 1837)، ئوۋېن (1771 — 1858) قاتارلىقلار پۈتۈن كۈچى بىلەن جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش پىلانىنى تۈزۈپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئىجتىمائي قۇرۇلمىنىڭ يېڭى سىستېمىسىنى كۆڭۈل قويۇپ لايىھىلەيدۇ. سېن. سىمون تارىخنىڭ قانۇنىيەتلىك ھالدا تەرەققىي قىلىش تەلىماتىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇپ باقىدۇ. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا تەبىئي پەندە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان فىزىكىنى تەتقىق قىلىپ، فىزىكىدىكى كۆزىتىش، تەجرىبە قىلىش ئۇسۇلىنى جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىشقا تەتبىقلىماقچى بولىدۇ ھەمدە ئۇنى قىياسەن «سوتسىئال فىزىكا» دەپ ئاتاپ، دەسلەللەش ئۇسۇلى بويىچە ئىجتىمائي مەۋجۇدىيەتنى چۈشەندۈرمەكچى بولىدۇ. دەل سېن. سىمۇنىنىڭ ئىجتىمائي تەلىماتى ۋە ئىدىيىۋى تەسىرى ئارقىسىدا كونتمۇ تەبىئي پەننىڭ ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، (كونت ماتېماتىكا ۋە فىزىكا ئالىمى ئىدى) جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىدىغان مۇستەقىل بىر پەننى تىكلەش گاڭلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ھەمدە ئۇنى سوتسىئالوگىيە دېگەن پەنگە يىغىنچاقلايدۇ.

بۇ بىر قىسىم مۇتەپەككۇرلەر جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدا تۇرلۇك لايىھىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان بىر ۋاقىتتا، يەنە بىر تۈركۈم كىشىلەر جەمئىيەتتە يۈز بېرىۋاتقان مەسىلىلەرگە قارىتا ئەملىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ. بولۇپمۇ ئىشسىز-

لىق، كەمبەغەللىك، بايلىق سەۋىبىسى، نوپۇس، تۇرالغۇ ئۆي، ئىش ھەققى، بالا ئىشچى، يېمەك ـ ئىچمەك باھاسى ۋە جىنايەت ئۆتكۈزۈش قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، بۇ ھەقتە- كى سانلىق مەلۇماتلارنى جامائەتكە ئېلان قىلىدۇ. مەخسۇس تېمىلار بويىچە جەمئىيەتنى تەكشۈرۈش ۋە تەكشۈرۈپ ستاتىستىكا قىلىش ئۇسۇلىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىجتىمائىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى تېخىمۇ ئىشەنچلىك ماتېرىياللارغا ۋە جەمئى- يەتنى كۆزىتىش ئۇسۇلىغا ئىگە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن جەمئىيەت- شۇناسلىق ئىلمى تەبىئىي ھالدا دۇنياغا كېلىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ۋە ئالاھىدىلىكى

1. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەبىرى

ئومۇمەن ھەرقانداق بىر پەننى تونۇشتۇرۇشتىن ئاۋۋال شۇ پەننىڭ نېمىنى تەتقىق قىلىدىغانلىقى، خاراكتېرىنىڭ نېمە ئىكەن- لىكى توغرىسىدا بىرلىككە كەلگەن، ئېنىق، يېغىنچاق بىر تە- بىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. بىراق جەمئىيەتشۇناس- لىق ھەققىدە مۇشۇنداق بىر تەبىرنى ئوتتۇرىغا قويۇش تەس، چۈنكى جەمئىيەتشۇناسلىق دېگەن بۇ ئۇقۇمغا قارىتا ئۇزۇندىن بۇيان جەمئىيەتشۇناسلار تۇرلۇكچە تەبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى. شۇڭا بۇ مەسىلە جەمئىيەتشۇناسلار ئوتتۇرىسىدا تېخى تالاش ـ تارتىشتا كېتىۋاتقان مەسىلە دېيىشكە بولىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردە، ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەر- دە جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىققا بەرگەن تەبىرى ئوخشاش ئەمەس، ئىلىمىز جەمئىيەتشۇناسى سۇن بېنۇەن يازغان «جەمئىيەتشۇناسلىق ئاساسلىرى» دېگەن كىتابتا جەمئىيەتشۇناس-

لىق توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك توققۇز خىل تەبىر تونۇشتۇرۇلىدۇ: (1) ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس روس (Ross) نىڭ قارىشىچە: جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئىلمىي ئۇسۇلدا تەتقىق قىلىدىغان پەن. (2) گېرمانىيىلىك جەمئىيەتشۇناس سىممېل (simmel) نىڭ قارىشىچە، جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيەت شەكلىنى تەتقىق قىلىدۇ. (3) ئامېرىكىلىق مايو (Mayo) بىلەن توماس (Thomas) نىڭ قارىشىچە، جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيەت تۈزۈلمىسىنى تەتقىق قىلىدۇ. (4) ئامېرىكىلىق ۋورىت (Ward) نىڭ قارىشىچە، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىنسانلار مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. (5) ئامېرىكىلىق كاۋۋەر (Kavvor) نىڭ قارىشىچە، جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىنى تەتقىق قىلىدۇ. (6) ئامېرىكىلىق ۋارىت (Wright) بىلەن خارىت (Hart) نىڭ قارىشىچە، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىدۇ. (7) ئامېرىكىلىق سىسمېر (small) نىڭ قارىشىچە، جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيەتتىكى ئۆزئارا ئالاقە جەريانىنى تەتقىق قىلىدۇ. (8) رۇسىيىلىك جەمئىيەتشۇناس سوروكىن (Sorokin) نىڭ قارىشىچە، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىدۇ. (9) ئامېرىكىلىق پاك (park) نىڭ قارىشىچە، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي ھەرىكەتنى تەتقىق قىلىدۇ. سۇن بېنۇن يۇقىرىدىكى قاراشلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ خاتاسى يوق. پەقەت پىكىرنىڭ كەڭ-تارلىقى ئوخشىمايدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇ ئۆزى توققۇزىنچى قاراشقا قوشۇلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

دەۋر تەرەققىياتىغا ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ھازىر دۆلەت سىرتى ۋە ئىچىدە جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەبىرى ھەققىدە يېڭى چۈشەنچىلەر بارلىققا كەلمەكتە. ئامېرىكىنىڭ ھازىرقى زامانىدىكى مەشھۇر جەمئىيەتشۇناسى ئىنكېروس (Inkeles) ئۆزىنىڭ «جەمئىيەتشۇناسلىق دېگەن

نېمە» دېگەن كىتابىدا «ئەگەر سىلەر بىزدىن جەمئىيەتشۇناسلىق شۇغۇللىنىدىغان ئاساسىي مەسىلىلەرنى بىر ئېغىز سۆز بىلەن شەرھلەپ بېرىشنى سورىساڭلار، ئۇ ھالدا بىز، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي تەرتىپ بىلەن ئىجتىمائىي پاراكەندىچىلىكنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە ئىنتىلىدۇ»، «قىسقىسى، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي تەرتىپنى تەتقىق قىلىدۇ يەنى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكىتىنىڭ قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ دەپ ئېيتالايمىز» دەپ بايان قىلىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى جەمئىيەتشۇناسلار جەمئىيەتشۇناسلىق دېگەن بۇ ئۇقۇمغا قارىتا مۇنداق تەبىر بېرىدۇ: «جەمئىيەت سىستېمىسىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي رولىنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ قانۇنىيىتى»، «تۇرلۇك ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكىتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قانۇنىيىتى توغرىسىدىكى پەن». يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئېلىمىز جەمئىيەتشۇناسلىرى جەمئىيەتشۇناسلىققا قارىتا ئوخشاش بولمىغان تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنى تۆۋەندىكى ئالتە نۇقتىغا يىغىنچاقلىغىلى بولىدۇ: (1) جەمئىيەتشۇناسلىق كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. (2) جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي پۈتۈنلۈكنىڭ گارمۇنىيىلىك ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىش شەرتلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىدىغان بىر پەن. (3) جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي بىر پۈتۈنلىشىش جەريانى ۋە ئىجتىمائىي قاتلاملارنىڭ ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان بىر پۈتۈن ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. (4) جەمئىيەتشۇناسلىق مۇئەييەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ۋە بۇ مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. (5) جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى بىر پۈتۈنلۈك نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئۇنىۋېرسال تەتقىق

قىق .قىلىدىغان بىر پەن. (6) جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيەتنى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە قاراپ تەتقىق قىلىدىغان ئۇنىۋېرسال پەن. ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تۈزۈلمە فورماتسىيىسىنى، ئىجتىمائىي قۇرۇلما شەكلىنى ۋە جامائەت پائالىيەت قانۇنىيىتىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا تونۇش ئارقىسىدا يېقىنقى زامانىدا بەرپا بولغان پەن. ئۇ ئىجتىمائىي ھادىسىلەر، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر، ئىجتىمائىي تۈرمۇش، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۇستىدە ئىزدىنىدۇ. بولۇپمۇ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشنى مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ.

يۇقىرىقى كۆزقاراشلارنىڭ ھەممىسى جەمئىيەتشۇناسلار ئۆز-لىرىنىڭ ئىجتىمائىي تەتقىقات چۈشەنچىسى ئاساسىدىلا جەمئىيەت-شۇناسلىققا بەرگەن تەبىرلىرى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى كەڭرەك مە-نىدە ئېيتىلغان بولسا، بەزىلىرى تارراق مەنىدە ئېيتىلغان. بەزى-لىرى ئابستراكتنى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسا، بەزىلىرى كونكـ-رېتنى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھەرقانداق بىر خىلى جەمئىيەتشۇناسلار تەرىپىدىن ئو-مۇمىيۈزلۈك بىر دەك ئېتىراپ قىلىنغانمۇ ئەمەس. لېكىن ھەرقان-داق بىر خىلىمۇ جەمئىيەتشۇناسلار تەرىپىدىن تەنقىدكە ئۇچرىغان-مۇ ئەمەس.

نېمە ئۈچۈن جەمئىيەتشۇناسلىققا قارىتا مۇنداق خىلمۇخىل تەبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبىگە كەلسەك، بىرىنـ-چىدىن ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ناھايىتى كەڭ ۋە مۇرەككەپ بو-لۇپ، جەمئىيەتدىن ئىبارەت بۇ بىر پۈتۈن گەۋدىنى ئومۇملاشقان كۆزقاراش بويىچە تەتقىق قىلىش دائىم دېگۈدەك تارىخىي شارائىتـ-نىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇ پەننىڭ ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىگە تېخى بىر يېرىم ئەسىرگە يېقىنلا ۋاقىت ئۆتتى، تېخى مۇكەممەللىشىش دەرىجىسىگە يەتكىنى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ پەننىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بىلەن دائىرىسى جەمئىيەت

ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يەنىلا داۋاملىق ئۆزگەرمەكتە.

لېكىن بىز دەرسلىك مەزمۇنىنى بايان قىلىشقا قۇلايلىق بولۇش ھەمدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسلىكتىكى ئاساسىي كۆزقاراشلارنى ئىگىلىشى ئۈچۈن، يۇقىرىقى تەبىرلەرگە ئاساسەن جەمئىيەتشۇناسلىق ئۇقۇمىغا قارىتا قىسقىچە بىر تەبىرنى ئوتتۇرىغا قويىمىز. جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي سىستېمىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى، ئىجتىمائىي جەريانلىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى، ئىجتىمائىي ھەرىكەتنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان بىر پەن. بۇنى جەمئىيەتشۇناسلىققا قارىتا ئېنىق، مۇقىم بىر تەبىر دەپ كېتىشكىمۇ بولمايدۇ، لېكىن قانداقلا بولمىسۇن، بۇ نۇرغۇنلىغان جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ بەزى ئورتاق قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

مەلۇم بىر پەنگە تەبىر بېرىشتىكى مەقسەتمۇ شۇ پەننىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئارقىلىق ئاشۇ پەن تەتقىقاتىنىڭ يۆنىلىشىگە توغرا يېتەكچىلىك قىلىشتىن ئىبارەت. لېكىن بىز يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ساھەسى ناھايىتى كەڭ بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنى بىرنەچچە ئېغىز سۆز بىلەنلا يېغىنچاقلاپ كېتىش تەس. شۇڭا تەبىر ئۇستىدە تالاش - تارتىش قىلغاندىن كۆرە، ئەڭ ياخشىسى بىز جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆپرەك چۈشەنسەكلا بىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى چۈشەنچىمىز تېخىمۇ ئايدىڭلىشىشى مۇمكىن.

2. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

ھەرقانداق بىر پەننىڭ ئۆزىگە خاس تەتقىقات ئوبيېكتى بولغىنىغا ئوخشاش، جەمئىيەتشۇناسلىقمۇ ئۆزىگە خاس تەتقىقات

ئوبيېكتىگە ئىگە. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى مە-
سىلىسى ھەققىدە جەمئىيەتشۇناسلار ئىچىدە تۇرلۇك كۆزقاراش
ۋە پىكىرلەر مەۋجۇت. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىمىز جەمئى-
يەتشۇناسلىرىمۇ بۇ ھەقتە ئۆزلۇكسىز ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلارنى
ئېلىپ بارماقتا. بۇ خىل ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلار ئەمەلىيەتتە،
كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىققا بولغان تونۇشى ۋە چۇشەنچىسى-
نى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى ۋە جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەرەققى-
ياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئۇنداقتا جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى نېمە؟

ئەڭ ئومۇمىي مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، جەمئىيەتشۇناسلىق
جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىدۇ، يەنى جەمئىيەتنى ئوبيېكت قىلغان
پەن. جەمئىيەتشۇناسلىق دېگەن بۇ ئاتالغۇ غەربىي ياۋروپا تىلل-
ىرىدا Sociology (سوتسىئولوگىيە) دەپ ئاتىلىدۇ. ياۋروپا تىلل-
ىرىدىكى بۇ ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ لاتىن تىلىدىكى Societas
(جەمئىيەت) بىلەن يۇنان تىلىدىكى Logos (تەلىمات. بىلىم)
دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. مۇشۇ مەنە-
دىن ئېيتقاندىمۇ، ئۇ جەمئىيەت توغرىسىدىكى بىلىم ياكى تەلە-
مات دېگەنلىك بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا كونت جەمئىيەتشۇناسلىق
دېگەن بۇ ئاتالغۇنى دەل مۇشۇ مەنىدىن ئوتتۇرىغا قويغان ۋە
ئىشلەتكەنىدى.

لېكىن، جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەدرىجىي شەكىللىنىشى ۋە
تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ جەمئىيەتشۇناسلىق باشقا پەنلەر بىلەن بىر
قاتار تۇرىدىغان مۇستەقىل پەنگە ئايلانغاندىن كېيىن، جەمئىيەت-
شۇناسلار جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىغا قارىتا ئوخ-
شاش بولمىغان كۆزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىر قىسىم
جەمئىيەتشۇناسلار جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيەتنىڭ مەلۇم بىر
ساھەسىنى ياكى ئايرىم بىرقانچە ساھەسىنى تەتقىق قىلىدىغان
پەن. ئۇ ئاساسەن ئىجتىمائىي تۈزۈم، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت،

ئىجتىمائىي تۇرمۇش ياكى ئىجتىمائىي ھەرىكەت قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. يەنە بىر قىسىم جەمئىيەتشۇناسلار جەمئىيەتشۇناسلىق ئومۇمىي جەھەتتە پۈتكۈل جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ جەمئىيەتتىن ئىبارەت بىر پۈتۈن گەۋدە ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن دەپ قارايدۇ. يەنە بەزى جەمئىيەتشۇناسلار بولۇپمۇ غەرب جەمئىيەتشۇناسلىرى جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات دائىرىسى باشقا ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىق قىلمايدىغان «قالدۇق ساھە»لەر بولۇپ، ئۇ بىر خىل «قالدۇق ئىجتىمائىي پەن» دەپ قارايدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى مەسىلىسىدە بۇنداق خىلمۇخىل كۆزقاراش ۋە پىكىر - ئېقىملارنىڭ پەيدا بولۇشى جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ مەيدانى، كۆزقارىشى ۋە تەتقىقات نۇقتىسى، ئۇسۇلىغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماي، يەنە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ ئۆزىدىكى بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر.

جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى جەمئىيەت، لېكىن جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىنى ناھايىتى ئاددىي ھالدا «جەمئىيەت» دېگەن بۇ ئۇقۇمغا يىغىنچاقلاپ قويۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى جەمئىيەتنىڭ كونكرېت ھادىسىلىرى ۋە جەريانلىرىنى ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك پەنلەر تەتقىق قىلىدۇ. تۈرلۈك كونكرېت پەنلەر ئايرىم - ئايرىم ھالدا جەمئىيەت ھاياتىدىكى مەلۇم بىر تەرەپنى، مەلۇم بىر ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ياكى ھادىسىلەرنى (ئىقتىسادىي، سىياسىي، ئىدىيىۋى مۇناسىۋەت ياكى ھادىسىلەرنى) تەتقىق قىلىدۇ. شۇڭا جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىنى ئوچۇق نامايان قىلىش ۋە توغرا ئىگىلەش ئۈچۈن جەمئىيەتنىڭ ماھىيەتلىك مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىكىنى ئوبدان چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

جەمئىيەت ماھىيەت جەھەتتە تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر (ماددىي

ۋە مەنىۋى مۇناسىۋەتلەر) نىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى، بۇ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر بولسا يەنە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردىن تەركىب تاپىدۇ. ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر جەمئىيەتنىڭ سۇبيېكتى بىلەن ئوبيېكتىنىڭ بىر - بىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرنىڭ تۈرلۈك ئىپادىلىرىدىن ئىبارەت. قانداق جەھەتلەردىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، جەمئىيەت ئۆز مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئىنتىلگەن كىشىلەرنىڭ پائالىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بىرىنچىدىن، پائالىيەت جەمئىيەت سۇبيېكتىنىڭ ئاڭلىق پائالىيەتچانلىقىنىڭ ئىپادىسى يەنى ئادەمدىن ئىبارەت بۇ ئىجتىمائىي مەخلۇقنىڭ ئومۇمىيلىقىنىڭ ئىپادىسى. جەمئىيەت سۇبيېكتى ھېسابلانغان ئادەم تەبىئەت ساھەسىگە تەئەللۇق بولغان ھايۋاندىن پەرق قىلىدۇ. يەنى ئۇ باشقا نەرسىلەرنى ۋە ئۆزىنى ئوبيېكت قىلالايدۇ ۋە ئۇلار بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ. بۇنداق تەسىر كونكرېتنى ھالدا سۇبيېكتنىڭ ئوبيېكتنى بىلىش ۋە ئۆزگەرتىش پائالىيىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، پائالىيەت ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ رېئال شەكلى يەنى ئۇ «ئادەملەرنىڭ ھايات كەچۈرۈش پائالىيىتىنىڭ شەكلى (نەتىجىسى)»[1] بولۇپ، بۇنداق شەكىل ھەرىكەت ھالىتىدە بولىدۇ، پائالىيەتنىڭ نەتىجىسى ھەر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ ئاساسى شەكلى بولۇپ قالىدۇ. دېمەك جەمئىيەت تۈپ مەنىدىن ئېيتقاندا ئادەملەر پائالىيىتىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسىدىن شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت توربىدىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ تۈرغۇن ھالەتتىكى شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

جەمئىيەت — ئومۇمىي گەۋدە جەھەتتىن ئالغاندا، ئۆزىنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئىگە ئورگانىك سىستېما بولۇپ، ئۇنىڭ تۈرغۇن

---

① «لېنىن ئەسەرلىرى» 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 131 - بەت.

هالەتتىكى قۇرۇلمىسى بىلەن ھەربىر ھالىتىدىكى قۇرۇلمىسى جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ھەم بىر پۈتۈن گەۋدە، ھەم كۆپ تەرەپلىمىلىك، كۆپ ماھىيەتلىك ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەريىسىنىڭ ۋەزىپىسى ھەم جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، ھەم جەمئىيەتنى ھەرقايسى ساھە، ھەر خىل كۆرۈنۈشلەردىن تەتقىق قىلىپ، جەمئىيەتنى ئىلمى، ئەقىلغا مۇۋاپىق قىلىپ لايىھىلەپ، جەمئىيەتنىڭ ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇشى ھەم راۋاجلىنىشىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىدىغان ئەڭ ياخشى باشقۇرۇش پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىبارەت.

جەمئىيەتنىڭ ئاساسى مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتىن قارىغاندا، جەمئىيەت ماددىي مۇناسىۋەت بىلەن مەنىۋى مۇناسىۋەتتىن تەركىب تاپقان ئومۇمىي مۇناسىۋەت سىستېمىسىدىن ئىبارەت. جەمئىيەت سۇبيېكتى بولغان ئادەم ئەمەلىي پائالىيەت جەريانىدا، بىر تەرەپتىن ماددىي كۈچتىن پايدىلىنىپ ئوبيېكتنى ئۆزگەرتىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ماددىي مۇناسىۋەت تورىنى شەكىللەندۈرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، مەنىۋى كۈچتىن پايدىلىنىپ ئوبيېكتنى بىلىدۇ. ۋە شۇ ئارقىلىق مەنىۋى مۇناسىۋەت تورىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ۋەزىپىسىمۇ مۇئەييەن ئىجتىمائىي فورماتسىيە ئىچىدىكى كىشىلەردە شەكىللەنگەن تۈرلۈك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىدىن ئىبارەت.

جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئامىللىرى جەھەتتىن قارىغاندا، جەمئىيەت ئادەم، نەرسە ۋە ئىدىيىلەردىن تەركىب تاپقان سىستېمىدىن ئىبارەت. ئادەم جەمئىيەتنىڭ سۇبيېكتىنى يەنى يەككە ئادەمنى ۋە دۆلەت، مىللەت، سىنىپ، ئائىلە بولۇپ ئۇيۇشقان ئادەملەر توپىنى (ئىجتىمائىي جامائىنى) كۆرسىتىدۇ. نەرسە جەمئىيەتنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ياكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى

ماددي بايلىقنى ۋە ماددي ئەشيالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ئۇسۇلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ماددي تۇرمۇش شارائىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئىدىيە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتتە شەكىللەنگەن روھىي ھالىتىنى، مەدەنىيىتىنى، ئاڭ شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ھەرقانداق جەمئىيەت ئاشۇ ئۇچ ئامىلدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ ئامىللارنىڭ ھەرقايسىسىمۇ ئۆزىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىگە بولغان بولىدۇ. نوپۇس قانۇنىيىتى، مۇھىت قانۇنىيىتى ۋە مەدەنىيەت قانۇنىيىتى ئىچكى جەھەتتە بىر خىل مۇقەررەر باغلىنىشقا ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا ئۇيغۇنلاشقان، ماسلاشقان ھالدا تەرەققي قىلىدۇ.

جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيەتنى چوڭ بىر ئانا سىستېما ياكى چوڭ بىر ئورگانىك قانۇنىيەت سۈپىتىدە تەتقىق قىلىدۇ. بۇنىڭدا ئۇ ئالدى بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىپ، ئۇنىڭ ھەرقايسى بالا سىستېمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى، خۇسۇسىيىتىنى، ئىقتىدارى ۋە تەرەققىيات ئۆزگىرىشىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەھلىل قىلىش ئاساسىدا رەتلەپ، ئاندىن ئومۇملاشتۇرۇش تەتقىقاتى ئېلىپ بېرىپ، ھەرقايسى بالا سىستېمىلارنىڭ ئانا سىستېمىسىدىكى ئورنى ۋە رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. شۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ماھىيىتى، ئومۇمىي ئىقتىدارى، ئومۇمىي قانۇنىيىتى ۋە ئومۇمىي قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

دېمەك، جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مەلۇم بىر ساھەسى، مەلۇم بىر قاتلىمى ئىچىدە مەۋجۇت بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تۇرلۇك مۇناسىۋەت ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردىن شەكىللەنگەن ئورگانىك بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان جەمئىيەت ئىچىدە مەۋجۇت. شۇڭا جەمئىيەتشۇناسلىق پۈتكۈل ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە قارىتا بىر پۈتۈن

لۇك نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئۇنىۋېرسال تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي پەن بولۇپ، ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىمۇ ئىجتىمائىي سىستېما ئىچىدىكى ئىجتىمائىي فۇنكسىيە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان ئىجتىمائىي بىرلىكلەر ھېسابلىنىدۇ.

3. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئالاھىدىلىكى

جەمئىيەتشۇناسلىقنى باشقا پەنلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇ تۆۋەندىكىچە بىرقانچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

1) جەمئىيەتكە بىر پۈتۈنلۈك نۇقتىسىدا قاراش ئالاھىدىلىكى

جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدا ئېيتقاندا، جەمئىيەتنى پەقەت ئورگانىك بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە تەھلىل قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ تۇرلۇك تەركىبىي بۆلەكلىرىنى ۋە ئالاھىدە ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۇرلۇك مۇناسىۋەتلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك توغرا چۈشەنگىلى بولىدۇ. مانا بۇ جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ باشقا ئىجتىمائىي پەنلەردىن ئالاھىدە پەرق قىلىپ تۇرىدىغان تۈپكى ئالاھىدىلىكى.

جەمئىيەت ئۆزىگە تەۋە بولغان ھەرقايسى قىسىملاردىن بەرىككەن ئورگانىك سىستېما. شۇڭا جەمئىيەتنى ياكى جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ مەلۇم بىر قىسمىنى (ساھەسىنى) تەتقىق قىلغان چاغدا، مۇشۇ قىسمىنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەت ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئورنى بىلەن ئويناۋاتقان رولىنى، جەمئىيەتنىڭ بۇ قىسمى بىلەن باشقا قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا باغلىنىشىنى ۋە تەسىرىنى بىرلا ۋاقىتتا تەڭ تەتقىق قىلىش كېرەك. مۇشۇنداق تەتقىق قىلغاندىلا جەمئىيەتنىڭ پۈتۈن گەۋدەسىنى تونۇش مەقسىتىگە يېتكىلى بولىدۇ.

ئىجتىمائىي بىر پۈتۈنلۈك ئېدىيىسى، جەمئىيەتشۇناسلىق تەرەققىيات تارىخىدا خېلى ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتـ

قان كۆزقاراش. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا غەرب جەمئى-
يەتشۇناسى سېپىنېر «ئىجتىمائىي ئورگانىزم نەزەريىسى» نى
ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇ بىئولوگىيىلىك ھادىسىلەر قانۇنىيىتى-
نى ناھايىتى ئاددىي، مېخانىكىلىق ھالدا ئىجتىمائىي ھادىسىلەر
قانۇنىيىتىگە يۆتكەيدۇ، ئۇنىڭ نەزەريىسى گەرچە ناھايىتى قو-
يۇق «سوتسىئال دارۋىنىزم» تۈسىنى ئالغان بولسىمۇ، ئەمما
ئۇنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتنى ئورگانىك بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە
چۈشىنىش ئىدىيىسىنى ئەلۋەتتە مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

2) كەڭ دائىرىلىك بولۇش ئالاھىدىلىكى

جەمئىيەتشۇناسلىق كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى
ئۆزئارا ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتىنى ۋە ئىجتىمائىي ھەرىكىتىنى
كەڭ دائىرىدە تەتقىق قىلىدۇ. ئەڭ كىچىكى بىر ئادەم ئويناپ
چىققان رول. ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىسى، مۇناسىۋە-
تى، ئائىلە مۇناسىۋىتىدىن تارتىپ چوڭ ئىجتىمائىي ئورگانلار-
نىڭ مۇناسىۋىتى، سىنىپى مۇناسىۋەت، مىللىي مۇناسىۋەت شۇ-
نىڭدەك تۈرمۇش ئۇسۇلى مەسىلىسى، ئىجتىمائىي تۈزۈم مەسە-
لىسى، يېزىلار مەشىلىسى، شەھەرلىشىش مەسىلىسى، ئېكولو-
گىيە مەسىلىسى، ئىجتىمائىي قۇرۇلما مەسىلىسى، ئىجتىمائىي
ئۆزگىرىش مەسىلىسى، جىنايەت مەسىلىسى ۋە ئىجتىمائىي تىز-
گىنلەش مەسىلىسى، ئىجتىمائىي زامانىۋىلاشتۇرۇش مەسىلىسى
قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات دائىرە-
سى ھېسابلىنىدۇ. مانا بۇ جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ كەڭ دائىرىلىك
بولۇش ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

3) ئۇنىۋېرسال بولۇش ئالاھىدىلىكى

جەمئىيەت بىرلىككە كەلگەن بىر پۈتۈن گەۋدە ۋە كۆپ
قەۋەتلىك، كۆپ قۇرۇلمىلىق، كۆپ سوستاپلىق مۇكەممەل بىر
سىستېما. بۇ ئەلۋەتتە، جەمئىيەتنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان
جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ ئۇنىۋېرسال ئالاھىدە-

لىككە ئىگە بولۇش لازىملىقىنى بەلگىلىگەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ بۇ خىل ئۇنۇمۇرسال ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ھەرقانداق بىر ئىجتىمائىي ھادىسە ياكى ئىجتىمائىي مەسىلىنى تەتقىق قىلغان چاغدا ھامان مۇناسىۋەتلىك كۆپ خىل ئىجتىمائىي ئامىللارغا، ھەتتا تەبىئىي مۇھىتقىچە باغلاپ كۆزىتىدىغانلىقىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيەت ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلغان چاغدا، ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزىدىكى تەرەققىيات بىلەن پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەت نەتىجىلىرىنى تەتبىق قىلىنىشىنى ئويلىشىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيىتىنىڭ مەزمۇنى بىلەن خاراكتېرىنى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تەربىيىسى بىلەن كەسپىي تەربىيىلىنىش سەۋىيىسىنى، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى دۇچ كېلىۋاتقان ۋەزىپىسىنى چۈشىنىش دەرىجىسى بىلەن ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشقا بولغان ئىشەنچىنى ھەمدە تەبىئىي بايلىق بىلەن ئېكولوگىيىلىك مۇھىت قاتارلىقلارنىڭ ئوينايدىغان رولىنىمۇ ئويلىشىدۇ. شۇڭا جەمئىيەتشۇناسلىق ھەرقانداق بىر خىل ئىجتىمائىي مەسىلە ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا، دائىم ھاشقا ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ھەتتا تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۇنۇمۇرسال خاراكتېرىدىكى تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ. مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، جەمئىيەتشۇناسلىق ئۇنۇمۇرسال خاراكتېرلىك بىر پەن.

4) ئەمەلىيەتچىلىك ئالاھىدىلىكى

تەتقىقات مەزمۇنىدىن ئېيتقاندا، جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات تېمىلىرى دائىم كىشىلەر جىددىي ھەل قىلىش زۆرۈر دەپ قاراۋاتقان بىر قىسىم مەسىلىلەردۇر يەنى كىشىلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا جىددىي دۇچ كېلىۋاتقان ئەمەلىي ئىجتىمائىي مەسىلىلەر. مەسىلەن، ياشلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى، ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مەسىلىسى، نوپۇس مەسىلە-

سى، ئېكولوگىيە مەسىلىسى قاتارلىقلار. تەتقىقات ئىش تەرتىپى-
دىن ئېيتقاندا، جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقات ماتېرىياللىرى ئەڭ
ئەۋزەل ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىن بۇاستە كېلىدۇ. مەيلى نەزەر-
يە تەتقىقاتىدا بولسۇن ياكى كونكرېتنى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر
تەتقىقاتىدا بولسۇن، ئەڭ ئاۋۋال ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت ئىچىگە
بېرىپ بىرىنچى قول ماتېرىيال توپلاش كېرەك. مۇشۇ ماتېرىيال-
لارنى تەھلىل قىلىش ئاساسىدا يەكۈن چىقىرىش كېرەك، يېڭىچە
پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش لازىم. تەتقىقات ئۇسۇلىدىن ئېيت-
قاندىمۇ، جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيەت ئۇستىدىن ئەمەلىي تەك-
شۈرۈپ - تەتقىق قىلىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇ ئۇزاق
مەزگىل تەرەققىي قىلىش جەريانىدا، كۆپ مىقدارىدىكى تەكشۈ-
رۈپ - تەتقىق قىلىش ماتېرىياللىرىنى توپلاپلا قالماستىن، بەلكى
ئوخشىمىغان مەقسەت، ئوخشىمىغان ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدە-
غان، ئىشەنچلىك ماتېرىيالغا ئىگە بولىدىغان تەكشۈرۈپ - تەتقىق
قىلىش نەزەرىيىسىنى بارلىققا كەلتۈردى.

شۇڭا جەمئىيەتشۇناسلىق دائىم بەزى جەمئىيەتشۇناسلار ۋە
باشقا پەندىكى ئالىملار تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش
ئۇسۇل پېنى دەپ قارالماقتا.

4. جەمئىيەتشۇناسلىقنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيە-
تى

جەمئىيەتشۇناسلىقنى تەتقىق قىلىش ئىككى تەرەپلىمە ئەھ-
مىيەتكە ئىگە. بىرى، نەزەرىيىۋى ئەھمىيەتكە؛ يەنە بىرى، ئەمە-
لىي ئەھمىيەتكە ئىگە. نەزەرىيىۋى ئەھمىيىتى، ئىجتىمائىي ھە-
قىقەت ئۇستىدە ئىزدىنىش يەنى ئىجتىمائىي ساھەلەر ئىچىدىكى
ئوبېيېكتىپ قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىپ، ئىلمىي جەمئىيەتشۇ-
ناسلىقنى بەرپا قىلىش. ئەمەلىي ئەھمىيىتى، ئىجتىمائىي ھەقە-
قەتنى قوللىنىش ئارقىلىق جەمئىيەتنى ياخشىلاش، ئىجتىمائىي

مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىپ، نۆۋەتتىكى ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش.

1) نەزەرىيىۋى ئەھمىيىتى

ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ھەرقانداق بىر تۈرى مەلۇم بىر تەرەپ-تىكى ئىجتىمائىي ھەقىقەت ئۈستىدە ئىزدىنىپ، شۇ ساھەدىكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئىلمىي ھالدا چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكەت پائالىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم بولغاچقا، ئۇنىڭ نەزەرىيە-ۋى ئۇھەتتىن ھەل قىلىدىغان مەسىلىسىمۇ تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان ئادەملەر ئىجتىمائىي ھەرە-كەتنىڭ قانۇنىيىتىنى تېپىپ چىقىپ، مەلۇم بىر خىل ئىجتىما-ئىي ھەرىكەت پەيدا قىلغان سەۋەب بىلەن نەتىجىنى ۋە تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشنى يەنى ئىجتىمائىي ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى ئىلمى ھالدا چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئىجتىمائىي ھادىسە ۋە ئىجتىمائىي جەريانلارنىڭ ھەممىسى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىقىدۇ. ئىجتى-مائىي ھادىسىلەرنى ئىلمىي ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىشنىڭ ئۆزى، بۇ ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى پەيدا قىلغان ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر-نىڭ قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بەرگەنلىك بولىدۇ. قانداق ئامىل ۋە شەرتنىڭ رولى ئاستىدا قانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى ياكى مەلۇم بىر خىل ئىجتىمائىي ھەرىكەت قانداق ئىجتىمائىي ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقىدىغانلىقىنى چۈشەن-دۈرۈپ بەرگەندىلا، ئاندىن ئىجتىمائىي مەسىلىلەر توغرىسىدا بىر قەدەر ئېنىق چۈشەنچە ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە قارىتا ئىلمىي ھۆكۈم چىقارغىلى بولى-دۇ. مەسىلەن، بىز ئىجتىمائىي ئورگانلار تەتقىقاتىدا كىشىلەر نېمە ئۈچۈن ئىجتىمائىي ئورگانلارنىڭ بولۇشىغا موھتاج بولىدۇ.

قانداق ئېھتىياج قانداق ئىجتىمائىي ئورگاننى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىجتىمائىي ئورگانلارنىڭ خىزمەت ئۇنۇمدارلىقى قانداق ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. قانداق باشقۇرغاندا ئىجتىمائىي ئورگانلارنىڭ خىزمەت ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ ۋە ئورگانلار قۇرۇلمىسى بىلەن ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى نېمە ئۈچۈن ئۆزگىرىپ بارىدۇ، دېگەن مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. جىنايەت ۋە قائىدىغا خىلاپ ھەرىكەتلەرنى تەتقىق قىلغاندىمۇ، جىنايەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئىجتىمائىي سەۋەب نېمە؟ قانداق ئامىل جىنايەتچى ئۇنسۇرلاردا ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئۆلچىمىنىڭ تىزگىنلەش رولىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋېتىدۇ ياكى يوقىتىۋېتىدۇ. جىنايى ھەرىكەت قايسى خىل ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر بىلەن مۇقەررەر ئىچكى باغلىنىشقا ئىگە بولىدۇ، دېگەن مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. پەقەت كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى ئىگىلىگەندىلا، ئاندىن كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت پائالىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشقا پايدىلىق يۆنىلىشكە قاراپ مېڭىشىغا شەرت ھازىرلىغىلى ۋە ئۇنى يېتەكلىگىلى بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق، ئاكتىپ ئىجتىمائىي ھەرىكىتىنى قوزغاتقىلى ھەمدە ئىجتىمائىي ئورتاق تۈرمۇشقا پايدىسىز بولغان پاسسىپ ئىجتىمائىي ھەرىكەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ئۇنۇملۇك ساقلانغىلى بولىدۇ.

قىسقىسى، جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ نەزەرىيىۋى ئەھمىيىتى ئىنسانلارنى ئىجتىمائىي تۈرمۇش توغرىسىدىكى ئىلمىي بىلىملەر بىلەن تەمىن ئېتىپ، ئىجتىمائىي باشقۇرۇش ۋە جەمئىيەتنى ياخشىلاشنىڭ ئىلمىي ئاساسىنى تىكلەشتە. كىشىلەر جەمئىيەتتە ياشىغانىكەن، ئەلۋەتتە. ئۇلار جەمئىيەتنى باشقۇرۇشى ۋە ياخشىلىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن جەمئىيەتنى چۈشىنىش، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنىڭ قانۇنىيىتىنى ئىگىلەش لازىم بولىدۇ. باشقا ئىجتىمائىي پەنلەرمۇ جەمئىيەتكە مۇناسىۋەتلىك

لىك بىلىملەرنى ئۆگىتىدۇ. ئەمما جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەرىيە-
سى تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق
قىلىپ، كىشىلەرگە ھەرقايسى تەرەپلەردىكى ئىجتىمائىي ھەر-
كەت قانۇنىيىتىنى ئۆگىتىدۇ ھەمدە كىشىلەرنى ئىجتىمائىي تۈر-
مۇشنى ئاڭلىق باشقۇرۇش ۋە ياخشىلاش، جەمئىيەت تەرەققىيات-
نى ئىلگىرى سۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

2) ئەمەلىي ئەھمىيىتى

جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئەمەلىي ئەھمىيىتى دېگىنىمىز،
جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ قوللىنىلىش ئورنىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئە-
مەلىيەتتە تەتبىق جەمئىيەتشۇناسلىقى يەنى كونكرېتنى ئىجتىما-
ئىي تەتقىقات رول ئويناىدىغان دائىرىنى كۆرسىتىدۇ.

پەلسەپە ئىلمىدىن باشقا ھەرقانداق بىر ئىجتىمائىي پەننىڭ
قوللىنىلىش ئورنى جەمئىيەتشۇناسلىقتەك مۇنداق كەڭ دائىرە-
لىك ئەمەس. جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى ئىجتىمائىي تۈرمۇش-
نىڭ ھەممە ساھەلىرىگە، ھەممە تەرەپلىرىگە چوڭقۇرلاپ كىرە-
لەيدۇ بولۇپمۇ كونكرېتنى جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ھەربىر تۈر-
نىڭ ئېنىق مەقسىتى ۋە ئەمەلىي قوللىنىلىش ئورنى بولىدۇ.
شۇ سەۋەبتىن جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ قوللىنىلىش ئورنىنى
بىر - بىرلەپ تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ كېتىش دېگەندەك ئاسان
ئەمەس. بىز پەقەت بۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپكە يىغىنچاقلاپ
چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز.

(1) جەمئىيەت توغرىسىدىكى بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇش
رولىنى ئويناىدۇ.

جەمئىيەتشۇناسلىق ئوتتۇرىغا قويغان جەمئىيەتكە ئائىت ئا-
ساسىي بىلىملەر ئەمەلىيەتتە ھازىرقى زامان دۆلەتلىرىدىكى پۈق-
رالار بىلىشكە تېگىشلىك ساۋاتتۇر. يۈكسەك دېموكراتىيىگە ئە-
گە، يۈقىرى دەرىجىدە مەدەنىيلەشكەن مەملىكەتلەرنىڭ پۈقراسى
داۋاملىق ئۆزگىرىپ بېرىۋاتقان ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ

مۇھىتىغا ئاڭلىق ھالدا ماسلىشالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشى كېرەك. ئۇلار ئۆز جەمئىيىتىدىكى ئائىلە، ئىجتىمائىي جامائە، ئىجتىمائىي قۇرۇلما، نوپۇس، شەھەر - يېزا قاتارلىق جەھەتلەر-دىكى ئاساسىي تۈزۈلمە ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىش يۈزلىنىشىگە قارىتا يېتەرلىك تونۇشقا ئىگە بولۇشى، نېمىنىڭ ئائىلە، نېمە-نىڭ نىكاھ، نېمىنىڭ ئىجتىمائىي كەسىپ ئىكەنلىكىنى بىلىشى زۆرۈر بولۇپمۇ بىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەملىكىتىمىزنىڭ پۇق-رالىرىدا، ئەگەردە ئېلىمىز جەمئىيىتىگە قارىتا مۇشۇنداق بىلىم-لەر بولمىسا، ئۇ ھالدا ئۆز - ئۆزىنى ئىدارە قىلىشتىن ئىبارەت دېموكراتىك تۈرمۇشنى يولغا قويۇشتىن ئېغىز ئاچقىلى بولماي-دۇ. ھازىر زامانىۋىلاشقان دۆلەتلەردە، جەمئىيەتشۇناسلىق دەل مۇشۇنداق ئاساسى بىلىملەرنى ئۆگىتىش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستە-گە ئالغاچقا، جەمئىيەتشۇناسلىق تەرىبىيىسىگە ۋە ئىلمىي تەتقىقاتقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلمەكتە. چەت ئەللەردىكى نۇرغۇنلىغان مەملىكەتلەردە جەمئىيەتشۇناسلىق دەرسى ئالىي مەكتەپلەردە تە-سىس قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا مەكتەپلەردىمۇ تە-سىس قىلىنىپ، جەمئىيەتشۇناسلىق بىلىمى ئومۇملاشتۇرۇل-ماقتا. پارتىيىمىز ئەزەلدىن ئاممىغا بولغان سىياسىي - ئىدىيە-ۋى تەربىيىگە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن ھەمدە بۇ جەھەتتە ياخشى ئەنئەنە ۋە تەجرىبىلەرگە ئىگە. ئەمما، سىياسىي ئىدىيەۋى تەربە-يە بىلەن جەمئىيەت تەربىيىسىنى پۈتۈنلەي ئوخشاش دەپ كەتكە-لى بولمايدۇ. جەمئىيەت تەربىيىسى كەڭ دائىرىلىك مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. مەسىلەن، جەمئىيەتنىڭ رولى، تۈرمۇش ئۇسۇلى، شەخس بىلەن كوللېكتىپ، ئىجتىمائىي مۇنا-سىۋەت، ئىجتىمائىي چەكلىمە ۋە ئىجتىمائىي ئېتىكا، ئەخلاق ئۆلچەملىرى، ئىجتىمائىي تىزگىنلەش، ئىجتىمائىي مەسىلە قا-تارلىقلار. پۈقرالارغا مۇشۇ جەھەتلەردىن سىستېمىلىق تەربىيە ئېلىپ بېرىش ناھايىتى زۆرۈر. جەمئىيەتشۇناسلىق دەل مۇشۇ

جەھەتتىكى يېتەرلىك بىلىم ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپ بېرە-
لەيدۇ.

(2) ئىجتىمائىي خىزمەت ۋە ئىجتىمائىي باشقۇرۇش جە-
ھەتلەردىكى بىلىملەر بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە كىشىلەرنىڭ كىيىم - كې-
چەك، يېمەك - ئىچمەك، ئۆي - جاي، يۇرۇش - تۇرۇش
(قاتناش) ئىشلىرى، تۇغۇش، قېرىش، كېسەل بولۇش،
ئۆلۈم - يېتىم قاتارلىق مەسىلىلىرىنى فېئودالىلىق جەمئىيەتتە-
كىگە ئوخشاش خۇسۇسىي ئائىلىگە ۋە ئۇرۇق - تۇغقان، يار -
بۇرادەرلىرىگىلا تاپىنىپ ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ. ھازىر-
قى زامان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى تۇرمۇشنىڭ
ئىجتىمائىيلىشىشىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. جەمئىيەت تەرىپىدىن
تەمىنلەش زۆرۈر بولغان ئاممىۋى ئىجتىمائىي مۇلازىمەت ۋە ئىج-
تىمائىي سۇغۇرتا ئىشلىرى بارغانسېرى كۆپەيدى. ئۇ بولسىمۇ
تۇرلۇك ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى مەسىلەن، ئىجتىمائىي
سۇغۇرتا، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش - ياردەم بېرىش، ياش ئۆس-
مۈرلەر پاراۋانلىقى، ئاممىۋى تازىلىق ۋە مەدەنىيەت - كۆڭۈل
ئېچىش ئەسلىھەلىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت مۇشۇ ساھەلەردە
ئىشلەنگەن خىزمەت ۋە باشقۇرۇش ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئىجتىمائىي
خىزمەت دەپ ئاتىلىدۇ. ئىجتىمائىي باشقۇرۇشمۇ ئىنتايىن مۇ-
رەككەپ، ئۇنىۋېرسال بىر خىزمەت. ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي
باشقۇرۇشى بىلەن كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشى،
ئىلىم - پەن، مائارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ باشقۇرۇلۇشى،
ئىجتىمائىي خىزمەت ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىنىڭ باش-
قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۇرلۇك ئىجتىما-
ئىي باشقۇرۇش ئىشلىرىنىڭ مەزمۇنى ئوخشاش بولمايدۇ. ئەمما،
تۇپ ماھىيەتتىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا ئادەم
باشقۇرۇش ئىشى. كونكرېتنى ئېيتساق، ئادەملەرنىڭ ئىجتىما-

ئي هەرىكىتىنى باشقۇرۇش بولىدۇ. يەنى تۈرلۈك ستىياسەت ۋە قائىدە - تۈزۈملەرنى تۈزۈپ، ئىجتىمائي تەدبىرلەر ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائي ھەرىكىتىنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە يېتەكلەش، كىشىلەرنىڭ نېمىنى قىلىش، نېمىنى قىلماسلىق كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت. قىسقىسى ئۇ، ئىجتىمائي ھەرىكەت بىلەن ئىجتىمائي ئۇنۇمنى ماسلاشتۇرىدىغان رەھبەرلىك سەنئىتى. مۇشۇنداق ئىكەن ئىجتىمائي سىياسەتلەرنى تۈزگەن ۋە ئىجتىمائي تەدبىرلەرنى قوللانغان چاغدا كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائي ئېھتىياجى ۋە ئىجتىمائي ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى بىلىشكە توغرا كېلىدۇ.

چەت ئەللەردە نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائي مەمۇرىي ئورگانلار بىلەن زامانىۋىلاشقان كارخانىلارنىڭ ھەممىسى جەمئىيەتشۇناسلىق تەرىپىسىنى ئالغان مەخسۇس خادىملارنى قوبۇل قىلىپ باشقۇرۇش ئىشلىرىغا قاتناشتۇرماقتا. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ بەزىبىر ئاساسى ۋە ئۇسۇلى، ئۇنىڭ ھەرقايسى ساھەلەر بويىچە ئىلىپ بارغان ئىجتىمائي تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۈرلۈك ئىجتىمائي خىزمەتلەرنى باشقۇرۇشتىكى زۆرۈر بىلىمگە ئايلىنىپ قالدى. بولۇپمۇ جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئىجتىمائي ئورگان توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ئىجتىمائي خىزمەت توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ھەمدە ئىجتىمائي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى كونكرېتنى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشى ئىجتىمائي باشقۇرۇش خىزمىتىدە بۇاستە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

(3) ئىجتىمائي تەرەققىيات پىلانىنى تۈزۈشكە ئىلمىي ئاساس تەييارلاپ بېرىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەت پىلانلىق تەرەققىي قىلىدۇ. بەرەر دۆلەت، بىرەر ئىجتىمائي رايون، بىرەر ئورۇن ۋە ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ ھەممىسىنىڭلا تەرەققىيات پىلانى بولىدۇ. ئىجتىمائي ئىشلارنى باشقۇرۇشتا ئىلمىي پىلان تۈزۈش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ ئىجتىمائي ئىشلارنى باشقۇرۇشنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى ھېسابلىنىدۇ.

تىمائىي تەرەققىيات پىلانى جەمئىيەتنىڭ لايىھىلىنىشى بولۇپ، ئۇ ھەرقايسى تەرەپلەردىن ئىلىپ بېرىلىدىغان قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسى ۋە ئۆلچىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئۇ ئىلمىي ئاساس ئۇستىگە قۇرۇلۇشى كېرەك. ئىلمىي ئاساس دېگىنىمىز، ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانىنىڭ ھەقىقىتى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا تۈزۈلۈشىنى، ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەلغا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانى ھەرقايسى پەنلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، جەمئىيەتنى ئومۇميۈزلۈك ئىدارە قىلىش، ئۇنىۋېرسال تەرەققىي قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلغان سىستېمىلىق پىلان بولۇشى كېرەك.

بۇرۇن بىز ئىقتىسادىي تەرەققىيات پىلانىغىلا ئەھمىيەت بېرىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى كۆپرەك تەكىتلەپ كەلگەن. ئەمەلىيەتتە جەمئىيەت تەرەققىياتى بىر ئۇنىۋېرسال جەريان، ئۇ خىلمۇخىل مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ئامىللارغا چېتىلىدۇ. مۇشۇ ئامىللار ئىچىدە ئىقتىسادىي ئامىل دەرۋەقە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىسىمۇ، ئەمما پۈتكۈل جەمئىيەت تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىقتىسادىي تەرەققىيات يەنىلا ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر تەركىبىي قىسمىدىنلا ئىبارەت. جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئامىللىدىن باشقا يەنە سىياسىي - ئىدىيە، پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەنئەت ۋە ئىدېئولوگىيە قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەرەققىياتى بولىدۇ. بۇ ئامىللار ھەرگىز يەككە - يېگانە تۇرىدىغان ۋە تەرەققىي قىلىدىغان ئامىللار ئەمەس، بەلكى ئۆزئارا بېقىنغان ھالدا بىر - بىرىگە ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانى ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى كېرەك. بىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات پىلانىمىز 1982- يىلىدىن باشلاپ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانى قىلىپ

ئۆزگەرتىلدى. ئەلۋەتتە، بۇ خەتتىكىلا ئۆزگىرىش ئەمەس. بەلكى پىلانلىق مەزمۇنى، كۆلىمى، دائىرىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە بىزنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنى تونۇشىمىزنىڭ يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى.

جەمئىيەتشۇناسلار ئۆزلىرىنىڭ بىر يۈرۈش نەزەرىيە ۋە ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ھالىتى ۋە ئۆزگىرىش يۈزلىنىشى، كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجى، پوزىتسىيىسى، قىممەت چۈشەنچىسى ۋە ھەرىكەت يۆنىلىشىنى ئىگىلىيەلەيدۇ. جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدىن تەكشۈرۈلگەن ئەمەلىي ماتېرىياللار ۋە سانلىق رەقەملەردىن پايدىلىنىپ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ بىر يۈرۈش ئىجتىمائىي كۆرسەتكۈچ سىستېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جەمئىيەتنى ئالدىن مولچەرلەش بىلەن خەلق ئىگىلىكى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانىنى تۈزۈشكە ئىشتىراك قىلالايدۇ.

(4) جەمئىيەتشۇناسلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشىغا ياردەم بېرەلەيدۇ.

ئىجتىمائىي مەسىلە — ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئىجتىمائىي تەڭپۇڭسىزلىقنىڭ ئىپادىسى.

ھەرقانداق جەمئىيەتتە خاراكتېرى، شەكلى ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەر مەۋجۇت. ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئىجتىمائىي تەرتىپكە توسالغۇ بولۇپ، نورمالنى ئىجتىمائىي تۈرمۇشقا تەسىر يەتكۈزىدۇ، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆزگىرىشى قانچە تېز بولسا، جەمئىيەت تەرەققىياتىدا تەڭپۇڭسىزلىق، ماسلاشماسلىق ھادىسىلىرى قانچە كۆپ بولسا، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر شۇنچە كۆپ بولىدۇ.

كاپىتالىزم، فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى باسقاندىن كېيىن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىش سۈرئىتى ناھايىتى

تېز بولدى. بۇنىڭ بىلەن مىسلى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر مۇنچە ئېغىر ئىجتىمائىي مەسىلىلەر كېلىپ چىقتى. مەسىلەن، دېھقانلارنىڭ ۋەيران بولۇشى، ئىشچىلارنىڭ ئىشسىز قېلىشى، كەمبەغەللىك مەسىلىسى، شەھەر مەسىلىسى، جىنايى ئىشلار مەسىلىسى قاتارلىقلار. بۇ خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئەينى چاغدا، جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ تەتقىق قىلىشىغا تۇرتكە بولغان. ئۇلار بۇ خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇلىنى تېپىپ چىقىشقا ئورۇنغان. شۇڭا تەتبىق جەمئىيەتشۇناسلىقى مۇشۇ خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش جەريانىدا بارلىققا كەلدى ۋە راۋاجلاندى دەپ ئېتىنىشقا بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىمۇ ئوخشاشلا ئىجتىمائىي مەسىلىلەر مەۋجۇت بولىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدە ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئىجتىمائىي مەسىلىلەر نوپوس مەسىلىسى، ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ تەربىيىلىنىش ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى، جەمئىيەت ئامانلىقى مەسىلىسى، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق مەسىلىسى، شەھەر ئولتۇراق ئۆيى مەسىلىسى، قاتناش، مۇھىتنى ئاسراش، يېمەك - ئىچمەك، تەمىنلەش ۋە مۇلازىمەت مەسىلىسى، يېزا مەسىلىسى، ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىسى قاتارلىقلار. بۇ خىل مەسىلىلەر كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى شۇ خىلدىكى مەسىلىلەر بىلەن خاراكتېر جەھەتتىن پەرقلەنسىمۇ، ئەمما بۇلار سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا ۋە كىشىلەرنىڭ نورمال ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا تەسىر يەتكۈزمەكتە. بۇ خىل مەسىلىلەرنى ۋاقتىدا ھەل قىلغاندىلا، ئاندىن زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. ھالبۇكى، كونا مەسىلىلەر ھەل بولغاندىن كېيىنمۇ، يېڭى مەسىلىلەر چىقىپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي مەسىلىدىن خالى بولغان زامان ۋە جەمئىيەت مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە قارىتا تەكشۈرۈش -

تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭ ھالىتى ۋە دەرىجىسىنى توغرا قىياس قىلىش، كېلىپ چىقىش سەۋەبىنى تەھلىل قىلىپ ھەل قىلىشتە. كى پىكىر ۋە چارىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش دەل جەمئىيەتشۇناس. لىقنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن ۋەزىپە. جەمئىيەتشۇناسلار ئۆزلە. رىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتى بىلەن سوتسىيالىستىك زامانە. ۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق راۋاجلىنىشىغا تۆھپە قوشالايدۇ.

ئۇچىنچى پاراگراف جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئىجتىمائىي پەندىكى ئورنى

1. جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن باشقا ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتى

بىزگە مەلۇم، ئىلىم ـ پەن — تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە تەپەككۇر توغرىسىدىكى بىلىملەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئىنسانلار ۋە ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىپ، كىشىلەرنىڭ دۇنيانى بىلىشىگە، دۇنيانى ئۆزگەرتىشىگە دۇنيادىن پايدىلىنىشقا يېتەكچىلىك قىلىش. ئادەتتە ئۇ چوڭ جەھەتتىن ئىككى ئاساسىي تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، تەبىئەت ھادىسىلىرىنى تەتقىقات ئوبيېكتى. قىلغان تەبىئىي پەن. يەنە بىرى، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان ئىجتىمائىي پەن. مۇشۇ ئىككى تۈر ئۆز ئالدىغا يەنە بىرقانچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىجتىمائىي پەنلەر ئىچىدە. كى مۇھىم بىر تارماق پەن. ئۇ پۈتكۈل جەمئىيەتنى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە ئۇنىۋېرسال تەتقىق قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ

تەنقىقات ئوبيېكتى ۋە دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولىدۇ. ئۇنداقتا جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ باشقا ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەن بولغان پەرقى ۋە باغلىنىشى قانداق بولىدۇ؟

جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ باشقا ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ بىر مەسىلە. خۇددى ئامېرىكىلىق داڭلىق جەمئىيەتشۇناس ئالكىس. ئېنكېلېس «جەمئىيەتشۇناسلىق دېگەن نېمە؟» دېگەن كىتابىدا ئېيتقىنىدەك: «ئىلمىي ساھە — سۇ كىرمەيدىغان كېمە ئەمەس. ئۇ ناھايىتى رەتلىك ھالدا، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىرقانچە بۆلەكلەرگە ئايرىلغان، بىر - بىرىگە ئۆتۈشمەيدىغان بىلىم كايوتسىمۇ ئەمەس». جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە باشقا ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ھەممىسى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن تىرىشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىلىم - پەن تەرەققىياتىغا ۋە بىلىمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ۋە يۆنىلىشى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن باشقا ئىجتىمائىي پەنلەرنى بىر - بىرىدىن پۈتۈنلەي ئايرىۋېتىش مۇمكىن ئەمەس. مۇنداق قىلىشنىڭمۇ زۆرۈرىيىتى يوق، لېكىن جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي پەندىكى مۇستەقىل ئورنى ۋە رولىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئومۇمىي جەھەتتىن بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

چۈشەندۈرۈشكە ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، بىز ئاۋۋال جەمئىيەتشۇناسلىقتىن باشقا ئىجتىمائىي پەنلەرنى تۆۋەندىكىچە ئۈچ خىل ئاساسىي تۈرگە ئايرىۋالىمىز، ئاندىن كېيىن جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن مۇشۇ تۈرلەر ئىچىدىكى ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ پەرقى ۋە باغلىنىشىنى كونكرېتنى تەھلىل قىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى تۈر: ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى ساھەلەرگە بۆلۈپ، ئالاھىدە تەتقىق قىلىدىغان ئىجتىمائىي پەنلەر. سىياسىيشۇناس-

لىق، قانۇنشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىككىنچى تۈر: ئىنسانلار جەمئىيىتىنى ياكى ئىنسانلار ھەرىكىتىنى ئۇنىۋېرسال تەتقىق قىلىدىغان ئىجتىمائىي پەنلەر تارىخ، پسىخولوگىيە، ئانتروپولوگىيە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۈچىنچى تۈر: تارىخىي ماتېرىيالىزم (ئېنىقراق مەنىدىن ئېيتقاندا، تارىخىي ماتېرىيالىزم پەلسەپە دائىرىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، كونكرېتنى ئىجتىمائىي پەن دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. ئەمما بىز ئۇنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن بولغان ئالاھىدە مۇناسىۋىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى يەنىلا ئىجتىمائىي پەن ساھەسى ئىچىگە قويۇپ تەھلىل قىلىمىز).

تۆۋەندە جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن بۇ ئۈچ تۈردىكى ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايرىم - ئايرىم مۇھاكىمە قىلىمىز.

1) جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن سىياسىيشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق قاتارلىق ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتى.

جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن مۇشۇ تۈردىكى ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ پەرقى، ئۇلارنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدا. سىياسىيشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىقلاردا ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ مەلۇم بىر تەرىپى، مەلۇم بىر ساھەسى ئۈستىدىلا كونكرېت، ئالاھىدە تەتقىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتلىرى ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئايرىم ساھەلىرى. جەمئىيەتشۇناسلىق بولسا، ئىجتىمائىي بىر پۈتۈن گەۋدىنى تەتقىق قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئوبيېكتى — پۈنكۈل جەمئىيەت.

ئەلۋەتتە، جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى سىياسىي، ئىقتىساد

ۋە قانۇننى تەتقىق قىلىشقىمۇ چېتىلىدۇ. مەسىلەن، سىياسىي جەمئىيەتشۇناسلىق، ئىقتىسادىي جەمئىيەتشۇناسلىق، قانۇن جەمئىيەتشۇناسلىق دېگەنلەرنىمۇ. لېكىن، جەمئىيەتشۇناسلىق كۆپ ھاللاردا بۇ ساھەلەرنى پۈتكۈل ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ باشقا ساھەلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە ئۇنىۋېرسال تەتقىقات ئېلىپ بارىدۇ. ئالايلۇق، ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ تەتقىق قىلىدىغىنى پەقەت ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېچكى قانۇنىيىتى، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش، ئوبوروت، تەقسىمات ۋە ئىستېمال، قىممەت قانۇنىيىتى، تەمىنلەش - ئېھتىياج قانۇنىيىتى قاتارلىقلار. ئىقتىسادىي جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىق قىلىدىغىنى بولسا، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئىجتىمائىي شەرت - شارائىتى ھەمدە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ باشقا ساھەلىرىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى، ئىقتىساد بىلەن پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى بولسا ئۇنىڭ تەتقىقات مۇھىم نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ.

2) جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن تارىخ، ئانتروپولوگىيە، پسىخولوگىيە قاتارلىق ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتى.

جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن تارىخ، ئانتروپولوگىيە، پسىخولوگىيىلەرنىڭ پەرقى تەتقىقات نۇقتىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدا. گەرچە بۇ تۆت پەننىڭ ھەممىسى ئىنسانلارنىڭ پۈتكۈل تۇرمۇشىغا چېتىلىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەتقىقات نۇقتىسى، چىقىش نۇقتىسى ۋە ئاخىرقى خۇلاسىسى روشەن پەرقلىق بولىدۇ.

جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن تارىخ ئىلمىنىڭ مۇناسىۋىتى. جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن سىلىشتۇرغاندا، تارىخ ئىلمىنىڭ ئالاھىدىلىكى، پۈتكۈل ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ھازىرقى ھالىتى ۋە كەلگۈسىنى تەتقىق قىلىش ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەتنىڭ ئىلگىرىكى پائالىيەتلىرىنى ۋە بۇرۇن يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى تەتقىق قىلىش. تارىخ ئىلمىدا تارىخىي ماتېرىياللار تەپسىلىي

توپلىنىش ۋە رەتلىنىش ئارقىلىق تارىخىي ۋەقەلەر ئىلگىرى - كېيىنلىك رېتى ۋە جەريانـى بويىچە ئېنىق بايان قىلىنىـدۇ. ئەمما، جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ كۆكۈل بۆلىدىغىنى، مەلۇم بىر ئالاھىدە تارىخىي ۋەقە ياكى بەزى ۋەقەلەرنىڭ ئەمەلىي جەريانى ئەمەس، بەلكى بۇ كونكرېتنى ۋەقەلەرنى يېغىنچاقلاش ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ھەمدە ئۇلارنىڭ راۋاجلىنىشچىكى ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىش. شۇڭا جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ نەزىرى كۆپ ھالىلاردا ئۆتمۈشكە چۈشمەستىن، ھازىرغا ۋە كەلگۈسىگە چۈشىدۇ.

جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن ئانتروپولوگىيىنىڭ مۇناسىۋىتى. ئانتروپولوگىيە ئىنسانلارنىڭ تەن سۈپىتى، مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى، ئىرقى، مىللىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. ئۇ ئادەتتە بەدەن ئانتروپولوگىيىسى ۋە مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئالدىنقىسى، ھەر خىل ئىرقلارنى فىزىئولوگىيە نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىدۇ. كېيىنكىسى، ئاساسەن ئىنسانلارنىڭ ئېپتىدائىي مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئانتروپولوگىيىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى ئۇ پايدا بولغان دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يېقىنقى زاماندا كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ غەرب جاھانگىرلىرى ئاسىيا، ئامېرىكا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۆز مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇردى. بۇ جەريانىدا ئۇلار بىر تۈركۈم ئېنپتىدائىي قەبىلىلەر ۋە يېزىقى يوق مىللەتلەرنىڭ بارلىقىنى بايقىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ مۇستەملىكىلەرگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، بۇ قەبىلىلەر ۋە مىللەتلەر ئۈستىدىن تەتقىقات ئېلىپ بارغان. شۇنىڭ بىلەن ئانتروپولوگىيە دۇنياغا كەلگەن. ئۇلار ئاساسەن كۆزىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بۇ قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەتلىرى، تىل مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىپ، بۇ ئېپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ راۋاج-

لىنىش مېخانىزمنى ئىگىلىدى. لېكىن ھازىرقى زاماندا، بۇ-
رۇنقى نۇرغۇن مۇستەملىكىلەر ئارقا - ئارقىدىن مۇستەقىللىققا
ئېرىشتى. ئىپتىدائىي جەمئىيەت ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان نۇرغۇن
قەبىلە ۋە مىللەتلەردىمۇ ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە
ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولدى. بۇنداق ئەھۋالدا نۇرغۇن ئانترو-
پولوگىيە ئالىملىرى ئۆزلىرىنىڭ تەتقىقات يۆنىلىشىنى ئىنسانلار-
نىڭ ھازىرقى تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيىتىگە يۆتكىدى. نەتىجىدە،
ئانتروپولوگىيە بىلەن جەمئىيەتشۇناسلىق بىرلىشىپ كېتىشتەك
يۇزلىنىش بارلىققا كەلدى. نۆۋەتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، گەر-
چە بۇ ئىككىسى تامامەن بىرلىشىپ بىر پەنگە ئايلانمىغان بولسا-
مۇ، ئەمما تەتقىقات ئوبيېكتى ۋە يۆنىلىشى خېلى يېقىنلاشتى.
شۇڭا غەرب ئانتروپولوگىيە ئالىملىرى ۋە جەمئىيەتشۇناسلىرى
يېقىن كەلگۈسىدە، ئانتروپولوگىيە مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ
تۇرالامدۇ - يوق، دېگەن مەسىلە ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ
بېرىۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئالىكس. ئېنكېلېس ئۆزىنىڭ «جەمئى-
يەتشۇناسلىق دېگەن نېمە» دېگەن كىتابىدا مۇنداق ئوتتۇرىغا
قويغان: «ئانتروپولوگىيىنىڭ ئەنئەنىۋى تەتقىقات ئوبيېكتلىرى
يېڭى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى ھەمدە چوڭراق جەمئىيەت-
نىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالدى. چوڭراق جەمئىيەت تەرىپە-
دىن قوبۇل قىلىندى، شۇڭا ئانتروپولوگىيە بۇنىڭدىن كېيىن
بىر مۇستەقىل پەن سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالماسلىقى مۇم-
كىن. ئۇ جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ قىسمەن ۋە كىچىك ئىجتىمائىي
رايونلارنى تەتقىق قىلىدىغان بىر تارمىقىغا ئايلىنىشى ياكى جەم-
ئىيەتشۇناسلىق بىلەن بىللە بىر ئومۇمىي ئىجتىمائىي پەنگە پۈ-
تۈنلەي قوشۇلۇپ كېتىشى مۇمكىن».

جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن پسىخولوگىيىنىڭ مۇناسىۋىتى.
پسىخولوگىيە كۆپ ھاللاردا ئادەملەرنىڭ روھىي ھالەت قانۇنىيە-
تىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن دەپ قارىلىدۇ، پسىخولوگىيىنىڭ

ئاساسلىق تەتقىقات مەزمۇنى سەزگۈ، بىلىش ۋە ئۆزگىنىش، تۈيۈغۇ، كەيپىيات ۋە مۇددىئا قاتارلىق روھىي ھالەت جەريانى ھەمدە بۇ روھىي ھالەتلەردىن تەركىب تاپقان ئىندىۋىدۇئاللىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىق قىلىدىغىنى ئىنسانلار جەمئىيىتى، ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى ۋە بۇ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىدا شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي خاراكتېرى. ھەر ئىككىلا پەن ئادەمگە قىزىقسىمۇ، لېكىن پىسخولوگىيىنىڭ قىزىقىدىغىنى يەككە ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ئادەم، بولۇپمۇ ئادەمنىڭ پىسخىك خۇسۇسىيەتلىرى (مېڭىنىڭ ئىنكاس مېخانىزمىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتىن ئالغاندا، پىسخولوگىيىنى بىر تەبىئىي پەن دېيىشكىمۇ بولىدۇ) جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ قىزىقىدىغىنى ئادەملەردىن تەشكىل تاپقان جەمئىيەت، ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتلىرى.

2. جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ مۇناسىۋىتى

تارىخىي ماتېرىيالىزم — جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى توغرىسىدىكى پەن بولۇپ، ماركسىتىك پەلسەپىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى شۇنداقلا ئۇ ماركسىزم تەلىماتىنىڭ ئاساسى. جەمئىيەتشۇناسلىق — ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان كونكرېتنى بىر پەن بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائىي پەنلەر ئىچىدىكى مۇھىم بىر تارماق پەن. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭلا ئۆز ئالدىغا تەتقىقات ئوبيېكتى، تەتقىقات دائىرىسى، تەتقىقات مەزمۇنى ۋە تەتقىقات ئۇسۇلى بولۇپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەن. ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەريىسىنى يېتەكچى قىلغان سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە بۇ ئىككى پەن مەزمۇن جەھەتتە بىر - بىرىگە ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك. تارىخىي ماتېرىيالىزم جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئىلمىي تارىخىي

قاراش بولۇش سۇپىتى بىلەن ئىجتىمائىي تۈرمۇش ھادىسىلىرىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى تۈپكى كۆز قاراش ۋە پرىنسىپلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇڭا ئۇ بىزنىڭ جۇڭگو ھازىرقى زامان جەمئىيەتشۇناسلىقىنى بەرپا قىلىشىمىزدىكى يېتەكچى ئىدىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەزمۇن جەھەتتىن قارىغاندا، تارىخىي ماتېرىيالىزم ھەرقايسى ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتىدىكى ئومۇمىي يېتەكچى نەزەرىيە ھېسابلانسا، ھازىرقى زامان جەمئىيەتشۇناسلىقى پەقەت بىر كونكرېتنى پەن ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، ھەرقايسى ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتىدىكى ئومۇمىي نەزەرىيىنى، ھەرقايسى ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى پاكى ھەممە مەزمۇنى دەپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا تارىخىي ماتېرىيالىزمنى ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئۈستىدە كونكرېتنى تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغان ھەرقايسى ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ئورنىغا قويۇشقىمۇ بولمايدۇ. تارىخىي ماتېرىيالىزم پەقەت يېتەكچى نەزەرىيە بولۇش سۇپىتى بىلەنلا كىشىلەرنىڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي پەنلەر ئۈستىدە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا يار-دەم بېرىدۇ. ھەرگىز ئۇنىڭ ئورنىنى دەسسىمەيدۇ. چۈنكى بۇ خىل كونكرېتنى پەنلەرنىڭ ھەممىسىلا ئۆزىگە خاس تەتقىقات ئوبيېكتىگە ئىگە.

جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ مەزمۇنىدىن ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭ تەتقىقات مەزمۇنى تارىخىي ماتېرىيالىزمغا قارىغاندا تېخىمۇ كونكرېتنى، كەڭ بولىدۇ. مەسىلەن، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت تەتقىقاتىدا تارىخىي ماتېرىيالىزم ئاساسلىق ھالدا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئىچىدىكى يادرولۇق ۋە ئاساسىي بۆلەك بولغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتىن باشقا نۇقتىلىق ھالدا ئائىلىۋى مۇناسىۋەت، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنە مۇناسىۋىتى، ساۋاقداشلىق مۇناسىۋەت، كەسىپداشلىق

مۇناسىۋەت، دىنىي مۇناسىۋەت قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ. ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا تارىخىي ماتېرىيالىزم ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئۇيغۇن كەلگەن ـ كەلمىگەنلىكى، ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئىقتىسادىي بازىسقا ئۇيغۇن كەلگەن ـ كەلمىگەنلىكىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق تۈپكى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلسا، جەمئىيەتشۇناسلىق مۇشۇ تۈپكى مەسىلىلەر بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەم ئۆزئارا پەرقى بولغان باشقا كونكرېتنى مەسىلىلەرنى يەنى ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى، نوپۇس مەسىلىسى، مەدەنىيەت مەسىلىسى، ئەخلاق مەسىلىسى، مىللىي ئۇرۇپ ـ ئادەت مەسىلىسى، مىللەت مەسىلىسى، شەھەر مەسىلىسى، يېزا مەسىلىسى، بۇلغىنىش مەسىلىسى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ. يەنە شۇنداقلا ئادەملەرنىڭ تۇرگە ئايرىپ تەتقىق قىلغاندا، تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىلىق ھالدا سىنىپ ۋە سىنىپى قاتلامنى (تەبەقە) تەتقىق قىلسا، جەمئىيەتشۇناسلىق بۇنىڭدىن باشقا يەنە ياش تۇرى (بالىلار، ئۆسمۈرلەر، ئوتتۇرا ياشلىقلار، ياشانغانلار)، جىنس تۇرى (ئەر ـ ئايال)، ساغلاملىق تۇرى (ئەقلىي نورمال ـ نورمالسىزلار، ساق ـ مەجرۇھلار)، مىللەت تۇرى، ئىرق تۇرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ. يەنە جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش تەتقىقات ئۇسۇلىمۇ بار. تارىخىي ماتېرىيالىزممۇ بىر قىسىم تۈپكى مەسىلىلەردە بىزنى بىر قىسىم تۈپكى مېتود بىلەن تەمىنلەيدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ئەلۋەتتە بۇ خىل تۈپكى مېتودقا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن جەمئىيەت ئۇستىدە كونكرېتنى تەتقىقات ئېلىپ بارغان چاغدا، بۇنىڭدىن باشقا يەنە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى جەمئىيەت تەكشۈرۈش ئۇسۇلى، ئەۋرىشكە ئېلىش ئۇسۇلى، ئىجتىمائىي ستاتىستىكا ئۇسۇلى قاتارلىق بىر قىسىم كونكرېتنى ئۇسۇللاردىن پايدىلىنىمىز.

تەبىئەت دىئالېكتىكىسىنى تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەتكىلى بولمىغىنىدەك، تارىخىي ماتېرىيالىزمنىمۇ تۇرلۇك ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ كونكرېتنى تەتقىقاتىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكىلى بولمايدۇ. جۇملىدىن جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكىلى بولمايدۇ. قىسقىسى، تارىخىي ماتېرىيالىزم ھەرقايسى ئىجتىمائىي پەن مەزمۇنلىرىنىڭ مېخانىكىلىق ھالدا قوشۇلۇپ قېلىشىمۇ ئەمەس، بەلكى ھەرقايسى ئىجتىمائىي پەن بىلىملىرىدىكى ئومۇمىي مۇڭەپپەقىيەتلەرنىڭ يېغىنچاقلىنىشى ئۇ خۇلاسىلىنىشى. ھەرقايسى كونكرېتنى ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ تەتقىقاتى ۋە تەرەققىياتى تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن مول ماتېرىيال ۋە ئىلمىي ئاساس تەييارلاپ بەرسە، تارىخىي ماتېرىيالىزم ھەرقايسى كونكرېتنى ئىجتىمائىي پەنلەر ئۈچۈن توغرا دۇنيا قاراش ۋە مېتود يارىتىپ بېرىدۇ.

تۆتىنچى پاراگراف جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلى

1. جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى

جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئۇسۇللىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپمۇ ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ھەرقايسى پەنلەرنىڭ بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كېتىشىگە ئەگىشىپ، جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلىمۇ ئۇزلۇكسىز ياخشىلانماقتا ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈلمەكتە. ھازىر جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدا دائىم قوللىنىۋاتقان ئاساسىي ئۇسۇللار - كۆزىتىش ئۇسۇلى، تارىخىي ئۇسۇل، ستاتىستىكىلىق ئۇسۇل ۋە

جەمئىيەت تەكشۈرۈش ئۈسۈلىدىن ئىبارەت.

1) كۆزىتىش ئۈسۈلى

كۆزىتىش ئۈسۈلى — تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغۇچى تەكشۈرۈش ئوبيېكتىگە ئاساسەن، ئۆزىنىڭ بىۋاستە سېزىمى ياكى باشقا تېخنىكىلىق ۋاستىلەر ۋە ئۈسكۈنىلەرگە تايىنىپ، تەكشۈرۈش ئوبيېكتىنى مەقسەتلىك كۆزىتىش ئارقىلىق بىرىنچى قول ھېسسى ماتېرىياللارنى بىۋاستە ئىگىلەشنى كۆرسىتىدۇ.

تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغۇچى بىلەن تەكشۈرۈش ئوبيېكتىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن، كۆزىتىش ئۈسۈلىنى بىۋاستە قاتناشقۇچى كۆزىتىش ئۈسۈلى ۋە سىرتتىن كۆزىتىش ئۈسۈلى دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىۋاستە كۆزىتىش ئۈسۈلىدا، تەكشۈرگۈچى تەكشۈرۈش ئوبيېكتىگە چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە تەكشۈرۈش ئوبيېكتىنىڭ پائالىيىتىگە بىۋاستە قاتناشقۇچى، بىرىنچى قول ماتېرىيال يىغىدۇ ۋە خاتىرىلەيدۇ. بۇ خىل ئۈسۈلدا توپلانغان ماتېرىيال كونكرېتنى، ئىشەنچلىك ۋە بىۋاستە بولىدۇ. شۇڭا بۇ خىل ئۈسۈلنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ بولىدۇ. لېكىن، تەتقىق قىلغۇچىنىڭ تەتقىقاتچىلىق ساپاسى ياخشى بولمىسا، ناھايىتى ئاسانلا ئاسسىملياتسىيىگە ياكى تەسىرلىگە ئۇچراپ كېتىپ، تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە بىر تەرەپلىمىلىك ئېغىش كېلىپ چىقىدۇ.

سىرتتىن كۆزىتىش ئۈسۈلىدا، تەكشۈرگۈچى ياكى تەتقىق قىلغۇچى سىرتتىن كۆزەتكۈچى سالاھىيىتىدە تۇرۇپ، تەكشۈرۈش ئوبيېكتىنىڭ پائالىيىتىگە ئارىلاشمايدۇ. تەكشۈرۈش ئوبيېكتىنى سىرتتىن كۆزىتىش ئارقىلىق ماتېرىيالغا ئىگە بولىدۇ. سىرتتىن كۆزىتىش ئۈسۈلى ئادەتتە بىۋاستە قاتناشقۇچى كۆزىتىش قۇلايسىز بولغان ياكى بىۋاستە قاتناشقۇچى كۆزىتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمىغان ئەھۋالدا قوللىنىلىدۇ. سىرتتىن

كۆزىتىش ئارقىلىقمۇ تەكشۈرۈش ئوبيېكتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئاسان ئىگىلىگىلى بولىدۇ. ئەمما بۇ خىل ئۇسۇل بىرقەدەر چەكلىمىلىككە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭدا چوڭقۇر ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ.

2) تارىخىي ئۇسۇل

تارىخىي ئۇسۇل يەنە ھۆججەت ئۇسۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ۋاستىلىك ھالدا ئاخبارات ماتېرىيالىنى توپلايدىغان ئۇسۇل بولۇپ، ھۆججەت - ئارخىپ، گېزىت - ژۇرنال ھەم تارىخىي ماتېرىيال قاتارلىق ھەر خىل جەمئىيەت ئۇچۇرلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز تەتقىقاتىغا زۆرۈر بولغان ماتېرىياللارنى يىغىدۇ. ئۇ ئىككىنچى قول ماتېرىيالدىن پايدىلىنىدىغان بىر خىل ئۇسۇل بولۇپ، بىرقەدەر ئۇزۇنراق بولغان مەزگىل ئىچىدە بىر قەدەر مۇقىم بولغان جەمئىيەت ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. مەسىلەن، ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ستاتىستىكا ماتېرىيالىنى تەكشۈرۈش - يىغىش، نوپۇسنى تىزىملاش ۋە ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالىنى ئىگىلەش قاتارلىقلار. بۇ ئۇسۇل ئادەم كۆچى، مالىيە كۆچى ۋە ماددىي كۆچ جەھەتتە بىرقەدەر تېجەشلىك بولىدۇ. ئەمما بەزى تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ توغرا بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ ھەر خىل تارىخىي مەنبەلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ساختا ماتېرىياللارنىڭ كىرىپ قېلىنىشىدىن ساقلىنىش كېرەك.

3) ستاتىستىكىلىق ئۇسۇل

ستاتىستىكىلىق ئۇسۇل — ستاتىستىكا ئىلمىنى قوللىنىدىغان ئۇسۇلنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئۇستىدىكى سانلىق ماتېرىياللارنى توپلاش - رەتلەش ۋە تەھلىل قىلىش ئارقىلىق زور مىقداردىكى سانلىق ماتېرىياللارغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە ھەرىكەت قانۇنىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات يۆزلىنىشى

توغرىسىدا ئەقلىي خۇلاسە چىقارغىلى ۋە ئالدىن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ. ستاتىستىكا ئۇسۇل جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى مۇھىم ئۇسۇللارنىڭ بىرى، جەمئىيەت تەتقىقاتىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە، كۆپىنچە ئىستاتىستىكا ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە قارىتا مىقدارلىق تەھلىل يۈرگۈزۈلىدۇ بولۇپمۇ يېقىنقى بىرنەچچە ئون يىلدىن بېرى ستاتىستىكا ئىلمىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا بولۇپمۇ ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش تېخنىكىسىنىڭ ئۇچقاندەك ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، سانلىق تەھلىل جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى بىرقانچە ئۇسۇللار ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردىكى مۇھىم ئۇسۇلغا ئايلاندى ھەمدە ئىجتىمائىي ستاتىستىكا، نوپۇس ستاتىستىكىسى، ئىجتىمائىي ئۆلچەش ـ پىلانلاش ۋە ئىجتىمائىي ئالدىن مۆلچەرلەش قاتارلىق جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ بىرمۇنچە تارماق پەنلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەردى.

4) جەمئىيەت تەكشۈرۈش

جەمئىيەتنى تەكشۈرۈش — تەتبىق پەنلىرىنىڭ ۋاستىسى ۋە قورالى بولۇپ، بۇنىڭدا جەمئىيەتتىكى ھەر خىل ھادىسىلەر باسقۇچلۇق ھالدا كۆزىتىلىپ، زۆرۈر بولغان ئىجتىمائىي ماتېرىياللار توپلىنىدۇ ھەمدە ھەر خىل ئىجتىمائىي ئامىللار ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۇنىۋېرسال تەھلىل قىلىش ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى ئىگىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىگە يېتكىلى بولىدۇ.

جەمئىيەتنى تەكشۈرۈش تەكشۈرۈش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش، ئۇلگە ئېلىپ تەكشۈرۈش، تىپىك تەكشۈرۈش، ئايرىم دېلو بويىچە تەكشۈرۈش دەپ بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش. تەكشۈرمەكچى بولغان بىر پۈتۈنلۈككە نىسبەتەن بىرىنمۇ قالدۇرماي تەكشۈرۈش دېگەنلىك-تۇر. شۇڭا ئۇ يەنە ئەتراپلىق تەكشۈرۈش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئېلىمىزدە بۇرۇن بىرقانچە قېتىم پۈتۈن مەملىكەت خاراكتېرلىك ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغانىدى. مەسىلەن، مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك ئېنىقلاش، ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش، پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش قاتارلىقلار. ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش چېتىلىدىغان دائىرىسى كەڭ، ۋاقىت خاراكتېرى كۆچلۈك، خىزمەت مىقدارى كۆپ بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇڭا ھەرقايسى ئورۇنلار بىرلا ۋاقىتتا تۇتۇش قىلىش ھەم ئەڭ قىسقا مۇددەت ئىچىدە، كەم بولسا بولمايدىغان ئاساسىي ئەھۋالنى ئىگىلەش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئىگىلىگەن ماتېرىيال توغرا، ئىشەنچلىك بولۇشى كېرەك. چۈنكى بۇ ماتېرىياللار ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ تۈرلۈك سىياسەتلەرنى تۈزۈشتىكى مۇھىم ئاساسى بولۇپ قالىدۇ ھەمدە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدا كەم بولسا بولمايدىغان قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش جەريانى يۈكسەك مەركەزلەشكەن ھالدا بىر تۇتاش ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئادەتتە بۇ ئىشنى ھۆكۈمەت تەشكىللەيدۇ. زور تۈركۈمدىكى مۇتەخەسسىسلەر قاتنىشىدۇ. شۇڭا ئىگىلەنگەن ماتېرىياللارمۇ بەلگىلىك نوپۇزغا ئىگە بولىدۇ. مەملىكەت دائىرىسىدىكى بىر قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنىڭ خىراجىتى ناھايىتى زور بولىدۇ. نۇرغۇن ۋاقىت ۋە خىزمەت مىقدارى سەرپ بولىدۇ. شۇڭا بىرەر شەخسى ياكى ئاز سانلىق كىشىلەر بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ ھەم بۇنداق ئۇسۇلنى قوللىنالمايدۇ.

(2) ئۇلگە ئېلىپ تەكشۈرۈش. تەتقىق قىلىنماقچى بولغان بىر پۈتۈنلۈك ئىچىدىن مەلۇم ئۇسۇل بويىچە قىسمەن ئوبيېكتىنى

تاللاپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ھەمدە مۇشۇ قىسمەن ئوبيېكتنى تەكشۈرۈش نەتىجىسىنى ئەقلىي خۇلاسە ئارقىلىق ئەسلىدىكى بىر پۈتۈنلۈككە تەتبىقلاشتىن ئىبارەت. تاللانغان قىسمەن ئوبيېكتىپ ئۇلگە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلگە ئېلىپ تەكشۈرۈشتە، ھەم تەتقىقات خىراجىتىنى تېجەپ قالغىلى بولىدۇ، ھەم يەكۈننى بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە كۆچكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل مۇشۇنداق ئارتۇقچىلىققا ئىگە بولغاچقا، جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىدۇ. لېكىن، ئۇلگە ئېلىپ تەكشۈرۈشتە ئۇلگىنىڭ بىر پۈتۈنلۈككە بولغان ۋەكىللىك خاراكتېرىگە كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. ئۇلگىنى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە قىلىدىغان ئامىللار ئۈستىدە ئەتراپلىق ئويلىنىش كېرەك. ئۇنداق قىلمىساق ئۇلگىنىڭ خاتالىق پەرقى چوڭىيىپ كېتىپ، تەكشۈرۈش نەتىجىسىنىڭ توغرىلىقىغا تەسىر يېتىدۇ.

(3) تىپىك تەكشۈرۈش، تەقىق قىلىنماقچى بولغان ئوبيېكتنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىگىلەش ئاساسىدا، پىلانلىق، مەقسەتلىك ھالدا ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان بىرقانچە ئورۇن ياكى شەخسنى تاللاپ، ئۇنى تىپ قىلىپ ئەتراپلىق، سىستېمىلىق تەكشۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئارقىلىق ناھايىتى ئەمەلىي جانلىق ماتېرىياللارنى يېغىلى بولىدۇ. رەھبەرلىكىنىڭ تۆۋەنگە چۈشۈپ تىپلارنى تۆتۈشىمۇ مۇشۇ خىل ئۇسۇلغا ياتىدۇ. تىپىك تەكشۈرۈشنىڭ نەزەرىيە ئاساسىي دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزمدىكى ئايرىمىلىق بىلەن ئومۇملۇقنىڭ ئىبارەت قارىمۇ قارشىلىقىنىڭ بىرلىكى قائىدىسىدىن ئىبارەت. تىپىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرى شۇ شەيئىنىڭ ئەڭ ئومۇمىي، ماھىيەتلىك، قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن بولغان ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىن كېلىدۇ. ئۇ ئۆزى ۋەكىللىك قىلغان شەيئىنىڭ ھەممە مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەڭ تولۇق، گەۋدىلىك، مەركەزلىك ھالدا ئىپادە-

لەپ بېرىدۇ. تېپىك تەكشۈرۈش ئېلىنمىغان جەمئىيەت تەكشۈ-
رۈشتە بىرقەدەر ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان ئەڭ مۇھىم تەك-
شۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئۇسۇلىدۇر. شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتى
دائىم بىر خىل تەكشى بولمۇرمەيدۇ. بەزىسى ئىلغار، بەزىسى
قالاق بولىدۇ. بەزىسى تولۇق تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئەكس
ئەتتۈرىدىغان ئالاھىدىلىكى كۆپ ۋە مەركەزلىك بولىدۇ. بەزىلە-
رى بۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ. شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنە-
شى ۋە ماھىيىتىنى ئىگىلەش ئۈچۈن ئوخشاش خىلدىكى شەيئىلەر
ئىچىدىن ئەڭ ئىلغار، تولۇق تەرەققىي قىلغان، ئەكس ئەتتۈرىدە-
غان ئالاھىدىلىكى ئەڭ گەۋدىلىك، ئەڭ مەركەزلىك بولغان شەي-
ئى تاللاپ تەكشۈرۈلىدۇ. مۇشۇنداق تېپىك شەيئى ئۈستىدە ئې-
لىپ بېرىلغان تەتقىقات، تېپىك تەتقىقات ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ.

(4) ئايرىم دېلو بويىچە تەكشۈرۈش. بۇنىڭدا مەلۇم بىر
ئىجتىمائىي ئورۇن ياكى شەخسى ئايرىم بىر دېلو سۈپىتىدە،
ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرقانچە ھادىسە، خۇسۇسىيەت ۋە جەريان ئۇ-
زۇن مۇددەت چوڭقۇر تەكشۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ بۇرۇنقى ۋە ھازىرقى
ئەھۋالى تەپسىلىي ئېنىقلاپ چىقىلىدۇ. ئايرىم دېلو ئوبيېكتى
(دېلو ئىگىسى) مەلۇم بىر شەخسى، مەلۇم بىر ئائىلە ياكى
زاۋۇت، مەكتەپ بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئايرىم دېلو بويىچە تەكشۈ-
رۈش سۈپەت خاراكتېرلىك تەتقىقات ئۇسۇلىدۇر. بۇنىڭدا ئايرىم
دېلونى ئۇزۇل - كېسىل چۈشىنىش ئارقىلىق پۈتكۈل ئومۇمىي
گەۋدىنى بىلىش مەقسىتىگە يېتكىلى بولىدۇ. شۇڭا ئۇ جەمئىيەت-
شۇناسلىق تەتقىقاتىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان مۇھىم ئۇسۇللارنىڭ
بىرى. لېكىن، ئايرىم دېلو بويىچە تەكشۈرۈشتىن چىققان يەكۈن-
نى، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئومۇمىي گەۋدىگە بىۋاسىتە
تەتبىقلاشقا بولمايدۇ.

جەمئىيەتشۇناسلىق تەجرىبە تەتقىقاتىنىڭ كونكرېتنى جەريا-
نىدا يەنە بۇنىڭدىن باشقىمۇ بىرمۇنچە ئۇسۇللارنى قوللىنىشقا

بولىدۇ. مەسىلەن، زىيارەت قىلىش ئۇسۇلى، سوئال تىزىس ئۇسۇلى، رايونلاشتۇرۇش ئۇسۇلى، ئۆلچەش ئۇسۇلى، سىستېما - قورۇلۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلار. لېكىن شۇنى كۆرسىتىش كېرەككى، ھەرقانداق بىر خىل ئۇسۇلنىڭ ھەم ئارتۇقچىلىقى، ھەم كەمچىلىكى بولىدۇ. جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ مۇرەككەپ بولغانلىقى، جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۇنىۋېرسال ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەرقانداق بىر مەسىلىنى تەتقىق قىلىشتا، ھەرقانداق بىر ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدا بىرلا خىل ئۇسۇلنى ئايرىم - ئايرىم قوللىنىپ كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجىگە ئېرىشىش ناھايىتى تەس. شۇڭا زور كۆپ سانلىكى تەتقىقات خىزمىتىدە ئەمەلىي ئېھتىياجنىڭ ئاساسەن، بىرلا ۋاقىتتا كۆپ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىش، ئۆزئارا سىلىشتۇرۇش، بىر - بىرىگە تولۇقلىما قىلىش، تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش خىزمىتىدىكى خاتالىق پەرقىنى تۈگىتىدۇ ياكى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرىدۇ.

2. جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى ئاساسىي باسقۇچلار

جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى جەريانىدا بەلگىلىك تەتقىقات تەرتىپىگە چوقۇم ئەمەل قىلىش لازىم. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ھەرقانداق بىر تەتقىقات تېمىسى تېما تاللاش، پىلان تۈزۈش، تەكشۈرۈش ۋە تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچنى بېسىپ ئۆتۈشى كېرەك.

1) تېما تاللاش

تېما تاللاش جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى جەريانىدىكى ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. تېمىنىڭ مۇۋاپىق تاللىنىش - تاللانماسلىقى پۈتكۈل تەتقىقاتنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش - قازىنالماسلىقىنى بەلگىلەيدۇ. تېما نامۇۋاپىق تاللىنىپ قالسا، بىز-

نىڭ سىڭدۇرگەن پۈتكۈل ئەجرىمىز يوققا چىقىدۇ. شۇڭا تېما تاللاش ئادەتتە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى ئەڭ مۇھىم باسقۇچ دەپ قارىلىدۇ. تېما تاللىغاندا ئادەتتە تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپكە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

بىرىنچى، ئالدى بىلەن تەتقىقات تېمىسىنىڭ ئەھمىيىتىنى ئويلىنىش كېرەك. يەنى تېما جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەريىسىنى تىكلەشتە، تەجرىبە يەكۈنى ۋە ئەمەلىي ئىجتىمائىي خىزمەتكە نىسبەتەن مۇھىملىقى ۋە قاراتمىلىقى بولۇشى كېرەك. مۇھىملىقى ۋە قاراتمىلىقى دېگىنىمىزدە، نۆۋەتتىكى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا پايدىلىقمۇ - پوق؟ ئۆز ئورنى، ئۆز رايونىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى گەۋدىلەندۈرگەنمۇ - يوق؟ دېگەننى ئۆلچەم قىلىمىز. ھازىر تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك تېما ئىنتايىن كۆپ. بىز ئېھتىياجنىڭ چىدىرىلىك دەرىجىسىگە ئاساسەن تەتقىقات پىلانىنى تۈزۈپ ئىلگىرى - كېيىن، تەرتىپلىك ھالدا تەتقىق قىلىشىمىز لازىم.

ئىككىنچى، تاللانغان تېمىنىڭ قوللىنىشقا بولىدىغانلىقىنمۇ ئويلىشىش كېرەك. يەنى پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ قائىدە - نىزامى، سىياسىي، قانۇنى ھەمدە ئۆز رايونىدىكى خەلق-نىڭ تۇرمۇش ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلارغا ئاساسەن تېما تاللاش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەتقىق قىلغۇچىنىڭ قابىلىيىتى، بىلىم قۇرۇلمىسى، ۋاقتى ۋە تەتقىقات خىراجىتى قاتارلىق شارائىتلارغا ئاساسەن چوڭ - كىچىكلىكى مۇۋاپىق بولغان تېمىلارنى تاللاش كېرەك. ئادەتتە تەتقىق قىلغۇچىنىڭ سەۋىيىسى، قابىلىيىتى، ۋاقتى ۋە تەتقىقات خىراجىتىگە ئاساسەن ئېلىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان، خەلق ئاممىسى جىددىي كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان تېمىلارنى تاللاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

2) پىلان باسقۇچى

تېما بېكىتىلىپ بولغاندىن كېيىنلا، پىلان تۈزۈش باسقۇچى-
غا كىرىدۇ. ناھايىتى ئەتراپلىق تۈزۈلگەن تەتقىقات پىلانى تەكشۈ-
رۈپ تەتقىق قىلىشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشنىڭ مۇھىم
كاپالىتى. پىلان باسقۇچى ئادەتتە تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە ئې-
لىپ بېرىلىدۇ.

(1) دەسلەپكى ئىزدىنىش. تېما بەلگىلىنىپ بولغاندىن كې-
يىن، تېما توغرىسىدا دەسلەپكى چۈشەنچىنى ھاسىل قىلىش ۋە
بۇ توغرۇلۇق ئىزدىنىش. مەسىلەن، ماتېرىيال كۆرۈش، مۇنا-
سىۋەتلىك ئورۇن ياكى شەخسلەردىن مەسلىھەت سوراش، تەكشۈ-
رۈش ئوبيېكتى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە ئۇچرىشىش قاتارلىقلار.
بۇ ئالدىنقىلارنىڭ تەجرىبىسىنى قوبۇل قىلىپ، تەتقىقات تېمىسى-
غا بولغان چۈشەنچىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ ۋە تەتقىقاتتە-
كى بۆسۈش نۇقتىسىنى ئىگىلىيەلەيدۇ.

(2) تەتقىقات پەرىزىنى ئوتتۇرىغا قويۇش. تەتقىقات پەرىزى
پۈتكۈل تەتقىقاتنىڭ چىقىش نۇقتىسى بولۇپ، ئۇ ئەمەلىيەتتە
دەسلەپكى قەدەمدىكى ئىزدىنىش ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. پەرەز
ئادەتتە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشچان مىقدارلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەر
خىل باغلىنىشلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ تېخى پاكىت ئارقىلىق ئىس-
پاتلانمىغان نەزەرىيە تەسەۋۋۇرى، ئۇ تەتقىقات ئوبيېكتىگە قارىتا
قىسمەن ھالدا، ھېسسىي بىلىش ئاساسىدا چىقىرىلغان ھۆكۈم-
دۇر.

(3) نەزەرىيە جەھەتتىن شەرھلەش. بۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان
تەتقىقات تەسەۋۋۇرىنى نەزەرىيە جەھەتتىن چۈشەندۈرۈش ۋە
شەرھلەشنى كۆرسىتىدۇ. نەزەرىيە تەييارلىقىنىڭ تولۇق بو-
لۇش - بولماسلىقى، ئىلمىي تەتقىقات سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى -
تۆۋەنلىكىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنداقلا تە-
تقىقاتنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىنى
بەلگىلەيدۇ.

(4) تەكشۈرۈش تېزلىكى تۆزۈش. بۇ ئىككى تەرەپتىكى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرى، تەكشۈرۈش تۈرلىرىنى بېكىتىش. يەنە بىرى، پەرەزدىكى ئۇقۇم ۋە تەكشۈرۈش تۈرلىرىگە قارىتا قاتتىق ئىلمىي بەلگىلىمە چىقىرىش، جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقاتىنىڭ ئىلمىي قىممىتىنىڭ ياكى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنىڭ يۇقىرى بولۇش - بولماسلىقى ئاساسەن تېزلىك تۆزۈش سەۋىيىسىگە باغلىق بولۇپ قالىدۇ.

(5) تەكشۈرۈش جەدۋىلىنى لايىھىلەش. تەكشۈرۈش جەدۋىلى نۇرغۇنلىغان كونكرېتنى مەسىلىلەردىن تەركىب تاپىدۇ. مۇشۇ مەسىلىلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە لوگىكىلىق ھەم ئەمەلىي تەكشۈرۈش تەرتىپىگە قۇلايلىق بولۇش ئاساسىدا تىزىپ چىقىش كېرەك.

(6) تەتقىقاتنىڭ مەقسىتى ۋە تەلىپىگە ئاساسەن تەتقىقات ئۇسۇلىنى بېكىتىش كېرەك.

(7) پۈتكۈل تەتقىقاتنى تەشكىللەش پىلانى. تەتقىقات ۋاقتىنى بېكىتىش، خادىملار سەپلەش ۋە تەربىيىلەش، ئىقتىسادىي خامچوت. ھەمكارلىشىدىغان ئورۇنلار بىلەن ئالاقىلىشىش قاتارلىقلارنىڭ ھەمىسىنى بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك ۋە ئېنىق ئىش تەقسىماتى بولۇشى كېرەك.

(8) تەجرىبە باسقۇچى. تەتقىقات پىلانىنى ھەقىقىي يولغا قويۇشقا بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن، كىچىك دائىرە ئىچىدە سىناپ تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، تەجرىبىنى يەكۈنلەش، مەسىلە كۆرۈلسە، پىلانغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش كېرەك.

3) يولغا قويۇش باسقۇچى

يولغا قويۇش باسقۇچى ئاساسەن، ماتېرىيال توپلاش ۋە ماتېرىيال رەتلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدۇر. ماتېرىيال توپلىغاندا تەكشۈرۈش تېزلىكىگە ئاساسەن كۆزدە

تىش، زىيارەت قىلىش، تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش، سوئال سوراش قاتارلىق ھەر خىل تۇتاشتۇرۇش ۋاستىلىرىنى قوللانغاندا توپلىغان ماتېرىياللىمىز توغرا، ئەينەن، ئىشەنچلىك ۋە ئەتراپلىق بولىدۇ. بۇ ماتېرىياللارنى سىلىشتۇرۇش، تولۇقلاش، خۇلاسلاش، تۇرگە ئايرىش ۋە تىزىملاش ئارقىلىق تېخىمۇ سىستېمىلىق قىلىپ چىقالايمىز.

ئادەتتە پىلاننى يولغا قويۇش باسقۇچىدا قىلىدىغان ئىشلار بەك كۆپ بولغاچقا، ئاسانلار خاتالىق سادىر بولىدۇ. شۇڭا بۇ خىزمەتنى ئەستايىدىل تەشكىللەپ، ياخشى ئورۇنلاشتۇرىمىز كېرەك.

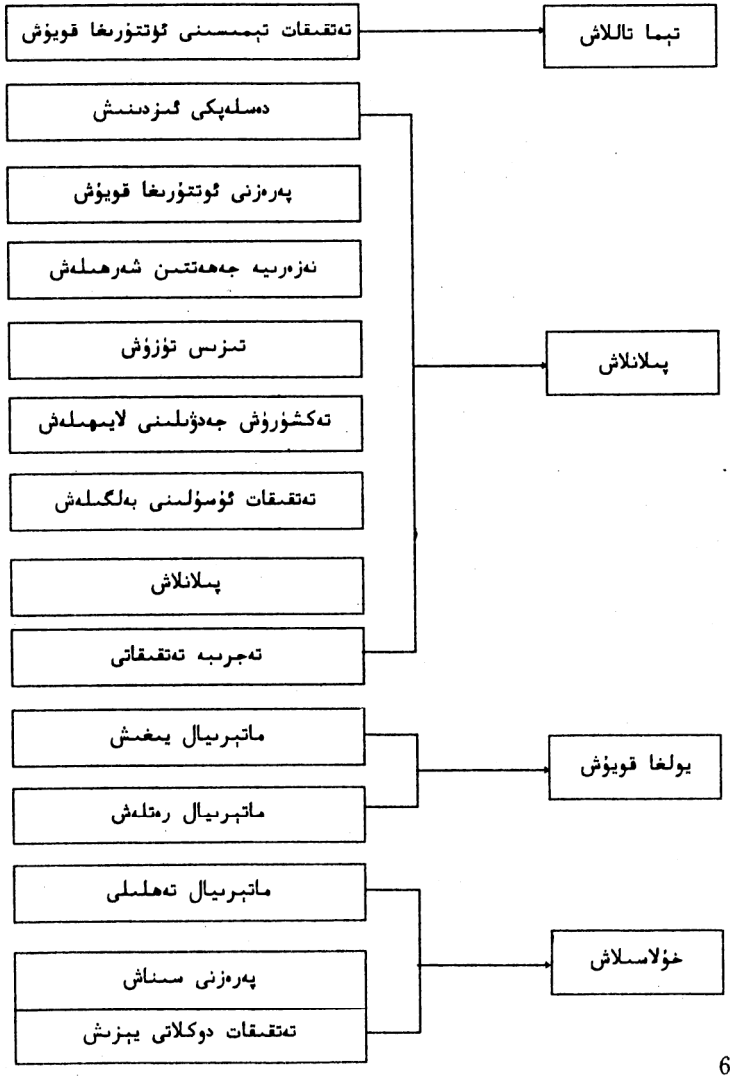
4) خۇلاسىلەش باسقۇچى

خۇلاسىلەش باسقۇچىدا يۇقىرىدا ئېرىشكەن ئۇچۇر - ماتېرىياللارغا قارىتا تەھلىل قىلىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئادەتتە بۇ ئۇچ باسقۇچتا ئېلىپ بېرىلىدۇ.

بىرىنچى، تەتقىقات ئېھتىياجىنىڭ ئوخشىماسلىقى ۋە ماتېرىيال خاراكتېرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن گۇرۇپپىلاش ئۇسۇلى، ئۇنۇمۇرسال كۆرسەتكۈچلۈك ئۇسۇل، دىنامىكا تەھلىل ئۇسۇلى، ئىندۇكسىيىلىك تەھلىل ئۇسۇلى ۋە جەدۋەل ئۇسۇلى، خەرىتىلەشتۇرۇش ئۇسۇلى قاتارلىق تەھلىل ئۇسۇلى ۋە تېخنىكىلىق ۋاستىلەر قوللىنىلىپ، ماتېرىيال ئۇستىدىن تەھلىل ئېلىپ بېرىلىدۇ..

ئىككىنچى، ئەسلىدىكى تەتقىقات پەرەزىنى ئىسپاتلاش ئارقىلىق، تەجرىبە ماتېرىيالى نەزەرىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا تەتقىقات دوكلاتى يېزىپ چىقىلىپ، يېڭى نەزەرىيە ياكى پايدىلىنىش پىكرى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ھەمدە تەتقىقات جەريانىدا يېڭى تەتقىقات تېمىسىنى بايقىغان - بايقىمىغانلىقى چۈشەندۈرۈلىدۇ. مۇشۇ يەرگىچە بىر قېتىملىق تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىش جەريانى تاماملىنىدۇ. (جەدۋەلگە قارالا)

جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ تەرتىپى

ئىككىنچى باب

جەمئىيەت ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي ئامىللىرى

تۆپ ماھىيەتتىن ئېيتقاندا، جەمئىيەت — كىشىلەرنىڭ ئۆز-ئارا ئالاقىسىنىڭ مەھسۇلى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى. جەمئىيەتنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى تەتقىقات ئەڭ يۇقىرى قاتلاملىق نەزەرىيە تەتقىقاتى بولغاچقا، ئۇنى تەتقىق قىلىش تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ ۋەزىپىسى. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى توغرىسىدىكى قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىش سىياسىي ـ ئىقتىسادنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىگە مەنسۇپ. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقاتى جەمئىيەت ئۇستىدىكى كونكرېت تەتقىقات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوبيېكتى جەمئىيەت ۋە ئۇنىڭ قانداق ئامىللاردىن تەركىب تاپقانلىقى ھەمدە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى بولغاچقا، بىز تۆۋەندە جەمئىيەت ۋە ئۇنى ھاسىل قىلغۇچى ئاساسىي ئامىللار ئۇستىدە توختىلىمىز. جەمئىيەت — نوپۇس، ئېكولوگىيىلىك مۇھىت ۋە مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئامىلدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ.

بىرىنچى پاراگراف جەمئىيەت دېگەن نېمە؟

1. جەمئىيەت چۈشەنچىسى

ھەرقانداق ئادەم مۇئەييەن بىر جەمئىيەتتە ياشاپ تۇرغاچقا،

جەمئىيەت بىلەن دائىم ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ. شۇڭا جەمئىيەت دېگەن بۇ سۆزمۇ كىشىلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ناھايىتى كەڭ قوللىنىدىغان ئاممىباب بىر ئىبارىگە ئايلىنىپ قالدى دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، بۇ ئىبارىنى تەتقىقات نۇقتىسىغا قويۇپ تۇرۇپ، ئىزاھلاشقا توغرا كەلگەندە، نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنىڭ جەمئىيەت دېگەننىڭ زادى نېمە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ قانداق ئاساسىي مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى، ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى نېمە ئىكەنلىكىنى ئېنىق شەرھلەپ بېرەلمىشى ناتايىن. جەمئىيەت شۇناسلىق جەمئىيەتنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلىدىغان بىر پەن بولغاچقا، ئالدى بىلەن نېمىنىڭ جەمئىيەت ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

خەنزۇ تىلىدىكى « 社会 » دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنىسىنى سۈرۈشتۈرسەكمۇ، « 社 » دېگەن خەت ئەرۋاھلارغا نەزىر - چىراق ئۆتكۈزىدىغان جايىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئېلىممىزنىڭ قەدىمىي كىتابى «ۋاپادارلىق تەزكىرى. ۋي» دە، « 社 دېگەنلىك يەر - زېمىننىڭ خۇداسى دېگەنلىك، يەر - زېمىن كەڭ بولغاچقا، ئۇنىڭ ھەممىسىگە تاۋاپ قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ، شۇڭا تاۋاپ قىلىدىغان ئايرىم جايىنى تاللىۋېلىپ، ئۇنى « 社 دەپ بېكىتكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. 会 خېتى يىغىلىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىككى خەتنى بىرلەشتۈرۈپ قوللانغاندا « 会社 » بىر توپ كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر جايغا يىغىلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە مەسىلەن، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مىڭ يۈەن لاۋ «دۇڭ جىڭ مىڭ خۇالۇ، كۇز» دېگەن كىتابىدا «سەككىزىنچى ئاي كۇزدە... مەكتەپ ئەپەندىلىرى ئالدىن پۇل يىغىپ يىغىلىش (社会) ئۆتكۈزىدۇ، ... ئەتىيازدا، بەشىنچى ئايلاردا، توققۇزىنچى ئايلاردىمۇ شۇنداق قىلىشىدۇ» دەپ يازغان. بۇ يەردە جەمئىيەتنىڭ ئىككىنچى بىر مەنىسى كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ قىزىقىشى ئوخشاش بولغان

كىشىلەرنىڭ بىرلىشىپ توپ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . يەنە مىڭ سۇلالىسىدىكى فىڭ مىڭ لۇڭ يازغان «شىڭ شى فېڭيەن» دېگەن كىتابتا «ئەسلىدە خوجىدار جاڭ يۈەن ۋەي دەۋرىدە جامائەت (社会) دوستلاردىن ئون ئادەم بار ئىدى. يېقىندا بۇ ئىككىسى ئۆلگەندىن كېيىن، جامائەت بولماي قالدى» دېيىلگەن. ئۇيغۇر تىلىدىكى «جەمئىيەت» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنىسىنى يەشسەكمۇ ئۇ «جەم بولۇش» ، «ئۇيۇشۇش» ، «ئۆملۈشۈش» دېگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك مەيلى خەنزۇ تىلىدا بولسۇن، ياكى ئۇيغۇر تىلىدا بولسۇن، جەمئىيەت دېگەن بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنىڭ بىر ئورتاق مەقسەت ئۈچۈن بىر جايغا توپلىنىپ مەلۇم بىر خىل پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

ئەمدى بۇ ئاتالغۇنىڭ ھازىرقى زامانىدىكى ئىستېمال مەنىسىنى ئالساق، ئۇ ئاساسەن مۇنداق بىرنەچچە خىل مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ: (1) پۈتكۈل ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى، بۇ ئەڭ ئابستراكت، ئومۇمىي مەنىدە قوللىنىشى. (2) مۇئەييەن ئىجتىمائىي تۈزۈم ئاستىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىزم جەمئىيىتى، سوتسىيالىزم جەمئىيىتى قاتارلىقلار. (3) مۇئەييەن ئىجتىمائىي رايون ياكى دائىرە ئىچىدىكى كىشىلەر توپىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، يېزا جەمئىيىتى، شەھەر جەمئىيىتى، بۇ جەمئىيەتنىڭ ئۇناسلىقتىكى «ئىجتىمائىي رايون» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. (4) مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئاممىۋى تەشكىلاتلارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، يازغۇچىلار جەمئىيىتى، تەرجىمانلار جەمئىيىتى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قاتارلىقلار. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى جەمئىيەت سۆزىنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامانىدىكى ئىستېمال مەنىلىرى. بۇ ئاتالغۇنىڭ بۇرۇنقى مەنىسى بىز

هازىر دەۋاتقان جەمئىيەتكە ئاساسەن ئۇيغۇن كەلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەھمىيەتلىك بەلگىسىنى ئېچىپ بېرەلمەيدۇ.

غەرب جەمئىيەتشۇناسلىرى ئىچىدە جەمئىيەت دېگەن بۇ ئۇقۇمغا قارىتا ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچىلەر مەۋجۇت. بەزىلىرى جەمئىيەتنى ئادەملەر توپى، بىر توپ ئادەملەرنىڭ ئومۇمىي ئاتالمىشى ياكى نامى دېسە، بەزىلىرى جەمئىيەت دېگەن ئادەمدىن تەشكىللەنگەن مۇستەقىل سۇبستانسىيە دەپ قارايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى پەقەت جەمئىيەتكە بولغان بىر خىل ھادىسىلىك تەسۋىرلەش بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەندۈرەلمەيدۇ. گەرچە بۇلار جەمئىيەتنىڭ ئادەملەر توپىدىن تەشكىل تاپقانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن قانداق بىر كۈچنىڭ ئادەملەرنى يىغىپ، بىرلىككە كەلتۈرۈپ جەمئىيەت قىلىپ تەشكىللەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلمىگەن. شۇڭا جەمئىيەت — ئادەملەر توپى، بىر توپ ئادەملەرنىڭ ئومۇمىي ئاتالمىشى ياكى ئادەمدىن تەشكىللەنگەن مۇستەقىل سۇبستانسىيە دەپ ئېيتىشلارنىڭ ھەممىسى جەمئىيەتكە بولغان ئىلمىي چۈشەندۈرۈش ئەمەس.

2. ماركسىزملىق جەمئىيەت قارىشى

ماركسىزمنىڭ قارىشىچە، جەمئىيەت — كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسىنىڭ مەھسۇلى، تۇرلۇك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «جەمئىيەت — مەيلى ئۇنىڭ شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر — ئۇ زادى نېمە؟ ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا رولىنىڭ مەھسۇلى»[1]. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت دېگەن نېمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. جەمئىيەت دېگەن نېمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ يەنە كېلىپ مۇئەييەن

---

① «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 1 - توم، 320 - بەت.

تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغان جەمئىيەتنى، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان جەمئىيەتنىڭ ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ». [1]ماركسنىڭ جەمئىيەتكە بەرگەن تەبىرى جەمئىيەتنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى ئېچىپ بەرگەن. شۇڭا بىز جەمئىيەتنى چۈشەنگەن چاغدا تۆۋەندىكى بىرقانچە ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە چۈشىنىشىمىز لازىم.

1) جەمئىيەت — ماددىي ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت ئۇرۇتاق تۇرمۇش پائالىيىتى ئاساسىدا، ئۆزئارا ئالاقىدار بولغان كىشىلەردىن تەركىب تاپقان ئىنسانىيەت تۇرمۇشىدىكى ئورتاق گەۋدىدۇر. جەمئىيەت بولۇش ئۈچۈن چوقۇم كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئالاقە بولۇشى كېرەك. كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئالاقە بولمىسا، جەمئىيەت مەۋجۇت بولمايدۇ. ۋەھالەنكى كىشىلەرنىڭ ئالاقىسى ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات ۋە ئالماشتۇرۇش جەريانىدا پەيدا بولىدىغان ئىقتىسادىي ئالاقىدىن ئىبارەت بولىدۇ. ئىقتىسادىي ئالاقە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى تىكلەيدۇ، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئالاقىسى يەنىلا باشقا ھەرقانداق بىر خىل ئالاقىنىڭ ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئىقتىسادىي ئالاقە ئاساسىدىلا باشقا تۈرلۈك ئالاقە ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇش ھاسىل بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىشقا ماس كېلىدىغان ئۇستى قۇرۇلما ۋە ئىدېئولوگىيە شەكىللىنىدۇ. دېمەك يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بارلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى ئاندىن جەمئىيەتنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇڭا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ۋە ماھىيىتى دەپ ئاتايمىز.

2) جەمئىيەت — تارىخنىڭ مەھسۇلى يەنى مۇئەييەن تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغان جەمئىيەت ئۆزىگە خاس خۇ-

---

① «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 1 - توم، 363 - بەت.

سۇسىيەتكە ئىگە جەمئىيەتتۇر. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: قەدىمكى جەمئىيەت، فېئودالىزم جەمئىيىتى ۋە كاپىتالىستىك جەمئىيەت دەل مۇشۇنداق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يەغىندىسىدۇر. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى بىرلا ۋاقىتتا يەنە ئىنسانىيەت تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر ئالاھىدە باسقۇچنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

3) جەمئىيەت — مۇئەييەن مۇناسىۋەتتە بولغان كىشىلەرنىڭ بىرلىشىشىدىن شەكىللەنگەن توپ ياكى جامائەدۇر.

بەزى غەرب جەمئىيەتشۇناسلىرىمۇ جەمئىيەتنى دائىم ئادەملەر توپى ياكى ئادەملەرنىڭ يىغىلىشى دەپ چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن بۇ بىر خىل ھادىسىلىك تەسۋىرلەش، «جەمئىيەت» دېگەن بۇ ئۇقۇمنى پەقەت «ئادەملەر توپى» دەپلا چۈشەندۈرۈش ناھايىتى ئاددىي، يۈزەكى چۈشەندۈرۈش ھېسابلىنىدۇ.

دەرۋەقە، جەمئىيەت بىر توپ ئادەملەردىن تەشكىل تاپىدۇ، بۇ بىر توپ ئادەم كوللېكتىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. بۇ كوللېكتىپ تۇرمۇش بولسا، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ھەرىكىتىدىن شەكىللىنىدۇ. ئەمما بىر توپ ئادەملەردىن تەشكىللەنگەن جەمئىيەت نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ تاسادىپىي ھالدا بىر يەرگە جەم بولۇپ قېلىشىمۇ ئەمەس ياكى شەخسلەرنىڭ ئاددىي يىغىندىسىمۇ ئەمەس. ئۇ كىشىلەرنىڭ مۇئەييەن مۇناسىۋىتى بويىچە ئۆزئارا بىرلىشىدىن شەكىللەنگەن تۇرمۇش كۆچۈرگۈچى ئورتاق گەۋدىدۇر. بۇ مۇناسىۋەت ئۇلارنىڭ ماددىي ئەشيالارنى ئىشلەپچىقىرىش ئورتاق پائالىيىتى جەريانىدا شەكىللەنگەن بولىدۇ.

جەمئىيەت مۇئەييەن مۇناسىۋەتتە بولغان كىشىلەرنىڭ بىرلىشىدىن شەكىللەنگەن توپ بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن باشقا ھايۋانلار توپى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرق مەۋجۇت بولىدۇ. توپلىشىپ ياشاش ئالاھىدىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئادەملەرنىڭ توپلىشىپ ياشىشى تۇغما قابىلىيەتتىن ھالقىپ كەتكەن بىر خىل

ئىجتىمائىي ھادىسە بولسا، ھايۋاناتلارنىڭ توپلىشىپ-ياشىشى تۈغۇ-
ما قابىلىيەتتىن بولغان بىر خىل ئىرسىيەتلىك ھەرىكەتتۇر.
مەسىلەن، تۈخۈمدىن تۇغۇلىدىغان ھايۋاناتلارنى تەجرىبە قىلىپ،
ئۇلارنىڭ ئىككى ئەۋلادىنى ئايرىۋەتسەك، كېيىنكى ئەۋلاد ئۆزىۋې
چوڭ بولغاندىمۇ يەنىلا ئالدىنقى ئەۋلادقا ئوخشاشلا توپلىشىپ
ياشاۋېرىدۇ. مانا بۇ ھايۋاناتلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشى ئىجتىمائىي
ھادىسە بولماستىن، بەلكى بىئولوگىيىلىك ھادىسە ئىكەنلىكىنى
چۈشەندۈرىدۇ. ئادەملەرنىڭ توپلىشىپ ياشىشى ئاساسلىقى، ئە-
رىسىيەت ھەرىكىتىگە ياتىدىغان تۈغما قابىلىيەتتىن بولمايدۇ،
بەلكى ئىنسانلار بىئولوگىيىلىك قابىلىيەت ئاساسىدا ئۆزلىرى
يارىتقان شۇنداقلا بىئولوگىيىلىك قابىلىيەتتىن ھالقىپ كەتكەن
بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسىدۇر. تىرىكچىلىك قىلىش ۋاستە-
سىدىن ئىبارەت ئىھتىقاندا، ھايۋاناتلار تىرىكچىلىك قىلىشتا پۈتۈن-
لەي ئۆز ئورگانىزمىنىڭ ئېھتىياجىغا تايىنىدۇ. ئۆز تۈغما قابە-
لىيىتىگە تايىنىپ تەبىئەت دۇنياسىدا تەييار مەۋجۇت بولۇپ تۇر-
غان نەرسىلەرنى ئىزدەيدۇ. شۇڭا ئادەمدىن باشقا جانلىقلار مەيلى
يەككە تىرىكچىلىك قىلسۇن، ياكى كوللېكتىپ تىرىكچىلىك قىل-
سۇن، ھامان تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۇچرايدۇ.
ئىنسانلار تىرىكچىلىك قىلىشتا بىرى تەبىئەتتىن ئىزدەيدۇ، يەنە
بىرى تەبىئەتتىن ئالىدۇ يەنى ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىشى ئارقىلىق
تەبىئەتنى ئۆزگەرتىپ، ماددىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى يارىتىدۇ.
مانا بۇ ئىنسانلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشتىكى ئاساسىي ۋاستە-
سى. قۇدرەتلىك تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا، مەيلى ئىزدەش
بولسۇن، ياكى ئېلىش بولسۇن، يەككە ئادەمنىڭ كۈچى بىلەن
ئۆز ھاياتلىقىنى ساقلاپ قالغىلى بولمايدۇ. شۇڭا كىشىلەر ئۆز-
لىرىگە زۆرۈر بولغان ماددىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقە-
رىشقا باشلىغان چاغدا باشقىلار بىلەن ھەمكارلىشىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن باشقا ھايۋاناتلار توپىغا ئوخشىمايدىغان توپلىشىپ ياشاش

شەكلى بارلىققا كېلىدۇ.

توپلىشىپ ياشاشنى تىزگىنلەپ تۇرغان ۋاستىلەردىن ئې-
لىپ ئېيتقاندا، ھايۋانلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشى ئىرسىيەتتىن
بولغان توپلىشىپ ياشاش ئادەتنىڭ تىزگىنلىشىگە تايىنىدۇ. ئىن-
سانلارنىڭ توپلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئىجتىمائىي ھەرىكەت
قائىدىسىنىڭ تىزگىنلىشىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىجتىمائىي ھەرە-
كەت قائىدىسى كىشىلەر توپلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەندە، ئۆزئا-
را ھەرىكىتىنى ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئورتاق يارلىقان ھەم ئاڭ-
لىق ھالدا بويسۇنىدىغان ھەرىكەت ئۇسۇلىدۇر. ئۇ ئوخشاش بىر
خىل كوللېكتىپ تۇرمۇش ئىچىدە ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئەۋلاد-
مۇ ئەۋلاد توپلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشتىكى تەجرىبىلىرىنى تال-
لاش ئاساسىدا توپلىنىپ شەكىللەنگەن بولىدۇ. شەخسكە نىسبە-
تەن ئېيتقاندا، ئۇ توپتا ئورتاق بولىدىغان، ئۇنى ئۆگىنىشكە ۋە
بويسۇنۇشقا مەجبۇرلايدىغان قائىدىلەردۇر. قائىدىسىنىڭ ئۆزىنى
ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ كىشىلەر ئورتاق يارلىقان، ھەربىر شەخس-
نىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئېپادىلىنىدىغان نەرسىدۇر. ئۇ كىشى-
لەرنىڭ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئۆگىنىشى، ئىجاد قىلىشىغا تايىنىپ
ساقلىنىدۇ ۋە تارقىلىدۇ. ھەرقانداق بىر شەخس ھەرىكەت قائى-
دىسىنى ئۇققاندىلا ئاندىن ئىنسانلار توپىدا ئورنىمال تۇرمۇش كە-
چۈرەلەيدۇ. باشقىلارنىڭ ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ ئورتاق تەلەپنى
قاندۇرالايدۇ. بۇ ھەرىكەت قائىدىلىرى بولسا تىل، تەپەككۇر،
يېزىق ۋاستىلىرى بىلەنلا ئەمەلگە ئاشىدۇ. دېمەك ھەرىكەت
قائىدىسى كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى تىزگىنلەپ، ئىنسانلارنىڭ
توپلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى تەشكىللەش ۋە ماسلاشتۇرۇشتا
مۇھىم رول ئويناىدۇ. ھەرىكەت قائىدىسىمۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەق-
قىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كونا ھەرىكەت قائىدىسى
ئۆزگەرگەن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماس كەلمىگەندە، ئۇ جەم-
ئىيەت تەرەققىياتىنىڭ توسالغۇسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ ـدە، كى-

شىلەر تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلىدۇ.

قىسقىسى، جەمئىيەت — كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئاساس قىلغان. مۇئەييەن ھەرىكەت قائىدىسى، تەشكىلى قۇرۇلمىسى ۋە مەدەنىيەت تۈزۈمى بولغان ئىنسانلارنىڭ ئورتاق ياشايدىغان جايىدۇر.

ئىككىنچى پاراگراف نوپۇس

نوپۇس — ئالاھىدە ئىجتىمائىي تۈزۈم، ئالاھىدە رايون، ئالاھىدە دەۋردە ياشاۋاتقان مۇئەييەن ساندىكى كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇ ئوخشاش بولمىغان سۇپەتلەرگە ئىگە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. نوپۇس جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى بىرىنچى ئاساسىي ئامىل شۇنداقلا پۈتكۈل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ھېسابلىنىدۇ. مۇئەييەن سانغا ئىگە نوپۇس بولمىسا، جەمئىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ.

1. نوپۇس قۇرۇلمىسى

ھەرقانداق جەمئىيەتنىڭ نوپۇسى مۇئەييەن سانغا ۋە ئوخشاش بولمىغان سۇپەتلەرگە ئىگە ئىنسانلار يەكىلىكىدىن تەركىب تاپقاچقا، ئۇ ھامان بەلگىلىك قۇرۇلما شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان نوپۇس قۇرۇلمىسى جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ سەۋىيىسىنى ۋە ئۇنىڭدىكى ئەمەلىي مەۋجۇت مەسىلىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا بىز جەمئىيەتنى ھەقىقىي

تۇرده چۇشىنىش ئۇچۇن ئالدى بىلەن مۇئەييەن سان ۋە سۈپەتكە ئىگە بولغان نوپۇسنىڭ كونكرېتنى قۇرۇلمىسىنى بىلىشىمىز زۆرۈر. شۇنداقلا ئۇنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى ۋە رول مېخانىزمىنى تەتقىق قىلىشىمىز لازىم.

جەمئىيەت نوپۇس قۇرۇلمىسىنى ئادەتتە نوپۇسنىڭ تەبىئىي قۇرۇلمىسى، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ۋە نوپۇس جەريانى قاتارلىق جەھەتلەردە تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

2. نوپۇسنىڭ تەبىئىي قۇرۇلمىسى

نوپۇسنىڭ تەبىئىي قۇرۇلمىسى دېگىنىمىز، ئادەملەرنىڭ جىنسىي ۋە يېشى قاتارلىق تۇغما ياكى بىئولوگىيىلىك ئامىللىرىدىن شەكىللەنگەن ئوخشاش بولمىغان سۈپەتتىكى كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى تارقىلىشى ۋە بىرىكىشىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئەر - ئاياللىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان جىنستىكى ئادەملەرنىڭ جەمئىيەت ئومۇمىي نوپۇسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ياش گۇرۇپپىسى ئىچىدە تارقىلىشى؛ بالىلار، ئۆسمۈرلەر، ياشلار، قېرىلار، قېرىلار نوپۇسنىڭ جەمئىيەت ئومۇمىي نوپۇسى ئىچىدە ئىگىلىگەن سالمىقى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى قاتارلىقلار.

جەمئىيەت نوپۇسنىڭ تەبىئىي قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلغاندا، ئەڭ ئاۋۋال جەمئىيەت نوپۇسى ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ يېشى، جىنسىي پەرقى ئۇستىدە ئەملىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئېنىق، توغرا ستاتىستىكىلىق مەلۇمات ئېلىش كېرەك ۋە بۇ ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلار ئاساسىدا نوپۇسنىڭ تەبىئىي قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان جەدۋەل تۈزۈش كېرەك. بۇنىڭ ئەندىزىسى تۆۋەندىكىچە بولىدۇ.

ئايال		ئەر		ئومۇمىي ئادەم سانى		
مۇشۇ ياش گۇرۇپپىسىدا ئىگىلىگەن %	ئادەم سانى	مۇشۇ ياش گۇرۇپپىسىدا ئىگىلىگەن %	ئادەم سانى	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن %	ئادەم سانى	ياش گۇرۇپپىسى
—	—	—	—	—	—	0—4
—	—	—	—	—	—	5—9
—	—	—	—	—	—	10—14
↑↓	↑↓	↑↓	↑↓	↑↓	↑↓	
—	—	—	—	—	—	80 ياش ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرىلار

بۇ جەدۋەل پۈتكەندىن كېيىن، نوپۇسنىڭ تەبىئىي قۇرۇلمىسىدىكى ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ يەنە نوپۇس پىرامىدىسىنى تۈزۈپ چىقىشقا بولىدۇ.

نوپۇس پىرامىدىسىنى تۈزۈپ چىقىشنىڭ ئۇسۇلى:

(1) پىرامىدانىڭ ئاستى بىر تال توغرا سىزىق بولۇپ، ئۇنىڭ دەل ئوتتۇرىسى 0 قىلىپ بېكىتىلىدۇ. 0 نۇقتىسىدىن ئوڭ ۋە سول تەرەپكە قارىتىپ ئۆزئارا ماس بولغان تەڭ ئارىلىقتىكى بىرقانچە نۇقتىلار سىزىلىدۇ. ھەربىر نۇقتا بەلگىلىك ئادەم سانىغا (پىرسەنتتە) ۋەكىللىك قىلىدۇ.

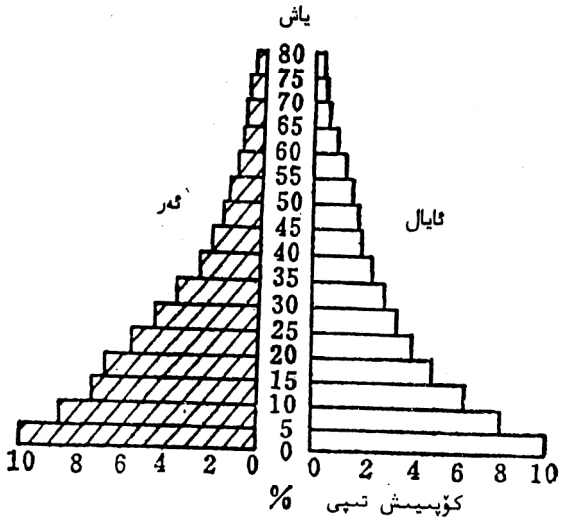
(2) پىرامىدانىڭ ئاساسىي بولغان توغرا سىزىقتىكى 0 نۇقتىسىدىن ئۇستىگە قارىتىپ بىر تال سىزىق سىزىلىدۇ. بۇنىڭ كۆرسىتىشى ئوڭ ۋە سول قىسمىدىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە ئايرىلىدۇ. سول تەرەپ ئەرلەرنى كۆرسەتسە، ئوڭ تەرەپ ئايالىلارنى كۆرسىتىدۇ. تىك سىزىق ئۇستىدىن ئاستىدىن ئۇستىگە قارىتىپ، ھەربىر بەش ياش بىر ياش ئۆلچىمى قىلىنغان تەڭ نۇقتىلارغا ئاجرىتىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن 0 ياشتىن 80 ياش ياكى

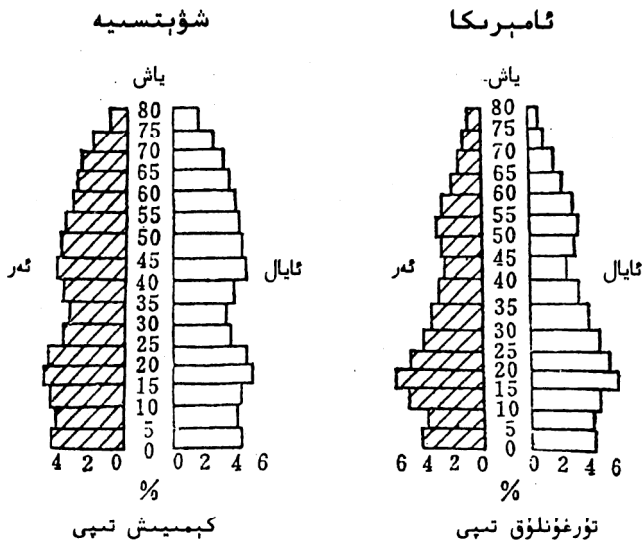
80 ياشتىن يۇقىرى بولغانلار تەڭ ئارىلىقتىكى نۇقتىلار بويىچە بۆلەكلەرگە ئايرىلىدۇ.

(3) ئەمەلىي ئىستاتىستىكا قىلىش ئارقىلىق، ئىگىلەنگەن نوپۇس تەبىئىي قۇرۇلما سانلىق جەدۋىلىدىكى سانلىق مەلۇماتلار-نى كىرگۈزىمىز.

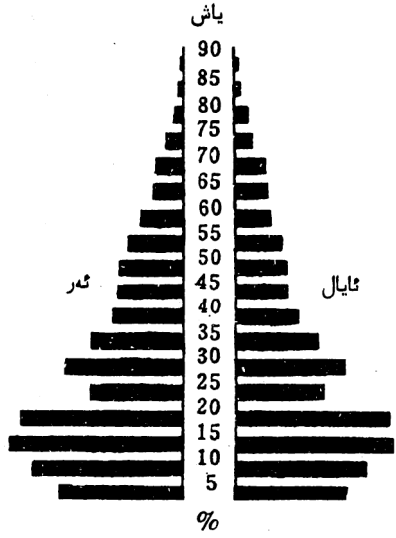
تۆۋەندە بىز مېكسىكا، ئامېرىكا، شۋېتسىيە ئۈچ دۆلەتنىڭ نوپۇس پىرامىداسىغا قاراپ باقايلى:

مېكسىكا

جۇڭگونىڭ 1982 - يىلىدىكى نوپۇس پىرامىدىسى

ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەت ياكى ئىجتىمائىي رايونلارنىڭ نوپۇس پىرامىداسىنىڭ شەكلى ئوخشاش بولمايدۇ. نوپۇس پىرامىداسىنىڭ شەكلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەت ياكى ئىجتىمائىي رايون نوپۇسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەبىئىي قۇرۇلمىسى ۋە نوپۇس مەسىلىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. نوپۇس پىرامىداسىنىڭ ئاساسى شەكلى ئۈچ خىل بولۇپ، ئۇ جەمئىيەت نوپۇسى تەبىئىي قۇرۇلمىسىنىڭ ئۈچ خىل ئاساسىي تىپىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

(1) ئۇستى تار، ئاستى كەڭ. ئۇستىدىن ئاستىغا قاراپ تەدرىجىي كېڭىيىپ بارىدىغان شەكىل. بۇ خىل پىرامىدا شەكلىدە ئىپادىلەنگەن نوپۇس كېڭىيىدىغان نوپۇس تىپىگە كىرىدۇ.

(2) نىسپىي ھالدا ئۇستى كەڭ، ئاستى تار، ئوتتۇرىسى بىرقەدەر كەڭ بولغان شەكىل. بۇ خىل پىرامىدا شەكلىدە ئىپادىلەنگەن نوپۇس كېمىيىدىغان نوپۇس تىپىگە كىرىدۇ.

(3) ئۇستى بىلەن ئاستى ئاساسەن تەڭ، ئوتتۇرىسىدا ئازراق ئۆزگىرىش بولىدىغان شەكىل. بۇ خىل پىرامىدا شەكلىدە ئىپادىلەنگەن نوپۇس تۇرغۇن ھالەتلىك نوپۇس تىپىگە كىرىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئۈچ دۆلەتنىڭ نوپۇس پىرامىداسىنى ئالساق، شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، مېكسىكىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسى كېڭىيىش تىپىگە كىرىدۇ. بۇ خىل نوپۇس تىپى ئىچىدە ئادەملەرنىڭ ئوتتۇرىچە بېشى قىسقا بولىدۇ. تۇغۇلۇش ۋە ئۆلۈش نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى. بالىلار ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ نوپۇس سانى قېرىلارنىڭ نوپۇس سانىدىن خېلى دەرىجىدە ئارتۇق بولىدۇ. نوپۇس تەرەققىياتى كۆپىيىش تەرەپكە قاراپ ماڭغان. بۇنىڭ ئەكسىچە، شۇھىتسىيىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسى كېمىيىش تىپىگە كىرىدۇ. بۇ خىل نوپۇس قۇرۇلمىسى ئىچىدە تۇغۇلۇش ۋە ئۆلۈش نىسبىتى نىسبەتەن تۆۋەن. كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يېشىمۇ نىسپىي ھالدا ئېيتقاندا بىرقەدەر يۇقىرى. جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي

نوپۇسى ئىچىدە قېرىلار نىسپىي ھالدا يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. نوپۇس تەرەققىياتى ئازىيىش تەرەپكە قاراپ ماڭغان. ئامېرىكىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىغا كەلسەك، ئۇ بىرقەدەر ئالاھىدىرەك ئۇنىڭدىكى قېرىلارنىڭ نوپۇس سانى مېكسىكىغا قارىغاندا كۆپ-رەك، شۇڭا ئىسىيگە قارىغاندا ئازراق. تۇغۇلۇش نىسبىتى مېكسىكىدىن ئازراق، شۇڭا ئىسىيە بىلەن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. ئەمما پىرامىدانىڭ ئوتتۇرىسى بىرقەدەر كەڭ. بۇ ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىدا ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقىنىڭ بىرقەدەر يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈچىنىڭ بىرقەدەر تولۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مانا بۇلار بىزگە ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسى تۇرغۇنلۇق تېپىدىن كېمىيىش تېپىگە قاراپ ماڭغان ئۆتكۈنچى ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

نوپۇس تەبىئىي قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئوخشاش بولمىغان نوپۇس مەسىلىسىنى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى پەيدا قىلىدۇ. شۇڭا بىز نوپۇسنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەبىئىي قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلغان چېغىمىزدا، بۇ خىل مەسىلىلەرنى ئالدىن مۆلچەرلىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا قارىتا كونكرېتنى ئىجتىمائىي تەدبىر قوللىنىشىمىز لازىم.

3. نوپۇسنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى

ئادەم بىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغاندىن سىرت، يەنە ئىجتىمائىيلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. شۇڭا جەمئى-يەت نوپۇسىمۇ تەبىئىي قۇرۇلمىغا ئىگە بولغاندىن سىرت، يەنە ئىجتىمائىي قۇرۇلمىغا ئىگە بولغان بولىدۇ. نوپۇسنىڭ ئىجتىما-ئىي قۇرۇلمىسى دېگىنىمىز، ئىجتىمائىي ئامىل، ئىجتىمائىي خاراكتېر، ئىجتىمائىي تەرەققىيات سەۋىيىسى تەرىپىدىن بەلگە-

لەنگەن ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە كىشىلەرنىڭ جەمئىيەت ئومۇمىي نوپۇسى ئىچىدىكى نىسبىتى، تارقىلىشى ۋە مۇناسىۋەت تۈزۈلۈشىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئوخشاش بولمىغان كەسىپتىكى كىشىلەرنىڭ تۈزۈلمىسى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ئوخشاش بولمىغان كىشىلەرنىڭ تۈزۈلمىسى، ئوخشاش بولمىغان مىللىي تەركىبتىكى كىشىلەرنىڭ تۈزۈلمىسى، ئوخشاش بولمىغان دىنىي ئېتىقادتىكى كىشىلەرنىڭ تۈزۈلمىسى، ئوخشاش بولمىغان سىنىپ، تەبىقىدىكى كىشىلەرنىڭ تۈزۈلمىسى قاتارلىقلار.

نوپۇسنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ ۋە ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئادەتتە جەمئىيەت تەرەققىيات سەۋىيىسى قانچە تۆۋەن بولسا، ئۇنىڭ نوپۇسنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىمۇ شۇنچە ئاددىي بولىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىيات سەۋىيىسى قانچە يۇقىرى بولسا، ئۇنىڭ نوپۇسنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىمۇ شۇنچە مۇرەككەپ بولىدۇ. چۈنكى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتلەرگە بۆلۈنۈشىنى ۋە ئوخشاش بولمىغان سۇپەتتىكى ئىجتىمائىي نوپۇسنىڭ تۈزۈلۈش دەرىجىسىنى، ئۇسۇلىنى بەلگىلەيدۇ. ئەمما ئۇنىڭ يەنە بىر مۇرەككەپ تەرىپىمۇ بولىدۇ. جەمئىيەت نوپۇسنىڭ بەزى تەرەپلەردىكى ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى جەمئىيەت تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەدرىجىي ئاددىيلىشىدىغان ئەھۋالمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، جەمئىيەت نوپۇسىدىكى سىنىپ، تەبىقە قۇرۇلمىسى مۇشۇنداق بولىدۇ. شۇڭا بىز نوپۇسنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىنى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ كونكرېتنى ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ كونكرېتنى تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىشىمىز زۆرۈر.

4. نوپۇسنىڭ ماكان جەھەتتە تارقىلىشى

نوپۇسنىڭ ماكان جەھەتتە تارقىلىشى دېگىنىمىز، جەمئىيەت ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ھەرقايسى رايونلاردىكى سانى ۋە زىچلىق دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ. نوپۇسنىڭ تارقىلىشىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيەت نوپۇس قۇرۇلمىسىدىكى مۇھىم بىر تەرەپ.

ھەرقانداق بىر جەمئىيەت ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ھەرقايسى رايونلارغا تارقىلىشى تەكشى بولمايدۇ. ھەرقايسى رايونلارنىڭ نوپۇس زىچلىقى ناھايىتى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ 1 مىليارد‌تىن كۆپرەك ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چاڭجياڭ، خۇاڭخې دەريا‌سى ئېقىمىنىڭ بويلىرىغا، شەرقىي - جەنۇب دېڭىز بويلىرى رايونلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربىي - جەنۇب، غەربىي - شىمال رايونلىرىدا ناھايىتى ئاز سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھەربىر كۆزادرات كىلومېتىرغا توغرا كېلىدىغان نوپۇس سانى بويىچە ھېسابلىغاندا، ئېلىمىزنىڭ 1982 - يىلىدىكى نوپۇسنىڭ زىچلىق دەرىجىسى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 106 ئادەم توغرا كېلىدۇ. ئەمما ھەرقايسى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ناھايىتى زور. مەسىلەن، لياۋنىڭ ئۆلكىسىدە 247 ئادەم توغرا كېلىدۇ. خېبېي ئۆلكىسىدە 2850 ئادەم توغرا كېلىدۇ. سەندۇڭ ئۆلكىسىدە 490 ئادەم توغرا كېلىدۇ. جياڭسۇ ئۆلكىسىدە 593 ئادەم توغرا كېلىدۇ. جېجياڭ ئۆلكىسىدە 385 ئادەم توغرا كېلىدۇ. گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىدە 282 ئادەم توغرا كەلسە، چىڭخەي ئۆلكىسىدە 5 ئادەم، گەنسۇ ئۆلكىسىدە 43 ئادەم، نىڭشادا 59 ئادەم، شىنجاڭدا 8 ئادەم، يۇننەندە 83 ئادەم توغرا كېلىدۇ. شىزاڭدا 2 ئادەمگە توغرا كەلمەيدۇ. ئاھالىسىنىڭ تارقىلىشى ۋە زىچلىقىدىكى بۇنداق چوڭ پەرقلەر ئەلۋەتتە، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەكس تەسىر يەتكۈزمەي قالمايدۇ. كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە پائالىيىتىدە خىلمۇ خىل مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

نوپۇسنىڭ ماكان جەھەتتىن تارقىلىشىنىڭ تەكشىسىزلىكى نى كۆپ خىل تەرەپتىكى سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تەبىئي شارائىتنىڭ ناچار بولۇشى، جۇغراپىيىلىك ئورۇننىڭ ياخشى - ياماں بولۇشى، ئىقتىسادي تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ تەكشى بولماسلىقى، قاتناش ئىشلىرىنىڭ قولايلىق - قولايسىز بولۇشى، جەمئىيەتنىڭ تىنچ - خاتىرجەم بولۇش - بولماسلىقى سىياسىي جەھەتتە تەرەققىپەرۋەر بولۇش - بولماسلىقى قاتارلىق تەبىئي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەرنىڭ ھەممىسى نوپۇسنىڭ تارقىلىشى ۋە زىچلىقىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا نوپۇسنىڭ ماكان جەھەتتىكى تارقىلىشىنى بىر خىل تەبىئي قۇرۇلما دەپ كېتىشكىمۇ بولمايدۇ ياكى ئۇنى بىر خىل نوقۇل ئىجتىمائىي قۇرۇلما دەپ كېتىشكىمۇ بولمايدۇ. بىز ئۇنى پەقەت نوپۇس قۇرۇلمىسى سۈپىتىدىلا قاراپ، مۇستەقىل تېما بويىچە تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك. نوپۇسنىڭ ماكان جەھەتتىكى تارقىلىشىنى تەتقىق قىلغاندا، جەمئىيەت نوپۇسنىڭ ماكان جەھەتتە تارقىلىشىنى تەڭشەش ۋە ئۇنىڭ ئەقىلغا مۇۋاپىق ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن، تەبىئي ۋە ئىجتىمائىي تەرەپلەردىن نۇرغۇنلىغان كۆرسەتكۈچلەرنى تۈزۈپ چىقىشقا ياكى ئۇنىڭ ئەقىلغا مۇۋاپىق يۈزلىنىشكە قاراپ ماڭىدىغان ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن، تەبىئي ئىجتىمائىي تەرەپلەردىن جۈملىدىن ئىقتىسادي، سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردىن تەدبىر قوللىنىشقا بولىدۇ.

5. نوپۇس جەريانى ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىشى

جەمئىيەتنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسى مەيلى تەبىئي قۇرۇلما بولسۇن ياكى ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە ماكان جەھەتتىكى تارقىلىشى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن تەبىئي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ تەسىرىدە

ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان تەرەققىيات جەريانىدۇر. شۇڭا جەمئىيەتنى ھاسىل قىلغۇچى ئاساسى شەرتلەرنىڭ بىر سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان نوپۇس - ھامان ھەركەت ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان شەرت ھېسابلىنىدۇ. جەمئىيەتنىڭ نوپۇس جەريانىنى تەتقىق قىلىشتا چوقۇم نوپۇس جەريانىنىڭ ئىپادىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئىگىلەش زۆرۈر.

نوپۇس ئابستراكتنى نەرسە ئەمەس، بەلكى سان ۋە سۈپەتلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان، ئەمەلىي كۆرسەتكۈچلەر ئارقىلىق ئۆلچىنىلىدىغان بىر خىل تەرەققىيات جەريانىدۇر.

نوپۇس جەريانى ئەڭ ئاۋۋال نوپۇس سانىنىڭ ئېشىشى - كېمىيىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ھەرقانداق بىر جەمئىيەتنىڭ نوپۇسىدا ھامان تۇغۇلۇش - ئۆلۈش ۋە قوشۇلۇش - چىقىپ كېتىش بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ سانى ۋە كۆلىمىدە بەزىدە كۆپىيىدىغان، كېڭىيىدىغان، بەزىدە كېمىيىدىغان، كەـ چىكلەيدىغان بىر خىل جەريان روشەن كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات تۇغۇلۇش نىسبىتى، ئۆلۈش نىسبىتى ۋە كۆچۈپ كېلىش، چىقىپ كېتىش نىسبىتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.

نوپۇس جەريانى سان جەھەتتىكىلا كۆپىيىش ۋە كېمىيىش جەريانى بولۇپ قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى سۈپەت جەھەتتىكى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش ۋە تۆۋەنلەش جەريانى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ سۈپەت ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. نوپۇس سۈپىتى دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ جىسمانىي سۈپىتى، ئەقلىي سۈپىتى، تېخنىكا ئىقتىدارى قاتارلىق تەرەپلەرنى كۆرسىتىدۇ. بىز نوپۇس سۈپىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى تەتقىق قىلغاندا ئەلۋەتتە مۇشۇ تەرەپلەرنى تەھلىل قىلىشىمىز كېرەك.

(1) ئادەملەرنىڭ جىسمانىي سۈپىتى — ئوزۇقلىنىش قۇـ رۇلمىسى، تەنتەربىيە سەۋىيىسى، تېببىي داۋالاش شارائىتى ۋە

تۇرمۇش مۇھىتى قاتارلىق ئامىللارنى ئۆزىگە شەرت قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى مۇئەييەن بىر جەمئىيەت نوپۇس سۇپىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئامىللار. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە مەلۇم بىر جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ياشاش ئۆمۈرىنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشىدىكى ئۆزگىرىش شۇ جەمئىيەت نوپۇسىنىڭ جىسمانىي سۇپىتىدىكى ئۆزگىرىشىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ. چۈنكى بۇنداق ئۆزگىرىش تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتىكى تۇرلۇك ئامىللارنىڭ ئۇمۇملاشقان رولىدىن ھاسىل بولىدۇ.

(2) ئادەملەرنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتى دېگىنىمىز، جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ مائارىپ جەھەتتىكى تۇرلۇك تەربىيىلىنىش نەتىجىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنى مائارىپنىڭ ئۇمۇملىشىش سەۋىيىسى ئارقىلىق تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئۇمۇملىشىش نىسبىتى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئۇمۇملىشىشى، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەر ئون مىڭ ئادەم ئىچىدە ئىگىلىگەن سانى قاتارلىقلار. ئالايلۇق، ئىلىمىز يېڭى ئازاد بولغان چاغدا، جەمئىيەت نوپۇسى ئىچىدە ساۋاتسىزلار، يېرىم ساۋاتسىزلار ناھايىتى كۆپ سانىنى ئىگىلەيتتى. ئۇنىۋېرسىتېت پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىنى تېپىشمۇ ناھايىتى تەس ئىدى. ھەتتا ئوتتۇرا مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىمۇ ناھايىتى كەم ئۇچرايتتى. ئەمما 1983 - يىلىغا كەلگەندە، ئىلىمىزدە ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن ۋە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار 6 مىليوندىن ئاشقان. بۇنىڭغا تولۇق ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە بولغان كىشىلەرنى قوشقاندا جەمئىي 72 مىليوندىن كۆپرەككە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تەخمىنەن 7%نى ئىگىلىگەن. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە بولغان كىشىلەر 178 مىليونغا يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تەخمىنەن 18% نى ئىگىلىگەن. ئەلۋەتتە بۇنى ئىلىمىز نوپۇس

سۇپىتىنىڭ ئىنتايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ. يېشكە بولىدۇ. ئەمما ھازىر ئېلىمىز جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىدا يەنىلا 200 مىليوندىن كۆپرەك ساۋاتسىز ۋە يېرىم ساۋاتسىزلار بار. ئېلىمىز نوپۇسىنىڭ بۇ خىل مەدەنىيەت سۇپىتى تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ تەلىپى بىلەن ماسلاشمايدۇ. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بۇ خىل ھالەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، بۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىل ئىچىدە ئېلىمىزدە 10 يىللىق تۈزۈمدىكى مەجبۇرىي مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇ نىشان ئەمەلگە ئاشسا، ئېلىمىز نوپۇسىنىڭ سۇپىتىدە تېخىمۇ چوڭ ئىلگىرىلەش بولىدۇ.

(3) نوپۇسنىڭ تېخنىكا ئىقتىدارى نوپۇس جەريانىدىكى مۇھىم بىر تەرەپ. ئۇ جەمئىيەت نوپۇسىدىكى كىشىلەرنىڭ كەسىپىكە ماسلىشىش ئىقتىدارى ۋە كەسىپ ئالماشتۇرۇش چاستوتىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. نوپۇس سۇپىتى ناھايىتى تۆۋەن بولغان ئەھۋالدا كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي خىزمەت تەقسىماتى ناھايىتى قاتمال بولىدۇ. بىر ئادەم ئۆمۈر بويى بىر خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، ھەتتا ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە ئوخشاش كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. نوپۇسنىڭ كەسىپىي قۇرۇلمىسىدا ئۇزۇن مۇددەتكىچە ئۆزگىرىش بولمايدۇ. «دېھقان مەڭگۈ دېھقان بولىدۇ، ئىشچى مەڭگۈ ئىشچى بولۇپ قالىدۇ» بۇ خىل ھادىسە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ ئاستا بولۇۋاتقانلىقىنى، جەمئىيەت نوپۇس سۇپىتىنىڭ تۆۋەن سەۋىيىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتە راۋاجلىنىشى كىشىلەرنىڭ تېخنىكا ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشىنى ۋە كەڭ دائىرىلىك تېخنىكا ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. تېخنىكا ئىقتىدارىنىڭ كەڭ دائىرىلىك ۋە يۇكسەك ماسلىشىشچانلىقىغا ئىگە بولۇشى ھازىرقى زامان جەمئىيەت نوپۇسى سۇپىتىدىكى مۇھىم

ئالاهىدىلىك ھېسابلىنىدۇ.

6. نوپۇس جەريانىنىڭ خاراكتېرى ۋە قانۇنىيىتى

شەخسنىڭ ھاياتلىق جەريانى گەرچە نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىسىمۇ، ئەمما ئۇ ئاساسەن بىئولوگىيىلىك تەبىئىي جەريان ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ بەلگىلىك تەبىئىي قانۇنىيەتلەرگە بويسۇنىدۇ. جەمئىيەتنىڭ نوپۇس جەريانى بىئولوگىيىلىك تەبىئىي تەرەپلەرگە ئىگە بولۇپ، مۇئەييەن تەبىئىي قانۇنىيەتلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىسىمۇ، ئەمما ئۇ ئاساسەن بەلگىلىك ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا ئۇ ماھىيەتتە بىر خىل ئىجتىمائىي جەريان ھېسابلىنىدۇ.

بىزنىڭ جەمئىيەت نوپۇس قۇرۇلمىسىنى ۋە نوپۇس تەرەققىيات جەريانىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى مەقسىتىمىز، نوپۇس تۈزۈمىنى ۋە ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى بىلىش ۋە ئىگىلەشتىن ئىبارەت. شۇڭا جەمئىيەت نوپۇسنىڭ ھەرىكەت جەريانىنىڭ قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيەت تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم تەرەپ شۇنداقلا جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى.

نوپۇس جەريانى ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنىڭ ئىپادىلىنىشىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە جەھەتلەردىن چۈشىنىشكە بولىدۇ.

1) نوپۇس سانىنىڭ ئېشىپ بېرىشى ئاربىغېتىكىلىق پروگرېسسىيە بويىچە ئەمەس، بەلكى گېئومېتىرىيىلىك پروگرېسسىيە بويىچە ئېشىپ بارىدۇ. دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى بارغانسېرى ئېشىۋاتىدۇ ھەمدە ئېشىش سۈرئىتى بارغانسېرى تېز بولۇۋاتىدۇ. مىلادىيىدىن باشلاپ 450 يىل ئىچىدە دۇنيا نوپۇسى بىر ھەسسە ئاشقان بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى 400 يىل ئىچىدە ئىككى ھەسسە ئاشقان، 75 يىل

ئىچىدە ئۇچ ھەسسە ئاشقان، شۇنىڭدىن كېيىنكى 50 يىل، 38 يىل ئىچىدە ھەسسىلەپ ئېشىپ ماڭغان. يەر شارىدا ئىنسانلار پەيدا بولغاندىن تارتىپ ئۇنىڭ بىر مىليارد نوپۇس بولۇپ كۆپىيىشكە قەدەر كەم دېگەندە بىر مىليون يىل كەتكەن بولسا، ئۇنىڭ ئىككى مىليارد نوپۇس بولۇشىغا 130 يىل ۋاقىت كەتكەن، ئۇنىڭ ئۇچ مىليارد نوپۇس بولۇشىغا 30 يىل ۋاقىت كەتكەن بولسا، ئەمدى 4 مىليارد نوپۇس بولۇشىغا پەقەت 15 يىللا ۋاقىت كەتكەن. دېمەك نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ناتۇرال سانلارنىڭ جۇغلىنىشىغا ئوخشايدىغان بىر خىل مىقدار كۆپىيىش جەريانى بولماستىن، بەلكى ھەسسىلەپ كۆپىيىپ ماڭىدىغان بىر خىل گېئومېتىرىيىلىك مىقدار كۆپىيىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. نوپۇسنىڭ ئاساسىي سانى قانچە چوڭ بولسا، ئۇنىڭ كۆپىيىشىمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ. نوپۇس تېپى ئىچىدە ئۆسمۈر بالىلار، تۇغۇش يېشىدىكىلەر قانچە كۆپ بولسا، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىمۇ شۇنچە تېز بولىدۇ.

2) نوپۇس ئىشلەپچىقىرىلىشى (كۆپىيىشى) بىلەن ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا ئۆزئارا بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغان ئىككى تەرەپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇنىڭ بىرىنچى تەرىپى: ماددىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بولمايدىكەن، نوپۇسنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىمۇ بولمايدۇ، چۈنكى (1) نوپۇسنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانى، سۈرئىتى ۋە كۆلىمى ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى ئۆزىگە شەرت قىلىدۇ. بىزگە مەلۇم، ئەگەر ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بولمىسا، كىشىلەرنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، ئولتۇراق - جاي ۋە مېڭىش - تۇرۇش قاتارلىق ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى تەمىن ئەتكىلى بولمايدۇ. كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ

كېتەلمەيدۇ، ئەلۋەتتە. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىدىنمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. بۇنى جەمئىيەت نوپۇس تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي ئىسپاتلىغان. (2) نوپۇس سۇپىتى ۋە سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزگە شەرت قىلىدۇ. جەمئىيەتتە ياشاۋاتقان كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن بالا تۇغۇپ ئەۋلاد قالدۇرۇشنى ئويلايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ شەخسنىڭ ئېھتىياجى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى. لېكىن ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە ياشاۋاتقان كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇش ۋە بالا تۇغۇپ چوڭ قىلىش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماستىن، يەنە ئۇلار ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ تېخىمۇ ساغلام، تېخىمۇ ياخشى تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى ئارزۇ قىلىدۇ. جەمئىيەتنىمۇ نوپۇس سۇپىتىگە بولغان ئوبېكتىپ تەلەپ بارغانسېرى كۈچىيىدۇ. بۇنداق كىشىلەردە تەبىئىي ھالدا ئۆزىنى ۋە كېيىنكى ئەۋلادلىرىنى جىسمانىي، ئەقلىي ۋە تېخنىكا ئىقتىدار جەھەتتە تېخىمۇ ئۆستۈرۈش ئارزۇسى ۋە تەلىپى كېلىپ چىقىدۇ، بۇ خىل تەلەپنى قانائەتلەندۈرۈش ئەلۋەتتە ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىگە باغلىق بولۇپ قالىدۇ.

بۇنىڭ ئىككىنچى تەرىپى: ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى نوپۇسنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆپىيىپ تۇرۇشىنى ئۆزگە شەرت قىلىدۇ. چۈنكى (1) ئادەم ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئاساسىي گەۋدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدىكى ئەڭ جانلىق ئامىل، ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىدىكى كۈچ مەنبە. ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئۇنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ۋە داۋاملىق كۆپىيىشى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى تولۇقلايدۇ ۋە يېڭىلايدۇ. دېمەك، ئىشلەپچىقىرىش دېگىنىمىز، ئىشلەپ

چىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىنىڭ ئۆزىدۇر. ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى — ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتىدۇر. (2) ماددىي ۋاسىتىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىپ مەقسىتى ئادەمگە قارىتىلغان بولىدۇ. چۈنكى، جەمئىيەتنىڭ ماددىي ۋاسىتىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشى ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشمۇ ئاخىرقى ھېسابتا، جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قامداشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئادەملەر مەۋجۇت بولمىسا، ئادەملەرنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىۋاتقان ئېھتىياجى بولمىسا، ماددىي ۋاسىتىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھاجىتى بولمايدۇ. شۇڭا ئادەم ۋە ئادەملەرنىڭ ئېھتىياجى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، نوپۇس ئىشلەپچىقىرىشنى ماددىي ئىشلەپچىقىرىشتا ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتا پاسسىپ رول ئوينايدىغان نەرسە ئەمەس. بەلكى پائالىيەتچان رول ئوينايدىغان ئامىل. شۇڭا بىز نوپۇسنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى رول مېخانىزمىنى ۋە قانۇنىيىتىنى ئىگىلەشتە، بۇ ئىككى خىل ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دىئالېكتىكىلىق ھالىدا بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغان كونكرېتنى مۇناسىۋىتىنى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشىمىز لازىم.

3) نوپۇس ئىشلەپچىقىرىشنىڭ سانى ۋە ئۆسۈش سۈرئىتى بىلەن ماددىي ۋاسىتىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ۋە سۈرئىتى ئوتتۇرىسىدا مۇۋاپىق نىسبەت مۇناسىۋىتى بولۇش كېرەك.

جەمئىيەت نوپۇسى ئەمەلىيەتتە ئىقتىسادىي كاتېگورىيە دائىرىسىگە ياتىدۇ. چۈنكى (1) ئادەم ھەم ئىشلەپ چىقارغۇچى ھەم ئىستېمالچى بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپمۇ يەككە بىر ئادەمگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ ئەڭ ئاۋۋال بىر ئىستېمالچى. چۈنكى ئادەم تۇغۇلۇپلا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايدۇ. ئۇ

فىزىئولوگىيە جەھەتتە ئۆسۈش - يېتىلىش ۋە ئىجتىمائىي جە-
ھەتتىن مەشىق قىلىش، تەلىم - تەربىيە كۆرۈش جەريانىنى
بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىنلا، ئاندىن ئىجتىمائىي ئىشلەپ چىقە-
رىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ. رېئال ئەمگەكچىگە ئاي-
لىنالايدۇ. دېمەك جەمئىيەتتە ھەممىلا ئادەم، ھەممىلا ۋاقىتتا
ئىشلەپ چىقارغۇچى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقمايدۇ. ئىشلەپ چە-
قارغۇچى دېگىنىمىزمۇ، جەمئىيەت نوپۇسى ئىچىدىكى مەلۇم
ئىشلەپچىقىرىش بىلىمى ۋە ئەمگەك ئىقتىدارى بولغان، ئىشلەپ-
چىقىرىش قورالىرىنى ئىشلىتەلەيدىغان، ماددىي ۋاستىلەرنى
ئىشلەپچىقىرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرالايدىغان كىشىلەرنى كۆرسىتە-
دۇ. ئىشلەپ چىقارغۇچى سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان بۇنداق كىشىلەر
جەمئىيەت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. ئىج-
تىمائىي ئىستېمال دېگىنىمىز، پۈتكۈل جەمئىيەت نوپۇسىنىڭ
ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا
ئىستېمال قىلغۇچى سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقانلار پۈتكۈل جەمئىيەت
نوپۇسىدىن ئىبارەت بولىدۇ. دېمەك پۈتكۈل جەمئىيەت نوپۇسە-
نىڭ ئىستېمالى جەمئىيەت نوپۇسى ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشە-
لەرنىڭ ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىقلا كاپالەتكە
ئىگە بولىدۇ. مانا شۇنداق بولغاچقا، جەمئىيەت ماددىي ۋاستە-
لەرنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئەسلىدە بار بولغان نوپۇسنىڭ كۆنسېرى
ئۆسۈۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى قامداشتىن باشقا يەنە
يېڭىدىن ئۆسۈۋاتقان نوپۇسنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجىنى قامداش
ۋە ئۇنى رېئال ئەمگەكچىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈنمۇ بەلگىلىك مەب-
لەغ ئاجرىتىش كېرەك بولىدۇ. پەقەت مۇشۇنداق شەرت ئاستىدە-
لا جەمئىيەت ھەربىر ئاشقان نوپۇس بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچە-
قىرىشقا يېڭى ئەمگەك كۈچىنى، جەمئىيەتكە بايلىق يارىتىپ
بېرىدىغان ئادەمنى يېتىشتۇرۇپ ۋە تولۇقلاپ بېرىپ، ئىجتىمائىي
ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزۈلۈكسىز راۋاجلاندۇرالايدۇ. ئەگەر بۇ شەرت

هازىرلانمىسا ياكى تولۇق بولمىسا، ئۇ هالدا هەربىر ئاشقان نوپۇس جەمئىيەت ئۇچۇن پەقەت ئىستېمالچىلار بولۇپ قېلىپ، جەمئىيەتنىڭ ئىستېمال يۇكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا يېگىدىن ئاشقان بايلىق يېگىدىن ئاشقان نوپۇسنى بېقىشقىلا سەرپ بولۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە مۇمكىنچىلىك بولمايدۇ. نەتىجىدە جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئۆز ئىستېمالىنىڭ ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلالمايدىغان بولۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتى كەينىگە چېكىنىپ كېتىدۇ. (2) ئادەم — ئىشلەپ چىقارغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىدا بەلگىلىك ئورۇن ئىگىلىشى كېرەك. نوپۇس ئىشلەپچىقىرىلىشى ماددىي ۋاستىلەر ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى بىلەن ئۆزئارا ماسلاشقان بولۇشى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەمئىيەتتىكى پۈتكۈل ئەمگەكچىلەرگە (ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلارغا) ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى يارىتىپ بېرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. بۇ جەمئىيەت تەمىن ئەتكەن ئەمگەكچىلەرنىڭ سانى بىلەن بۇ ئەمگەكچىلەرنى قوراللاندۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ سانى ۋە سۈپىتىنىڭ تولۇق بىرەك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. خۇددي ماركس ئېيتقاندەك: «ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىي شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەمگەكچى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى باشتىن - ئاخىر ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئامىلى بولىدۇ. ئەمما، ئىككىسى ئۆزئارا ئايرىلغان ئەھۋالدا پەقەت ئېھتىماللىقتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى بولىدۇ. ئومۇمەن ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن ئۇلارنى بىرلەشتۇرۇش لازىم». [1] دېمەك، هەربىر ئاشقان نوپۇس-

---

① ماركس: «كاپىتال»، 2 - توم، خەنزۇچە، 44 - بەت.

نىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى ئۈچۈن، ئۇنى بىر كىشىلىك ئىشلەپ-چىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى بىلەن بۇ ئەمگەكچىنى قوراللاندۇرۇش ۋە تەمىنلەش كېرەك. چۈنكى، ئەمگەكچى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسى ئىچىدە بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن تەبىئەتكە جەڭ ئېلان قىلىپ، ئىجتىمائىي بايلىق يارىتالايدۇ. بولمىسا ئاشقان نوپۇس ئىچىدىكى بىر قىسىم ئەمگەكچى رېئال ئەمگەكچىگە ئايلىنالماي پەقەت ئىستېمالچىلار بولۇپ قالىدۇ. نەتىجىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىجتىمائىي ئىستېمالنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ كېتىپ، ئىشقا ئورۇنلىشىش تەس بولۇش مەسىلىسىنى ھەمدە بۇنىڭدىن پەيدا بولىدىغان تۈرلۈك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ۋە پائالىيىتى ئېغىر تەسىرگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا ئىنسانلار جەمئىيىتىدە پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇپ، نوپۇس تەرەققىياتىنى تىزگىنلەپ، نوپۇس ئىشلەپچىقىرىلىشى بىلەن ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش كېرەك.

4) نوپۇس ئامىلىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئويناۋاتقان رول مېخانىزمىنى ۋە قانۇنىيىتىنى ئىگىلەشتە چوقۇم نوپۇس ئۆزگىرىشىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، نوپۇس ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭمۇ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشقا ئوخشاشلا پىلانلىق بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. چۈنكى، جەمئىيەتكە يېگىدىن قوشۇلغان بىر نوپۇسنىڭ ئەمگەكچى نوپۇسقا ئايلىنىشى ئۈچۈن 10 نەچچە يىل ياكى 20 يىلدەك ۋاقىت كېتىدۇ. بىر ئەمگەكچى نوپۇس بەلگىلىك ۋاقىتتىن كېيىن ئەمگەك ئىقتىدارىنى يوقاتقان غەيرىي ئەمگەكچىگە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەمما، ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈچىنىڭ سانى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى-

ىناڭ سانى باشتىن - ئاخىرى ھامان ماس ھالەتتە تۇرۇشى كې-
رەك. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى
دائىم تەڭشەپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن يېڭى بىر ئەمگەك-
چىنىڭ يېتىشىپ چىقىشى ۋە يېڭى ئەمگەك ئورۇنىنىڭ بارلىققا
كېلىشى خالىغانچە، بىردەمدىلا بولىدىغان ئىش ئەمەس. ئالدىن
مۆلچەرلەش ۋە پىلانلاش بولمىسا، ئالدىنئالا پىلانلاش ۋە تىزگىنە-
لەش بولمىسا، جەمئىيەت نوپۇس ئىشلەپچىقىرىلىشى بىلەن ماد-
دىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باشتىن - ئاخىرى ئاساسىي جەھەتتىن
بىردەك بولۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ.

ئۈچىنچى پاراگراف تەبىئىي مۇھىت

ئىنسانلار جەمئىيىتى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت
تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى. ئىنسانلار جەمئىيىتى پەيدا بولغاندىن
تارتىپلا، مەيلى ئۇ قانداق ئەھۋالدا بولمىسۇن، باشتىن - ئاخىرى
مۇستەسناسىز ھالدا بەلگىلىك تەبىئىي مۇھىت ئىچىدىلا مەۋجۇت
بولۇپ تۇرالايدۇ. ئىنسانلار تىرىكچىلىك قىلىشتا، روناق تېپىش-
تا بارلىق ماددىي نېمەتلەرنى ئاخىرقى ھېسابتا تەبىئەت دۇنياسى-
دىن ئالىدۇ. شۇڭا تەبىئىي مۇھىت ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مەۋ-
جۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى دائىمىي ۋە زۆرۈر شەرت-
لەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

1. تەبىئىي مۇھىت چۈشەنچىسى

تەبىئىي مۇھىت — ئىنسانلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ تاش-
قى تەبىئىي شارائىتى بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە
تەرەققىي قىلىشىدىكى تەبىئىي ئاساسىدىن ئىبارەت. لېكىن ئۇ
پۈتكۈل چەكسىز تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ھەممىسىنىلا كۆرسەتمەي-

دۇ. بەلكى كىشىلەرنىڭ ھايات كەچۈرۈشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا تايىنىدىغان، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان بىر قىسىم تەبىئىي شارائىتلارنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئىنسانلار تۈرمۇشى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان بەلگىلىك ئېكولوگىيىلىك مۇھىت، بىئولوگىيىلىك مۇھىت ۋە يەر ئاستى بايلىق مۇھىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئېكولوگىيىلىك مۇھىت دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ تۈرمۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان كونكرېتنى جۇغراپىيەلىك ماكان، ئورۇن، يەر شەكلى، تۈپراق ۋە كىلىمات قاتارلىق تەبىئىي شەرت - شارائىتلارنى كۆرسىتىدۇ.

ئومۇمەن، ئادەملەر توپى ياشاۋاتقانلىكى ھەرقانداق بىر جايدا كىشىلەرنىڭ تۈرمۇش كەچۈرۈشىگە ۋە پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئەڭ ئەقەللىي بىر ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بولىدۇ. ئەمما كونكرېتنى ئېيتقاندا، ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ تۈرمۇش ۋە پائالىيىتىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىدا ياخشى - يامان بولۇشتەك زور پەرقلەرمۇ مەۋجۇت. ئوخشاش بىر جەمئىيەتنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىدا ھامان كىشىلەرنىڭ تۈرمۇش ۋە پائالىيىتىگە پايدىلىق بولغان بىر قىسىم ئامىللارمۇ بولىدۇ. شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ تۈرمۇش ۋە پائالىيىتىگە زىيانلىق بولغان يەنە بىر قىسىم ئامىللارمۇ بولىدۇ. بۇ ئامىللار كىشىلەرنىڭ تۈرمۇش ۋە پائالىيىتىگە ئوخشاش بولمىغان تەسىرلەرنى پەيدا قىلىپ، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ئوخشاش بولمىغان خۇسۇسىيەت ۋە تەرەققىيات يۆنىلىشىگە ئىگە قىلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا بىر جەمئىيەتنى بىلىش ئۈچۈن چوقۇم شۇ جەمئىيەتنىڭ تۈرۇۋاتقان كونكرېتنى ئېكولوگىيىلىك

مۇھىتنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىش كېرەك.

كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى بىئولوگىيىلىك مۇھىت دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان تۇرلۇك بىئولوگىيىلىك ماددىلارنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. كۆپچىلىككە مەلۇم، ئىنسانلار مەۋجۇتلا بولغان يەردە، تۇرلۇك جانلىقلارمۇ مەۋجۇت بولىدۇ. ئىنسانلار بىلەن تۇرلۇك جانلىقلار ئورتاق ئېكولوگىيىلىك مۇھىت ئىچىدە بىر - بىرىگە تايىنىپ ياشايدۇ. شۇڭا ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە پائالىيىتى بىلەن تۇرلۇك جانلىقلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي باغلىنىش بار، بىئولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ قانداق بولۇشى شۇ جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەمما بىز شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، بىرىنچىدىن، ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان دائىرە ئىچىدە تۇرلۇك جانلىقلارنىڭ تارقىلىشى ئىنتايىن تەكشى ئەمەس. ئىككىنچىدىن، تۇرلۇك جانلىقلارنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشىغا بولغان تەسىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. ھەتتا بەزىلىرى خاراكتېر جەھەتتىن تامامەن ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا بىز كونكرېتنى بىر جەمئىيەتنى بىلمەكچى بولغىنىمىزدا، چوقۇم ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى كونكرېتنى بىئولوگىيىلىك مۇھىتنىى كونكرېتنى تەھلىل قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

يەر ئاستى بايلىق مۇھىتى دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ ياشاۋاتقان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ماكان دائىرىسى ئىچىدىكى تۇرلۇك يەر ئاستى مىنېرالنى ئېلىپمېنتلارنىڭ (مەسىلەن، تۇرلۇك رودا، كۆمۈر، نېفىت، تەبىئىي گاز ۋە تۇرلۇك مېتاللار) جەمئىيەت تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرىنى كۆرسىتىدۇ. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، بۇ خىل نەرسىلەرنىڭ تېپىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينايدۇ. تارىخ-

تا مەلۇم كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ قېزىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى بىلەن كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش قىياپىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدە زور يۇكسىلىش بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتى ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەرگە بۆلۈنگەن. مەسىلەن، ئىلىم تارىخىدىكى ساپال توپىسىدىن پايدىلىنىش، مىس ۋە تۆمۈر تاۋلاش قاتارلىقلار ئىلىمىز جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئالاھىدە رول كۆرسەتكەن شۇنداقلا يەر ئاستى بايلىق مۇھىتىنىڭ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە پائالىيىتىگە بولغان تەسىرى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۇزلىنىشىگە ئەگىشىپ تېخىمۇ زور بولماقتا. بولۇپمۇ ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە بىرەر دۆلەت، بىرەر رايوننىڭ تەرەققىياتى كۆپ ھاللاردا ئۇنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئېچىش ۋە پايدىلىنىشىنىڭ دەرىجىسى ۋە دائىرىسىگە باغلىق بولۇپ قالدى. كەمبەغەل ۋە قالاق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان بىرمۇنچە دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ مەلۇم بىر خىل يەر ئاستى بايلىقىنىڭ تېپىلىشى بىلەنلا بىردىنلا باي دۆلەتكە ۋە رايونغا ئايلىنىپ قالغانلىقى مانا بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا بىز بىر جەمئىيەتنى كونكرېتنى تەتقىق قىلغان چاغدا ئۇنىڭ يەر ئاستى بايلىق مۇھىتىنى تەتقىق قىلمىساق بولمايدۇ.

يولداش ماۋزېدۇڭ «ئىنسانلار ئۇزۇلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. تەبىئەت دۇنياسىمۇ ھامان ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇ مەڭگۈ بىر سەۋىيىدە توختا قالمايدۇ» دەپ ئېيتقاندى. شۇڭا كىشىلەر تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان تەبىئىي مۇھىت تارىخىي ئۆزگىرىش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ھەرىكەت ھالىتىدىكى جەريانىدۇر. ئىنسانلار ھايۋانات دۇنياسىدىن ئەمدىلا ئايرىلىپ چىقىپ، تېخى ئىپتىدائىي تۇرمۇش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان چاغدا، ئۇلار ناھايىتى تار دائىرىدە ئىچىدىلا تۇرمۇش كەچۈرگەن ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارالىغان ھەمدە مۇشۇ تار دائىرە ئىچىدە ئۇلار ئاساسەن تەبىئىي شەكىللەنگەن ئېكولوگ-

يىلىك مۇھىتقا ماسلىشىپ، ياۋايى مېۋىلەرنى يىغىپ، ئوۋ ئوۋ-لاپ ھايات كەچۈرگەن. ئۇ چاغلاردا يەر ئاستى بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىش دېگەندىن ئەلۋەتتە ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى. لې-كىن، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى بويسۇندۇرۇش ئىقتىدا-رىنىڭ ئېشىشى يەنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭە-يىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشى، ئىنسانلار ياشاۋاتقان تەبىئىي مۇھىت-نىمۇ ئۈزلۈكسىز ئۆزگەرتتى، كېڭەيتتى ۋە چوڭقۇرلاشتۇردى. بۇگۈنكى كۈندە، ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى يەر شارىنىڭ ھەممىلا يېرىگە كېڭەيمەكتە. كىشىلەر دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ چوڭقۇر جايلىرىغىچە ئاتلانماقتا. ھەتتا يەر شارىنىڭ ئۆزىلا ئى-سانلارنىڭ ئېھتىياجىنى قامداپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى ھېس قە-لىشماقتا. شۇڭا ئۇلار ئۆز پائالىيەت دائىرىسىنى ئالەم بوشلۇقىغا ۋە باشقا پلانېتىلارغا كېڭەيمەكتە. ئومۇمەن، ئىنسانىيەت جەمئى-يىتى بەرپا بولغاندىن بۇيان، كىشىلەر تۇرمۇش كەچۈرۈش ۋە پائالىيەت ئېلىپ بېرىشتا تاينىنۇئاتقان تەبىئىي مۇھىت دائىرىسى-نىڭ قانچە ھەسسە ئاشقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس.

تەبىئىي مۇھىت ئىنسانلار جەمئىيىتىنى تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇنى چەكلەپ تۇرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىمۇ تەبىئىي مۇھىتقا تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇنى كېڭەيتە-دۇ. بۇنى بىر مەسىلىنىڭ ئىككى تەرىپى دېيىشكە بولىدۇ. تەبىئىي مۇھىت بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيەتشۇناسلىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ۋەزە-پىسى. ئىنسانلار ياشاپ تۇرغان تەبىئىي مۇھىتقا پەقەت تەبىئەت نۇقتىسىدىلا قاراش ۋە تەھلىل قىلىش جۇغراپىيە، يەر قىياپىتى ئىلمى، گېئولوگىيە، ئاسترونومىيە، ئالەمشۇناسلىق ۋە بىئولو-گىيىنىڭ ۋەزىپىسى. لېكىن بىز شۇنى چۈشىنىشىمىز كېرەك-كى، تەبىئىي مۇھىت بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئۆزئارا

رولى ئىچىدە ئاكتىپ، پائالىيەتچان ۋە ھەل قىلغۇچى رول ئويـ
نايدىغىنى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشـ
لەپچىقىرىش پائالىيىتى. چۈنكى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرـ
مۇشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بولغاچقىلا، تەبىئەت دۇنيا-
سىنىڭ بىر قىسمى، ئىنسانلار ياشىيالايدىغان مۇھىتقا ئايلىنالـ
دى ھەم شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە ئىشلەپـ
چىقىرىش پائالىيىتى ئىنسانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغان تەبـ
ئىي مۇھىتنىى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتەلەيدۇ ۋە چوڭقۇرلاشتۇرالاي-
دۇ. تەبىئىي مۇھىتنى كۆزىتىشتە، جەمئىيەتشۇناسلار بىلەن
جۇغرافىيەشۇناسلار ئوتتۇرىسىدىكى تۈپكى پەرقمۇ مانا مۇشۇ يەردە
دەپىشكە بولىدۇ.

2. تەبىئىي بايلىقلاردىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى قوغـ
داش

ئىنسانلار پۈتكۈل تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى، تەبـ
ئەت دۇنياسىنىڭ ئالىي مەھسۇلى. ئىنسانلار ھايات كەچۈرۈشتە
تەبىئەت دۇنياسىغا تايىنىدۇ. ئۇلار ھايات كەچۈرۈشتە ۋە پائالـ
يەت ئېلىپ بېرىشتا، زۆرۈر كېرەكلىك بولغان بارلىق ماددىي
ئەشيالارنىڭ ھەممىسىنى ئاخىرقى ھېسابتا تەبىئەت دۇنياسىدىن
ئالىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھاۋا،
سۇ، تۇپراق، قۇياش نۇرى، ئۆسۈملۈك، ھايۋانات ھەمدە تۇرلۇك
مېتال ۋە غەيرىي مېتال قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىيا-
جىنى قامدايدىغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئىنسانلار جەمئـ
ىيىتى تۇرمۇشىنىڭ تەبىئىي بايلىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل تەبـ
ئىي بايلىقلارنى ئېكولوگىيىلىك بايلىق، بىئولوگىيىلىك بايـ
لىق، كان بايلىقى دەپ ئۈچ قاتلامغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇنى يەنە
قايتا يېتىلدىغان بايلىق ۋە قايتا يېتىلمەيدىغان بايلىق دەپ ئىككى
تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات تارـ

خى تۇپ نېگىزدىن ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش ۋە پايدىلىنىش تارىخىدۇر. چۈنكى، ئىنسانلار تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى بىلگەندىن كېيىنلا، ئۆزى ياراتقان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئارقىلىق تەبىئەت دۇنياسىغا تەسىر كۆرسەتكەن. تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزگەرتكەن، تەبىئەت كۈچىنى ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا مەجبۇر قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتىنى ئۆزلۈكسىز داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. شۇڭا بىرەر دۆلەت ياكى رايونىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراشتا، ئۇنىڭ تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش دائىرىسىنىڭ كەڭ - چوڭقۇرلۇقىغا، تەبىئىي بايلىقىنىڭ سان ۋە سۈپىتىگە ھەمدە پايدىلىنىش ئۈسۈلىغا قاراش كېرەك.

ئابستراكتنى ھالدا ئېيتقاندا، تەبىئىي بايلىق پۈتمەس - تۈگىمەس بايلىقتۇر. چۈنكى، تەبىئەت دۇنياسى ئەبدى ساقلىنىدۇ. ۋە راۋاجلىنىدۇ. زامان ۋە ماكان جەھەتتە ئۇنىڭ باش ئاخىرى بولمايدۇ. ئۇ بىر چەكسىز دۇنيا. لېكىن بىز ياشاۋاتقان بۇ رېئال ئىنسانلار جەمئىيىتى يەنىلا يەر شارىدىن ئىبارەت بۇ چەكلىك ماكان دائىرىسى ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. گەرچە ئىنسانلار ھازىر ئۆزىنىڭ ھاياتلىق پائالىيىتىنى باشقا پىلانېتىلارغا كېڭەيتىشكە تىرىشىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغا قەدەر ئاساسەن يەر شارىدىن ئىبارەت بۇ چەكلىك مۇھىت ئىچىدىلا ئۆزىنىڭ ھاياتلىقىنى قامداپ كېتىپ بارىدۇ. ئىلىم - پەن، مۇشۇ چەكلىك دائىرە ئىچىدىكى ئىنسانلار ئېھتىياجىنى قامداپ كېتەلەيدىغان تەبىئىي بايلىقلار ئىچىدە قايتا يېتەلمەيدىغان بايلىقلار چەكلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قايتا يېتىلىدىغان بايلىقلارنىڭمۇ چەكلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. شۇڭا ئىنسانلار ئۆزىنىڭ ھاياتلىقىنى ساقلاش ۋە تەرەققىي ئەتتۈرۈش ئۈچۈن ئۆزى ياشاۋاتقان تەبىئىي مۇھىت تۈزۈلمىسىنى ۋە ئۇنى مۇۋاپىق ئېچىش ۋە پايدىلىنىش مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىپسا بولمايدۇ.

قايتا يېتىلمەيدىغان بايلىقلار دېگىنىمىز ، ئاساسەن تۇرلۇك كان بايلىقلىرىنى كۆرسىتىدۇ. كان بايلىقلىرى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئېلېمېنتلاردۇر. بولۇپمۇ ھازىرقى زامان سانائەتلەشكەن دەۋردە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى بارغانسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلمەكتە. جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا كان بايلىقلىرىغا بولغان ئېھتىياج تەلىپى بارغانسېرى ئاشماقتا ۋە ئۇنى ئۆزىگە شەرت قىلماقتا. چۈنكى ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، ئۇي - ئېمارەت ماتېرىياللىرى، قاتناش ۋاستىلىرى ھەتتا كىيىم - كېچەكلىرىگىچە بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى كان مەھسۇلاتلىرىدىن پىششىقلاپ ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. ئەمما، كۆپچىلىككە مەلۇمكى، يەر شارىدىكى كان بايلىقلىرىنىڭ زاپىسى يەنىلا ئىنتايىن چەكلىك. ئۇنى ئىشلەتكەنسېرى ئازلايدۇ، قايتا تولۇقلانمايدۇ. ئىلمىي تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، پۈتۈن دۇنيادىكى تۇرلۇك مېتال كان بايلىقلىرى ئەگەر ھازىرقى ئىشلەپچىقىرىش سەرپىيات سەۋىيىسى بويىچە مېڭىۋەرسە، بۇنىڭدىن كېيىنكى 100 يىلغا بارمىغان ۋاقىت ئىچىدە سەرپ بولۇپ تۈگىشى مۇمكىن. كۆمۈر، نېفىت، تەبىئىي گاز قاتارلىق بىر قېتىمدىلا سەرپ بولۇپ تۈگەيدىغان غەيرىي مېتال كان بايلىقلىرى مەنبەسىنىڭ ئەڭ ئاخىرى تۈگەپ كېتىدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق.

قايتا يېتىلىدىغان بايلىقلار دېگىنىمىز ، ئېكولوگىيىلىك بايلىق (مەسىلەن، ھاۋا، سۇ، تۈپراق قاتارلىقلار) ۋە بىئولوگىيىلىك بايلىقلارنى (مەسىلەن، تۇرلۇك ئۆسۈملۈكلەر، ئورمانلار، يايلاقلار، ئۇچار قۇشلار، ھايۋانلار، قۇرت - قوڭغۇز ۋە باكتېرىيە قاتارلىقلار) كۆرسىتىدۇ. ئىنسانلار ھايات كەچۈرۈشتە ھاۋا، سۇ، تۈپراق، ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋاناتلاردىن ئايرىلالمايدۇ.

تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئىنسانلارغا بەخش ئەتكەن بۇ بايلىقلىرى ئۇزلۇكسىز خوراپ تۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە بىر ئۇزلۇك-سىز كۆپىيىپ تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ھەممىگە ئايان ئاددىي ساۋات. لېكىن، تەبىئەت دۇنياسىدىكى قايتا يېتىلىدىغان بايلىق-لارنىڭ قايتا ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ھامان بەلگىلىك ئېكولو-گىيىلىك مۇھىتنى ئۆزىگە شەرت قىلىدۇ. شۇڭا ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىمۇ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئىنسانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جانلىقلار توپى بىلەن تەبىئەت دۇنياسى مىليون يىللار ئىلگىرىلا ئېكولوگىيىلىك تەڭ-پۇڭلۇقنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ خىل ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭ-لۇقنى ساقلاپ قېلىشنىڭ ئاساسى، قانۇنىيەتلىك ھالدا ماددا ئايلىنىش بىلەن ئېنېرگىيە ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىنسانلار ۋە ھەر خىل جانلىقلار توپى ئەتراپتىكى مۇھىتنىڭ ئۆزئارا تەسىرى، ماددا ۋە ئېنېرگىيىنىڭ بىر - بىرىگە ئۆتۈشى ئارقىسىدا جانلىقلارنىڭ ئۆزئارا بىرلەشكەن، مۇرەككەپ گەۋدىسىنى يەنى ئېكولوگىيىلىك سىستېمىنى بىرلىكتە شەكىللەندۈرىدۇ. شۇڭا تەبىئىي ئېكولوگىيىلىك سىستېما ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەش ئىق-تىدارىغا ئىگە بولغان تەبىئىي فۇنكسىيىلىك بىرلىك ھېسابلىنىد-دۇ. ئۆسۈملۈكلەر ئورگانىك ماددىلارنى بىرىكتۈرۈپ ئورگانىك ماددىغا ئايلاندۇرۇش يولى بىلەن ھايۋاناتلارنىڭ ئوزۇقلۇقىنى تەمىنلەيدۇ. ھايۋاناتلارنىڭ كېرەكسىز ماددىلارنى چىقىرىشى ۋە ئۆلارنىڭ جەسىتى مىكرو ئورگانىزملارنىڭ پارچىلىنىشى ئارقە-لىق يەنە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ سۈمۈرۈشىنى تەمىنلەيدۇ. ئېكولوگە-يىلىك سىستېمىنىڭ بۇ خىل ماددا ئالماشتۇرۇش رولى جەريانە-دا، جانلىقلار ئوتتۇرىسىدا قانۇنىيەتلىك ھالدا ئۆزئارا ماسلىشىش بىلەن ئورگانىك مۇھىتنىڭ زاپاس يوشۇرۇن كۈچى ئېكولوگىيە-لىك سىستېمىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئۆز-ئارا تولۇقلاش ۋە تەڭشەش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىدۇ. تۇزۇلمە

بىلەن ئىقتىدارنىڭ ماسلىشىشى تەبىئەت سىستېمىسىنىڭ مۇقىم ھالەتكە يېتىشىدىكى ئالدىنقى شەرتتۇر. ماددىنىڭ سەرپ بولۇش - پەيدا بولۇش تەڭپۇڭلۇقى بىلەن ھاۋا ئالمىشىش تەڭپۇڭلۇقى مۇشۇ مۇقىم ھالەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ماددىي ئاساسىدۇر. ئەگەر ئىنسانلار تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مۇشۇ خىلدىكى نورمال ئىقتىدارىنى بۇزسا، ئۇ ھالدا ئىنسانلار ئۆزى بىلەن تەبىئەت دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋەت يەنى ئۆزى ھايات كەچۈرىشىدە تايىنىدىغان ماكان تۇزۇلمىسىنى بۇزغان بولىدۇ. ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا زىيان يەتكۈزگەن بولىدۇ. مەسىلەن، كىشىلەرنىڭ قارىغۇلارچە دېڭىز ۋە كۆللەرنى قۇرۇشاپ ئېتىز بەرپا قىلىشى، ئېكولوگىيىلىك قانۇنىيەتكە خىلاپ ھالدا چوڭ تېپتىكى توسمىلارنى ياسىشى ھەمدە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا زور مىقداردىكى بۇلغانغان نەرسىلەرنى دېڭىز، كۆل - دەريالارغا ئېقىتىۋېتىشى، نۇرغۇنلىغان تاتلىق سۇ رايونلىرىنى جانسىز ئۆلۈك سۇغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلۇق مەنبەسىنى ئازايتىۋېتىدۇ ھەمدە تەبىئىي مۇھىتتىكى سۇ بىلەن ئىسسىقلىقنىڭ تەڭشەش رولىغا بۇزۇنچىلىق قىلىدۇ. يەنە مەسىلەن، ئورمانلارنى كېسىپ بوز يەر ئېچىش، ياياقلارنى ئېچىپ دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىغا ئايلاندۇرۇش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يەردىن مۇڭاپىق ھالدا پايدىلانماسلىقتەك قىلىق بولۇپ، ئوخشاشلا يەرنىڭ يۈزەكى قاتلىمىدا چوڭ ھەجمدە تۇپراقنىڭ ئېقىشى، مۇنبەت قىسمىنىڭ خوراپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەنبەسىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش بىلەن بىللە تېخىمۇ كۆپ بوران، قۇم، كەلكۈن قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

دېمەك، ئىنسانلار ياشاۋاتقان تەبىئىي شارائىت «ئىنسان-

يەت ـ تەبىئي بايلىق ـ مۇھىت» دىن تۇزۇلگەن بىر پۈتۈن گەۋدىدۇر. تەبىئي بايلىققا، تەبىئي مۇھىتقا بۇزۇنچىلىق قىلىش ئەڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئىنسانلار تۇرمۇشىغا قىلىنغان بۇزۇنچىلىقتۇر. شۇڭا ئىنسانلار تەبىئىي قانۇنىيەتلەر بىلەن پەن ـ تېخنىكا نەتىجىلىرىنى تەتبىقلاپ تەبىئي مۇھىتنى ئۆزگەرتكەن چاغدا، تەبىئي مۇھىت بىلەن تەبىئي بايلىقنى ئورگانىك ھالدا باغلانغان بىر پۈتۈن گەۋدە دەپ قارىشى كېرەك. تەبىئي بايلىقلاردىن مۇۋاپىق ھالدا پايدىلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى مۇۋاپىق ھالدا ئاسراش كېرەك. مۇھىتنى ئاسراش مەسىلىسى ھەم ئېكولوگىيە ئىلمى مەسىلىسى، ھەم ئىجتىمائىي ـ ئىقتىساد مەسىلىسىدۇر بولۇپمۇ ھازىرقى زاماندا ئىنسانلار ياشاۋاتقان تەبىئي مۇھىتنى قانداق قىلىپ قوغداپ قېلىش مەسىلىسى پۈتۈن يەر شارى خاراكتېرلىك ئىستراتېگىيىلىك مەسىلە بولۇپ قالدى، ئەلۋەتتە. بۇ بىزنىڭ يۇكسەك ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە تېگىشلىك مەسىلە.

تۆتىنچى پاراگراف مەدەنىيەت

مەدەنىيەت — ئىنسانلار جەمئىيىتىگە خاس بىر خىل ئالاھىدە ئىجتىمائىي ھادىسە. ئىنسانلار ماددىي تۇرمۇش ئاساسىدا مەنىۋى بايلىق يارىتىپ، ئۆزىگە خاس بولغان مەدەنىيەتنى بەرپا قىلالىغانلىقى ئۈچۈنلا ھايۋاناتلار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئىنسانلار جەمئىيىتىنى شەكىللەندۈرەلمىدى. شۇڭا مەدەنىيەت ئاھالە ۋە تەبىئي مۇھىتقا ئوخشاش جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسى ئامىللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. مەدەنىيەت بولمىسا جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

1. مەدەنىيەت چۈشەنچىسى

ئادەتتە «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ ئۇقۇم ناھايىتى ئابستراكتنى ئۇقۇم. چۈنكى، ئىنسانلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ھەممىسى بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا مەدەنىيەت دېگەن بۇ ئوقۇمنى كونكرېتنى چۈشىنىشكە ۋە ئۇنى كونكرېتنى تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

«مەدەنىيەت» كەڭلىككە ۋە چوڭقۇرلۇققا قاراپ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىدىغان ئوقۇم. جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامانىدىكى «مەدەنىيەت» ئۇقۇمى مەدەنىيەت - مائارىپ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە تەربىيىلەپ تەسىرلەندۈرۈش دېگەن مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. «مەدەنىيەت» نىڭ غەربىي ياۋروپا تىللىرىدىكى ئاتىلىشى «كۇلتۇرا» (CulTura) بولۇپ، ئۇنىڭ تۈپ سۆزى پېئىل بولۇپ، تېرىقچىلىق، ئولتۇراقلىشىش، مەشىق قىلىش، كۆڭۈل قويۇش ياكى دەققەت قىلىش، دىنىي ئېتىقاد قاتارلىق كۆپ قاتلامлىق مەنىلەرگە ئىگە. ئۇ ئادەمنىڭ سۇبيېكتىپ تېرىشچانلىقى ئارقىلىق تەبىئى ھالەتتىن قۇتۇلۇش مەنسىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 16 - 17 - ئەسىرلەردە ئىنگلىزچە، فرانسۇزچە «Cultura» سۆزى تېرىقچىلىقتىن دەل - دەرەخلەرنى ئۆستۈرۈشكە تەدرىجىي كېڭەيدى ھەمدە ئىنسانلارنىڭ روھى بىلىمى، مىجەز - خۇلقى، ئۆرپ - ئادىتىنى كۆرسىتىدىغان بولدى. خەنزۇ تىلى سۆزلۈكىدە Cultura نىڭ مەنىسىگە يېقىنراق كېلىدىغان «文化» (مەدەنىيەت) «文明» (مەدەنىلىك) دېگەن ئىككى سۆز بار. ئىنسانلارنىڭ ماددىي ئىجادىيىتى (بولۇپمۇ ئوتتىن پايدىلىنىش) كېڭىيىپ روھنىڭ نۇرى يەر - جاھاننى يورۇتقان «文明» دېگەن سۆز كۇلتۇرا (Cultura) نىڭ مەزمۇنىغا تېخىمۇ ماس كېلىدۇ. «文明» (مەدەنىيلىك) نى «مەدەنىيەت-مائارىپ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە ئاقارتىش» (文治教化) دېگەن «文化» (مەدەنىيەت) بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئۇنىڭ ئۆز

ئىچىگە ئالغان مەنىسى تېخىمۇ كەڭ بولۇپ، بىز ھازىر ئېيتىۋاتقان كەڭ مەنىدىكى مەدەنىيەتكە يېقىن كېلىدۇ. يەنى ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تارىخىي ئەمەلىيەت جەريانىدا ئىجاد قىلىنغان ماددىي بايلىق ۋە مەنىۋى بايلىقنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ.

مەدەنىيەت دېگەن بۇ ئۇقۇمنى كەڭ مەنىدە ۋە تار مەنىدە چۈشىنىشكە بولىدۇ. كەڭ مەنىدىكى مەدەنىيەت ئىنسانلارنىڭ ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىنكى يارالقان ۋە توپلىغان بارلىق ماددىي بايلىقى بىلەن مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. تار مەنىدىكى مەدەنىيەت جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى داۋامىدا كىشىلەرنىڭ روھى پائالىيىتىدە شەكىللەنگەن بارلىق مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا قوللىنىلىۋاتقان «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ سۆز كۆپ ھاللاردا تار مەنىدىكى مەدەنىيەتنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن، جەمئىيەتشۇناسلىق مەدەنىيەتنى جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئامىللارنىڭ بىرى سۈپىتىدە قارىغاچقا، ئۇ كەڭ مەنىدە ئېيتىلغان مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىدۇ. ئومۇمەن، جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئامىل سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان مەدەنىيەت — كىشىلەرنىڭ ھەربىرى ۋە ئادەملەر ياساپ چىققان تۇرلۇك ماددىي بۇيۇملار ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ چىقىدىغان كىشىلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، كۆزقارىشى، ئىدىيىسى ۋە پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى. دۇر. تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەممە نەرسىلەر مەدەنىيەت بولۇۋېرىمەيدۇ. پەقەت ئىنسانلار ئىجاد قىلىپ يارالقان ياكى پىششىقلاپ ئىشلىگەن مەھسۇلاتلارلا بەلگىلىك مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلالايدۇ. مەسىلەن، ئادەتتىكى بىر تاش مەدەنىيەتكە كىرمەيدۇ. ئەمما، كىشىلەر ئۇنىڭدىن بىرەر ئىشلەپچىقىرىش قورالى ياسىسا ياكى بىرەر ھەيكەل ياساپ چىقسا ئۇ بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، مەدەنىيەت ئاساسەن بە-

ھەر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى ۋە مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئىي ھالىتى ۋە جەريانىنى كۆرسەتمەيدۇ.

2. ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ مەزمۇنى

ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممىلا ساھەلىرىدە مەدەنىيەت ئالاھىدە رول ئويناپدۇ. مەدەنىيەت بولمىسا ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بولمايدۇ. مەيلى قايسى دەۋردە بولسۇن، قايسى مىللەت بولسۇن، ھامان بەلگىلىك مەدەنىيەت شەكلى ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. مەدەنىيەت ناھايىتى مۇرەككەپ بىر سىستېما. ئادەتتە كىشىلەر مەدەنىيەتنى ئومۇمىي جەھەتتىن ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىپ قارايدۇ. لېكىن بىز تەتقىق قىلىش ۋە چۈشىنىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تۆۋەندىكىچە بەش تۈرگە ئايرىپ سۆزلەيمىز.

1) ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مەدەنىيەت

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مەدەنىيەت دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى جەريانىدا ئىگىلىگەن ئەمگەك ئوبيېكتى، ئىجاد قىلغان ئەمگەك قوراللىرى، ياراتقان ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نەرسىلەرنىڭ بەزىلىرى تەبىئەت دۇنياسىدىكى نەرسىلەرگە ئوخشاش بىۋاستە ئىپادىلىنىدۇ. بەزىلىرى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا تەبىئەت دۇنياسىدىن كەلگەن بولىدۇ. لېكىن ئۇلارنى ئىگىلەش دەرىجىسى، يارىتىش سەۋىيىسى، ئىگە بولغان سان ۋە سۈپىتىگە قارىساقلا بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ ئىزىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ھەم ئىنسانلار مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى بىر خىل ئوبيېكتىپ ئۇلچەمنى گەۋدىلەندۈرىدۇ بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەمگەك قوراللىرىنى ئىجاد قىلىش سەۋىيىسى تېخىمۇ تۈپكى خاراكتېردىكى

ئۆلچەم ھېسابلىنىدۇ.

2) تۇرمۇش مەدەنىيىتى

كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتى، ۋاستىلىرى ۋە ئۇسۇللىرى ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ.

بۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ يۈنىلىشى ۋە تەرەققىيات سەۋىيىسى ئىنسانلار مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ سەۋىيىسىنى بىۋاسىتە كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ گۆشنى خام پېتى يېيىشى، كىيىم كىيمەي يالىڭاچ يۈرۈشى، تاغ - ئۆڭكۈرلەرنى ماكان تۇتۇپ توپلىشىپ تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشى قاتارلىقلار بىلەن ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، ئوي - جاي، مېڭىش - تۇرۇش ھەمدە نىكاھلىق تۇرمۇش شەكلى، ئائىلە قۇرۇلمىسى قاتارلىقلار ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى تۇپتىن ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئوخشاش دەۋردىمۇ ھەتتا ئوخشاش تەرەققىيات سەۋىيىسىدە تۇرۇۋاتقان دۆلەت ۋە رايونلاردىمۇ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ۋاستىلىرى ئوخشاش بولمايدۇ. ھەرقايسى دۆلەت، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان تۇرمۇش، مەدەنىيەت شەكلى بولىدۇ. مەسىلەن، ياۋروپالىقلارنىڭ كاستيۇم كىيىشى، ۋىلكا - قوشۇق بىلەن تاماق يېيىشى، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۇزۇن جۈيازا كىيىشى، چوكا بىلەن تاماق يېيىشى قاتارلىقلار ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەيدۇ.

3) ئالاقە مەدەنىيىتى

كىشىلەر جەمئىيەتتە ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان چاغدا چوقۇم ئۆزئارا ئالاقە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقە شەكلى ۋە ۋاسىتىلىرى ئۇزلۇكسىز ئىجاد قىلىنىدۇ ھەم مۇكەممەللىشىدۇ.

ئۆزئارا ئالاقە شەكلى ۋە ۋاستىلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئىجاد قىلىنىشى ۋە مۇكەممەللىشىشى شۇبھىسىزكى ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ھەمدە ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى تەكشۈرۈشتىكى بىر خىل ماددىي ئۆلچەم بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، ئەڭ قەدىمكى كىشىلەرنىڭ شوينىنى تۇڭۇپ ئىش - ۋەقەلەرنى خاتىرىلىشىدىن تارتىپ ئۇستىخان - قۇلۇلە قاپلىرىغا خەت ئويۇشى، مىس ئەسۋاب - جابدۇقلارغا خەت ئويۇشى، قومۇش تاراشقا خەت ئويۇشى، رەختكە خەت يېزىشى، قەغەزگە خەت يېزىشى ۋە رادىئو - تېلېۋىزور ئارقىلىق تارقىتىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەش ۋە ئۇچۇر تارقىتىش بولۇپ، بۇلار ئىنسانلار ئالاقە مەدەنىيەت تارىخىدىكى ماددىي شەكىل ھېسابلىنىدۇ. تىل - يېزىق ۋە باشقا ئالاقە ۋاستىلىرىنىڭ مۇكەممەللىنىش جەريانىنى تەكشۈرۈش مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئىنتايىن مۇھىم تەرەپ. كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسىدىكى تار مەنىدىكى مەدەنىيەت بەزىدە مۇشۇ نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

4) تۇزۇم مەدەنىيىتى

كىشىلەر ئۆزئارا مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش، نورمالنى ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەرتىپىنى ساقلاپ قېلىشتا تۈرلۈك ئۇرۇپ - ئادەت، قائىدە - تۇزۇملەرگە ۋە ئەخلاق - مىزانلىرىغا تايانماي بولمايدۇ. بۇلار ئىنسانلار مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا شەكىللەنگەن ۋە مۇقىملاشقان ئۆلچەملەر بولۇپ، بىز ئۇنى ئادەتتە تۇزۇم مەدەنىيىتى دەپ ئاتايمىز. بۇ جەمئىيەتشۇناسلىقتا ئىنسانلار مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان مۇھىم تەرەپ، چۈنكى تۇزۇم مەدەنىيىتى بولمىسا، ئىنسانلار جەمئىيىتىنى تەشكىللەش مۇمكىن ئەمەس.

5) ئاڭ مەدەنىيىتى

بۇ كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەدەنىيىتى، تۇرمۇش مە-

دەنيىتى، ئالاقە مەدەنيىتى ۋە تۇزۇم مەدەنيىتىنى يارىتىش داۋامىدا ھاسىل قىلغان تۇرلۇك كۆزقاراش، ئېتىقاد قاتارلىق نوقۇل ئاڭ فورماتسىيىسى ئىچىدىكى چۈشەنچىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئىنسانلار ياراتقان بەلگىلىك پەلسەپە، دىن، سەنئەت ۋە ئىلىم - پەن قاتارلىق تەپەككۇر نەتىجىلىرى، بۇ نەرسىلەر گەرچە تۇزۇم مەدەنيىتىگە ئوخشاشلا مەنۇى مەدەنيىەت دائىرىسىگە كىرسىمۇ، ئەمما ئۇ قېلىپلاشقان تۇزۇم مەدەنيىتىدىن ئالاھىدە پەرق قىلىدۇ. شۇڭا بىز بۇلارنى ئايرىم ھالدا ئاڭ مەدەنيىتى دەپ ئاتايمىز. ئاڭ مەدەنيىتى بىرقەدەر ئابستراكتنى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۇرلۇك مەدەنيىەتلەرنىڭ يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. شۇڭا ئۇنى ئىنسانىيەت مەدەنيىتىنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ياكى مەدەنيىەتنىڭ جەۋھىرى دېيىشكە بولىدۇ.

بۇ بەش جەھەتتىكى مەدەنيىەت ئۆزئىنىڭ ئالاھىدە رولى بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتىنى تەشكىل قىلىشقا قاتنىشىپ، ئىجتىمائىي مەدەنيىەت تەرەققىياتىدىكى مول مەزمۇننى نامايان قىلىدۇ. بىز مەدەنيىەتنىڭ جەمئىيەتنى تەشكىل قىلىشتىكى ئەھمىيىتىنى چۈشىنىش، ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن، مۇشۇ بەش جەھەتتىكى ئىجتىمائىي مەدەنيىەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەھلىل ئېلىپ بېرىشىمىز ۋە ئۇنى ئەتراپلىق ئىگىلىشىمىز لازىم.

3. ئىجتىمائىي مەدەنيىەتنىڭ ئالاھىدىلىكى

جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىل سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان مەدەنيىەتنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن چوقۇم ئۇنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىكىنى بىلىشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنداقتا ئىجتىمائىي مەدەنيىەت قانداق ئاساسىي ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

1) ئىجتىمائىيلىقى

مەدەنىيەت — ئىجتىمائىيلىققا ئىگە، بۇنى ئىككى تەرەپتىن چۈشىنىشكە بولىدۇ. (1) ھەرقانداق مەدەنىيەت (ئىشلەپچىقىرىش مەدەنىيىتى، تۇرمۇش مەدەنىيىتى، ئالاقە مەدەنىيىتى، تۇزۇم مەدەنىيىتى ۋە ئاڭ مەدەنىيىتى) جەمئىيەتتىكى بارلىق كىشىلەرنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گەرچە بەزى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ مەدەنىيەت ئىجاد قىلىش ۋە يارىتىش جەريانىدا ئىنتايىن مۇھىم رولى بولغان بولسىمۇ، ھەتتا بەزى مەدەنىيەت ئامىللىرى، خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى تارىختىكى مەلۇم شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن باغلانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا ئىنسانلار كوللېكتىپ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ مەھسۇلى. مەسىلەن، ئېلېمىزدە قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى، يېقىنقى زاماندىكى پار ماشىنىنىڭ كەشپ قىلىنىشى، ھازىرقى زاماندىكى ئېلېكترونلۇق ماشىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى قاتارلىقلار. بۇ نەرسىلەرنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە بارلىققا كېلىشىدە تارىختىكى مەلۇم شەخسلەرنىڭ ئىنتايىن چوڭ رولى ۋە تۆھپىسى بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ جەمئىيەت كوللېكتىپىنىڭ ئىجادىيەت مەھسۇلى بولۇشتەك ماھىيىتىنى ئۆزگەرتىۋەتمەيدۇ. (2) مەدەنىيەت جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيلىشىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى بىر خىل ھادىسە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانىيەتكە ئورتاق بايلىق ھېسابلىنىدۇ. سىنېما جەمئىيەتتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنېمىلار مەدەنىيەتنى مونوپول قىلىپ، ئۇنىڭغا سىنېما مەنە بېرىپ، خەلقئارادا، مىللەتلەر ئارىسىدا مەدەنىيەت قامىلىنى يۈرگۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئورتاق بايلىقى بولۇشتەك خاراكتېرىنى ئۆزگەرتەلمىدى. چۈنكى، ھەقىقىي ئىلغار مەدەنىيەت مەيلى ماددىي مەدەنىيەت بولسۇن، ياكى مەنىۋى مەدەنىيەت بولسۇن، ئاخىرقى ھېسابتا يا ئۇنداق، يا مۇنداق ھالدا سىنېمىنى چەكلىمىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، دۆلەت ۋە مىللەت چېگرى-

سىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا خىزمەت قىلماقتا.

2) سىستېمىچانلىقى

ئىجتىمائىي مەدەنىيەت — تۈرلۈك مەدەنىيەت ئامىللىرى ۋە تۈرلىرىنىڭ مېخانىكىلىق ھالدا قوشۇلۇپ قېلىشى بولماستىن، بەلكى مۇشۇ خىل خۇسۇسىيەت، ئامىل ۋە تۈرلەرنىڭ ئورگانىك ھالدا بىرلىككە كېلىشىدىن ھاسىل بولغان ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇ ئىچكى جەھەتتىن باغلىنىشقا بولغان بىر خىل سىستېما ھېسابلىنىدۇ. پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تۈرلۈك مەدەنىيىتى ئۆزئارا تەسىر قىلىدۇ، ئۆزئارا بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە ئۆزئارا رول ئوينايدۇ. ئادەم تۈرلۈك مەدەنىيەت تورىنىڭ سىستېمىسى ئىچىدە ياشايدۇ.

3) ۋاراسچانلىقى

ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى بىر خىل ھادىسە بولغاچقا، ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانى ھەرگىز ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ. شۇڭا، ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ مەزمۇنى ھامان ئۆزلۈكسىز بېيىپ ماڭىدۇ. مەدەنىيلىشىش دەرىجىسى ھامان يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. تەرەققىيات قەدىمى ھامان بارغانسىرى تېزلىشىدۇ. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ كەينىگە چېكىنىمەي، تەرەققىي قىلىش، مۇكەممەللىشىش تەرىپىگە قاراپ يۈزلىنىشىدىكى سەۋەبمۇ ئۇنىڭ ۋاراسلىق قىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغانلىقىدا. چۈنكى ئىنسانلار تارىخىنىڭ ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچىدا ياشىغان كىشىلەر ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى يارىتىقان چاغدا مەدەنىيەت پائالىيىتىنى باشتىن باشلىمايدۇ ياكى ئۇنى ئادەتتىكى يوسۇندا قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرمايدۇ. بەلكى ئالدىنقىلار يارىتقان مەدەنىيەت ئاساسىدا ئۇنى ئۆزلەشتۈرىدۇ ۋە بېيىتىدۇ. مانا بۇ ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى چوڭ ئالاھىدىلىكى. بىراق شۇنىمۇ بىلىش كېرەككى، ئالدىنقى ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ

ياراتقان مەدەنىيەتىگە قارىتا بەكمۇ ھېرىسمەنلىك قىلىپ، داۋام-
لىق كونىلىقنى ساقلاش، بېكىنمىچىلىك قىلىشتەك ئەنئەنىچە-
لىك پوزىتسىيىسى مەدەنىيەتنى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى
پائالىيەتسىز كۈچكە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. دۇنيا مەدەنىيەت تە-
رەققىياتى مەركەزلىرىنىڭ تارىختا كونا ئىجتىمائىي رايونلاردىن
يېڭى ئىجتىمائىي رايونلارغا يۆتكىلىپ كېتىشى، مەدەنىيەتى
ئەسلىدە بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان ۋە ئۇزۇن يىللىق مەدەنىيەتكە
ئىگە بىر قىسىم مىللەتلەرنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى، ھەتتا
قايتىدىن گۈللىنىشىنى ئويلىسىمۇ، لېكىن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت-
نىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلالماسلىقى مۇشۇ تەرەپتىكى ئەھۋاللارنى
ئىسپاتلايدۇ، ئەلۋەتتە. مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى پائالىيەتسىز-
لىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن كونا مەدەنىيەتكە قارىتا «تەنقىدىي ۋا-
رىسلىق قىلىش» پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ، ۋارىسلىق قىلىش بە-
لەن ئىجادىي تەرەققىي قىلدۇرۇشنى دىئالېكتىكىلىق ھالدا بىر-
لەشتۈرۈش كېرەك. بارلىق مەدەنىيەت مىراسلىرىنى «مىللىي
تەۋەرۈك» دەپ چىڭ ئېسىلىۋېلىپ، مەدەنىيەتكە قارىتا تارىخىي
مۇتەئەسسىپلىك قىلىشقىمۇ بولمايدۇ ھەم شۇنداقلا مەدەنىيەت
مىراسلىرىنى ئالغا ئىلگىرىلەشتىكى يۈك دەپ قاراپ مەدەنىيەتكە
قارىتا ئىنكارچىلىق پوزىتسىيىسىنى تۇتۇشقىمۇ بولمايدۇ.

4. مەدەنىيەتنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى

مەدەنىيەتنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىنى جەمئىيەتنى تەشكىل
قىلىش ۋە جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى
جەھەتتىن چۈشىنىشكە بولىدۇ.

1) مەدەنىيەت — جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي
ئامىل. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، جەمئىيەتنىڭ
شەكىللىنىشى ئۈچۈن چوقۇم ئىككى خىل ئاساسىي شەرت ھازىر-
لىنىشى لازىم، يەنى بەلگىلىك تەبىئىي شارائىت بىلەن بەلگىلىك

ساندىكى نوپۇس بولۇشى كېرەك شۇنداقلا ئىككى خىل مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشى كېرەك. يەنى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتى، لېكىن مۇئەييەن مەدەنىيەت بەرپا بولغان چاغدىلا بۇ خىل شەرت ۋە مۇناسىۋەتلەر رېئالىققا ئايلىنالايدۇ. چۈنكى، مۇئەييەن مەدەنىيەت ئاساسىدىلا ئىنسانلار تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولالايدۇ. تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بەلگىلىك دائىرىسى، ئامىللىرى ۋە تەرەپلىرى ئىنسانلار ياشىيالايدىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارالايدىغان مۇھىتقا ئايلىنالايدۇ ھەم شۇنداقلا بەلگىلىك مەدەنىيەت ئاساسىدىلا، ئىنسانلارنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇش ئارزۇ - ئىستىكى ۋە ئېھتىمالى بولىدۇ. بەلگىلىك ساندىكى ئاھالە ئۇيۇشۇپ جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي گەۋدىگە ئايلىنالايدۇ. مۇشۇ مەندىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئامىل بولۇپ، ئۇ يېپىشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. مەدەنىيەت بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ قارشىلىق بىرلىك مۇناسىۋەت شەكىللىنەلەيدۇ. جەمئىيەت ھەم ئورگانىك دۇنياغىمۇ ئوخشايدىغان، ھەم ئىئورگانىك دۇنياغىمۇ ئوخشايدىغان مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئىنسانلار دۇنياسىغا ئايلىنالايدۇ.

2) جەمئىيەت تەرەققىياتى جەھەتتە مەدەنىيەتنىڭ رولى ئۇچ جەھەتتىن بولىدۇ.

(1) ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئىنسانلار جەمئىيىتى مەدەنى تەرەققىياتىنىڭ ئۆلچىمى ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلار مەدەنىيەت تەرەققىياتى ھامان ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى كونكرېتنى نەرسىلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ماددىي مەدەنىيەت مەھسۇلاتلىرى بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت مەھسۇلاتلىرى (پەلسەپە، سەنئەت، ئىلىم - پەن) ئىنسانلار مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تەك-

شۇرۇشتىكى تارىخىي ئۆلچەم بولۇپ قالىدۇ.

(2) ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئىنسانلارنىڭ ھايات كەچۈرۈشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى ئوزۇقى ھېسابلىنىدۇ. ھەممىگە مەلۇمكى، ئىنسانلار ھايات كەچۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلىشتا يېتەرلىك ماددىي ۋە مەنىۋى مەھسۇلاتلار بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى قامدايدۇ. مانا بۇ ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي فۇنكسىيىلىك رولى. ئەگەر ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ بۇ خىل فۇنكسىيىلىك رولى بولمىسا ياكى ئىنسانلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجى بولمىسا، ئۇ ھالدا ئىجتىمائىي مەدەنىيەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمايدۇ.

(3) ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئىنسانلار ھەرىكىتىنىڭ قىبلىنامىسى. ئىنسانلار تۇرمۇشى ئەزەلدىن ۋە بۈنگۈدىن كېيىنمۇ بىر خىل تەرتىپلىك تۇرمۇش بولىدۇ. بۇ خىل تەرتىپنى شەكىللەندۈرگەن ۋە ساقلاپ تۇرغان نەرسە ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىدۇر. ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشى ئۈچۈن تۇرلۇك قائىدە ـ تەرتىپ ۋە ئۆلچەم بەلگىلەپ بېرىدۇ ھەمدە بۇ خىل قائىدە ـ تەرتىپلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئۈچۈن ماددىي ئەسلىھەلەر ۋە ۋاستىلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئۇچىنچى باب

جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلمىسى

جەمئىيەت قۇرۇلمىسى — بىر پۈتۈن جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي بىرلىكلەرنىڭ بىرقەدەر تۇراقلاشقان قۇرۇلما باغلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. جەمئىيەت گەرچە يەككە - يەككە ئادەملەرنىڭ توپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن يەكـ كە ئادەم جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئىجتىمائىي بىرلىك بولالمايدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق بىر ئىجتىمائىي فۇنكسـ يە يەككە ئادەمنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى يەككە ئادەملەردىن تەشكىل تاپقان ئىجتىمائىي جامائە ياكى ئورگانلارنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي جامائە، ئىجتىمائىي ئورگان ۋە ئىجتىمائىي رايون قاتارلىقلار جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئىجتىمائىي بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. يەككە ئادەم ئىجتىمائىي جامائە ياكى ئىجتىمائىي ئورگان تەركـ ىبىدىكى بىر ئەزادىن ئىبارەت. پۈتكۈل جەمئىيەت ئۇچۇن ئېيتقاد- دا، جەمئىيەتنىڭ بىر ئېلېمېنتىدىن ئىبارەت. بىز جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي بىرلىكلىرى سۈپىتىدە تۇۋەندە ئىجتىمائىي جامائە، ئائـ لە، ئىجتىمائىي ئورگان ۋە ئىجتىمائىي رايون قاتارلىقلارنى تەھلىل قىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي جامائە

1. ئىجتىمائىي جامائە چۈشەنچىسى.

ئىجتىمائىي جامائە — كىشىلەرنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئارقىلىق بىرلىشىپ، ئورتاق پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان كوللېكتىپىدىن ئىبارەت. ئۇ ئىنسانلار تۈرمۇشىدىكى ئاساسىي ئىجتىمائىي بىرلىك. ھەرقانداق ئادەم مۇئەييەن ئىجتىمائىي جامائىگە تەۋە بولىدۇ. ئىجتىمائىي جامائە ئىچىدىلا ياشايدۇ. ئادەتتە بىزنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشى دېگىنىمىز، مۇ، ئەمەلىيەتتە ئىنسانلارنىڭ جامائە تۈرمۇشىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك توپلىشىپ ياشاش (جامائە بولۇپ ياشاش) ئىنسانلار ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدىكى ئەڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشىدا مۇنداق ئۈچ تەرەپتىكى سەۋەب بولىدۇ: بىرىنچى، ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىدىن بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى باشلىنىشىدىلا ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك پائالىيەت بولىدۇ. بىر ئادەم يەككە-يېگانە ھالدا ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئېلىپ بارالمايدۇ. مەيلى ئىش تەقسىماتى بولمىغان ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە بولسۇن؛ ياكى ئىش تەقسىماتى بولغان ئىلغار ئىشلەپچىقىرىشتا بولسۇن، كىشىلەر چوقۇم بىرلىشىپ ئورتاق ئەمگەك قىلىشى ھەمدە ئەمگەك ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشى كېرەك. ئۇنداق قىلمىسا، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ئېلىپ بارالمايدۇ؛ ئىككىنچى، بىخەتەرلىك ئېھتىياجىدىن بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى توپ بولۇپ ياشىشى تەبىئەت دۇنياسىدىكى باشقا ئىجتىمائىي گۇرۇھ ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن بولغان. مۇشۇ

چەريانداى ئۇلار جامائەنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى ۋە رولىنى تەدرىجىي تونۇپ يەتكەن. نەتىجىدە، توپلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئادەتلەنگەن، جامائە ئەزالىرىدىمۇ بىخەتەرلىك تۇيغۇسى پەيدا بولغان؛ ئۇچىنچى، مەنىۋى ئېھتىياجىدىن بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشى دېگىنىمىز، ئېتىقادى، خۇلقى - مىجەزى، پوزىتسىيەسى، قىممەت كۆزقارىشى، ھېسسىيات، ئوي - پىكرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىشىلەرنىڭ بۇ خىل مەنىۋى تۇرمۇگىنى پەقەت توپلىشىپ ياشاشتەك جامائە تۇرمۇشى ئىچىدىلا شەكىللىنەلەيدۇ ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىل مەنىۋى تەلەپلىرىنى ئىپادىلەش ۋە ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ. شۇڭا ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇشتا چوقۇم توپلىشىپ، جامائەتلەشكەن ئاساسىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشى كېرەك. ئەمما شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، توپلىشىپ ياشاش ئىنسانلار جامائە تۇرمۇشىنىڭ تۇپكى ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكى ئەمەس. چۈنكى، مۇئەييەن شەكىلدە توپلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىنسانلار تۇرمۇشىغىلا خاس ھادىسە بولماستىن، بەلكى ھايۋاناتلار دۇنياسىدىمۇ ئومۇميۈزلۈك ئۇچرايدىغان ھادىسە. مەسىلەن، چۈمۈلە، مايمۇن ۋە بەزى قۇشلارنىڭ كوللېكتىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشى قاتارلىقلار. بىراق، ئىنسانلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشى بىلەن ھايۋاناتلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشى تۈپ ماھىيەت جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. بۇنىڭ پەرقلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتلەردىن سىلىشتۇرغىلى بولىدۇ.

1) ھايۋاناتلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشى تەبىئىي تاللىنىشنىڭ نەتىجىسى. بىئولوگىيىلىك تەدرىجىي تەرەققىيات قانۇنىيىتى بىر قىسىم جانلىقلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇلار مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن تەبىئىي مۇھىتقا ماسلىشىپ، ئۆز ھاياتىنى داۋاملاشتۇرالايدۇ.

ئىنسانلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ

مۇقەررەر نەتىجىسى. ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسى. ئىنسانلار توپ بولۇپ ياشىغاندا تەبىئەتكە ماسلىشىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى تەبىئەتنى ئۆزگەرتىدۇ، جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىدۇ. شۇڭا ئىنسانلارنىڭ جامائەتلەشكەن تۇرمۇشى تەبىئەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپلا قالماستىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، جەمئىيەتنىكى باشقا ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ.

2) ھايۋاناتلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشى ئۇلارنىڭ بىئولوگىك ئىقتىدارى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بىر خىل ئىرسىيەتلىك ھەرىكەت ماھارىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ توپلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ كېيىن شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلار ئۆزاق داۋاملاشقان ئىجتىمائىي پائالىيەت جەريانىدا توپلىشىپ ياشاشنىڭ شەكىل، مەزمۇنلىرىنى ئىجاد قىلىدۇ، بېيىتىدۇ، پائالىيەت قائىدىلىرىنى تۈزەيدۇ.

3) ھايۋاناتلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشىنىڭ شەكلى، مەزمۇنى ۋە پائالىيەت قائىدىلىرى ناھايىتى ئاستا ئۆزگىرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشىنىڭ شەكلى، مەزمۇنى ۋە ھەرىكەت قائىدىلىرى ناھايىتى تېز ئۆزگىرىدۇ. بىرنەچچە ئەسىر تۇرماق ھەتتا بىرنەچچە يىل ئىچىدىلا زور ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئائىلە ۋە جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، تەشكىلىي قۇرۇلمىسى قاتارلىقلاردا ئۆزگىرىش ناھايىتى تېز بولىدۇ.

دېمەك، ئىجتىمائىي جامائەگە تەبىر بېرىشتە ئۇنىڭ تۈپكى ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلەش كېرەك. ئىجتىمائىي جامائەنىڭ تۈپكى ماھىيىتى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت. ئىنسانىيەت تۇرمۇشتىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت بۇ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلىسەكلا، ئاندىن ئىنسانلار تۇرمۇشىدىكى ئىجتى-

مائلي جامائه بىلەن هايۋاناتلار دۇنياسىدىكى «جامائه» نىڭ تۈپكى پەرقىنى ئايرىۋالالايمىز.

ھەرقانداق ئىجتىمائىي جامائه مۇئەييەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئارقىلىق ئۆز شەكلىنى نامايان قىلىدۇ. ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئىجتىمائىي جامائه ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي جامائەتنى تەتقىق قىلغاندا چوقۇم كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى بىلىش كېرەك. بولمىسا ئىجتىمائىي جامائەنىڭ ماھىيىتىنى ئىگىلىيەلمەي قالىمىز. ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى چۈشىنىشته ئالدى بىلەن كىشىلەر تۇرمۇشىدىكى ئىجتىمائىي جامائەنى تەتقىق قىلىش كېرەك. ئۇنداق قىلمىساق، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى ھەقىقىي ھالدا چۈشىنىپ كېتەلمەيمىز. چۈنكى، ئىجتىمائىي جامائه بىر خىل سۇبستانسىيىلىك (ئەمەلىي) بىرلىك بولغاچقا، جامەئه ئىچىدىكى ھەربىر ئەزا ئۆنى بىۋاستە تونۇيالايدۇ، ھېس قىلالايدۇ. شۇنداق بولا ئىجتىمائىي جامائه سىرتىدىكى كىشىلەرمۇ ئۇنى بىۋاستە تونۇيالايدۇ ۋە ھېس قىلالايدۇ. لېكىن، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى كىشىلەر سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىقلا بىۋاستە كۆزىتىپ ئىگىلەۋالالمايدۇ. ئۇنى پەقەت ئىجتىمائىي جامائەنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىقلا ئىگىلەش ۋە چۈشىنىش مۇمكىن. لېكىن، ئىجتىمائىي جامائه ئۇستىدە كونكرېتنى تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم.

(1) ئىجتىمائىي جامائەنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى بولغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت كىشىلەرنىڭ تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قېلىشى ياكى ۋاقتىلىق يىغىلىپ قېلىشى ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى ئۆزئارا ئالاقىسىنىڭ نىسپىي مۇقىملىشىشى، كۆپ قېتىم يۈز بېرىش ۋە قايتا تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، ئاپتوبۇس بېكىتىدىكى بىر توپ كىشىلەر، كىنوخانىدىكى نەچچە يۈزلىگەن تاماشىبىنلار، پويىزدا ئولـ

تۇرغان نۇرغۇن يولۇچىلارنى ئادەتتە ھەقىقىي ئىجتىمائىي جامائە دەپىشكە بولمايدۇ.

(2) ئىجتىمائىي جامائە بولۇش ئۇچۇن ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى بىر خىل ھەقىقىي سۇبستانسىيە بولۇشى، جەمئىي يەتتى تەشكىل قىلىشتىكى ھەقىقىي بىرلىك بولۇشى كېرەك. جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم كىشىلەر، مەسىلەن، بىر مىللەت كىشىلىرى، بىر سىنىپنىڭ كىشىلىرى. گەرچە ئۇلار ئىجتىمائىي ئورۇن، ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەت جەھەتتە ئوخشاش بىر توپتىكى كىشىلەرگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تېخى تەشكىللەنمىگەن. جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆز مەيلىچە تارقىلىپ يۇرگەن چاغدا، ئۇلارنى يەنىلا بىز بۇ يەردە ئېيتىۋاتقان «ئىجتىمائىي جامائە»نىڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ. چۇنكى ئۇلار جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ھەقىقىي بىر ئىجتىمائىي بىرلىك بولۇپ شەكىللەنمىگەن. ماركسنىڭ «ئۆزىدىكى سىنىپ» بىلەن «ئۆزى ئۇچۇن سىنىپ» نى پەرقلەندۇرۇش توغرىسىدا ئېيتقانلىرى ئەلۋەتتە بىزنىڭ ئىجتىمائىي جامائىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭدىن باشقا بىز ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلغاندا، دائىم دېگۈدەك مۇئەييەن تۇرلەرگە ئايرىش ئۆلچىمىگە ئاساسەن ئادەملەرنى ئوخشاش بولمىغان كىشىلەر توپىغا ئاجرىتىمىز. مەسىلەن، ياشانغانلار، ياشلار، ئۆسمۇرلەر، ئەرلەر، ئاياللار دېگەندەك توپلارغا ئايرىپ سىلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىمىز. لېكىن بۇ يەردىكى «توپ» پەقەت ستاتىستىكىلىق تەھلىل قىلىشتىلا ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ھەقىقىي ئىجتىمائىي جامائە بولالمايدۇ. چۇنكى ئۇلار رېئال جەمئىيەتتىكى سۇبستانسىيە ئەمەس.

2. ئىجتىمائىي جامائەنىڭ رولى

ئىجتىمائىي جامائە شەخسىي بىلەن جەمئىيەتنى ئۆزئارا باغ-

لاپ تۇرىدىغان بىر خىل ۋاستە ياكى كۆۋرۈكتۇر. شۇڭا ئىجتى-
مائي جامائەنىڭ رولىنى شەخسي ۋە جەمئىيەتنىن ئىبارەت
ئىككى نۇقتىدىن چۈشىنىشكە بولىدۇ.

1) شەخسي نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائي جامائە
شەخسىنىڭ ئىجتىمائي تۇرمۇش ۋە ئىجتىمائي پائالىيەت ئېلىپ
بارىدىغان ئاساسي ئىجتىمائي بىرلىك. چۈنكى، جەمئىيەت ئە-
زاسى سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان ھەرقانداق شەخسنىڭ تۇرمۇشى، ئۆ-
گىنىشى، خىزمىتى ۋە تۇرلۇك مەدەنىي پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممە-
سى مۇئەييەن ئىجتىمائي جامائە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا
شەخسكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىجتىمائي جامائەنىڭ رولىنى مۇ-
داق ئۇچ جەھەتتىن چۈشىنىشكە بولىدۇ. بىرىنچى، ئادەمنىڭ
تۇرلۇك ئېھتىياجى پەقەت ئىجتىمائي جامائە ئىچىدىلا تولۇق
كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. ئادەمنىڭ ئېھتىياجى كۆپ تەرەپلىمە
بولىدۇ. مەسىلەن، فىزىئولوگىيىلىك ئېھتىياجى، بىخەتەرلىك
ئېھتىياجى، ئالاقە ئېھتىياجى، ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇش ۋە
مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئېھتىياجى قاتارلىقلار. كىشىلەر ئۆزلە-
رىنىڭ بۇ خىل ئېھتىياجىنى ئىجتىمائي جامائە ئىچىدىلا ئەمەلگە
ئاشۇرالايدۇ. ئىككىنچى، ئۇ ئادەمنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشتا ئالا-
ھىدە رول ئوينايدۇ. ئىجتىمائي جامائە تۇرمۇشى بىر تەبىئي
ئادەمنى مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئىجتىمائي ئادەم قىلىپ يېتىشتۇ-
رىدۇ يەنى كىشىلەر ئادەتتە جامائەت تۇرمۇشى ئارقىلىق تۇرمۇش
ماھارىتىنى ئۆگىنىۋالىدۇ ۋە ئىگىلەيدۇ. ئىجتىمائي ئۆلچەملەر
بىلەن پىششىق تونۇشىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىدىغان بولىدۇ.
ئۆزىنىڭ تۇرمۇش نىشانىنى تەدرىجي ھالدا تىكلەپ، جەمئىيەت-
تىكى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائي رولىنى تونۇۋالىدۇ. ئۇچىنچى، جا-
مائە تۇرمۇشى شەخسنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە
تەرەققي قىلىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. ئىندىۋىدۇ-
ئاللىق ـ شەخسنىڭ مايىللىق خاراكتېرىگە ئىگە بىر قەدەر مۇقىم

بولغان ماهىيەتلىك پسىخىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ يىغىندىسى. ئۇ بىر ئادەمدىكى فىزىئولوگىيىلىك ئامىللار ئاساسىدا، مۇئەييەن تارىخىي شارائىتىدا ۋە شۇ ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيىتى جەريانىدا شەكىللىنىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. بىر ئادەمنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقى باشقا ئادەمنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىدىن پەرقلىنىپ تۇرۇشى ھەرگىز ئۇلارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئامىللىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتىكى پائالىيەتلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن بولىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي جامائە شەخسنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا بىۋاستە رول ئويناىدۇ.

2) جەمئىيەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي جامائە جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئىجتىمائىي بىرلىك. بىزگە مەلۇم، جەمئىيەت ئىقتىساد، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت، كىشىلىك تۇرمۇش قاتارلىق تۈرلۈك ساھەلەردىن تەركىب تاپقان بىر خىل ئىجتىمائىي سىستېما. بۇ خىل ئىجتىمائىي سىستېما بولمىسا، جەمئىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، ئىجتىمائىي جامائە بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي سىستېما ئىچىدە ئىجتىمائىي فۇنكسىيىلىك رول ئويناىدىغان يادرولۇق بۆلەك. شۇڭا ئىجتىمائىي جامائىنىڭ جەمئىيەتكە نىسبەتەن رولىنى مۇنداق ئىككى جەھەتتىن چۈشىنىشكە بولىدۇ. بىرىنچى، جەمئىيەتنىڭ تۈرلۈك ئىقتىسادي ئىجتىمائىي نىشانى، پىلانى ۋە ۋەزىپىلىرى پەقەت ئىجتىمائىي جامائىلەرنىڭ پائالىيىتى ۋە ئۆزئارا ماسلىشىشى ئارقىسىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئىجتىمائىي جامائىلەرنىڭ ئاكتىپ پائالىيىتى ۋە ئۆزئارا ماسلىشىشى بولمىسا، جەمئىيەت ئۆزىنىڭ نىشانى، پىلانى ۋە ۋەزىپىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى قىيىن بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي جامائە جەمئىيەتنى كونترول قىلىشتىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك فۇنكسىيىلىك بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى، ئىجتىمائىي تەرتىپنى قوغداپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈ-

رؤشته رول ئويناىدؤ. ئىجتىمائي جامائەنىڭ تىنچ - ئىتتىپاقلىق-
قى جەمئىيەتنىڭ تىنچ - ئىتتىپاق بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى
ۋە ئاساسى. ئىجتىمائي جامائەدە تىنچ - ئىتتىپاقلىق بولمىسا،
جەمئىيەتنىڭ تىنچ - ئىتتىپاق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ھەرقان-
داق ئىجتىمائي جامائەدە ئەزالار ئورتاق ئىتىراپ قىلغان ۋە
بويسۇنىدىغان پائالىيەت ئۆلچىمى بولىدۇ. بۇ ئىجتىمائي ئۆل-
چەملەر ئىجتىمائي جامائە تۈرمۇشنىڭ نورمال بولۇشىغا كاپا-
لەتلىك قىلىپ قالماستىن، جەمئىيەتنىڭ تىنچ مۇقىم بولۇشىنى
كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ياخشى تەرەپكە
قاراپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

3. ئىجتىمائي جامائەنىڭ تۈرلىرى

بىز يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىنسانلار ئىجتىما-
ئي جامائەسى ھايۋاناتلار توپىدەك باشتىن - ئاخىرى ئوخشاش
قېلىپتا، ئوخشاش مەزمۇندا داۋاملىشىپ كېتىۋېرىدىغان ئادەملەر
توپى بولماستىن، بەلكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا
ئەگىشىپ، مەزمۇنى ۋە شەكلى داۋاملىق ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان
تەشكىلىي شەكىلدۇر. ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىكى ئىپتىدائي جا-
مائە، ئۇرۇق، قەبىلىدىن تارتىپ ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى
تۈرلۈك پارتىيە - گۇرۇھ، تەشكىل - ئورگان، زاۋۇت -
كارخانا، ئىجتىمائي خەلق تەشكىلاتى، كۇلۇب - كۇرۇژۇك ۋە
قوشنا - قولۇم، مەھەللە جامائەت، ئەل - ئاغىنە، ئائىلە قاتار-
لىق جامائە شەكىللىرىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئىنسانىيەت
جەمئىيىتى تارىخىدا قانچىلىغان ئىجتىمائي جامائەلەرنىڭ مەيداز-
غا كەلگەنلىكىنى تولۇق تەسەۋۋۇر قىلىش تەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە
كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائي مۇناسىۋەتلەر تولىمۇ مۇ-
رەككەپ، كۆپ خىل بولىدۇ. بۇ خىل ئىجتىمائي مۇناسىۋەت
ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئىجتىمائي جامائەلەرمۇ ئەلۋەتتە مۇرەك-

كەپ، كۆپ خىل بولىدۇ. بۇنداق مۇرەككەپ ، خىلمۇ خىل ئىجتىمائىي جامائەلەرنى جەمئىيەتشۇناسلار ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدا تۇرۇپ، تۇرلۈك ئۇسۇللار بويىچە تۇرلەرگە ئايرىپ باققان بولسىمۇ، ئەمما كۆپچىلىك بىردەك ئېتىراپ قىلىدىغان يەكۈن ھاسىل بولغىنى يوق. لېكىن ھەرقايسى خىل قاراشلارنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئىجتىمائىي جامائەدىن ئىبارەت بۇ ئىنسانلار ئورتاق گەۋدىسىنى چۈشىنىشتە بىزنى بىرقەدەر ئەتراپلىق چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ. شۇڭا بىز ھەرقايسى خىل قاراشلارنى قوبۇل قىلغان ئاساستا بارلىق ئىجتىمائىي جامائەلەرنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتا بويىچە تۇرلەرگە ئايرىيمىز.

بىرىنچى، كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت نۇقتىسى بويىچە ياكى بۇ مۇناسىۋەتنىڭ شەكىللىنىش مەنبەسى جەھەتتە بارلىق ئىجتىمائىي جامائەلەرنى مۇنداق ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

1) قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ۋاستە قىلغان ئىجتىمائىي جامائە؛ قانداشلىق مۇناسىۋەتتىكى جامائە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ شەكىللەنگەن جامائە بولۇپ، ئۇ ئائىلە، جەمەت، ئۇرۇق - قەبىلە، قەۋم قاتارلىق كونكرېتنى شەكىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، جىنس ۋە يېشىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ تەبىئىي ئىش - تەقسىماتى بولغان بىر خىل ئىپتىدائىي جامائە تۇرمۇشى شەكىللەنگەنىدى. لېكىن، ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن ئائىلە تۇرمۇشى ئاساسىدا ئۇرۇقداشلىق جامائە شەكىللىنىدۇ. جامائە ئەزاسى تەركىبىدىكى ھەربىر يەككە ئەزا تۇغۇلغاندىن كېيىنلا ئائىلە تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈرىدۇ. جەمئىيەتنى ئۆگىنىدۇ، جەمئىيەت تۇرمۇشىغا قاتنىشىدۇ. مانا بۇنىڭ بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋەتتىكى جامائە تۇرمۇشى باشلىنىدۇ ۋە كېڭىيىدۇ.

2) رايون دائىرىسىنى ۋاستە قىلغان جامائە. بۇ رايون دائىرىسى بويىچە تەشكىللەنگەن جامائە بولۇپ، بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ ئۆزۈن ۋاقىت، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مەلۇم بىر رايون دائىرىسى ئىچىدە ئولتۇراقلىشىپ قېلىشىدىن شەكىللەنگەن بولىدۇ. ئۇ، قوشنا - قولۇم، مەھەللە - كەنت، ئىجتىمائىي رايون قاتارلىق كونكرېتنى شەكىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل جامائە قانداشلىق مۇناسىۋەتتىكى جامائەدىن كېيىن پەيدا بولغان بولۇپ، ئۇ ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ پارچىلانغان لىنىيىسى مەھسۇلى. ئۇنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي بىرلىكلەر يەككە ئادەملەر بولماستىن، بەلكى ئائىلىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان ئادەملەر ياكى ئائىلىلەردۇر.

3) كەسپىي مۇناسىۋەتنى ۋاستە قىلغان ئىجتىمائىي جامائىلەر بۇ خىل جامائىلەر. ئوخشاش بولمىغان ئەمگەك ۋە كەسىپلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىش - تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىقىنى ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى قىلغان بولىدۇ. ئۇ تۈرلۈك ئىقتىسادىي تەشكىلەر، سىياسىي تەشكىللەر مائارىپ، ئىلىم - پەن تەشكىللىرى، مەدەنىيەت - سەنئەت تەشكىللىرى ۋە جەمئىيەت مۇلازىمەت تەشكىللىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل ئىجتىمائىي جامائەنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ بارغانسېرى ئىنچىكە بولۇشىنىڭ نەتىجىسى.

ئىككىنچى، جامائە ئەزالىرىنىڭ تەشكىللىنىش دەرىجىسى بويىچە ئىجتىمائىي جامائىلەرنى رەسمىي ئىجتىمائىي جامائە ۋە غەيرىي رەسمىي ئىجتىمائىي جامائە دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇنداق ئايرىش ئۇسۇلىنى ئەڭ دەسلەپتە ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى مايو ئوتتۇرىغا قويغان. رەسمىي جامائە دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ مۇئەييەن نىشان ۋە تەشكىلىي پرىنسىپلار بويىچە ئۇيۇشقان جامائەسى بولۇپ، ئۇنىڭ

ئەزالىرىنىڭ تەشكىلىي ئورنى ۋە رولى قاتتىق بېكىتىلگەن بولىدۇ. رەسمىي جامائە ئىچىدە كىشىلەر تەشكىلىي نىشان تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ھەرىكەت قائىدىسى بويىچە ئىش ئېلىپ بېرىشى كېرەك يەنى كىشىلەرنىڭ شەخسىي ھەرىكىتى بىلەن تەشكىلىي نىشان بىردەكلىكە ئىگە بولۇشى كېرەك. تۈرلۈك تەشكىلىي ئورگانلار ۋە ئۇنىڭ تەركىبىدىكى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى، خىزمەت ۋە ئۆگىنىش گۇرۇپپىلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى رەسمىي ئىجتىمائىي جامائە تۈرىگە كىرىدۇ. غەيرىي رەسمىي ئىجتىمائىي جامائە دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ ھەۋەس - ئارزۇسى ۋە تۈرلۈك ئېھتىياجى بويىچە ئۆزلۈكىدىن شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي جامائىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە رولىغا قارىتا رەسمىي قارارلاشقان بەلگىلىمە بولمايدۇ. غەيرىي رەسمىي جامائە ئاساسەن رەسمىي جامائە ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. چۈنكى ھەرقانداق رەسمىي جامائە ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ مەنپەئىتى ياكى كۆزقارىشى ئوخشاش بولۇپ قېلىش، تارىخىي كەچۈرمىشلىرى ياكى ئارزۇ - ھەۋەس، خۇلق - مىجەزلىرى ئوخشاش بولۇپ قېلىش سەۋەبىدىن غەيرىي رەسمىي جامائە بولۇپ ئۈيۇشۇپ قالىدۇ. لېكىن شۇنى چۈشىنىش كېرەككى، غەيرىي رەسمىي جامائەنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، ئۇنىڭ رەسمىي جامائەنىڭ نىشانىغا قارىتا تەسىرى ۋە رولى ئوخشاش بولمايدۇ. ئەگەر غەيرىي رەسمىي جامائەنىڭ قىممەت پوزىتسىيەسى ۋە يۆنىلىشى بىلەن رەسمىي جامائەنىڭ نىشانى بىردەكلىكە ئىگە بولسا، ئۇ چاغدا غەيرىي رەسمىي جامائە تەشكىلى نىشانىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىدا ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. بىردەكلىكە ئىگە بولماي قالسا توسالغۇ بولۇش ھەتتا بۇزغۇنچىلىق قىلىش رولىنى ئويناپ قالىدۇ. شۇڭا بىز غەيرىي رەسمىي جامائەنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇنىڭ ئىچىدىكى قايسىلىرىنىڭ ئىجابىي رول ئوينايدىغانلىقىنى، قايسىسىنىڭ

سەلبىي رول ئويناىدىغانلىقىنى ئېنىق پەرقلەندۇرۇشىمىز كېرەك.

ئۇچىنچى، شەخسىي بىلەن جامائە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ يىراق - يېقىن بولۇشىغا ياكى جامائەنىڭ شەخسىگە قارىتا رولى ۋە تەسىرىگە قاراپ بارلىق ئىجتىمائىي جامائەلەرنى دەسلەپكى جامائە ۋە كېيىنكى جامائە (ئاساسىي جامائە ۋە ئاساسىي بولمىغان جامائە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ.

دەسلەپكى جامائە، بۇنىڭدا ئەزالار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ئارىلىقىدىكى ۋاستىلەر ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى يۈزمۇ يۈز ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا ئەزالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر قەدەر يېقىن ۋە قويۇق ھېسسىيات تۈسىنى ئالغان بولىدۇ. مەسىلەن، ئائىلە، قوشنا - قولۇم، ئەل - ئاغىنىلەر، خىزمەت ۋە ئوقۇغۇنىش گۇرۇپپىلىرى، سىنىپ، بۆلۈم، ئىشخانا قاتارلىقلار. ئۇنى دەسلەپكى جامائە دېيىشىمىزدىكى سەۋەب ئۇنىڭ مۇنداق ئالاھىدىلىكىلەرگە ئىگە بولغانلىقىدا: (1) ئۇ كىشىلەرنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسۈش ۋە جەمئىيەتكە قەدەم قويۇش جەريانىدا ئەڭ دەسلەپ تەۋە بولغان ئىجتىمائىي جامائە. (2) ئۇ كىشىلەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش ياكى ئىجتىمائىي ئادەم قىلىپ تەربىيىلەشتە ئەڭ ئاساسىي ۋە ئۇنۇملۇك رول ئويناىدىغان جامائە. (3) ئۇ كىشىلەرنىڭ بىۋاستە، ئاددىي ۋە ئەڭ ئاساسىي ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. (4) ئۇ شەخسنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى ئاساسىي بىرلىك، جەمئىيەتنى ھاسىل قىلىدىغان ھۈجەيرە. ھەرقانداق مۇرەككەپ بولغان جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ۋە تۈزۈلمىسى مانا مۇشۇ جامائەنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ كۆلىمى بىرقەدەر كىچىك بولىدۇ.

كېيىنكى جامائە. بۇ دەسلەپكى جامائەگە نىسبەتەن ئېيتىلغان بىر خىل ماس ئۇقۇم بولۇپ، ئۇنىڭ كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ

بولىدۇ. جامائە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ياكى شەخس بىلەن جامائە ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ئادەتتە بىۋاستە بولماي، بەلكى دەسلەپكى جامائەنى ۋاستە قىلغان ھالدا (ئوتتۇرىدىكى باشقا ھالقىلار ئارقىلىق) ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا شەخسىي بىلەن جامائە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دەسلەپكى جامائەدىكىدەك قويۇق بولمايدۇ. مەسىلەن، ئىجتىمائىي رايون، ئىجتىمائىي ئورگان ۋە تەشكىلاتلار، چوڭ تىپتىكى زاۋۇت، كان ـ كارخانىلار، مەكتەپلەر مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ. كېيىنكى جامائە دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائەلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئىجتىمائىي شەكلى ھېسابلىنىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بۇ خىل جامائەلەر تېخىمۇ كۆپىيىشى ۋە مۇرەككەپلىشىشى مۇمكىن.

ئىجتىمائىي جامائەلەرنى دەسلەپكى جامائە ۋە كېيىنكى جامائە دەپ ئايرىش جەمئىيەتشۇناسلىقتا بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئۇسۇل. دەسلەپكى جامائە دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئەڭ بۇرۇن ئامېرىكىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى جەمئىيەتشۇناسى كولى (C. H. Cooley) ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىنكى چاغلاردا بەزى جەمئىيەتشۇناسلار تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەسلەپكى جامائە دېگەن بۇ ئۇقۇمغا قارىتا كېيىنكى جامائە دېگەن ماس ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئىجتىمائىي جامائەنى تەھلىل قىلىشتا تېخىمۇ كەڭ قوللىنىلىدىغان بولدى.

ئىجتىمائىي جامائەلەرنى يۇقىرىقىدەك تۈرلەرگە ئايرىش ئىجتىمائىي جامائە ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان بىر خىل ئومۇميۈزلۈك تەھلىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى مەلۇم بىر تۈرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، مەلۇم بىر تۈرىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. يۇقىرىقى ئۇچ تۈرلۈك بۆلۈش ئۇسۇلى پەقەت بىزنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائىي جامائەنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئەتراپلىق چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

بىز ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى تەھلىل قىلىشتا، ئاۋۋال مىكـ

رو جەھەتتىكى تەھلىلدىن ماكرو جەھەتتىكى تەھلىلگە ئۆتىمىز، يەنى جەمئىيەت ئېلېمېنتلىرىنى تەھلىل قىلىشتىن جەمئىيەت ھۆجەيرىسىنى تەھلىل قىلىشقا، ئاندىن جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى تەھلىل قىلىشتەك لوگىكىلىق تەرتىپ بويىچە تەھلىل ئېلىپ بارىمىز. شۇڭا دەسلەپكى جامائە بىزنىڭ ئىجتىمائىي جاما-ئەنى تەھلىل قىلىشىمىزدىكى باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە

ئالدىنقى پاراگرافتا بىز ئىجتىمائىي جامائەنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تۈرلىرى ھەققىدە توختالغاندا، ئىجتىمائىي جامائەلەرنى دەسلەپكى جامائە ۋە كېيىنكى جامائە دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. ئىج-تىمائىي جامائەلەرنى بۇنداق ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىش جەمئى-يەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئۇسۇل بولغاچقا، بىز بۇ مەزمۇندا دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە ئۈستىدە كونكرېت تەھلىل ئېلىپ بارىمىز.

1. دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە چۈشەنچىسى

دەسلەپكى جامائە ئوقۇمىنى ئامېرىكىنىڭ دەسلەپكى مەزگىل-دىكى جەمئىيەتشۇناسى كولى (1864—1929. C. H. Cooley) ئەڭ بالدۇر ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ 1900 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئىجتىمائىي ئورگانلار» دېگەن كىتابىدا ئائىلە، قوشنا ـ قو-لۇم، بالىلارنىڭ ئويۇن گۇرۇپپىسى قاتارلىقلارنى دەسلەپكى ئىج-تىمائىي جامائە دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، دەسلەپكى ئىج-تىمائىي جامائە «يۈزتۇرانە ھالدا ئېلىپ بېرىلىدىغان، ناھايىتى يېقىن ئالاقە ۋە ھەمكارلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل

جامائەنىڭ دەسلەپكى دەپ ئاتىلىشى كۆپ تەرەپلىمە مەنىگە ئىگە. ئەمما، ئاساسلىقى ئۇنىڭ شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن شەخسنىڭ غايىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئاساسى جامائە بولغاڭلىقىنى كۆرسىتىدۇ». دېمەك، كوللىسىنىڭ چۈشەندۈرۈشى بويىچە ئېيتقاندا، دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە بىر ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىدا ئەڭ دەسلەپ ئۇچراشقان ۋە تەۋە بولغان جامائەسى بولۇپ، ئۇ شەخسنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقى بىلەن ئىجتىمائىي ئاڭ ۋە غايىسىنىڭ تىكلىنىشىدە دەسلەپتە رول ئوينايدۇ. بۇ خىل جامائە يېقىنچىلىق مۇناسىۋەت ئاساسىدا، ئۇدۇلمۇ - ئۇدۇل بىۋاستە ئالاقىدىن شەكىللەنگەن بولىدۇ.

كوللىدىن كېيىن، دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە دېگەن بۇ ئۇقۇم جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىدىغان بولدى. ئەمما بۇ چاغدا كىشىلەر بۇ ئۇقۇمنى ئادەمنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش نۇقتىسىدىنلا تەتقىق قىلىپ قالماستىن، بەلكى جەمئىيەتنىڭ تەشكىللىنىش قۇرۇلمىسى نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى جامائەت دېگەن بۇ ئۇقۇمغا قارىتا ماس هالدا كېيىنكى جامائە دېگەن ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويدى شۇنداقلا كىشىلەر دەسلەپكى جامائە چۈشەنچىسى ئىچىدىكى «ئىپتىدائىي» تار دائىرىدىكى چۈشەنچىلەر دائىرىسىدىن هالقىپ ئۆتۈپ، ئۇنى ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى يېقىنچىلىق مۇناسىۋەتنى ئالغان تۈرلۈك كىچىك جامائە ۋە گۇرۇھلارغا تەتبىقلايدىغان بولدى.

ئومۇمەن جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىلىرىدىن شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، دەسلەپكى جامائە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل بىۋاستە ئالاقىدىن شەكىللەنگەن ئەڭ يېقىن كىشىلىك مۇناسىۋەتتىگە ئىگە بولغان ئىجتىمائىي جامائە. ئۇ شەخسنىڭ غايىسى ۋە ئىندىۋىدۇئاللىقىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسلىق رول ئوينايدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى بۇ خىل دەسلەپكى ئىجتىمائىي گۇرۇپ-

پىلىنىش شەكلى كىشىلەرنىڭ ئەڭ ئاددىي، ئەڭ دەسلەپكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىى يەنى باشلانغۇچ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. لېكىن بىز ئىجتىمائىي گۇرۇپپىلىنىشنىڭ رەسمىي شەكلى بولغان دەسلەپكى جامائەنى ئاممىۋى خاراكتېرگە ئىگە بولغان جامائەدىن ياكى ستاتىستىكىلىق گۇرۇپپىلاش خاراكتېرىدىكى ئادەملەر توپىدىن پەرقلەندۈرۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك.

2. دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە ۋە كېيىنكى ئىجتىمائىي جامائە

بىزگە مەلۇم، ئىجتىمائىي جامائەلەرنى دەسلەپكى جامائە ۋە كېيىنكى جامائە (تەشكىل - ئورگانلار) دەپ ئايرىش بىر - بىرىگە ماس ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۇقۇملار. پۈتكۈل ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى مانا مۇشۇنداق ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىش جەمئىيەتشۇناسلىقتا بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئۇسۇل. بىز دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە بىلەن كېيىنكى ئىجتىمائىي جامائە (ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلار) ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى بىلگەندىلا، ئاندىن پۈتكۈل ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى مانا مۇشۇنداق ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىشنىڭ ئومۇمىي ئۇلچىمىنى ئىگىلىۋالالايمىز.

دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە بىلەن كېيىنكى ئىجتىمائىي جامائە ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئاساسەن تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتلەردىن چۈشىنىشكە بولىدۇ.

1) شەكىللىنىش جەھەتتىن قارىغاندا، دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە دائىم تەبىئىي ھالدا شەكىللىنىدۇ. مەيلى قوشنا - قولۇم، بالىلار ئويۇن گۇرۇپپىسى ياكى ئەل - ئاغىنىلەر گۇرۇپپىسى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئورۇن - جاي ۋە كەسپى مۇناسىۋەت ياكى ئورتاق ئارزۇ - ھەۋەس ئاساسىدا، ئۇزلۇكسىز

ئالاقه داۋامىدا تەبىئي ھالدا شەكىللىنىدۇ. ئائىله - نىكاھ ئاساسىدا، قانۇن رەسمىيەتلەر ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما تەبىئي قانداشلىق مۇناسىۋەت ۋە ئائىله مۇناسىۋىتى يەنىلا ئائىلىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدىكى مۇھىم ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. ئائىله يېڭى ئەزالىرىنىڭ كۆپىيىشىمۇ ناھايىتى تەبىئي رەۋىشته بولىدۇ. زاۋۇت، ماگىزىن، ئىداره، مەكتەپ قاتارلىق رەسمىي ئىجتىمائىي تەشكىلي ئورگانلار (كېيىنكى جامائه) نىڭ شەكىللىنىشى تەبىئي بولماستىن، بەلكى جەمئىيەتنىڭ مەلۇم ئېھتىياجى ياكى ئىجتىمائىي ئونكسىيىنىڭ زۆرۈرىيىتىدىن بولىدۇ.

2) جامائه ئەزالىرىنىڭ پائالىيەت خاراكتېرىدىن قارىغاندا، دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائه ئەزاسى سۈپىتىده تۇرۇۋاتقان شەخسىي ئۆزىنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىنى ئومۇميۈزلۈك نامايان قىلالايدۇ. ئۆزىنىڭ پوتكۇل ھېسسىيات - ئارزۇسىنى، تۇرلۇك كەيپىيات، كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگه ئىگه بولالايدۇ. شۇڭا دەسلەپكى جامائەنىڭ ئەزاسى سۈپىتىده تۇرۇۋاتقان شەخس مۇكەممەل ئىندىۋىدۇئاللىق خاراكتېرىگه ئىگه ئادەم سۈپىتىده مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئەمما، كېيىنكى جامائه پائالىيىتىده ئەزالار ئۆز ئىندىۋىدۇئاللىقىنى تولۇق ئىشقا سالالمايدۇ. تەشكىل - ئورگانمۇ ھەربىر ئەزانىڭ ئىندىۋىدۇئاللىق ئالاھىدىلىكىگه ئېتىبار بېرىپ كېتەلمەيدۇ. شۇڭا كېيىنكى ئىجتىمائىي جامائەنىڭ ئەزاسى سۈپىتىده تۇرۇۋاتقان شەخس دائىم مەلۇم ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگه ئالغان ئالاھىده ئىجتىمائىي رول سۈپىتىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

3) جامائەت ئەزالىرىنىڭ ئالاقه دائىرىسىدىن قارىغاندا، دەسلەپكى جامائه ئىچىده جامائه ئەزالىرىنىڭ ئۆزئارا ئالاقىده ئەمەل قىلىدىغان بەلگىلىك ھەرىكەت ئۆلچەملىرى بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئۆلچەم - قائىدىلەر غەيرىي رەسمىي كۆچكه ئىگه بولغان

بولىدۇ. ئۆزگىچە پائالىيەتلەرگىمۇ ئىمكانىيەت قالدۇرۇلغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، كېيىنكى جامائىدە جامائە ئەزالىرىنىڭ ئۆزئارا ئالاقە پائالىيىتى رەسمىي قائىدە - تۈزۈملەر بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ قائىدە - تۈزۈملەرگە قويۇلغان تەلەپ ئادەتتە بىر قەدەر قاتتىق بولىدۇ ھەمدە ھۆججەت ئارقىلىق بېكىتىلگەن بولىدۇ. بىرەر تەشكىلىي ئورگاننىڭ دائىرىسى قانچە چوڭ بولغانسېرى، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ شۇنچە مۇرەككەپ بولىدۇ. قائىدە - تۈزۈملەرنىڭ رولىمۇ شۇنچە مۇھىم بولۇپ قالىدۇ.

4) ئەزالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىدىن قارىغاندا، دەسلەپكى جامائىدە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قويۇق ھېسسىيات تۈسىنى ئالغان بولىدۇ. دەسلەپكى جامائە پائالىيىتى جەريانىدا ھەربىر ئەزا ئۆزىنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىق ئالاھىدىلىكىنى ئومۇميۈزلۈك ئىشقا سېلىش ئىمكانىيىتىگە ۋە تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە ئۆزئارا كۆيۈنۈشكە ۋە ياردەمگە ئىگە بولالىغاچقا، ئەزالار ئوتتۇرىسىدا بىر خىل يېقىنچىلىق ھېسسىيات مۇناسىۋىتى شەكىللىنىدۇ. لېكىن، كېيىنكى جامائە كىشىلەر بىلەن كىشىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى دائىم دېگۈدەك بىر خىل تەشكىلىي خىزمەت مۇناسىۋىتى بولۇپ قالىدۇ يەنى تەشكىلىي خىزمەتنى بېجىرىش ئاساسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ قالىدۇ. قىسقىسى، دەسلەپكى جامائىدە كىشىلىك مۇناسىۋەت ئادەمنى مەركەز قىلغان مۇناسىۋەت بولسا، كېيىنكى جامائىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەت كەسپىي ئىشنى ئاساس قىلغان مۇناسىۋەت بولىدۇ.

5) دەسلەپكى جامائىدە جامائە ئەزالىرىنىڭ تەلەپ - ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلىدۇ. كېيىنكى جامائىدە مۇ ئەزالارنىڭ تەلەپ - ئېھتىياجى قانائەتلەندۈرۈلىدۇ. ئەمما كېيىنكى جامائىدە كۆپرەك تەكتلىنىدىغىنى شەخسنىڭ تەشكىلگە قوشقان تۆھپىسى ۋە مەسئۇلىيىتى. ئەزالارنىڭ تەلەپ - ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بەلگىلىك شەكىل ۋە دائىرە ئىچىدىلا بولىدۇ.

دەسلەپكى جامائەدە شەخسىي ئارزۇ - تەلەپ ھۆرمەت قىلىنىدۇ. شەخسىنىڭ بۇ خىل ئارزۇ - تەلەپلىرىنى قانائەتلەندۈرۈش ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلىدۇ. شۇڭا شەخسىنىڭ كېيىنكى جامائەدە قانائەتلەندۈرۈلمىگەن تەلەپ - ئېھتىياجى كۆپ ھاللاردا دەسلەپكى جامائە ئىچىدە قانائەتلەندۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ.

6) ئىجتىمائىي فۇنكسىيىلىك رولىدىن قارىغاندا، دەسلەپكى جامائەنىڭ فۇنكسىيىلىك رۇلى ئۇنۇڭبرسال بولىدۇ. دەسلەپكى جامائە ئىچىدە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئېھتىياجىنىڭ ئىنكاسى كۆپ تەرەپلىمە بولىدۇ. شۇڭا دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائەنىڭ فۇنكسىيىلىك رولىمۇ كۆپ تەرەپلىمە بولىدۇ. مەسىلەن، ئەنئەنىۋى جەمئىيەتتىكى ئائىلىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ ئىنسانلار ئۆزىدىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش (ئەۋلاد قالدۇرۇپ تەربىيەلەش)، ماددىي تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، ئىستېمال قىلىش، ياش - ئۆسمۈرلەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش ۋەزىپىلىرىنى كۆڭۈل ئېچىش قاتارلىق كۆپ جەھەتتىكى ئىجتىمائىي فۇنكسىيە رولىغا ئىگە. لېكىن كېيىنكى جامائەنىڭ ئىجتىمائىي فۇنكسىيىلىك رولى دائىم دېگۈدەك بىرلا خىل بولىدۇ. مەسىلەن، زاۋۇت ۋە كان - كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىش رولىغا ئىگە، ماگىزىن تاۋار ئوبوروت قىلىش رولىغا ئىگە. مەكتەپ تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش رولىغا ئىگە.

3. دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائەنىڭ ئالاھىدىلىكى

دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە ئىنسانلار ئىجتىمائىي بىرىكمىسىنىڭ ئالاھىدە بىر خىل شەكلى. بۇ خىل ئالاھىدە ئىجتىمائىي بىرىكمە شەكلى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ ئالاھىدىلىكلەر دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائەنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئاساسىي شەرتلەر ھېسابلىنىدۇ. دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائەنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتـ

لەردىن بايان قىلىشقا بولىدۇ.

1) دائىرىسى كىچىك بولۇش. دەسلەپكى ئىجتىمائىي جاما-ئەنىڭ ئەزالىرى ئانچە كۆپ بولمايدۇ. كەم دېگەندە ئىككى، كۆپ بولغاندا 30 — 40 ئادەم بولىدۇ. دېمەك دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائەنىڭ ئادەم سانى ئاز، دائىرىسى كىچىك بولىدۇ. دەل مۇ-شۇنداق بولغاچقا، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا قويۇق ھېسسىيات تۇسـ-گە ئىگە بولغان شەخسىي مۇناسىۋەت شەكىللىنىدۇ. ئەگەر جامائە ئەزالىرىنىڭ سانى ئېشىپ مۇئەييەن چەككە يېتىپ بارغاندا، كـ-ىشلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يۈزەكى شەكىلگە كىرىپ، ھېسسىيات تۇسى سۇسلىشىپ كېتىدۇ.

2) ئۇدۇلمۇئۇدۇل ئالاقە قىلىش. ئومۇمەن ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل بىۋاستە ئالاقە بولمىسا، دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە شەكلى شەكىللىنەلمەيدۇ. ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل بىۋاستە ئالاقە دېگىنىمىز، ئالاقە ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىككى تەرەپ بىر - بىرىنى بىۋاستە مۇناسىۋەت ئوبيېكتى قىلغان ئالاقە بولۇپ، ئۇ ئۇچىنچى بىر شەخسنى ياكى ئوتتۇرىدا ۋاستە بولۇشىنى تەلەپ قىلمايدۇ. شۇڭا دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش مۇناسىۋىتى قويۇق، چوڭقۇر بولىدۇ.

3) ئۇزاققىچە داۋاملىشىش. ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل ئالاقە پەقەت ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقاندىلا، ئاندىن دەسلەپكى ئىجتىمائىي جا-مائە شەكىللىنەلەيدۇ شۇنداقلا ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل ئالاقىنىڭ داۋاملـ-شىشى قانچە ئۇزۇن بولغانسېرى، ئەزالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇنا-سىۋەت شۇنچە يېقىن بولىدۇ. دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە قۇ-رۇلمىسىمۇ شۇنچە مۇقىم، مۇستەھكەم بولىدۇ. بىرەر ئىككى قېتىملىق ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل ئالاقە دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائەنى شەكىللەندۈرەلمەيدۇ. دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە ئەزالىرىنىڭ ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل ئالاقىسى توختاپ قالسا ياكى بەك تۇزۇن دەرىجىدە سۇسلىشىپ قالسا، ئۇ ھالدا بۇ جامائە پارچىلىنىش تەرەپكە قاراپ يۈزلىنىدۇ.

ئۇچىنچى پاراگراف ئائىلە

1. ئائىلە، نىكاھ ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى

ئائىلە، نىكاھ ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەت ئاساسىغا قۇرۇلغان، ئەر - ئايال پەرزەنتلىرىنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئەزاسى قىلىپ ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرىدىغان دەسلەپكى ئىجتىمائىي جاما- ئە شەكلىدۇر. ئائىلە ئىنسانلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئەڭ ئو- مۇملاشقان بىر خىل ئىجتىمائىي ئاساسىي بىرلىك شۇنداقلا جەم- ئىيەتنىڭ ھۈجەيرىسى. شۇڭا ئائىلە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقا- تىدا مۇھىم بىر مەزمۇن ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانلار جەمئىيىتىدە كىشى بىلەن كىشى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت خىلمۇ خىل بولىدۇ. لېكىن ئائىلە مۇناسىۋىتى باشقا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. ئۇ نىكاھ مۇنا- سىۋەتنى ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى تەبىئىي شەرت ۋە ئالاھە- دىلىك قىلىدۇ، يەنى تەبىئىي خاسلىققا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، ئائىلە - نىكاھ ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ۋاستە قىلغان، مەلۇم دائىرىدىكى تۇغقانلار ئارا مەۋجۇت بولىدىغان بىر خىل ئىجتىما- ئىي تۇرمۇش شەكلىدۇر.

نىكاھ — مۇئەييەن جەمئىيەت ئېتىراپ قىلغان ئىككى جىنسنىڭ بىرلىشىشى شۇنىڭدەك ئۇنىڭدىن بارلىققا كەلگەن ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتىدۇر. نىكاھ، ئائىلىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئالدىنقى شەرت. ئائىلە، نىكاھ تۈزۈمىنىڭ بىۋاسە- تە نەتىجىسى. ئەر بىلەن ئايالنىڭ نىكاھلىنىشىدىن ئەڭ دەسلەپ- كى ئائىلە شەكىللىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئاتا - ئانا، پەرزەنتلەر، ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىل قاتارلىق تۇغقانلار ئارا ئائىلە مۇناسىۋىتى شەكىللىنىدۇ. نىكاھ مۇناسىۋىتى پەقەت ئەر بىلەن

ئايالدىن ئىبارەت ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىلا پەيدا بولىدۇ. قانداشلىق مۇناسىۋەت پەقەت ئاتا - ئانا بىلەن پەرزەنتلەر ۋە ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىل قاتارلىق تۇغقانلار ئارا پەيدا بولىدۇ.

ئائىلە مۇناسىۋىتىنىڭ خاراكتېرى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ ھەم تەبىئىي مۇناسىۋەتكە، ھەم ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتكە ئىگە. تەبىئىي مۇناسىۋەت دېگىنىمىز، ئەر - ئايال ئوتتۇرىسىدىكى فىزىئولوگىيىلىك جىنسىي ئىقتىدار مۇناسىۋىتى ۋە تۇغقانلار ئارا قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت دېگىنىمىز، ئىككى جىنسنىڭ بىرلىشىشىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى يەنى نىكاھ مۇناسىۋەت، تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىدۇ. ئەر بىلەن ئايالدىن ئىبارەت ئىككى جىنسنىڭ پەرقى ۋە ئىنسانلارنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان جىنسىي ئىقتىدارى نىكاھ-نىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئاساسى. ئاتا - ئانا بىلەن پەرزەنتلەر، ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىل ۋە باشقا ئائىلە ئەزالىرى ئارا مەۋجۇت بولغان قانداشلىق مۇناسىۋەت بىئولوگىيىلىك ئەھمىيەت-كە ئىگە. ئۇرۇقنىڭ كۆپىيىشىمۇ ئائىلىنىڭ بىئولوگىيىلىك ئىقتىدارىدىن ئىبارەت. بۇ خىل تەبىئىي شارائىت بولمايدىكەن. نىكاھ، ئائىلىمۇ مەۋجۇت بولالمايدۇ. ھەرقانداق دەۋر ۋە ھەرقان-داق جەمئىيەتنىڭ نىكاھ، ئائىلە تۈزۈمى ۋە نىكاھ، ئائىلە تۈر-مۇشى، بۇ خىل تەبىئىي خاسلىققا سەل قارىماسلىقى كېرەك. مەسىلەن، نىكاھلىنىشتا يېشى ۋە فىزىئولوگىيىلىك جەھەتتىن يېتەرسىزلىكلەرنىڭ بار - يوقلۇقى، شۇنىڭدەك يېقىن تۇغقانلار-نىڭ نىكاھلىنىشىنى چەكلەش قاتارلىقلارنى نەزەردە تۇتۇشلارنىڭ ھەممىسى تەبىئەتنىڭ قانۇنىغا ھۆرمەت قىلغانلىق ھېسابلىنىدۇ. پەرزەنتلەرنىڭ تۇغۇلۇشىدىن ئىبارەت ئەمەلىيەتنى قانداشلىق مۇ-ناسىۋەتنىڭ ئاساسى قىلىشىمۇ نىكاھ، ئائىلە مۇناسىۋىتىدىكى تەبىئىي شارائىتنى كۆزدە تۇتقانلىق ھېسابلىنىدۇ.

ئەمما، بىئولوگىيىلىك جەھەتتىكى ئىككى جىنسنىڭ پەرقى

ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتى پەقەت نىكاھ، ئائىلىنىڭ ئالدىنقى شەرتىدىنلا ئىبارەت. ئۇ ماھىيەت جەھەتتىكى خاسلىق ھېسابلاندى. نىكاھ، ئائىلىنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى ۋە مەۋجۇت بولۇش شەكلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي ئامىل تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. شۇڭا ئۇلار ئىجتىمائىي كاتېگورىيىگە مەنسۇپ بولىدۇ.

ئىجتىمائىيلىق ئىنسانلارنىڭ تۇپكى خاسلىقىدىن ئىبارەت. ئىنسانلار ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ بىر ئەزاسى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن جەمئىيەتتە ماددىي ئەشيا ئىشلەپچىقىرىش ۋە نوپۇس ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە بۇ ئىككى خىل ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ھەر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئورناتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسىي مۇناسىۋەت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدۇر. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئاساسىدا باشقا مۇناسىۋەتلەر جۈملىدىن نىكاھ، ئائىلە مۇناسىۋىتى بارلىققا كەلگەن. فىزىئولوگىيىلىك ۋە بىئولوگىيىلىك خاسلىق، ئىككى جىنسنىڭ بىرلىشىشى ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەر ھەرقانداق جەمئىيەتتىكى كىشىلەر تۇرمۇشىدا مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئالىي دەرىجىلىك ھايۋانلاردا ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولىدۇ. لېكىن، ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىقىنى، ئائىلە، نىكاھ مۇناسىۋىتىنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئالاھىدە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغاندىلا، ئاندىن ئادەم بىلەن ھايۋاننى پەرقلەندۇرگىلى بولىدۇ.

نىكاھ، ئائىلە مۇناسىۋىتىنىڭ خاراكتېرى، شەكلى ۋە ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلار جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ ئاساسى بولغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ياكى قانداق ئىقتىسادىي بازىس بولىدىكەن، شۇنداق جەمئىيەت بولىدۇ. قانداق جەمئىيەت بولىدىكەن شۇنداق نىكاھ، ئائىلە بولىدۇ.

جەمئىيەت ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ نىكاھ، ئائىلە مۇناسىۋىتىگە قويغان تەلىپى مۇقەررەر يوسۇندا ئۇستقۇرۇلما ساھەسىدە مۇناسىپ ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. نىكاھ، ئائىلە تۈزۈمى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە دىن، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئەخلاق ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولىدۇ. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە ئۇ ئاساسەن دۆلەت تەرىپىدىن قانۇن ئارقىلىق ئېتىراپ قىلىنغان ۋە قوغدالغان، ئەخلاق ۋە ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىقلار تەرىپىدىن تولۇقلانغان بولىدۇ. شۇڭا نىكاھ، ئائىلە تۈزۈمى ئۇستقۇرۇلما ساھەسىگە مەنسۇپ دەپىلىدۇ. ماركسىزمنىڭ ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلمىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى پرىنسىپلىرىمۇ ئوخشاشلا نىكاھ، ئائىلە تۈزۈمىنى تەھلىل قىلىشقا ماس كېلىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ھەر خىل نىكاھ، ئائىلە تۈزۈملىرىنىڭ تەرتىپ بويىچە ئۆزگىرىشلىرى ئىقتىسادىي بازىستا ئۆزگىرىش بولغانلىقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى.

نىكاھ، ئائىلە مۇناسىۋىتى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىكى بىر خىل ئالاھىدە شەكىل بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ماركسىزم ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ نىكاھ، ئائىلىگە بولغان ھەل قىلغۇچ رولىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇستقۇرۇلمىدىكى كاتېگورىيىلەرنىڭ نىكاھ، ئائىلىگە بولغان چەكلەش ۋە تەسىر كۆرسىتىش رولىنىمۇ ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىقتىسادىي بازىسنىڭ نىكاھ، ئائىلە تۈزۈمىگە بولغان تەلىپى كۆپ ھاللاردا بىۋاستە ئىپادىلەنمەي، ئۇستقۇرۇلمىدىكى ھەرقايسى ھالقىلار يەنى سىياسىي، قانۇن، ئەخلاق ۋە دىن قاتارلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. سىنىپى جەمئىيەتتە سىياسىي قانۇن تۈزۈمىنىڭ نىكاھ، ئائىلە مەسىلىسىگە بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. بىر تەرەپتىن، سىيا-

سي تۇزۇم نىكاھ - ئائىلە تۇزۇمىنى كونترول قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، نىكاھ، ئائىلە تۇزۇمى يەنە مۇئەييەن سىياسىي تۇزۇم ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئەخلاق سىستېمىسى نىكاھ، ئائىلىگە ئائىت نۇرغۇن كۆزقاراشلار ۋە ھەرىكەت قائىدىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. شۇڭا ئەخلاقىي قائىدىلەر كىشىلەر-نىڭ نىكاھ، ئائىلە مۇناسىۋىتىنى تەڭشەش ۋە مۇقىملاشتۇرۇشتا بەلگىلىك رول ئوينىسىمۇ، لېكىن قانۇنغا سېلىشتۇرغاندا يەنىلا غەيرىي رەسمىي كۆچكە ئايلىنىپ قالىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئېشىپ چۈشىدىغان تەرەپلىرىمۇ، يېتىشمەيدىغان تەرەپلىرىمۇ بولىدۇ. دىنىنىڭ نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتىگە بولغان تەسىرىمۇ غايەت زور ۋە چوڭقۇر، بۇ خىل تەسىر دىنىي ئەقىدە ۋە دىنىي قائىدىلەرنىڭ نىكاھ - ئائىلە توغرىسىدا نۇرغۇن مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىدا ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، مۇھىمى بەزى دۆلەتلەردىكى دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ نىكاھ، ئائىلە توغرىسىدىكى قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى ۋە ئەدلىيە ھوقۇقىنى بىۋاستە كونترول قىلغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، كىشىلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، ئەدەب-يات - سەنئىتى قاتارلىقلارنىڭ نىكاھ - ئائىلىگە بولغان تەسىر كۆرسىتىش رولىنىمۇ تۆۋەن چاغلاشقان بولمايدۇ. دېمەك ئۇستۇقۇرۇلمىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ نىكاھ - ئائىلىگە بولغان تەسىرى شۇنچە كەڭ ۋە چوڭقۇر بولغاچقا، ئوخشاش تېپىتكى ئىقتىسادىي بازىسقا ئىگە دۆلەت ۋە مىللەت نىكاھ، ئائىلە تۇزۇمىدە ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ.

2. ئائىلىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى ۋە تېپلىرى

ئائىلە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. شۇنداقلا ئۇ بىر خىل تارىخىي ھادىسە. ئائىلە ئەزەلدىن مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئەمەس شۇنداقلا ئۇ ئۆزگەرمەيدىغان نەرسىمۇ ئەمەس. ئۇ جەمئىيەت

تەرەققي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ تەرەققي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئائىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ تارىخي ئۆزگىرىش جەريا-نىنى ئېنىق يازما تارىخي ماتېرىياللار ئارقىلىق دەلىللەش ناھايىتى تەس. ئەمما شۇنى ئېنىق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئىنسانلار تارىخي جەريانىدا ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرى بەلگىلىك نىكاھ شەكلىگە ئۆتكەندىن كېيىنلا ئائىلە بارلىققا كەلگەن. ئېنگېلس، «ئائىلە، خۇسۇسي مۇلۇكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ: «مورگاننىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئائىلە قالايمىقان جىنسي مۇناسىۋەت قىلغۇچى ئىپتىدائي ھالەتتىن تەرەققي قىلغان يەنى ئىپتىدائي باسقۇچتا تۇرغان ئىنسانلاردا ھېچقانداق چەكلىمە بولمىغان جىنسي مۇناسىۋەت يولغا قويۇلغاچقا ھەرقانداق مەنىدىكى ئائىلە مەۋجۇت بولمىغان». دېمەك ئائىلە تارىخي كاتېگورىيىگە ياتىدىغان ئىجتىمائي ھادىسە بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان تارىخي تەرەققىيات باسقۇچىدا ئوخشاش بولمىغان ئائىلە شەكىللىرى مەيدانغا كەلگەن.

ئىنسانلار ھايۋانات دۇنياسىدىن ئەمدىلا ئايرىلغاندا يەنى ئىپتىدائي جامائەنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا كىشىلەرنىڭ تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش ئىقتىدارى ئىنتايىن چەكلىك بولغان. پەقەت توپلىشىپ ھايات كەچۈرگەندىلا، ئاندىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىغان. ئەينى چاغدا نىكاھمۇ، ئائىلىمۇ مەۋجۇت بولمىغان. ئوخشاش بىر جامائەنىڭ ئەزالىرى ئورتاق ئەمگەك قىلىپ، ئورتاق ئىستېمال قىلغان. ئىككى جىنس مۇناسىۋىتىدە ھېچقانداق چەك بولمىغان. بىر خىل قالايمىقان جىنسي مۇناسىۋەتلا بولغان. كىشىلەر ئارىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋەتنى كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ تۇغقانچىلىق قارىشى بويىچە ھۆكۈم قىلىش تەس بولغان. ئىپتىدائي جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا

قاراپ ئۇزلۇكسىز تەرەققي قىلىشقا ئەگىشىپ، جىنسىي مۇناسىۋەت ئەڭ دەسلەپتە تەبىئەتنىڭ تاللاش قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش نەتىجىسىدە ۋە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ ئىنسانىيەت تارىخىدا ئوخشاش بولمىغان ئائىلە ۋەكىللىرى مەيدانغا كەلگەن. ئامېرىكىلىق ئانتروپولوگ مورگان (1818 — 1881) ئۆزىنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» دېگەن كىتابىدا ئائىلە تەرەققىياتى تۆۋەندىكى بىرنەچچە شەكىللەرنى بەسىپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرسەتىدۇ.

1) قانداشلىق ئائىلە. بۇ ئائىلە تەرەققىياتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى. بۇ خىل ئائىلىدە ئاكا ـ ئۇكا بىلەن ھەدە ـ سىڭىللار بىر ـ بىرى بىلەن نىكاھلىناتتى. ئۇ قان ـ قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتتىكى ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى نىكاھ شەكلى بولۇپ، توپ نىكاھ تۇزۇمىنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك شەكلى ئىدى.

2) پۇنۇلۇئال ئائىلە. بۇ خىل تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغان ئائىلىدە قان ـ قېرىنداشلارنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن نىكاھلىنىشى چەكلەنگەن بولۇپ، پەقەت ئىككى قەبىلە كىشىلىرى ئوتتۇرىسىدا توپ نىكاھلىنىش ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ خىل نىكاھ شەكلى ئەڭ ۋەتتە قانداشلىق نىكاھ شەكلىگە قارىغاندا ئىلغارراق بولۇپ، ئۇنى توپ نىكاھ شەكلىنىڭ ئالىي شەكلى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى ئۇ قان ـ قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدىكى جىنسىي تۇرمۇشنى چەكلىگەن، ئەڭ ئاخىرى تەدرىجىي تەرەققي قىلىپ شەرەم تۇغقانلار ئوتتۇرىسىدىكى نىكاھنىمۇ چەكلىگەن. مورگان بۇنى «تەبىئىي تاللىنىش پرىنسىپى» نىڭ غەلىبىسى دەيدۇ.

3) جۈپ نىكاھلىق ئائىلە. ئۇ توپ نىكاھلىق تۇزۇمىدىن بىر ئەر بىر خوتۇن تۇزۇمىدىكى ئائىلە شەكلىگە ئۆتۈش بولۇپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، بىر ئەرنىڭ نۇرغۇن خوتۇنلىرى ئىچىدە بىر ئاساسلىق خوتۇنى بولىدۇ. ئۇ مۇشۇ خوتۇنغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇ ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەرلىرى ئىچىدە بىر ئاساسلىق ئېرى بولىدۇ.

بۇ قوش جۈپنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقىراق مەزگىل ئىچىدە نەسىپىي مۇقىم ھالدا بىللە ياشاش ھادىسىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، يەنىلا ئانچە مۇستەھكەم بولمىغان ئائىلە شەكىللىدۇر. لېكىن قانداقلا بولمىسۇن، ئۇ توپ نىكاھلىق تۇزۇمىنىڭ يېمىرىلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇچ خىل ئائىلە شەكلى ئاساسەن ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ئوخشىمىغان تەرەققىيات باسقۇچى بىلەن ئۇزئارا باغلىنىدۇ ۋە ئەينى دەۋردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ماس كېلىدۇ.

4) بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق تۇزۇمىدىكى ئائىلە. ئېنگېلىسنىڭ قارىشىچە، بۇ خىل ئائىلە ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن دەرىجىلىك باسقۇچىنىڭ ئالمىشىش مەزگىلىدە جۈپ نىكاھلىق ئائىلىدىن بارلىققا كەلگەن. بۇنداق ئائىلىنىڭ جۈپ نىكاھلىق ئائىلىگە ئوخشىمايدىغان يېرى، بىرى، بەلگىلىمە بويىچە بىر ئەر پەقەت بىر خوتۇن بىلەنلا نىكاھلىق بولىدۇ. يەنە بىرى، ئەر - خوتۇن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت خېلى مۇستەھكەم ۋە مۇقىم بولىدۇ. ئىككى تەرەپ بۇ خىل مۇناسىۋەتنى خالىغانچە بىكار قىلىۋېتەلمەيدۇ. بۇ خىل نىكاھ شەكلى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىي دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ھازىرقى دۇنيادا ئەڭ ئومۇملاشقان نىكاھ شەكلىدۇر. جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بىزنىڭ ئاساسىي نەزەردە تۇتقىنىمىزمۇ دەل مانا مۇشۇ بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق نىكاھ تۇزۇمىدىكى ئائىلە جامائە شەكلى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، رولىدىن ئىبارەت.

3. ئائىلىنىڭ رولى

ئائىلە ئەڭ ئومۇميۈزلۈك ئىجتىمائىي شەكىل ۋە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى ئەڭ ئاساسىي بىرلىك بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆپ تەرەپلىمە رولغا ئىگە. بىر ئادەمنىڭ ھاياتىدا

نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئائىلە ھاياتى ئىچىدە ئۆتىدۇ. ئۇ ئادەمنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئېھتىياجىنى قامدايدۇ. ئائىلىدىن ئىبا-رەت بۇ ئىجتىمائىي جامائەنىڭ ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى ۋە تەرەققىي قىلالىشىمۇ دەل ئۇنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇل-ما ۋە سىستېما ئىچىدە ئالاھىدە رولىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانلىقى-دىن بولغان. لېكىن ئائىلە تارىخى، ئىجتىمائىي ھادىسە بولغانلى-قى ئۈچۈن، ئائىلىنىڭ فۇنكسىيىسى ئائىلىسىنىڭ خاراكتېرى ۋە تۈزۈلمىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا ئوخشاش بول-مىغان دەۋرلەردە ۋە دۆلەتلەردە ئائىلىنىڭ خاراكتېرى ۋە تۈزۈل-مىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ ئۇنىڭ فۇنكسىيىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. لېكىن ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئائىلە-نىڭ جەمئىيەتتىكى رولىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپلەرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

1) ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال رولى

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچى-لىك تۈزۈمىنى ئاساس قىلغان جەمئىيەتتە مال - مۇلۇك ئائىلە ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. شۇڭا ئائىلىمۇ بىر ئىشلەپچىقىرىش ئور-نىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئۆز ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئىستېمالىنى تەمىنلەيدىغان تۈرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ھەم باشقا ئائىلىلەر بىلەن ئالماشتۇرىدىغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ بولۇپمۇ ئۆزىنى ئۆزى تولۇق تەمىنلەيدىغان، تەبىئىي ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جەمئى-يەتتە ئىشلەپچىقىرىش ئاساسەن ئائىلىنى بىرلىك قىلغان ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئائىلە ھەم ئىجتىمائىي تۈرمۇش بىرلىكى، ھەم ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى بولۇپ قالىدۇ. لېكىن، ئائىلە-نىڭ ئىشلەپچىقىرىش رولى تارىخىي خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، ئىستېمال رولى مەڭگۈلۈك بولىدۇ. سانائەتلەشكەن جەمئىيەتتە يەنى ئىشلەپچىقىرىش زور دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان ئەھۋالدا

ئائىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش رولى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كېتىدۇ. ھەتتا بەزىلىرى يوقىلىپ كېتىدۇ. ئەكسىچە ئۇنىڭ ئىستېمال رولى بارغانسېرى ئېشىپ ماڭىدۇ. ئېلىمىزدە ھازىر يېزىلاردىكى مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۇزۇمى ۋە ئائىلە قوشۇمچە كەسىپىي يولغا قويۇلۇشى، شەھەرلەردىكى يەككە تىجارەتچى ئائىلىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئائىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش رولىنىڭ جارى قىلدۇرۇشتىكى مۇھىم تەدبىرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

2) يېڭى ئەۋلادنى بېقىش ۋە تەربىيىلەش رولى

ئەۋلاد قالدۇرۇش ۋە ئۇنى بېقىپ تەربىيىلەش پەقەت ئائىلە تۇرمۇش شارائىتىدىلا ئەمەلگە ئاشىدۇ. ھەرقانداق تەشكىل ياكى شەكىل ئۇنىڭ ئورنىنى ئالالمايدۇ. ئاھالىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى جانلىقلار قانۇنىيىتى ئاساسىدا يۈز بېرىدىغان، ئىقتىساد، قانۇن، ئەخلاق قاتارلىق ئىجتىمائىي ئامىللار ئۇنىڭ ئىچىگە ئارىلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ جەريانىدۇر. بۇ جەريان چوقۇم ئائىلە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. ئادەتتە ئەر ـ ئايال توي قىلىپ ئائىلە قۇرغاندىن كېيىنلا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى جىنسىي مۇناسىۋەت جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ نورمال، قانۇنلۇق ۋە ئەخلاققا ئۇيغۇن دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا ئەر ـ ئايال توي قىلىپ ئائىلە قۇرغاندىن كېيىنلا پەرزەنت تۇغىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا تۇغۇت قانۇنسىز بولىدۇ.

.نوپۇس ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتكۈل جەريانى ئائىلە شارائىتىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ. بىر ئادەم تۇغۇلغاندىن كېيىن ئۇنىڭدا خېلى ئۇزۇن ۋاقىت تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈش مەزگىلى بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە تۇرمۇشتا مۇستەقىل بولالمايدۇ. ئاتا ـ ئانا بېقىش ۋە كۆيۈنۈشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۇنى تەربىيىلەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل جىسمانىي ۋە ھېسسىيات جەھەتتىكى

ئېھتىياج مۇقىم بىر ئائىلىنىڭ مۇشۇ ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىش زۆرۈرلۈكىنى بەلگىلىگەن.

ئاتا ـ ئانىلارنىڭ پەرزەنتلەرنى بېقىش، تەربىيىلەش مەسئۇلىيىتى بولغىنىدەك، پەرزەنتلەرنىڭمۇ ئاتا ـ ئانىنى بېقىش مەجبۇرىيىتى بار. مەملىكىتىمىزنىڭ قانۇنىدا «ياش قۇرامىغا يەتكەن ئوغۇل ـ قىزلاردا ئاتا ـ ئانىنى بېقىش ياردەم بېرىش مەجبۇرىيىتى بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ جۈملىخۇا مىللەتلىرىنىڭ ياشاش ئانلارغا ھۆرمەت قىلىش، ياشانغانلارنى بېقىشتەك ئەنئەنىۋى گۈزەل ئەخلاقىدۇر ھەم سوتسىيالىستىك ئائىلە تۈزۈمىدە بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاق ـ پەزىلەتتۇر.

3) جىنسىي تۇرمۇشنى قاندۇرۇش رولى

جىنسىي ھەرىكەت ئادەمنىڭ جانلىقلارغا خاس تۇغما ئېقتىدارى. بۇ خىل جانلىقلارغا خاس تۇغما ئېقتىدار مەدەنىي جەمئىيەتتە جەمئىيەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. يەنى بۇ خالىغان ۋاقىت، خالىغان جايدا ھەرقانداق بىر ئوخشىمىغان جىنسىلىقلارنىڭ ھەممىسى جىنسىي مۇناسىۋەتتە بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. جىنسىي ھەرىكەت قانۇن، ئەخلاق ۋە جامائەت پىكرى قاتارلىق كۆپ خىل ئامىللار تەرىپىدىن پەقەت ئەر ـ خوتۇن ئوتتۇرىسىدىلا چەكلىنىدۇ. شۇڭا ئەر ـ خوتۇن بولۇشقاندىلا، ئاندىن جىنسىي تۇرمۇش بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادەمنىڭ جىنسىي تۇرۇشى مۇھەببەت ئاساسىغا قۇرۇلىدۇ. مۇھەببەت بولمىغان جىنسىي ھەرىكەت پەس، ئەخلاقسىزلىق بولىدۇ. مۇھەببەت باشقىنى چەتكە قېقىش ھەم بىرى بىلەنلا بولىدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل خۇسۇسىيەتنى قانۇن جەھەتتە كاپالەتكە ئىگە قىلىش زۆرۈر بولىدۇ. شۇڭا پەقەت ئەر ـ خوتۇن بولۇشقاندىلا، ئاندىن نورمال جىنسىي تۇرمۇش بولىدۇ. دېمەك ئائىلىنىڭ مۇھىم بىر فۇنكسىيىسى جىنسىي تۇرمۇشنى قانائەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت. نورمال جىنسىي تۇرمۇشنىڭ قانائەتلەندۈرۈلۈشى ئادەمنىڭ خاراكتېرى ۋە

ساغلام تەرەققي قىلىشىغا، خىزمەت ۋە ئەمگەك قىلىشقا پايدىلىق بولىدۇ.

4. ئىجتىمائىي تەربىيە بېرىش رولى

ئائىلە ئەزەلدىن ئادەم تەربىيىسى بولۇپمۇ بالا تەربىيىسىنىڭ ئاساسىي سورۇنى بولۇپ كەلدى. ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچى ئائىلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇنى بىز «ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى» دېگەن مەزمۇندا ئايرىم سۆز-لەيمىز. تارىخ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئائىلىنىڭ تەربىيىلەش رولى گەرچە جەمئىيەت تەربىيە خىزمىتىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشقا ئەگىشىپ ئازايغان بولسىمۇ، ئەمما ئائىلە يەنىلا ئۆزىنىڭ مۇھىم تەربىيىلەش رولىغا ئىگە ئورۇن ئىكەنلىكىنى تا ھازىرغىچە يوقاتقىنى يوق. ئېلىمىزدە تەربىيىلەش خىزمىتىنى ئاساسلىقى مەكتەپ ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئائىلىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلارنى تەربىيىلەشتىكى مۇھىم ئورۇن ئىكەنلىكىنى مۇئەيىيەنلەشتۇرۇشىمىز لازىم. ئائىلە باشلىقى بىلەن مەكتەپ يېقىندىن ماسلىشىپ تەربىيە ئېلىپ بارسا، بالىلار، ياش - ئۆسمۇرلەر ئەخلاقي، ئەقلي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردە بىر قەدەر ياخشى تەرەققىياتقا ئېرىشىدۇ. ئېلىمىز نىكاھ قانۇنىدا «ئاتا - ئانىنىڭ بالىلارنى بېقىش تەربىيىلەش مەجبۇرىيىتى بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. شۇڭا ئائىلىنىڭ تەربىيىلەش فۇنكسىيىسىنىمۇ قانۇن بەلگىلەيدۇ.

5. مەنىۋى تۇرمۇشنى قامداش رولى

ئائىلىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇش ئۆتكۈزۈش رولى ناھايىتى ئۇزۇن داۋاملىشىدۇ. جەمئىيەت تەرەققي قىلىپ، تۇرلۇك مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئورۇنلىرى ۋە مۇئەسسەسىلىرى قۇرۇلۇپ بارغانسېرى ئومۇملىشىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئائىلىنىڭ شەخسىنىڭ

دەم ئېلىش ۋە كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى بولۇشتەك فۇنكسىيىنىڭ ئورنىنى ئالالمايدۇ. جىددىي خىزمەت بەزىدە كىشىلەرنى جىسمانىي چارچىتىپ، روھىي جەھەتتە ھارغىنلىق ھېس قىلدۇرۇپ قويىدۇ ياكى تۇرمۇشتا كۆڭۈلسىزلىك ئەھۋاللارغا دۇچ كېلىپ قالىدۇ. بۇنداق چاغدا ئائىلىۋى مۇھىت ئۇلارنىڭ جىسمانىي قۇۋۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە، روھىي - كەيپىياتىنى تەڭشەشتە ئالاھىدە رول ئويناىدۇ. ئائىلە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىدىيىۋى ھېسسىيات ئالماشتۇرۇش، بىر - بىرىنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىش ۋە ئۇلارنىڭ كىشىلىك كۆزقارىشى، قىممەت قارىشى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئەخلاق قارىشى قاتارلىقلار-نىڭ ھەممىسى ئائىلە شارائىتىدا يېتىلىدۇ ۋە ئەمەلگە ئاشىدۇ.

قىسقىسى، ئائىلىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىرنەچچە تۈرلۈك فۇنكسىيىسى ۋە رولىنى توغرا تەڭشەش ۋە جارى قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بۇ ئېلىمىزنىڭ تىنچ - ئىتتىپاق بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش خەلقنىڭ نورمال تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆتىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلار

1. ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگان ۋە ئۇنىڭ تىپلىرى

ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگان — مۇئەييەن ئىجتىمائىي فۇنكسىيىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان، ئالاھىدە نىشانى ۋە بەلگىلىك تەشكىلىي شەكلى، پرىنسىپى بولغان مۇستەقىل بىرلىك سۈپىتىدىكى ئىجتىمائىي جامائەدۇر. شۇنداقلا ئۇ كېيىنكى ئىجتىمائىي جامائە ئەپمۇ ئاتىلىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، زاۋۇت، مەكتەپ، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى، ئاياللار

بىرلەشمىسى، تۇرلۇك ئىدارە ئورگانلار ۋە پارتىيە، ھۆكۈمەت، خەلق تەشكىلاتلىرى، جەمئىيەت قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي تەشكىللي ئورگانلارنى ئائىلە، جەمەت، مەھەللىگە ئوخشاش تەبىئىي ھالدا ۋۇجۇدقا كەلگەن دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇ تېخىمۇ مۇرەككەپ، تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىلىك ئىجتىمائىي ئۇيۇشما شەكلى بولۇپ، جەمئىيەت كىشىلىرى پىلانلىق، ئۇنۇملۇك ھالدا ئۆز نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن، پىلانلىق، تەشكىللىك ھالدا قۇرغان بىر خىل ئىجتىمائىي ئاپپاراتى. بۇ خىل ئاپپاراتنىڭ تەشكىلي شەكلى، پرىنسىپى، رەھبەرلىك تۈزۈلمىسى بولىدۇ. ئەزالار ئوتتۇرىسىدا ئېنىق ئىش تەقسىماتى، مەسئۇلىيەت دائىرىسى بولىدۇ. بىر يۇرۇش خىزمەت تۈزۈمى، ئېنىق نىشانى بولىدۇ. شۇڭا بىز ئۇنى ئىجتىمائىي تەشكىلي ئورگان دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭ دەسلەپكى ئىجتىمائىي جامائە بىلەن بولغان پەرقىنى ئىپادىلەيمىز.

تەشكىللەنگەن ئاساسىدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش پائالىيىتىنى ئۆتكۈزۈش ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئاساسىي شەكىل. ئەمما، ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلي ئورگانلىرىدىن ئىبارەت بۇ خىل ئالاھىدە شەكىل ئارقىلىق تەشكىللىنىشى ئېنىقسىزلىققا تارىخىدىكى ئالاھىدە بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى. ئىنسانلار جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىپتىدائىي جامائە كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي بىرلەشمىسىنىڭ ئاساسىي شەكلى بولۇپ، كىشىلەر مانا مۇشۇنداق ئىپتىدائىي ئۇيۇشما ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان. لېكىن بۇ خىل ئىپتىدائىي جامائە قانداشلىق مۇناسىۋەت ياكى ئورۇن - جاي مۇناسىۋىتى ئاساسىدا تەبىئىي شەكىللەنگەن بولۇپ، ئالاھىدە بىر ئىجتىمائىي نىشانغا ئىگە بولمىغان دەسلەپكى جامائىلەردۇر. بۇ خىل جامائە جەمئىيەت تەرەققىياتى

ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېھتىياجىغا نۇرغۇن جەھەتلەردە ماسلىشىپ كېتەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇنى ئالاھىدە نىشان، ئالاھىدە فۇنكسىيەسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگان يەنى كېيىنكى جامائىلەر بىلەن تەڭلەشتۇرگىلى بولمايدۇ. دېمەك ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلار تارىختىن بۇيان مەۋجۇت بولغان ئەمەس، بەلكى ئىنسانلار تارىخىي تەرەققىياتى مۇئەييەن باسقۇچقا كەلگەندە، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە قەدەم قويۇپ، ئىش تەقسىماتى ۋە قۇرۇلمىسى مەيدانغا كەلگەندىن تارتىپلا ئالاھىدە مەنپەئەت ۋە نىشانغا ئىگە ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلار بارلىققا كەلگەن. بولۇپمۇ كەسىپلەر ئۇيۇشمىسى بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ دەسلەپكى شەكىل ھېسابلىنىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ دەرىجىسى ۋە سەۋىيىسىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلارمۇ تەرەققىي قىلىپ، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي بىرلەشمىسىدىكى مۇھىم ئەمەلىي بىرلىك بولۇپ قالدى. كىشىلەرنىڭ ھازىرقى زامان تۇرمۇشى ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلاردىن تېخىمۇ ئايرىلالمايدۇ.

ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلارنىڭ تۈرى بىرقەدەر كۆپ. ئوخشاشمىغان نۇقتا، ئوخشاشمىغان ئۆلچەم بويىچە ئۇنى ئوخشاش بولمىغان تىپلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. لېكىن، ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلار كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي بىرلىشىشىدىكى بىر خىل شەكىل. ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇئەييەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ ئىپادىسى. شۇڭا بۇ ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلارنى تۈرگە ئايرىشتىمۇ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تۈرىنى ئاساس قىلىش كېرەك. مۇشۇ پرىنسىپ بويىچە بىز ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلارنى تۆۋەندىكى بىرقانچە ئاساسىي تۈرلەرگە

بۆلىمىز.

ئىقتىسادىي تەشكىلىي ئورگانلار: ئىقتىسادىي تەشكىلىي ئورگانلار كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئاساسىغا قۇرۇلغان ھەمدە ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قىلغان ئىجتىمائىي تەشكىللەر بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى، قاتناش - تىرانسپورت ئورۇنلىرى، پۇل مۇئامىلە ئورۇنلىرى، سودا مۇلازىمەت ئورۇنلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سىياسىي تەشكىلىي ئورگانلار: سىياسىي تەشكىلىي ئورگانلار كىشىلەرنىڭ سىياسىي ساھە ئىچىدىكى بىرلىشىش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ھاكىمىيەت، قانۇن تۈزۈش ئورگانلىرى، ئەدلىيە ئورگانلىرى ۋە ئارمىيە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەدەنىيەت تەشكىلىي ئورگانلىرى: بۇ يەردە ئېيتىلمۇاتقان مەدەنىيەت تەشكىلىي ئورگانلىرى كەڭ مەنىدە ئېيتىلغان بولۇپ، مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن - تەتقىقات ۋە سەھىيە قاتارلىق تەشكىلىي ئورگانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئاممىۋى تەشكىلاتلار: بۇ ئاساسەن ئاممىۋى فۇنكسىيىگە ئىگە تەشكىلاتلارنى كۆرسىتىدۇ. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى، ئاياللار بىرلەشمىسى ۋە تۈزلۈك ئاممىۋى خاراكتېردىكى تەشكىلات، جەمئىيەتلەر بۇ تۈرگە كىرىدۇ.

دىنىي تەشكىلاتلار: بۇ ئورتاق دىنىي ئېتىقادقا ئىگە كىشىلەرنىڭ تەشكىلىي شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى دىنىي فۇنكسىيىگە ئىگە بولغانلىقىدۇر. ھازىر ئىسلامىزدىكى جۇڭگو بۇددا دىنى جەمئىيىتى، داۋجياۋ دىنىي جەمئىيىتى، ئىسلام دىنى جەمئىيىتى، كاتولىك دىنىي ۋەتەن سۆيۈش ئۇيۇشمىسى، كاتولىك دىنى دىنىي ئىشلار كومىتېتى، خرىستىئان دىنى جەمئىيىتى قاتارلىقلار مەملىكەت خاراكتېرىدىكى دىنىي تەشكىلاتلار ھېسابلىنىدۇ.

نىدۇ.

هازىرقى زامان جەمئىيىتىدە تەشكىلىي ئورگانلارنىڭ ئەھۋالى بىرقەدەر مۇرەككەپ. لېكىن ھەرقانداق بىر جەمئىيەتتە ئىقتىسادىي تەشكىلىي ئورگانلار، سىياسىي تەشكىلىي ئورگانلار، مەدەنىيەت تەشكىلىي ئورگانلىرى جەمئىيەت تەشكىل ئورگانلىرىنىڭ ئۇچ خىل ئاساسىي تىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2. ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلارنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلار ئىقتىسانلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئىجتىمائىي ئۇيۇشما شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ چوقۇم تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە (شەرتلەرگە) ئىگە بولۇشى كېرەك.

1) مۇئەييەن سانغا ئىگە. تاللانغان مۇقىم ئەزالىرى بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭ ئەزالىرى نەچچە ئون، نەچچە يۈز ياكى نەچچە مىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ بولۇشى مۇمكىن. ئەزالار چوقۇم بەلگىلىك شەرتكە يەنى ئەزالىق سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇشى، تەشكىلگە كىرىش ياكى چىقىپ كېتىشتە بەلگىلىك رەسمىيەتنى ئۆتىشى كېرەك. تەشكىل ئەزالىرى مۇئەييەن ئۇسۇلدا بىرلەشكەن ۋە بىر-بىرى بىلەن ھەمكارلىشىدىغان بولۇشى يەنى ھەربىر ئادەمنىڭ خىزمەت - ئىش تەقسىماتى بولۇشى، بەلگىلىك مەسئۇلىيەتنى ۋە ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇشى كېرەك.

2) ئالاھىدە بەلگىلەنگەن ئىجتىمائىي نىشانى بولىدۇ. ھەرقانداق بىر خىل ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگان بەلگىلىك ئىجتىمائىي ۋەزىپىنى ئىجرا قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. مۇشۇنىڭ ئۈچۈن تەشكىللەنگەن بولىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ ئىجتىمائىي نىشانى بولمىسا، پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ئاساسىنى يوقتىپ قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئەھمىيەتسىز بولۇپ

قالىدۇ.

3) ناھايىتى ئېنىق ھەربىر قائىدىسى ۋە تەشكىلات نىزامىنامىسى بولىدۇ. ئۇ تەشكىلىي پائالىيەتنىڭ ئاساسى، مەسىلەلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، ھەق - ناھەققە ھۆكۈم قىلىشنىڭ مىزانى ھېسابلىنىدۇ. ئەزالار تەشكىلىي ئورگانلار ئىچىدە پائالىيەت بارغاندا رەسمىي ھۆججەت ئارقىلىق بەلگىلەنگەن قائىدىلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۇچراپ، تەشكىلىي نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئوربىتا ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. ئەزالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھۆكۈمەتچىلىك ئىش ئاساسىدىكى مۇناسىۋەت بولىدۇ. شەخسىي ھېسسىيات بىلەن ئىش كۆرۈش ئاز بولىدۇ. زۆرۈر بولغان مۇكاپاتلاش - جازالاش تۈزۈمى قائىدىنى ئىجرا قىلىشتىكى زۆرۈر ۋاستىلەر ھېسابلىنىدۇ.

4) ھوقۇق تۈزۈلمىسى بولىدۇ. ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلاردا تەشكىلىي ئورگانىنى تىزگىنلەش ۋە ئۇنىڭ پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، يۇقىرىدىن - تۆۋەنگىچە ھوقۇق قاتلىمى ئېنىق ئايرىلغان رەھبەرلىك سىستېمىسى بولىدۇ. ئەنئەنىۋى تەشكىلىي ئورگانلاردا ھوقۇق تەشكىلىي ئورگانىنىڭ يۇقىرى قاتلام رەھبەرلىكىگە مەركەزلەشكەن بولىدۇ. ھازىرقى زامان تەشكىلىي ئورگانلىرىدا ھوقۇق ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھەرقايسى تارماق ئورۇنلارغا بېرىلگەن بولىدۇ.

5) بەلگىلىك ماددىي ئەسلىھەلەرگە ۋە مۇۋاپىق تاشقى مۇھىتقا ئىگە بولغان بولىدۇ. تۈرلۈك ماددىي ئەسلىھەلەر ۋە تېخنىكا ئۇسكۇنىلەر تەشكىلىي ئورگانىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان سورۇنى ۋە قورالى ھېسابلىنىدۇ. ئوخشىمىغان تىپتىكى ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلارنىڭ ماددىي ۋە تېخنىكا جەھەتتىكى تەلىپىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئەمما ھەرقانداق بىر تەشكىلىي ئورگانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بىر ئەقەللىي شارائىت بولۇشى كېرەك.

ھەرقانداق بىر تەشكىلىي ئورگان ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۈزىدىغان يېپىق سىستېما ئەمەس، ئۇنىڭ ئەھۋالى كۆپ ھاللاردا ئۆزى تۈرۈۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىتقا باغلىق بولۇپ قالىدۇ. بىر تەشكىلىي ئورگان تاشقى ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە ئۇچۇر جەھەتلەردە ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى بولىدۇ. ئەگەر بۇ خىل ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى توسالغۇغا ئۇچرىسا، بۇ شۇ تەشكىلىي ئورگاننىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزىدۇ.

3. تەشكىلىي ئورگان قۇرۇلمىسى

تەشكىلىي ئورگان قۇرۇلمىسى دېگىنىمىز، تەشكىلىي ئورگان سىستېمىسى ئىچىدىكى، نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئېھتىياجى بويىچە بۆلۈنگەن تۈرلۈك بۆلەكلەر ھەمدە ئۇلارنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرىدىغان بارلىق ئۇسۇل - ۋاستىلەرنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، بۇنىڭدىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، تەشكىلىي ئورگان قۇرۇلمىسى نىشان ۋە ۋەزىپە تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قۇرۇلما بىر خىل مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ يەنى بۇ تەشكىلىي ئورگان قۇرۇلمىسىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئارىسىدا شەكىللەنگەن نىسپىي مۇقىم بولغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ شەكلى ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، تەشكىلىي ئورگان قۇرۇلمىسى بۆلۈنۈش ۋە بىرىكىشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۆلۈنۈش، تەشكىلىي ئورگان خىزمىتىنىڭ بىرقانچە ۋەزىپىلەرگە ئايرىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. بىرىكىش بۇ ۋەزىپىلەرنىڭ ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلۇشىنى كۆرسىتىدۇ.

لېكىن، جەمئىيەتنىڭ تەشكىلىي ئورگان قۇرۇلمىسى بىئولوگىيىلىك قۇرۇلما ياكى مېخانىكىلىق سىستېمىنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئوخشاش ئاسان پەرقلەندۈرگىلى بولىدىغان نەرسە ئەمەس،

كىشىلەر ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگان قۇرۇلمىسىنى چۈشە-
نىش ۋە تەتقىق قىلىشتا، ئادەتتە تۆۋەندىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەت-
لىك بولغان تۆت تەرەپ بويىچە كۆزىتىدۇ ۋە لايىھىلەيدۇ.

1) نىشان سىستېمىسى ۋە ۋەزىپە تەقسىماتى. تەشكىلىي ئورگاننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تەشكىلىي ئورگاننىڭ بارلىق نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاش بولغاچقا، تەشكىلىي ئورگان قۇرۇلمىسى ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنىڭ نىشانى ۋە ۋەزىپىسىگە باغلىق بولۇپ قالىدۇ. تەشكىلىي ئورگاننىڭ نىشانى ۋە ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشقا قانداق قۇرۇلما پايدىلىق بولسا، شۇنداق قۇرۇلمىنى تەسىس قىلىش كېرەك. بۇ قۇرۇلما جۈملىدىن نىشان ۋە ۋەزىپىنىڭ ئۆزىگە قارىتا كونكرېت بۆلۈش ۋە تەقسىم قىلىشىدىن شەكىللەنگەن نىشان سىستېما قۇرۇلمىسى ۋە ۋەزىپە تەقسىملەش قۇرۇلمىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2) ھوقۇق مۇناسىۋىتى ۋە فۇنكسىيە ئىش تەقسىماتى تەشكىلىي ئورگاننى باشقۇرۇش ۋە ئونى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تەشكىلىي ئورگاننىڭ ھوقۇق تۈزۈلمىسىگە قارىتا كۆپ قاتلاملىق، كۆپ تەرەپلىمىلىك بۆلۈش - ئايرىش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن، نىسپىي ھالدا ئۇزۇنراق داۋاملىشىدىغان ھوقۇق مۇناسىۋەت شەكلى ھەمدە ھەرقايسى دەرىجە، ھەرقايسى قاتلاملارنىڭ ۋەزىپە ئورۇنلاش جەھەتتىكى فۇنكسىيىلىك ئىش تەقسىماتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تەشكىلىي ئورگاننىڭ ھوقۇق ۋە ئىش تەقسىماتى قۇرۇلمىسىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. دېمەك، تەشكىلىي ئورگان قۇرۇلمىسى تەشكىلىي تۈزۈلمىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق، خىزمەت ئورنى، ۋەزىپە ۋە مەسئۇلىيەتنىڭ ئايرىلىشى ۋە باغلىنىشى بولۇپ، ئۇ ھوقۇق - ئورۇن سىستېمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3) ئورگاننى تەسىس قىلىش ۋە خادىملار شتات سانى. ھوقۇقنىڭ ئايرىلىشى ۋە فۇنكسىيىلىك ئىش تەقسىماتىدىن كې-

يىن شەكىللەنگەن تەشكىلىي ئورگان تۈزۈلمىسى ۋە ھەر دەرىجە-
لىك خادىملارنىڭ شتات نىشانى تەشكىلىي ئورگان قۇرۇلمىسى-
نىڭ كۆلىمى ۋە ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

4) قائىدە - تۈزۈملەر. تەشكىلىي ئورگاننىڭ ھەر دەرىجە-
لىك، ھەر تۈرلۈك قائىدە - تۈزۈملىرى ۋە ماددىلىرى تەشكىلىي
ئورگاننىڭ نىشان سىستېمىسى، ۋەزىپە تەقسىماتى، ھوقۇق ۋە
خىزمەت ئورنىغا قارىتا بەلگىلەنگەن كونكرېت ئىش تەقسىماتى،
ھوقۇق ۋە خىزمەت ئورنىغا قارىتا بەلگىلەنگەن كونكرېت ئىش
تەقسىماتى ۋە تەلەپتۇر. ئورگان ۋە خادىملارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇ-
لۇشى، بارلىق خادىملارنىڭ مەسئۇلىيىتى، ھوقۇقى، مەنپەئەتكە
قويۇلغان چەكدۇر شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ خىزمەت ئۇسۇلى ۋە
خىزمەت تەرتىپىگە بولغان تەلىپى قاتارلىقلاردۇر. بۇلارنىڭ ھەم-
مىسى يازما ھۆججەت سۈپىتىدە ئېنىق بەلگىلىنىدۇ. بۇ تەشكىلە-
لىي ئورگانلارنىڭ رەسمىي قېلىپلاشقان شەكىلدە ئىپادىلىنىشى
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

4. ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگان باشقۇرۇشى

تەشكىلىي ئورگان باشقۇرۇشى دېگىنىمىز، تەشكىلىي ئور-
گان ئۆزىنىڭ بەلگىلەنگەن نىشانىغا يېتىش، تەشكىلىي ئورگان
پائالىيىتىنىڭ تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىلىشقا ۋە خىزمەت ئۈنۈمە-
نىڭ يۇقىرى بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، تۈرلۈك قائى-
دە - تۈزۈم ۋە زۆرۈر ۋاستىلەر ئارقىلىق تەشكىلىي ئورگان
ئەزالىرىنىڭ ھەرىكىتىگە چەك قويۇپ، تەشكىلىي ئورگان پائالە-
يىتىگە بولغان كونترول‌لۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىدىن
ئىبارەت.

باشقۇرۇش تەشكىلىي ئورگان خىزمىتىنىڭ ئىش ئۈنۈمىنى
ئۆستۈرۈشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىدۇ. قەدىمكى چاغلاردىكى
باشقۇرۇشمۇ ئەلۋەتتە، ئىش ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى مەق-

سەت قىلغان. ئەمما ئەڭ مۇھىمى يەنىلا تىنچ - تەرتىپلىك بولۇشنى ئاساسىي مەقسەت قىلاتتى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى تېز بولدى. ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ رېتىمى تېزلەشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ كىشىلەر ۋاقىت ئۇنۇمىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى. ئۇنىڭ قىممىتى ھېسسىلەپ ئاشتى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ۋاقىت — بايلىق دېمەكتۇر. ئۇنۇم — ھاياتلىق دېمەكتۇر. ئۇنۇم تۆۋەن بولسا، ياشاش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ قويىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتا ئۇنۇم ۋە سۈرئەت مەسىلىسى ئىنتايىن مۇھىم ئامىل. ئەلۋەتتە ئۇنۇم ئۆزلۈكىدىن پەيدا بولمايدۇ. ئۇنى ئىلمىي ئۇسۇلدىن تەشكىللىي باشقۇرۇش ئارقىلىق يارىتىلى بولىدۇ. تەشكىللىي باشقۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بارلىق كىشىلەر بۇ نۇقتىنى ئېنىق تونۇشى كېرەك.

تەشكىللىي باشقۇرۇشنىڭ كونكرېت ئۇسۇللىرى كۆپ، ئەمما يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتى بىلەن ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ تەشكىللىي باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى سېلىشتۇرغاندا ئىككى خىل ئاساسىي ئۇسۇل بار. بىرى، ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمى. يەنە بىرى، بۆلۈم - قاتلام تۈزۈمى.

ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىدە بارلىق ھوقۇق بىر ئادەمنىڭ قولىغا مەركەزلىشىدۇ. بۇ ئادەم ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمدار بولىدۇ. ئۇ ھەممىنى بەلگىلەيدۇ. ھەممىنى باشقۇرىدۇ. چوڭ - كىچىك ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ تەستىقى ۋە ھۆكۈمىدىن ئۆتىدۇ. تەشكىللىي قۇرۇلما ۋە ھوقۇق بۆلۈم - قاتلاملارغا ئايرىلمايدۇ. باشقۇرغۇچى خادىملاردا ئېنىق ئىش تەقسىماتى بولمايدۇ. خىزمەت تەركىبىدىمۇ ئېنىق ھۆججەت ئارقىلىق بەلگىلەنگەن قائىدىلەر بولمايدۇ. «باشلىق» دەپ ئاتالغان شەخسنىڭ ئىرادىسى ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ.

بۆلۈم - قاتلام تۈزۈمى هازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى بىر خىل باشقۇرۇش شەكلى، بۇ خىل باشقۇرۇش ئۇسۇلىدا تەشكىلىي ئورگاننىڭ هوقۇق، كەسىپ ياكى رايونلار بويىچە بۆلۈم-قاتلام-لارغا ئايرىپ بېرىلىپ، پىرامىدا شەكىلدىكى باشقۇرۇش سىستېمىسى تەشكىل قىلىنىدۇ.

گېرمانىيىلىك جەمئىيەتشۇناس ماركس. ۋېبىر (1864 — 1920) بۆلۈم - قاتلام تۈزۈمىنى ئالاهىدە تەتقىق قىلغان ئادەم بولۇپ، ئۇ بۆلۈم - قاتلام تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي ئالاهىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىچە يەكۈنلەيدۇ.

1) تەشكىلىي ئورگان ئەزالىرىنىڭ پائالىيىتىدە بىر تۇتاش قائىدە - پرىنسىپلار بولىدۇ. قائىدە - نىزام بويىچە ئىش ئېلىپ بېرىلىدۇ.

2) هوقۇق بىر ئادەمنىڭ قولىغا مەركەزلەشمەيدۇ، بەلكى تارماقلار بويىچە رەهبەرلىك قىلىش، قاتلام بويىچە مەسئۇل بولۇش يولغا قويۇلىدۇ.

3) هەرقايسى تارماق، هەرقايسى خىزمەت ئورۇنلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى، هوقۇق دائىرىسى هەمدە ۋەزىپە ئورۇنلاش ئۇسۇلىغا قارىتا هۆججەت ئارقىلىق ئېنىق قائىدە بەلگىلەنگەن بولىدۇ. خادىملار هەممىسى بۇنىڭغا شەرتسىز رىئايە قىلىشى كېرەك بولىدۇ.

4) بۆلۈملەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋە خىزمەتچى خادىملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تۈزۈملەشكەن خىزمەت مۇناسىۋىتى بولىدۇ. تۆۋەن قاتلام يۇقىرى قاتلامنىڭ رەهبەرلىكى ۋە نازارىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش سىستېمىسىنى هاسىل قىلىشى كېرەك.

5) خىزمەتچى خادىملار قاتتىق تاللاش ۋە تەربىيىلەشتىن ئۆتكەن بولۇشى، كەسىپىي بىلىمگە ئىگە بولغان بولۇشى، خىزمەت ۋەزىپىسىگە سادىق بولۇشى. قائىدە بويىچە ئىش كۆرۈشى

لازىم. ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى بىلەن خىزمەت ئىقتىدارى ماسلاش-
قان بولۇشى لازىم.

6) خىزمەت ساھەسى بىلەن شەخسىي تۇرمۇش ساھەسىنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈش. شەخسىي مۇلۇك بىلەن تەشكىلىي ئورگان مۇلۇكىنى ئېنىق ئايرىش كېرەك. ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئومۇمىنىڭ ئىشىنى ئومۇمنىڭ ئىشى بويىچە بىر تەرەپ قىلىش، شەخسىي ئىشىنى ئارىلاشتۇرماسلىق.

7) تەشكىلىي ئورگاننىڭ بارلىق پائالىيىتى، مەسىلەن، سىياسەت، قارار، تەدبىرلىرى، قائىدىلىرى، ھەربىر ئەت - پائالىيىتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە يېزىق ئارقىلىق ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇشى كېرەك.

بۆلۈم - قاتلام تۈزۈمىنىڭ ئارتۇقچىلىقى ھوقۇق تۈزۈلمىسىنىڭ كۆپ قاتلاملىق بولۇشى، ئىش تەقسىماتىنىڭ، مەسئۇلىيەتنىڭ ئېنىق ئايرىلغانلىقى، قابىلىيەتلىكلەرنى ئىشقا قويۇپ، خىزمەت ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ھازىرقى زامانىدىكى تەشكىلىي ئورگانلىرى ئاساسەن بۆلۈم - قاتلام تۈزۈمىدىن ئىبارەت باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىلىدۇ.

ئەمما بۇ خىل تۈزۈمنىڭ كەمچىلىكى، ئادەمنىڭ سۈبېيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىمەيدۇ. ئادەمنىڭ ھەربىر ھەرىكىتى قائىدە - تۈزۈمنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ يېڭىلىق يارىتىش روھىنى بوغۇپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۆلۈم - قاتلام تۈزۈمىدە يۇقىرى بىلەن تۆۋەننىڭ مۇناسىۋىتى بەكمۇ قاتتىق بېكىتىلگەن. ھوقۇق نىسپىي ھالدا ئاز ساندىكى مەسئۇل كىشىلەرنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن بولغاچقا، كۆپچىلىكنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ۋە دېموكراتىيىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا پايدىسىز بولىدۇ. بۇ-نىڭ بىلەن تەشكىلىي باشقۇرۇش جەھەتتە ئاسانلا بيۇروكراتلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

بۇنى هەل قىلىشنىڭ ئۇسۇلى، بۆلۈم - قاتلام سىستېمىسى ئەقىلغا ئۇيغۇن، مۇۋاپىق بولۇش؛ زۆرۈر بولمىغان قاتلام ۋە قۇرۇلمىلارنى ئازايتىش، قائىدە - تۈزۈملەر ئارتۇقچە كۆپ بولۇپ كەتمەسلىك؛ هەر دەرىجىلىك خادىملارنىڭ سۈبيېكتىپ پائالىيىتىنى چانلىقىنى ۋە ئىجادچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىشتىن ئىبارەت.

بەشىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي رايون

1. ئىجتىمائىي رايون چۈشەنچىسى

جەمئىيەت — ئىجتىمائىي جامائە ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلار شەكلى ئارقىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن، ئاساسىي ئىجتىمائىي جامائە بىلەن ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلار بىرلەشكەن چاغدا يەنە بىر خىل ئىجتىمائىي بىرلىك ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇ بولسا ئىجتىمائىي رايون بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئىجتىمائىي رايون — ئاساسىي ئىجتىمائىي جامائىلەر ئوتتۇرىسىدىكى، ئىجتىمائىي جامائە بىلەن تەشكىلىي ئورگانلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالاقە ۋاستىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا جامائە ۋە تەشكىلىي ئورگانلار بىلەن بىرلىكتە جەمئىيەت ئاساسىنى ۋە جەمئىيەت مۇهىتىنى يارىتىپ، كىشىلەرنىڭ ئورتاق تۇرمۇش سورۇنىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بىر ئادەم تۇغۇلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن بىر ئاساسىي ئىجتىمائىي جامائىگە تەۋە ئەزا بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىز ۋاقىتتا مەلۇم بىر ئىجتىمائىي رايونغا تەۋە بولغان ئەزا بولۇپ هېسابلىنىدۇ؛ بىر ئادەم قۇرامىغا يەتكەندىن كېيىن، مەلۇم بىر تەشكىلىي ئورگان ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ قالماستىن، بەلكى چوقۇم مەلۇم بىر ئىجتى-

مائي رايون دائىرىسى ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائي رايون ئادەم ۋە جەمئىيەت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدا تايىنىدىغان ئاساسي شەكىلنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئىجتىمائي رايون — ئىنسانلار ئىجتىمائي جامائەسىنىڭ مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ياكى ئىجتىمائي مۇناسىۋىتى ئاساسىدا، ئورتاق ھەرىكەت ئۆلچىمى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە رايون ئېگىگى بويىچە ئىجتىمائي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ماكان دائىرىسىنى ۋە ئىجتىمائي تۇرمۇش ئورتاق گەۋدىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائي رايون چۈشەنچىسى جۇغراپىيىلىك رايون چۈشەنچىسى ياكى دۆلەتنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈش چۈشەنچىسى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش ئەمەس، ئىجتىمائي رايون — مەلۇم بىر جايدىكى ئادەملەر، ئېكولوگىيىلىك مۇھىت، ئىقتىساد، سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىق ئامىللار ئارقىلىق تەبىئي شەكىللەنگەن ئىنسانلار جامائەسىنى يەنى مۇئەييەن رايون خاراكتېرىگە ئىگە بولغان ئىجتىمائي گەۋدىنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائي رايون چۈشەنچىسى ئادەتتە تۆۋەندىكىچە بىر قاتلام مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1) ئىجتىمائي رايون ھامان بەلگىلىك رايون دائىرىسىگە ئىگە، ئىجتىمائي رايوننىڭ قۇرۇلما ھالىتى مۇئەييەن جۇغراپىيىلىك ماكان دائىرىسى ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. لېكىن، ئىجتىمائي رايون چۈشەنچىسىدىكى «رايون» ھەرگىزمۇ نوقۇل ھالدىكى جۇغراپىيىلىك رايون ئەمەس. جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇ بىر ئىجتىمائي خاراكتېر ۋە فۇنكسىيە بويىچە شەكىللەنگەن رايون بولۇپ، ئىجتىمائي ماكان بىلەن جۇغراپىيىلىك ماكاننىڭ بىرلىشىشىدىن ئىبارەت. ئوخشاش بىر جۇغراپىيىلىك ماكان ئىچىدە، بىرقانچىلىغان ئىجتىمائي رايونلار ئوخشاش بىر ۋاقىت ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن

لەن، بېيجىڭ شەھىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك رايون دائىرىسى ئىچىدە، شەھەر ئىجتىمائىي رايونى، يېزا ئىجتىمائىي رايونى، سانائەت ئىجتىمائىي رايونى، سودا ئىجتىمائىي رايونى ۋە مەدەنىيەت ئىجتىمائىي رايونى قاتارلىق بىرقانچە ئىجتىمائىي رايونلار ئوخشاش ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

2) ئىجتىمائىي رايوننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ھامان مۇئەييەن سانداقكى ئادەملەر توپىدىن ئايرىلالمايدۇ. نوپۇس سانى، ئۇنىڭ مەركەزلىشىش - تارقىلىش دەرىجىسى ۋە ئاھالىسىنىڭ ساپاسى قاتارلىقلار ئىجتىمائىي رايون ئادەملىرىنى تەكشۈرۈش، تەھلىل قىلىشتىكى مۇھىم تەرەپلەر ھېسابلىنىدۇ.

3) ئىجتىمائىي رايوندا ئورتاق ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ مەنپەئىتىدە بىر قىسىم ئورتاقلىق بولغاچقا، ئۇلار ئورتاق مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىدۇ. ئۇلاردا ئورتاق ئېھتىياج تۇغۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىرلىشىپ تۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ياشاش پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ جەرياندا ئۇلاردا ئورتاق بولغان بەزى ھەرىكەت ئۇلچىمى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئىجتىمائىي رايون ئېڭى يەنى مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، ئۆرپ - ئادىتى ۋە ئورتاق تەقدىرداشلىق تۇيغۇسى، تەۋەلىك تۇيغۇسى قاتارلىقلار شەكىللىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي رايون ئادەملىرىنى ئۆزئارا ئېچىل قىلىپ تۇرىدىغان مەدەنىيەت كۆچىگە ئايلىنىدۇ.

4) ئىجتىمائىي رايوندىكى كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا تەسىرلىك ئالاقىسى ئىجتىمائىي رايوننىڭ يادرولۇق مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر - يېزا ئىجتىمائىي رايونلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىقتىسادىي پائالىيەت ئەڭ مۇھىم، ئاساسىي پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە كىشىلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن تۇرلۇك مۇناسىۋەتلىرى يېزا ئىجتىمائىي رايون ھالىتىنىڭ مۇھىم ئاساسى

ھېسابلىنىدۇ. يېرىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە بۇنىڭدىن كېلىپ چىق-
قان تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئالاقە مۇناسىۋەتلىرى بولسا شەھەر ئىج-
تىمائىي رايونىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلما ھالىتى ھېسابلىنىدۇ. كە-
شىلەرنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تۇر-
لۇك - تۇرلۇك پائالىيەتلىرى ۋە كۇندىلىك تۇرمۇشى جەريانىدا
شەكىللەنگەن ئالاقە پائالىيەتلىرى ئارقىلىق شەكىللەنگەن تۇرلۇك
مۇناسىۋەتلىرى ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي رايون قۇرۇلما
ھالىتىنى تەدرىجىي ھالدا شەكىللەندۈرىدۇ.

ئىجتىمائىي رايون بىلەن جەمئىيەت ھەم مۇناسىۋەتلىك،
ھەم پەرقلىق بولىدۇ. ئىجتىمائىي رايون ئۇقۇمىنىڭ ھەجمىدىن
ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي رايوننى رايون خاراكتېرلىك جەم-
ئىيەت دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئادەتتە ئۇ جەمئىيەتنىڭ بىر بۆلە-
كى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي رايوق ئۇقۇ-
مىنىڭ مېغىزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا
روشەن پەرقلەر بولىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتلەردە
سېلىشتۇرۇپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

1) جەمئىيەتتىكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر مۇرەكە-
كەپ، خىلمۇخىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئورتاقلىق تەكىتلەن-
مەيدۇ. ئەمما، ئىجتىمائىي رايوندا ھەربىر ئۆلچىمى، تۇرمۇش
ئۇسۇلى ۋە ئىجتىمائىي رايون ئېچىگى قاتارلىقلار جەھەتتىكى ئور-
تاقلىق ئالاھىدە تەكىتلىنىدۇ.

2) جەمئىيەتتە رايون ئۇقۇمىغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمەي-
دۇ. جەمئىيەت ماكانى دېگىنىمىز، ئادەتتە كىشىلەر پائالىيىتى-
نىڭ مەزمۇن دائىرىسى ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى جەمئىيەتنىڭ تەشكە-
لىي ئورگانلىرى ۋە كوللېكتىپنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي را-
يون ماكانى بۇنىڭغا ئوخشاشمايدۇ. ئۇ جەمئىيەت ماكانى بىلەن
جۇغراپىيىلىك ماكاننىڭ بىرلەشمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئىج-
تىمائىي رايوندىكى كىشىلەرنىڭ پائالىيىتى ئۇچۇن تەشكىلىي

ماكان تورنى هازىرلاپ بېرىدۇ، شۇنداقلا جۇغراپىيىلىك پائالـ
يەت دائىرىسىنى تەييارلاپ بېرىدۇ.

3) ئىجتىمائىي رايوندىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر جەمئىيەت مۇناسىۋىتىگە قارىغاندا تېخىمۇ زىچ، يېقىن بولىدۇ. جەمئىيەتكە سېلىشتۇرغاندا مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي رايون ئىچىدىكى كىشـ
لەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقە چاستوتىسى تېخىمۇ يۇقىرى بولىدۇ. شۇنـ
داقلا كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى، نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتى، دوست - ئاغىنىدارچىلىق مۇناسىۋىـ
تى، ئىش تەقسىماتى مۇناسىۋىتى قاتارلىقلار ئادەتتە «ئورتاق تۇرمۇش» ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرۈش» دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى ئىجتىمائىي رايون ئالاقە مۇناسىۋىتىنىڭ جەمئىيەت ئالاقىسىگە قارىغاندا تېخىمۇ زىچ، يېقىن بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

4) ئىجتىمائىي رايون فۇنكسىيىسىنى جەمئىيەت بىلەن سېـ
لىشتۇرغاندا، تېخىمۇ ئېنىق بولغان ۋە مەخسۇس كەسىپلەشكەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. مەسىلەن، شەھەر ئىجتىمائىي رايونى ئادەتتە جەمئىيەتتىكى ئىقتىساد، سىياسىي، مەدەنىيەت مەركـ
ىزى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ جەمئى
يەت ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ماددىي ۋە مەنىۋى مەھسۇلاتلارنى تەييار
لاپ بېرىدۇ. يېزا ئىجتىمائىي رايونى بولسا، جەمئىيەت ئۈچۈن ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى تەييارلاپ بېرىدۇ. جەمـ
ئىيەت قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، ئىجتىمائىي رايون ئادەتتە جەمـ
ئىيەتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىـ
دىغان ئوتتۇرا قاتلاملىق سىستېما. جەمئىيەتتىكى ئادەملەر ھا
مان بىر خىل ياكى ئۆزئارا گىرەلەشكەن بىرنەچچە خىل ئىجتىما
ئىي رايون ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي رايون

قەدىمدىن تارتىپلا ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ ئاساسىي سورۇنى بو-
لۇپ كەلدى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگە-
شىپ، ئىجتىمائىي رايون ھالىتىدىمۇ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىشلەر
بولدى. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرىنى
يارىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي رايون تۇر-
مۇشىنى ياراتماقتا.

2. ئىجتىمائىي رايونلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى بىرقە-
دەر تۆۋەن بولغان ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدىن بىرقەدەر
يۇقىرى دەرىجىلىك جەمئىيەت فورماتسىيىسىگە تەرەققىي قىلىش
جەريانىدا، ئىنسانلار ئىنتايىن ئۆزۈن مۇددەت داۋاملاشقان ئىج-
تىمائىي رايون تۇرمۇش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى. ئىپ-
تىدائىي جەمئىيەتتىكى تاش قوراللار دەۋرىدە ئىنسانلارنىڭ ئىش-
لەپچىقىرىش پائالىيىتى ئاساسەن ئوۋچىلىق بىلەن تەبىئەت دۇنيا-
سىدىكى تەييار ئوزۇقلۇقلازنى يىغىش بىلەن مەشغۇل بولغاچقا،
ئۇلار قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلغان ئۇرۇق - قەبىلە
جامائەسىنى شەكىللەندۈرۈپ تۇرلۇك شەكىلدىكى ئەمگەك ۋە تۇر-
مۇش پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغان. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئا-
خىرقى باسقۇچىغا كەلگەندە. دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ
ئايرىلىپ چىقىشى، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنىڭ چەكلىمىسى كېڭە-
يىرىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ياشاپ،
تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشىگە زور دەرىجىدە تۈرتكە بولدى. بۇنىڭ بىلەن
بىرقانچە ئۇرۇق قەبىلىلەر يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن بىر
جايغا توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئەڭ دەسلەپكى مەھەللە ۋە يېزا

جامائەلىرىنى شەكىللەندۇرگەنىدى. لېكىن ئەينى چاغلاردىكى بۇ يېزا جامائەلىرىدە كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە ۋاستىلىرى ئاددىي، قالاق بولۇپ، مۇرەككەپ ھەمكارلىقنى تەلەپ قىلمايتتى. شۇڭا ئۇ چاغدىكى كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كەسپىي مۇناسىۋەتلىرى ناھايىتى ئاجىز ئىدى. جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ ئېشىشىغا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك سانائىتىنىڭ دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، تاۋار ئوبوروتى ۋە ئالماشتۇرۇشى كېلىپ چىقتى. بۇ جەريانىدا ئەڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى قەدىمكى شەھەرلەر كېلىپ چىققانىدى. تارىختىكى قەدىمكى بابىلون شەھەرلىرىنى دۇنيادىكى ئەڭ دەسلەپتە شەكىللەنگەن مەشھۇر .شەھەرلەرنىڭ بىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى شيا ۋە شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ بولغان شەھەر ـ بازارلار بارلىققا كەلگەنىدى. دەسلەپكى مەزگىلدىكى شەھەرلەر ئاساسەن كىشىلەرنىڭ ھەربىي پائالىيەتلىرى (ھەربىي مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ياسالغان شەھەر قورغانى) ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى (تاۋار ئالماشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىقى) ئاساسىدا بەرپا قىلىنغانىدى. ئۇرۇق ـ قەۋملەرنىڭ يېزا جامائە كوممۇنىسىدىكى قانداشلىق، يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى يېزا ئىجتىمائىي رايونلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولغىنىغا ئوخشاش، كەسىپلەر مۇناسىۋىتىمۇ شەھەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە مۇھىم تۈرتكە بولغان. (جەدۋەل)

قانداشلىق، يۇرتداشلىق، كەسىپداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي رايونىنىڭ شەكىللىنىشىگە بولغان تەسىرى

——	قانداشلىق مۇناسىۋەت	يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت	كەسپىي مۇناسىۋەت
ئۇرۇقداشلىق جامائە كوممۇنىسى (ئىجتىمائىي رايون)	كۆچلۈك	ئاجىز	ئوتتۇرا
يېزا جامائە كوممۇنىسى (ئىجتىمائىي رايون)	ئوتتۇرا	كۆچلۈك	ئاجىز
قەدىمكى شەھەرلەر (ئىجتىمائىي رايون)	ئاجىز	ئوتتۇرا	كۆچلۈك

قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى، ھازىرقى زامان شەھەرلىرىگە ئوخشاش سانائەت ۋە سودىنى ئاساس قىلماستىن، بەلكى «يەر، مۈلۈك بىلەن دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان شەھەر-لەر»[1] ئىدى. ئەينى دەۋردىكى شەھەر بىلەن يېزىنىڭ پەرقى ئانچە چوڭ ئەمەس بولۇپ، «يەر ئىگىسى بولغۇچى يەنە كېلىپ شەھەر ئاھالىسى ئىدى»[2]. ماركس بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى «شەھەرلەر-نىڭ يېزىلىشىشى»[3] دەپ ئاتىغانىدى. 15 - ئەسىردىن كېيىن، بولۇپمۇ يېقىنقى زامان سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن قەدىمكى شەھەرلەر تەدرىجىي ھالدا ھازىرقى زامان شەھەرلىرىگە ئايلاندى. شەھەرلەر كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت پائالىيىتىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى. ھازىرقى زامان شەھەرلىرى بىر تەرەپتىن يېرىك سانائەت ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن تەرەققىياتى-

① ② ③ «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى». خەنزۇچە. 46 - توم. 480 - 481 - بەتلەر.

نى ئىلگىرى سۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە بىر قىسىم ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقاردى. مۇشۇ ئەسـ- دىن باشلاپ، بولۇپمۇ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن شەھەر ۋە يېزىلار يەنىلا ئىنسانلار ئىجتىمائىي رايون تۈرمۇشىنىڭ ئاساسىي شەكلى بولۇپ قالدى. ئەمما ئۇنىڭ فورماتسىيىسى ۋە مەزمۇنىدا ناھايىتى زور يېڭى ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. يېڭى تېپتىكى نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي رايون فورماتسىيىلىرى مەيدانغا كەلـ- دى. بۇ جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ ئالدىغا ئىجتىمائىي رايونلارنى تۈ- رىگە ئايرىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

3. ئىجتىمائىي رايونلارنى تۈرگە ئايرىش

ئىجتىمائىي رايونلارنىڭ تۈرى خىلمۇخىل بولىدۇ. ئىجتىما- ئىي رايونلارنى تۈرگە ئايرىشتا ئاۋۋال بەلگىلىك ئۆلچەم بويىچە تۈرگە ئايرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىجتىمائىي رايون تەتقىقاتىدا جەمئىيەتشۇناسلار ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدا تۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللار بويىچە ئۇنى تۈرگە ئايرىيدۇ. شۇڭا ئىجتىما- ئىي رايونلارنى تۈرگە ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى ۋە ئۇسۇللىرى بىر قەدەر كۆپ بولىدۇ.

ئادەتتە ئىجتىمائىي رايونلارنى تۈرگە ئايرىغاندا ئىككى خىل نۇقتىدا تۈرۈپ ئايرىشقا بولىدۇ.

1) تارىخىي تەرەققىيات نۇقتىسىدا تۈرۈپ ئايرىش. ئىجتى- مائىي رايونلارنى تارىخىي تەرەققىيات سەۋىيىسى بويىچە كۆزەتكەن- دە، ئۇنى مۇنداق ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بىرىنچى، ئەنئە- نىۋى ئىجتىمائىي رايونلار. بۇ ئاساسەن تارىختىكى بىر قىسىم كونا ئىجتىمائىي رايون فورماتسىيىلىرى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى قال- دۇق شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئەنئەنە دېگىنىمىز، ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە تۈرمۇش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ. ھا- زىرقى ۋاقىتتا بۇ خىلدىكى ئىجتىمائىي رايونلار تەرەققىي تاپقان

ئەللەردە ئانچە كۆپ ئۆچرىمايدۇ. ئىككىنچى، تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىجتىمائىي رايونلار. بۇ ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي رايونلار ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي رايونلىرىغا قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقان جەريان ئىچىدىكى ئىجتىمائىي رايون شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار ھەم ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي رايونلارنىڭ بىر قىسىم ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان ھەم ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي رايونلىرىنىڭ نۇرغۇن مەزمۇنلىرىنى قوبۇل قىلغان بولىدۇ. ئۇ-لىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان يېزا - بازارلار مۇشۇ تۈردىكى ئىجتىما-ئىي رايونلارغا كىرىدۇ. ئۇچىنچى، ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي رايونلىرى. بۇ تەرەققىي تاپقان ئىجتىمائىي رايونلار دەپمۇ ئاتىلى-دۇ. شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ بىر گەۋدە بولۇشى، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك پائالىيىتىنىڭ شەھەر - يېزىلار ئىچىدە ياكى ئوتتۇرا-سىدا بولۇشى، يېزا تۈرمۇشىنىڭ قۇلايلىق بولۇشى ھەتتا سەۋ-يىسىنىڭ شەھەرلەردىمۇ يۇقىرى بولۇشى بۇنىڭ ئاساسىي ئالاھە-دىلىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل تۈردىكى ئىجتىمائىي رايونلار ئاساسەن دۇنيادىكى تەرەققىي تاپقان بىر قىسىم ئەللەردە ۋە رايو-لاردا مەۋجۇت. ئىلىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي رايونلار بىر قىسمى چەت رايونلاردىكى يېزا - قىش-لاقلاردا ھىلىمۇ مەۋجۇت. تەرەققىي تاپقان ئىجتىمائىي رايونلار ئىلىمىزدە ئومۇمىي گەۋدە جەھەتتە ئوتتۇرىغا چىقمىغان بولسا-مۇ، لېكىن تەرەققىي تېپىۋاتقان ئىجتىمائىي رايونلار ھازىر ئىلە-مىزنىڭ ئاساسلىق ئىجتىمائىي رايون شەكلى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىلىمىزنىڭ تەرەققىي تېپىۋاتقان دۆلەت بولۇش ئەھۋالى بىلەن تامامەن بىردەك كېلىدۇ.

2) ئىجتىمائىي رايونلارنى ئىككىنچى بىر خىل نۇقتىدا تۇرۇپ كۆزەتكەندە، ئۇنى ماكان ئالاھىدىلىكى بويىچە تۈرگە ئاي-رىشقا بولىدۇ. ئىجتىمائىي رايون ئىنتايىن روشەن بولغان رايون - ماكان ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنى بۇ خىل ئالاھە-

دىلىكى بويىچە ئۇچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بىرىنچى، بەلگىلەن-گەن ئىجتىمائىي رايون يەنى بىز ئادەتتە ئېيتىپ يۈرگەن يەرلىك مەمۇرىي رايوندۇر. ئۇنىڭ رايون چېگرىسى خەرىتە ئارقىلىق ناھايىتى ئېنىق بەلگىلەنگەن بولىدۇ ھەمدە قانۇن شەكىلدە بېكە-تىلىدۇ. ئىككىنچى، تەبىئىي ئىجتىمائىي رايون يەنى ئىنسانلار-نىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش پائالىيىتى جەريانىدا تەبىئىي شەكىللەنگەن ئاھالە ئولتۇراق رايونلىرى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىقى شەھەر، يېزا - بازار ۋە يېزا - كەنتلەر ھېسابلىنىدۇ. تەبىئىي ئىجتىمائىي رايون بىلەن مەمۇرىي ئىجتىمائىي رايونلار بەزىدە ئۆزئارا جىپسلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدىكى تەبىئىي كەنتلەر ئادەتتە مەمۇرىي باشقۇرۇش قۇرۇلمىسىدىكى بىر كەنت بولۇپ قالىدۇ. لېكىن بەزىدە مەمۇرىي رايون بىلەن ئىجتە-مائىي رايون بىر - بىرى بىلەن جىپسلىشىپ كەلمەيدۇ. مەسە-لەن، بېيجىڭ شەھەرنىڭ مەمۇرىي رايونى ھەم بىرقانچە شەھەر ئىجتىمائىي رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ھەم يېزا - بازار ئىجتىمائىي رايونى بىلەن يېزا - كەنتتە ئىجتىمائىي رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇچىنچى، فۇنكسىيىلىك ئىجتىمائىي رايون-لار. بۇ كىشىلەرنىڭ مۇئەييەن بىر خىل كەسپىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشى ئارقىلىق مەلۇم بىر ماكان دائىرىسى ئىچىگە توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىشىدىن شەكىللەنگەن رايون بولۇپ ھې-سابلىنىدۇ. كان رايونى، سانائەت رايونى، مەدەنىيەت رايونى، سودا رايونى ۋە دېھقانچىلىق رايونى، چارۋىچىلىق رايونى دېگەنلە-رىمىز فۇنكسىيىلىك ئىجتىمائىي رايون دائىرىسىگە كىرىدۇ.

ئىجتىمائىي رايونلارنى ماكان ئالاھىدىلىكى بويىچە شەھەر ۋە يېزا ئىجتىمائىي رايونىغا ئايرىش جەمئىيەتشۇناسلىقىنىڭ ئىجتە-مائىي رايون تەتقىقاتىدىكى ئاساسىي ئۇسۇلى شۇنداقلا مۇھىم ئاناليز بىرلىكلىرى ھېسابلىنىدۇ.

4. شەھەر ۋە يېزا ئىجتىمائىي رايونى

نوپۇسنىڭ زور دەرىجىدە زىچلىشىشى، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ۋە باشقا ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنىڭ مەركەزلىشىشى، ئامادىي ئىشلەپچىقىرىش بايلىقلىرى بىلەن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بايلىقلىرىنىڭ جۇغلىنىشى شەھەرلىشىشنى شەكىللەندۈرىدۇ. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە سانائەتلىشىش يېزا نوپۇسىدىكى نۇرغۇنلىغان ئەمگەك كۈچلىرىنى زاۋۇت ـ كارخانا، سودا ـ مۇلازىمەت كەسىپلىرىگە جەلپ قىلىپ، نوپۇس سانى تېخىمۇ كۆپ بولغان شەھەرلەرنى شەكىللەندۈرمەكتە.

شەھەر ئىجتىمائىي رايونى دېگىنىمىز، ئالاھىدە رايون دائىرىسى ئىچىدە غەيرىي يېزا ئىگىلىك ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بولغان زور تۇرغۇمدىكى ئاھالىلەردىن تەركىب تاپقان رايون خاراكتېرلىك جەمئىيەت. ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى: (1) نوپۇس زىچلىقىنىڭ يۇقىرى بولۇشى، تەركىبىنىڭ مۇرەككەپ بولۇشى. (2) ئىقتىسادىي ۋە باشقا تۇرلۇك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر چاستوتىسىنىڭ يۇقىرى بولۇشى؛ (3) تۇرلۇك، مۇرەككەپ تۇزۇم، ئېتىقاد، تىل ۋە كۆپ خىللاشقان تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئىگە بولۇشى؛ (4) قۇرۇلمىسى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولغان تۇرلۇك جامائە ۋە تەشكىلىي ئورگانلارنىڭ بولۇشى؛ (5) ئائىلىنىڭ كۆلىمى ۋە رولىنىڭ كىچىكلىشىشى، قانداشلىق مۇناسىۋەتنىڭ يىراقلىشىشى، كىشىلىك مۇناسىۋەتنىڭ سۇسلىشىشى؛ (6) سىياسىي، ئىدىيە، مەدەنىيەت نىسپىي ھالدا بىرقەدەر تەرەققىي بولۇشى، بەلگىلىك رايون ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىشى مانا بۇلار شەھەر ئىجتىمائىي رايونىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى ھېسابلىنىدۇ.

يېزا ئىجتىمائىي رايونى ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەڭ دەسلەپ شەكىللەنگەن ۋە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئىجتىمائىي

تۇرمۇش شەكلى بولۇپ، ئۇ تەبىئىي مۇھىت، ئاھالە تەركىبى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، تۇرمۇش ئادىتى قاتارلىق جەھەتلەردە شەھەر ئىجتىمائىي رايونىغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. شەھەر ئىجتىمائىي رايونى ئاھالىسى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئاساسىي تىرىكچىلىك ۋاستىسى رايون خاراكتېرلىك جەمئىيەتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكلىرى: (1) ئاھالىسى تارقاق، شالاڭ بولىدۇ، يۆتكىلىشى بىرقەدەر ئاز بولىدۇ. (2) ئىقتىسادىي پائالىيىتى ئاددىي بولىدۇ، ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەشچانلىقى كۈچلۈك بولىدۇ. (3) تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئۆرپ - ئادەت، ئەخلاق قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئادەتكە كۈچلىرىنىڭ تەسىرى بىرقەدەر زور بولىدۇ. (4) ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى، تەشكىلىي ئورگانلىرى ئاددىي بولىدۇ، كەسپىي ئىش تەقسىماتىمۇ شەھەرلەردىكىدەك مۇرەككەپ بولمايدۇ. (5) ئائىلە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ. ئېلىمىزدە مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرە بېرىشتەك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئائىلىنىڭ رولى بارغانسېرى چوڭ بولماقتا. (6) كىشىلىك مۇناسىۋەت يېقىن، قانداشلىق مۇناسىۋەت قويۇق بولىدۇ.

ئادەتتە يېزا ياكى كەنتلەرنىڭ بازارلىرى تۇرۇشلۇق جايلارنى مەركەز قىلغان ھالدا مۇلازىمەت ۋە پائالىيەت مەركىزىدىن ئىبارەت نىسپىي مۇستەقىل رايون خاراكتېرلىك جەمئىيەتلەر شەكىللىنىدۇ. يېزا ئىجتىمائىي رايونلىرى ئادەتتە مانا مۇشۇ خىل مۇلازىمەت بىلەن پائالىيەت رول ئويناىالايدىغان رايون دائىرىسى بىلەن بېكىتىلىدۇ. ئېلىمىزدە يېزا ئىجتىمائىي رايونلىرى بىلەن يېزا - كەنتلەرنى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىش ئاساسىي جەھەتتىن بىردەكلىككە ئىگە.

5. ئىجتىمائىي رايون تەتقىقاتىنىڭ ئۇسۇلى

ئىجتىمائىي رايون تەتقىقاتىنىڭ ئۇسۇلىنى تەكشۈرۈش ئۇسۇلى ۋە ئانالىز ئۇسۇلى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىجتىمائىي رايون تەتقىقاتى ئىجتىمائىي رايونلارنى تەكشۈرۈشنى ئاساس قىلغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەنگلىيىلىك جەمئىيەتشۇناس س. بوئىننىڭ «لوندون ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئەمگىكى» دېگەن 17 تومлۇق تەكشۈرۈش دوكلاتى. ئامېرىكىلىق پارك قاتارلىق كىشىلەرنىڭ چىكاگو شەھەر ئىجتىمائىي رايونىنى تەكشۈرۈش تەتقىقاتى؛ ئىلمىز جەمئىيەتشۇناسلىرىدىن لى جىڭخەننىڭ «دېڭ شەن ناھىيەسىنىڭ جەمئىيەت ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش»، يەن شىنجىنىڭ «نەنجىڭ پۇقرالىرىنى تەكشۈرۈش»، فېي شياۋتۇڭنىڭ «جياڭ سۇن يېزىلىرىنىڭ ئىقتىسادى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئىجتىمائىي رايونلار تەتقىقاتىدىكى مۇھىم تەكشۈرۈش دوكلاتى ھېسابلىنىدۇ. ئىجتىمائىي رايونلارنى تەكشۈرۈش ئىجتىمائىي رايونلارنى تەھلىل قىلىشنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائىي رايون تەتقىقاتىنىڭ ئاساسى ئۇسۇلى ھېسابلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي رايون تەتقىقاتىدىكى ئانالىز ئۇسۇلىنى بىر خىل ئانالىستىك نەزەرىيە ئۇسۇلى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئانالىز ئۇسۇلى ئوخشاش بىر ئوبيېكتنى يەنى ئىجتىمائىي رايونىنى ئوخشاش بولمىغان تەتقىقات نۇقتىسىنەزىرى بويىچە تەھلىل قىلىدۇ.

1) ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىلىك تەتقىقات ئۇسۇلى

ئۇ ئاساسەن ئىنسانلار بىلەن مۇھىتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىدۇ. ئىنسانلار مۇھىتنى تاللاشتا، باشقۇرۇشتا ۋە مۇھىتقا ماسلىشىش، ئۆيغۇنلىشىش جەريانىدا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ماكان ۋە زامان پائالىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن، نوپۇسنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە تارقاقلىشىشى قا-

تارلىقلار. شۇڭا شەھەر - يېزىلارنىڭ ماكان مۇھىتى ئاھالىلەر-نىڭ تۇرمۇشىغا ۋە باشقا پائالىيەتلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. شەھەر - يېزىلارنىڭ مۇھىتىنى ئەقىلغا مۇۋاپىق ئورۇنلاش-تۇرۇپ ۋە پايدىلىنىپ، ئىنسانلار بىلەن مۇھىتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ ياخشى ماسلاشتۇرۇش بۇ خىل تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ نېگىزلىك مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. 70 - يىللاردىلا جەمئىيەتشۇناسلار «يېڭى ئېكولوگىيە» مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، نۆپۈس، تەشكىلىي ئورگان، مۇھىت ۋە تېخنىكىدىن ئىبارەت تۆت ئامىلدىن تەركىب تاپقان ئېكولوگىيىلىك مۇرەككەپ بىرىكمە گەۋدە ئۇستىدە تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىقات ئېلىپ بارغاندى.

2) ئانتىروپولوگىيىلىك تەتقىقات ئۇسۇلى

ئۇ ئاساسەن مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى تەكشۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي رايونلارنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا مەدەنىيەت ئانتىروپولوگىيىسى ۋە جەمئىيەتشۇناسلار ئىجتىمائىي رايونلارنى مەدەنىيەت نۇقتىسىدا تۇرۇپ تەتقىق قىلىشقا ئىزچىل ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. بۇنىڭدا ئىككى خىل تەتقىقات يۆنىلىشى بارلىققا كەلدى. بىرى رايون نۇقتىسىدىن شەكىللەنگەن شەھەر جەمئىيەتشۇناسلىقى ۋە يېزا جەمئىيەتشۇناسلىقى، يەنە بىرى مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ئانتىروپولوگىيىسى ۋە مەدەنىيەت جەمئىيەتشۇناسلىقىدىن ئىبارەت.

3) ئىجتىمائىي سىستېما نۇقتىسىدىكى تەتقىقات ئۇسۇلى

بۇنىڭدا ئىجتىمائىي رايوننى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر سىستېما دەپ قاراپ، ئاندىن ئۇنى ئوچ جەھەتتىن تەھلىل قىلىدۇ. بىرىنچى، سىستېمىنىڭ ئۆزىدىكى قۇرۇلما ۋە فۇنكسىيىسىنى تەھلىل قىلىش. مەسىلەن، ئىجتىمائىي رايونلاردىكى جامائە تەشكىلىي ئورگانلىرى، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋە قوشۇمچە سىستېما قاتارلىق قۇرۇلمىسى شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىقتىسادىي، سە-

ياسي، دىنىي، مائارىپ، پاراۋانلىق قاتارلىق كۆپ خىل فۇنكسىيىسى ئۇستىدىكى تەتقىقات. ئىككىنچى، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش. مەسىلەن، ئاسسىمىلياتسىيە، چۆشىنىش، ھەمكارلىق، رىقابەت قاتارلىقلار. بولۇپمۇ ئىجتىمائىي رايوندىكى توقۇنۇشنى (زىددىيەتنى) تەتقىق قىلىش ئۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. ئۈچىنچى، ئىجتىمائىي ماكانۇ دائىرىسىنى تەتقىق قىلىش، ئىجتىمائىي ماكان دائىرىسى ئىجتىمائىي رايون ئۆزئارا ئالاقە پائالىيىتىنىڭ سورۇنى. بۇ خىل تەتقىقات ئاساسەن كىشىلەر پائالىيىتىنىڭ جەمئىيەت دائىرىسى (تەشكىلىي تورى) ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي رايوندىكى ئۆزئارا ئالاقە پائالىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نوپۇسشۇناسلىق، سىياسىيشۇناسلىق (ئىجتىمائىي رايونلارنىڭ ھوقۇق قۇرۇلمىسى) ۋە ئىجتىمائىي جۇغراپىيە قاتارلىق ئۇسۇللارمۇ ئىجتىمائىي رايونلارنى تەھلىل قىلىشتا تەتبىق قىلىنىدۇ.

تۆتىنچى باب

جەمئىيەتنىڭ سىنىپىي قۇرۇلمىسى

ئادەم سىنىپ ۋە تەبىقە قاتلاملىرىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەر-بىر ئادەم جەمئىيەتتە مۇئەييەن بىر سىنىپ ياكى تەبىقە قاتلىمىغا تەۋە بولىدۇ. سىنىپ، تەبىقە قۇرۇلمىسى پەقەت جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى يەنە شەخسنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شەخسنىڭ سىنىپ ۋە تەبىقە قۇرۇلمىسىدا تۇتقان ئورنىدا ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرىدۇ، بۇ خىل ئۆزگىرىش ئىجتىمائىي يۆتكىلىشىنىن ئىبارەتتۇر. ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىنى چوڭقۇر چۈشىنىش، جەمئىيەت تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، جەمئىيەتنىڭ سىنىپ، تەبىقە قۇرۇلمىسىغا ھەمدە ئىجتىمائىي يۆتكىلىشكە قارىتا چوڭقۇر تەھلىل ئېلىپ بېرىش زۆرۈر.

بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي سىنىپ ۋە قاتلام

1. ماركسىزملىق سىنىپ كۆزقارىشى

سىنىپ ئالاھىدە مەنىگە ئىگە بولغان ئىقتىسادىي، تارىخىي كاتېگورىيە، ئۇ ئەزەلدىن بار بولغان ئەمەس، مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپمۇ تۇرمايدۇ. «سىنىپنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى پەقەت

ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ بەلگىلىك تارىخىي باسقۇچى بە-
لەنلا مۇناسىۋەتلىك.»[1] ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ۋە مەۋجۇت
بولۇپ تۇرۇشى مۇئەييەن شەرت - شارائىتقا تايىنىدۇ: بىرى،
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدار-
لىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئېشىنچە مەھسۇلاتلارنىڭ بارلىققا كە-
لىشى؛ يەنە بىرى، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ كېلىپ چىقە-
شى. ئېشىنچە مەھسۇلاتنىڭ بارلىققا كېلىشى سىنىپنىڭ مەيدانغا
كېلىشى مۇمكىنچىلىك بىلەن تەمىن ئەتسە، خۇسۇسىي مۇلۇكچە-
لىك تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى بۇ خىل مۇمكىنچىلىكنى رېئاللىققا
ئايلاندۇردى، ئېشىنچە مەھسۇلاتلارنىڭ ئىگىلىنىشىنى تۈزۈملەش-
تۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، سىنىپنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى خۇ-
سۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىن ئىبارەتتۇر. سىنىپ ئىشلەپچە-
قىرىش كۈچلىرى مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، ئەمما يەنە
تولۇق تەرەققىي قىلىپ كېتەلمىگەنلىكنىڭ مەھسۇلى، ئۇ خۇسۇ-
سىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ پەيدا
بولغان، كەلگۈسىدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۈك-
سەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن ھەم يەنە خۇسۇسىي
مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ تەدرىجىي يوقىلە-
دۇ. ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار سىنىپ سۈپىتىدە يوقە-
تىلغاندىن كېيىن، ئىجتىمائىي تۈزۈلمىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالا-
ھىدىلىكىدىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىش بولىدۇ، سىنىپىي
قۇرۇلمىنى ئاساسىي شەكىل قىلىشتىن غەيرىي سىنىپىي قۇرۇل-
مىنى ئاساسىي شەكىل قىلىشقا ئۆتىدۇ. بىراق بۇ ئۇزاق مەز-
گىللىك تارىخىي باسقۇچ.

سىنىپلارغا ئايرىش جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنى
مەنبە قىلىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئىجتىمائىي سىنىپلار

---

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 547 - بەت.

ھەرقانداق ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەھسۇلى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۆز دەۋرىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ مەھسۇلى.»[1] ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر ئىچىدە، ئەڭ ئاساسلىقى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان مۇناسىۋەتتۇر. لېنىن يەنە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «سىنىپلار دېگىنىمىز، شۇنداق چوڭ گۇرۇھلاردۇركى، بۇ گۇرۇھلارنىڭ تارىختىكى مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىدا تۇتقان ئورنى ئوخشاش بولمايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئىگىدارچىلىق مۇناسىۋىتى (بۇنداق مۇناسىۋەتلەرنىڭ تولىسى قانۇندا بەلگىلەنگەن بولىدۇ) ئوخشاش بولمايدۇ، ئىجتىمائىي ئەمگەك تەشكىلاتلىرىدىكى رولى ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا، جەمئىيەت بايلىقىدىن ئۆز ئىلكىدە بولىدىغان ھەسسىلىرىنى ئېلىش شەكلى ۋە مىقدارىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. سىنىپلار دېگىنىمىز، شۇنداق چوڭ گۇرۇھلاردۇركى، ئۇلارنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدە تۇتقان ئورنى ئوخشاش بولمىغاچقا، بۇ گۇرۇھلارنىڭ بىرى يەنە بىرىنىڭ ئەمگىكىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالالايدۇ.»[2]

بۇ شۇنداق دېگەنلىككى، سىنىپلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ تۈپ بەلگىسى، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىگەن ـ ئىگىلىمىگەنلىكى، باشقا گۇرۇھلارنىڭ ئەمگىكىنى ئىگىلىگەن ـ ئىگىلىمىگەنلىكىگە قاراشتىن ئىبارەت. ماھىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سىنىپ — ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئىگىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن شەكىللەنگەن، مەنپەئىتى تۈپتىن قارىمۇقارشى بولغان ئىجتىمائىي

---

① «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ توم، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل نەشرى، 66 ـ بەت.

② «ئۇلۇغ باشلىنىش» 1975 ـ يىلى، تۈيغۇچە نەشرى، 23 ـ بەت.

گۇرۇھلار ياكى ئادەم توپىنىڭ ئورتاق گەۋدىسىدىن ئىبارەت. سىنىپ شەكىللىنىش بىلەنلا، ئۇ مۇقەررەر ھالدا سىياسىي ئىدە-يە، ھېسسىيات ھەمدە تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىق تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ ۋە ئەكس ئېتىدۇ، مۇئەييەن سىنىپنىڭ مۇقەررەر ھالدا ئۆزىگە مۇناسىپ سىياسىي ئىدىيىسى ھەمدە باشقا كۆپ تەرەپلىمە ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ. ئەمما، سىنىپنىڭ شەكىللە-نىشى ھەمدە ئۇنىڭ ماھىيىتىنىڭ مەنبەسى ئىقتىساد، سىنىپ ئالدى بىلەن بىر ئىقتىسادىي سۇبىستانسىيە. شۇنىڭ ئۈچۈن سىنىپلارنى ئىقتىسادىي ئۆلچەم بويىچىلا ئايرىشقا توغرا كېلىدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەتتە مەيلى دەسلەپكى جامائەگە قارىتا بول-سۇن، ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلارغا قارىتا بولسۇن، ياكى كىشىلەرگە، جەمئىيەتكە ۋە تارىخقا قارىتا بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى سىنىپىي تەھلىل كۆزقارىشى ۋە ئۇسۇلى بىلەن تەھ-لىل قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش لازىم. بولمىسا يۇزەكى جەمئىيەت ھادىسىلىرى ئالدىدا قايمۇقۇپ قالىمىز. شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى-نى ئىگىلىۋالالايمىز، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان ھەر خىل فورماتسىيىلىرىدە سىنىپىي قۇرۇلمىنۇ ئوخشاش بول-مايدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، ھەرقانداق سىنىپىي جەمئىيەت ئاساسىي سىنىپلاردىن تەشكىل تاپقان بول-ىدۇ. ئاساسىي سىنىپ جەمئىيەتتىكى ئاساسىي ھۆكۈمرانلىق سى-نىپ بىلەن ئاساسىي ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپنى كۆرسە-تىدۇ. مەلۇم بىر جەمئىيەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى شۇ جەمئىيەتتىكى ئاساسىي سىنىپلارنى بەلگىلەيدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بەلگىلىك ئىجتىمائىي مۇناسە-ۋەت شەكلى شۇ جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي سىنىپىي قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

سىنىپ ۋە تەبىقە خاراكتېر جەھەتتىن ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئۇقۇم. سىنىپقا بۆلۈشنىڭ ئۆلچىمى ئىقتىساد يەنى

سىنىپ مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئىچىدە ئوخشاش ئورۇندا تۇرۇۋاتقان كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. سىنىپي جەمئىيەتتە ھەرقانداق ئادەم مۇئەييەن سىنىپي گۇرۇھقا مەنسۇپ بولىدۇ. سىنىپي پەرق شەخسنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدىكى مۇھىم پەرق. ئوخشاش بولمىغان سىنىپي ئورۇن شەخسنىڭ جەمئىيەتتىكى تۇپكى ئورنىنى بەلگىلەپ قويىدۇ. سىنىپي گۇرۇھلار سىنىپي جەمئىيەتتە تۇپ مەنپەئىتى ئوخشاش بولمىغان گۇرۇھلار بولۇپ، سىنىپلارغا بۆلۈش سىنىپي جەمئىيەتتىكى ئەڭ نېگىزلىك بۆلۈش. شۇڭا سىنىپي قۇرۇلما سىنىپي جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك قۇرۇلمىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي تەبىقە—ئىقتىسادىي، سىياسىي، مائارىپ، مەدەنىيەت قاتارلىق تۇرلۇك ئامىللار ئارقىلىق بۆلۈشىدىن كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي گۇرۇھلاردىن ئىبارەت. جەمئىيەتتە ياشاۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيىتى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى ھامان ئوخشاش بولمىغان مەزمۇنغا ۋە ھالەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي ئورۇندا تۇرىدۇ. مانا بۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى پەرقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيىتى ۋە مۇناسىۋىتى ئوخشاش بولغان بەزى مەزمۇنغا ۋە ھالەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئوخشاش بولغان ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولۇپ قالىدۇ. مانا بۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى بەزى ئورتاقلىق خاراكتېرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئىجتىمائىي پائالىيەت ۋە مۇناسىۋەتتىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرق كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي بايلىق ۋە ماددىي تۇرمۇش شارائىتىدىن بەھرىمەن بولۇش، ئىجتىمائىي ئەمگەككە قاتنىشىش شەكلى. ئالاھىدە مەنپەئەت تەلىپى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىق تەرەپلەر دىكى پەرقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇ خىل ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر كىشىلەرنى ئوخشاش بولمىغان تەبىقىگە ياكى بىر - بىردىن

پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئىجتىمائىي گۇرۇھ - قاتلاملارغا بۆلىنىدۇ. دېمەك تەبىقىگە ئايرىشنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتتىن باشقا يەنە ئىجتىمائىي ئورۇن، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى، بىلىم سەۋىيىسى، ئۇنۇمان، سىياسىي ھوقۇق ۋە ئابرۇي قاتارلىق باشقا ئامىللارنىمۇ شەرت قىلىدۇ. تەبىقە ئاساسەن ئىككى خىل تىپقا ئىگە. بىرى، سىنىپلار ئىچىدىكى تەبىقە. يەنە بىرى، جەمئىيەتتىكى ئاساسىي سىنىپلاردىن سىرت بولغان ئىجتىمائىي تەبىقىلەر. تەبىقە تەھلىلى سىنىپىي تەھلىلنىڭ چوڭقۇرلاشتى، سىنىپىي قاراشنىڭ كونكرېتلىشىشى بولۇپ، ئۇ بىزنىڭ مەلۇم بىر ئىجتىمائىي تەبىقىنىڭ سىنىپىي خاھىشىنى ۋە ئىجتىمائىي رولىنى ئىگىلىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

2. سىنىپ ۋە ئىجتىمائىي سالاھىيەت

سىنىپ بىلەن سالاھىيەت ماھىيەتلىك پەرقلىنىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، سىنىپ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە ئوخشاش بولمىغان ئورۇندا تۇرۇۋاتقان كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن ئىجتىمائىي گۇرۇھ بولۇپ، بىر ئىقتىسادىي كاتېگورىيە، ئىجتىمائىي سالاھىيەت بولسا قانۇندا بەلگىلەنگەن ياكى ئېتىراپ قىلىنغان مۇئەييەن ئىمتىياز ۋە ھوقۇققا ئىگە ئىجتىمائىي دەرىجىنى كۆرسىتىدۇ. سالاھىيەت بىر سىياسىي، قانۇنىي كاتېگورىيە. مەسىلەن، پومېشچىك بىر سىنىپ، ئاقسۆڭەك بولسا بىر سالاھىيەت. پومېشچىكنىڭ ئاقسۆڭەك بولۇشى ناتايىن، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھەممىسىنىڭمۇ پومېشچىك بولۇشى ناتايىن. ئوخشاش بىر سىنىپقا تەۋە بولغان كىشىلەرنىڭ سالاھىيىتى ئوخشاش بولمايدۇ، شۇنداقلا ئوخشاش سالاھىيەتتىكى ئادەملەرنىڭمۇ ئوخشاش بىر سىنىپقا تەۋە بولۇشى ناتايىن. شۇڭا بۇ ئىككى ئۇقۇمنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. بىراق، سالاھىيەت بەلەن سىنىپ يەنە زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. سىنىپىي جەمئىيەت-

تە، سىنىپ ئايرىمىسى سالاھىيەت دەرىجىسىنىڭ ئاساسىدۇر. ئادەتتە، سالاھىيەت ھۆكۈمران سىنىپ ئەزالىرىغا بېرىلىدۇ، ۋارىسلىق قىلىنىدۇ، ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپ ئەزالىرى بولسا سالاھىيەتكە ئىگە بولالمايدۇ. ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق سالاھىيەتكە ئىگە بولغان ئادەم ئىقتىسادىي جەھەتتە ۋەيران بولغاندىن سەۋەبىدىن باشقىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىكى ئىقتىسادىي ئاساسىدىن ئايرىلىپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، گەرچە ئاقسۆڭەك سالاھىيىتىگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپقا تەۋە بولمايدىغان ئالاھىدە ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. قۇلدارلىق ۋە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، شەخسىي سالاھىيەت مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. چۈنكى، سالاھىيەت ماس ھالدىكى ئىمتىياز ۋە ھوقۇق بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، سالاھىيەتكە ئىگە بولۇش بەلگىلىك ئىمتىياز ۋە ھوقۇققا ئىگە بولۇشتىن دېرەك بېرەتتى. بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئارقىلىق، قانۇنىي جەھەتتە كىشىلىك سالاھىيەت تۇزۇمىنى يوقىتىش ئېنىق بەلگىلەندى. شۇڭا، ھازىرقى جەمئىيەتتە كىشىلىك سالاھىيەتكە ئانچە ئېتىبار بېرىلمەيدۇ، بىراق بۇ كىشىلىك سالاھىيەتكە ئازراقمۇ ئېتىبار بېرىلمەيدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. پەقەت ئىلگىرىكى سالاھىيەتنىڭ ئەھمىيىتى بىلەن ئوخشىمايدۇ دېگەنلىك، خالاس.

3. سىنىپ ۋە ئىجتىمائىي ئورۇن

سىنىپ بىلەن ئىجتىمائىي ئورۇن ئوخشاش بولمىغان ئىككى ئۇقۇم. كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى يۇقىرى - تۆۋەن بولىدۇ. بۇ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت. ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي ئورۇندىكى كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، سىياسىي پوزىتسىيىسى ئوخشاش بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئوينايدىغان رولى ۋە كۆرسىتىدىغان تەسىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىشتا، كىشى-

لەرنىڭ ئورۇن قاتلىمىنى تەتقىق قىلماي مۇمكىن ئەمەس. بە-
راق، ھازىرقى جەمئىيەتتە پەقەت ئورۇن پەرقلا مەۋجۇت، سىنە-
پىي پەرق مەۋجۇت ئەمەس دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئورۇن باي-
لىق، ھوقۇق، ئابرۇي، ئىلىم، كېلىپ چىقىش قاتارلىق كۆپ
تەرەپتىن تەشكىل تاپقان ئۇنىۋېرسال ئۇقۇم. ئۇ بىر ئادەمنىڭ
ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت سىستېمىسىدىكى كونكرېت ئورنىنى
ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي
ئورنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە باھا بېرىش ھامان نۇرغۇن
ئۆلچەم ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، مەلۇم بىر ئۆزگەرمەس ئۆل-
چەم ئارقىلىق بېكىتىلمەيدۇ. سىياسىي، قانۇن جەھەتتە ئوخ-
شاش ئورۇندا تۇرۇۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئوخشاش بىر سىنىپقا تەۋە
بولۇشى ناتايىن. مەسىلەن، بىر ئىجتىمائىي ئورنى ناھايىتى
يۇقىرى بولغان ئادەمنىڭ ئىگىلىگەن مال - مۈلكى ئورنى ئۇنىڭ-
دىن تۆۋەن ئادەمدىن كۆپ بولۇشى ناتايىن، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئاز
بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەكسىچە، ناھايىتى كۆپ مال - مۈلۈككە
ئىگە بولغان ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ يۇقىرى بولۇشى
ناتايىن ھەم مال - مۈلكى بىلەن ماس ھالدىكى ئىجتىمائىي
ئورۇنغا ئىگە بولالىشىمۇ ناتايىن. فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى
دەۋرىدە، دېھقانلار، ئۇششاق سودىگەرلەر، قول سانائەتچىلەر،
شەھەر ئاھالىلىرى ھەمدە بۇرژۇئازىيە قاتارلىقلاردىن تەشكىل
تاپقان ئۇچىنچى تەبىقە مانا مۇشۇنداق بولغان. شۇڭا سىنىپ
بىلەن ئىجتىمائىي ئورۇننى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ئاسا-
سەن ئۇنىڭ سىنىپىي ئورنى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شەخسىي مەلۇم
بىر ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولغان ھامان ئۇنىڭدا ماس ھالدىكى
ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەت شەكىللىنىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلار ئىجتى-
مائىي ئورۇننى «ئائىلە كېلىپ چىقىشنى ئاساس قىلغان ئورۇن»
ۋە «كەسپىي قابىلىيەتنى ئاساس قىلغان ئورۇن» دەپ ئىككى

تۇرگە بۆلىدۇ. ئالدىنقىسى، شۇ ئادەم تۇغۇلغاندىن كېيىنلا يەنى ئائىلە مۇلكى، ئائىلە مۇناسىۋىتى، يېشى، جىنسىي قاتارلىق ئامىللار تەرىپىدىن بېكىتىلگەن ئورۇن. كېيىنكىسى، شەخسنىڭ ئىقتىدارى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن يەنى كەسپىي قابىلىيىتى، بايلىقى، ھوقۇقى، بىلىم - سەۋىيىسى قاتارلىق ئامىللار تەرىپىدىن بېكىتىلگەن ئورۇن. شەخسى قانداق ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولسا، ئۇ شۇنداق ئىجتىمائىي سالاھىيەتكە ئېرىشىدۇ. چۈنكى، شەخسنىڭ جەمئىيەتتىكى ئابرۇيى، ئىناۋىتى ئۇنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى، ئەمەلىي ئىپادىسى ۋە توھپىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا جەمئىيەتشۇناسلار بەزىدە «ئىجتىمائىي ئورۇن» بىلەن «ئىجتىمائىي سالاھىيەت» ئۇقۇمىنى ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىدۇ.

4. سىنىپ ۋە ئىجتىمائىي كەسىپ

ئوبىيېكتىپ جەھەتتە سىنىپ بىلەن كەسىپ باغلىنىشلىق بولىدۇ. مەسىلەن، ئىشچىلارنىڭ ھەممىسى ئادەتتە ئىشچىلار سىنىپىغا تەۋە بولىدۇ. دۇكاندارلار، زاۋۇت ئىگىلىرى ئادەتتە بۇرژۇئازىيىگە تەۋە بولىدۇ. بۇ كەسىپنىڭ سىنىپىي بەلگىسى ناھايىتى روشەن بولىدۇ، مەلۇم كەسىپنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مەلۇم سىنىپنىڭ ئەزالىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرىدۇ، باشقا سىنىپنىڭ ئەزالىرىنى چەتكە قاقىدۇ دېگەنلىكتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەر خىل كەسىپنىڭ ئىقتىسادىي كىرىمى، ئىجتىمائىي ئورنى ئوخشاش بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن كەسىپ قاتلىمى تۈزۈلمىسى شەكىللىنىدۇ. يۇزەكى جەھەتتىن قارىغاندا، جەمئىيەت ئوخشاش بولمىغان كەسىپتىكى كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. جەمئىيەتنىڭ كەسىپ تۈزۈلمىسىنى تەھلىل قىلىش، نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بىراق، كەسىپ

بىلەن سىنىپ تامامەن ئوخشاش بولمىغان ئىككى ئۇقۇم بولۇپ، كەسىپنىڭ كۆرسىتىدىغىنى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ ئوخشىماسلىقى، ئۇ شەخسنىڭ شۇغۇللىنىدىغان خىزمەت ۋە ئەمگەكنىڭ چوڭشەندۈرىدۇ، ئەكسىچە گۈرۇھلار ئىگە بولغان ئەمگەك مەسىلىسىنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ. ئوخشاش كەسىپتىكى ئادەم، ئوخشاش بولمىغان سىنىپتىن بولۇشى مۇمكىن؛ ئوخشاش بولمىغان كەسىپتىكى ئادەم، ئوخشاش بىر سىنىپقا تەۋە بولۇشىمۇ مۇمكىن. شۇڭا، كەسىپ بىلەن سىنىپنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ، كەسىپكە ئايرىشنى سىنىپىي تەھلىلنىڭ ئورنىغا دەسىتىشكە تېخىمۇ بولمايدۇ.

5. سىنىپ ۋە دەرىجە

سىنىپ بىلەن دەرىجىنىڭ پەرقى ئاساسلىقى، سىنىپ ئىقتىسادىي كاتېگورىيە بولۇپ، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ؛ دەرىجە ئەزالىرىنىڭ ئورنى، ساھاسى، ئائىلە، كەسپىگە ئاساسەن ئايرىلىدىغان بولۇپ، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي، قانۇن مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئوخشاش بىر سىنىپنىڭ ئىچىدە كۆپىنچە ئوخشاش بولمىغان دەرىجە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارمۇ ئوخشاش بىر دەرىجىنى ھاسىل قىلىدۇ. سىنىپ بىلەن دەرىجە يەنە باغلىنىشلىق بولىدۇ. قۇللۇق جەمئىيىتە ۋە فېئودالىلىق جەمئىيەتلەردە سىنىپ بىر خىل ئالاھىدە دەرىجە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، سىنىپىي مۇناسىۋەت دائىم دەرىجە مۇناسىۋىتى تەرىپىدىن نىقابلانغان بولىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تەبىقە

1. سىنىپ بىلەن تەبىقىنىڭ مۇناسىۋىتى

مەلۇم ئىجتىمائىي ئۆلچەم بويىچە جەمئىيەت ئەزالىرىنى بىرقانچە دەرىجىگە ئايرىشقا بولىدۇ، ئوخشاش بىر دەرىجىدە تۇرۇۋاتقان كىشىلەر بىر ئىجتىمائىي تەبىقىنى تەشكىل قىلىدۇ. تەبىقە بىلەن سىنىپنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغان تەرەپلىرى بولىدۇ، ھەر ئىككىسى ئىجتىمائىي يۆنىلىش، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىككە بولغان تەسىر ۋە ئابستراكسىيە. بىراق، ئىككىسى ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئالدى بىلەن، ماركسىزمدا سۆزلىنىۋاتقان سىنىپ، ئۇنىڭ ئەسلىي مەنىسىدىن ئېيتقاندا، بىر خىل ئانتاگونىسىلىك مۇناسىۋەتنى يەنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش، ئېزىش ۋە ئېزىلىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي بۆلۈنۈش، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكىنىڭ ماھىيىتى تەرىپىگە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك ۋە كىشىلەرنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە تۇتقان ئورنىغا، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلەش مۇناسىۋىتىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ. شۇڭا، قاتتىقراق ئېيتقاندا، سىنىپ ئالدى بىلەن بىر مۇناسىۋەت ئۇقۇمى بولۇپ، پەقەت تەبىقىنىلا كۆرسەتمەيدۇ. سىنىپقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تەبىقە ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنىڭ سىرتقى ئىپادىسىگە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئىجتىمائىي دەرىجە قاتلىمىنىڭ سان جەھەتتىكى تەسۋىرىگە كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، سىنىپنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت، بولۇپمۇ كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلەش مۇناسىۋىتى، ئەمما تەبىقىنى تۇرلەرگە ئايرىشنىڭ ئاساسى كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىقتە-

سادي ئورنىدىن سىرت، يەنە ئىجتىمائىي ئورۇن، سىياسىي هوقۇق هەمدە باشقا ئامىللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سىنىپنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى بىر مەنبەلىك بولىدۇ، ئەمما تەبىقىنى تۈرگە ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى بولسا، بىر مەنبەلىك بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئۇنىڭدىن باشقا ئۆلچەم بولۇشىمۇ مۇمكىن. قىسقىسى، تەبىقە مۇئەيـ-يەن بىر سىنىپقا تەۋە بولىدۇ، بۇ سىنىپ بىلەن تەبىقىنىڭ باغلىنىشى؛ ئىككىسىنىڭ ئەھمىيەت بېرىدىغان مۇھىم نۇقتىسى ئوخشىمايدۇ، سىنىپلارغا ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى ئاساسىدا، تەبىقـ-نىڭ يەنە ئۆزىگە خاس ئالاهىدە ئايرىش ئۆلچىمى بولىدۇ. بۇ سىنىپ بىلەن تەبىقىنىڭ پەرقى.

2. ئىجتىمائىي تەبىقىگە ئايرىش ئۆسۈلى ۋە ئۆلچىمى

ئىجتىمائىي تەبىقىگە ئايرىشتا، ئادەتتە سۈبيېكتىپ ئۆسۈل، نام - ئابرۇي ئۆسۈلى، ئوبيېكتىپ ئۆسۈل قاتارلىق ئۆسۈللار قوللىنىلىدۇ.

1) سۈبيېكتىپ ئۆسۈل

ئۆزىنى ئۆزى باهالاش ئۆسۈلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تەكشۈرگۈـ-چى پۈتۈن ئىجتىمائىي سىستېمىنى بىرقانچە قاتلامغا بۆلۈپ، كىشىلەرنى مەلۇم ئۆلچەم بويىچە ئۆزىنى ئۆزى تۈرگە ئايرىشقا، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي قاتلام سىستېمىسىدا قايسى ئورۇندا تۇرۇـ-ۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە ئۈيۈشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. سۈبيېكتىپ ئۆسۈل ئاساسلىقى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي قاتلام ئېڭىنى ئىگىلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. چۈنكى، كىشىلەرنىڭ قاتلام ئېڭى ئۇلارنىڭ پىسخىكىلىق ئىنكاسى (مەلۇم ئىشقا تۇتقان پو-زىتسىيىسى، قىممەت قارىشى) هەمدە هەربىر كىشىنىڭ ئىپادىسىگە ناهـ-يىتى زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. كىشىلەرنىڭ قاتلام ئېڭى ئۇلار تۇرۇۋاتقان ئوبيېكتىپ ئورۇن بىلەن بىردەك بولماسلىقى مۇمـ-

كىن، يەنى دائىم مۇنداق ئەھۋال كېلىپ چىقىشى مۇمكىن، ئوبيېكتىپ ئورنى ئوخشاش بولغان ئادەمدە ئوخشاش بولمىغان قاتلام ئېگى بولۇشى؛ ئەكسىچە ئوبيېكتىپ ئورنى ئوخشاش بولمىغان ئادەمدە بولسا ئوخشاش ئاڭ بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل قاتلام ئېگى بىلەن ئوبيېكتىپ ئورۇننىڭ بىردەك بولماسلىقى يەنە بەزىدە ئادەمنىڭ ئوبيېكتىپ ئورنىدا ئۆزگىرىش بولمىسىمۇ، قاتلام ئېگىدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىشتە ھەمدە پسىخىكا ۋە ھەرىكەت جەھەتتە ئۆزگىرىش يۈز بېرىشتە ئىپادىلىنىدۇ.

2) نام - ئابروي ئۇسۇلى

تەكشۈرگۈچى مەلۇم رايوندىن مۇشۇ رايوننىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدىغان بىر قىسىم ئادەملەرنى باھالىغۇچى قىلىپ تاللىۋالىپ، ئۇلارنى ئالدىنئالا بېكىتكەن يۇقىرى - تۆۋەن قاتلام بويىچە مەزكۇر رايون ئەزالىرىغا قارىتا قاتلامغا بۆلۈش، تۈرگە ئايرىش ئېلىپ بېرىشقا تەشكىللەشنى كۆرسىتىدۇ. تەكشۈرگۈچى ھەرقايسى قاتلام ئەزالىرىنىڭ ئەھۋالىغا قارىتا سىلىشتۇرما تەھلىل ئېلىپ بېرىپ، بۇنىڭدىن نام - ئابروي قاتلىمىنىڭ ئۆلچىمىنى تېپىپ چىقىدۇ.

نام - ئابروي ئۇسۇلى باھالىغۇچىدىن باھالاش ئوبيېكتىنى چوقۇم ئىنتايىن پىششىق بىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، باھالىغۇچىنىڭ سۇبيېكتىپ بىر تەرەپلىمىلىكىنىڭ تەسىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، باھالىغۇچىغا يېقىن بولغان ئادەم ھەمدە ئوخشاش بىر گەۋدىگە تەۋە بولغان كىشىلەرنى باھالاش دائىرىسىدىن چىقىرىۋېتىش لازىم.

نام - ئابروي ئۇسۇلىنى ئارقىلىق ھەر خىل ئامىللارنىڭ نام - ئابروىغا بولغان تەسىرىنى ئىگىلىگىلى بولىدۇ، بىر خىل ھەممە ئورتاق ئېتىراپ قىلغان نام - ئابروي قاتلىمىنى بايقىغىلى بولىدۇ. نام - ئابروي ئۇسۇلى ئارقىلىق كونكرېت ئادەمنىڭ تۆھپە دەرىجىسىنى بېكىتكىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە

ئۇنى ھەر خىل ئىجتىمائىي ئورۇننىڭ نىسپىي نام - ئابرۇيىنى باھالاشقىچە كېڭەيتكىلى بولىدۇ. مەسىلەن، كەسىپ نام - ئابرو-يى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا پايدىلانغىلى بولىدۇ.

3) ئوبيېكتىپ ئۇسۇلى

بىۋاستە ئۆلچىگىلى بولمىغان ئوبيېكتىپ ئۆلچەم (مەسە-لەن، كىرىم، تەربىيىلىنىش دەرىجىسى قاتارلىقلار) دىن پايدىلا-نىپ كىشىلەرگە قارىتا تۇرگە ئايرىش ئېلىپ بېرىشنى كۆرسىتە-دۇ. سۇبيېكتىپ ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغانلىقى سەۋە-بىدىن، بۇ ئۇسۇلنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ.

ئېلىمىزنىڭ دۆلەت ئەھۋالىنى ئاساس قىلىپ، تەبىقىگە قا-رىتا تەھلىل ئېلىپ بارغاندا، كىشىلەر دائىم كىرىم ۋە بايلىق، كەسىپ، مائارىپ سەۋىيىسى، سالاھىيىتى، ھوقۇقى، ئابرۇيى قاتارلىق ئالتە خىل ئۆلچەمنى تاللىۋالىدۇ.

كىرىم جەھەتتىكى پەرق ئىجتىمائىي قاتلامنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىپادىسى. دۆلىتىمىزدە نۆۋەتتە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تېخى يۇقىرى ئەمەس، ئەمگەك يەنىلا تىرىكچىلىك قىلىشنىڭ ئاساسلىق ۋاستىسى بولۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، كىرىمنىڭ باشقا ئۆلچەملەرگە بولغان تەقەززالىق رولى ناھايىتى روشەن بولىدۇ.

كەسىپنىڭ كىرىم، ئابرۇي قاتارلىق تۈرلۈك ئۆلچەملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ. ئىسلاھاتتىن بۇيان، دۆلىتىمىز شەھەر - يېزا تەبىقىسىنىڭ ئايرىلىشى، دەل كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ كۆپ خىللىشىشى ھەمدە كەسىپ جەھەتتىكى بۆ-لۈنۈش بىلەن ماس قەدەمدە ئېلىپ بېرىلغان.

مائارىپ سەۋىيىسى ئىجتىمائىي ئورۇننى بەلگىلەيدىغان مۇ-ھىم ئامىللارنىڭ بىرى. ئادەتتە، تېخىمۇ كۆپ تەربىيىگە ئىگە بولۇش كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتنىڭ تېخىمۇ يۇقىرىراق قاتلىمىغا ئۆتۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى ئاساسلىق يولىدۇر.

سالاهىيەتنى قاتلامغا بۆلۈشنىڭ ئۆلچىمى سۈپىتىدە تاللىۋېلىش، نۆۋەتتە دۆلىتىمىزدە يولغا قويۇلۇۋاتقان شەھەر بىلەن يېزا ئايرىۋېتىلگەن نوپۇس تۈزۈمى ۋە كادىرلار بىلەن ئىشچىلار پەرقلەندۈرۈلىدىغان كادىرلار تۈزۈمى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا زور تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقى سەۋەبىدىن بولغان. سالاھىيەتنىڭ تەقەززاسى دۆلىتىمىزدە تۈزۈم ئارقىلىق ساقلىنىدۇ، ئادەتتە كىشىلەر ئۇنىڭدىن ھالقىپ كېتەلمەيدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ ھوقۇق قۇرۇلمىسى ئۆزگىرىش ئىچىدە تۇرۇۋاتىدۇ، ھوقۇق ئاساسىي جەھەتتىن سىياسىي ھاكىمىيەت تەشكىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. پەن قاتلىمى تۈزۈمىنىڭ تەرەققىي قىلمىغانلىقى، ھوقۇق يۈرگۈزۈشكە قارىتا ئۇنۇملۇك نازارەتچىلىكنىڭ يېتەرسىز بولۇشى، ھوقۇقنى دائىم بىر خىل ئالاھىدە ھەممىگە قادىر بايلىققا ئايلاندۇرۇپ، ئىجتىمائىي قاتلامدا ئالاھىدە ئىمتىيازلىق ئورۇنغا ئايلاندۇرۇپ قويغان.

ئابرۇي بىر ئادەمنىڭ يوشۇرۇن ئىجتىمائىي تەسىرىدىن دېرەك بېرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك دائىم قاتلامغا ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىدۇ. بىراق، قاتتىقراق ئېيتقاندا، ئابرۇي ئۆلچىمى يەككە - يېگانە ئەمەس، ئۇ ماۋارىپ سەۋىيىسى، كىرىم، ھوقۇق قاتارلىق ئامىللارنىڭ يىغىندىسى، باشقا نۇرغۇن ئامىللارنىڭ رېفراكسىيىسى ۋە ئىنكاسى.

يۇقىرىدىكى ئالتە خىل ئۆلچەم ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولىدۇ. نۇرغۇن تەجرىبە ۋە تەتقىقاتلار ئىسپاتلىدىكى، بۇ ئۆلچەملەر ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى كۈچلۈك باغلىنىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت.

3. ئىجتىمائىي تەبىقە تۈرلىرى

تەبىقە ئادەتتە ئۇچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى تۈرى، ئوخشاش بىر سىنىپنىڭ ئىچىدە مال - مۈلۈك ئەھۋالى، ئىجتىمائىي ئورنى، تىرىكچىلىك قىلىش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنىڭ ئوخ-

شىناسلىقى تۆپەيلىدىن ئايرىلغان ئىجتىمائىي گۇرۇھلار، مەسىلەن، ئېلىمىزدىكى ئىشچىلار سىنىپى ۋە دېھقانلار سىنىپىنى ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە تەبىقىگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، قۇلدارلار سىنىپىي ئىچىدىكى ئاقسۆڭەك قۇلدارلار بىلەن سودا ـ سانائەت قۇلدارلىرى، بۇرژۇئازىيە سىنىپى ئىچىدىكى سانائەت كاپىتالىستلىرى، سودا كاپىتالىستلىرى، پۈل مۇئامىلە كاپىتالىستلىرى. ئىككىنچى تۈرىدە ئوخشاش بولمىغان سىنىپلار ئىچىدىكى مەلۇم بىر خىل ئورتاق پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاشۇ بىر قىسىم ئەزالار. مەسىلەن، ھەرقايسى سىنىپلار ئىچىدىكى زىيالىيلار. ئۇچىنچى تۈرى، ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارنىڭ ئەزالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ كىشىلەر گەرچە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇناسىۋەت جەھەتتە ئوخشاش بولمىسىمۇ، بىراق باشقا مەلۇم بىر ئىجتىمائىي ئۆلچەم بويىچە قارىغاندا، ئوخشاش بىر دەرىجىدە تۇرغان بولۇشى، شۇنىڭ بىلەن بىر تەبىقە بولۇپ شەكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، دۆلىتىمىز ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بىرقىسمى بولغان زىيالىيلار تەبىقىسىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭ ئىچىدە پەن ـ تېخنىكا خىزمەتچىلىرى بار، مەدەنىي ـ مائارىپ، سەھىيە خىزمەتچىلىرى بار، باشقۇرغۇچى خادىملار بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەم ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەزالىرى، دېھقانلار سىنىپىنىڭ ۋەزالىرى بار، ھەم يەنە باشقا جەمئىيەت ئەزالىرىمۇ بار بولۇپ، نىسبەتەن مۇرەككەپ. بۇ خىل ھادىسە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ مۇرەككەپلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇچىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي يۆتكىلىش

1. ئىجتىمائىي يۆتكىلىش دېگەن نېمە؟

ئىجتىمائىي يۆتكىلىش دېگىنىمىز، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىجتىمائىي قاتلام قۇرۇلمىسىدىكى ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش بىر ئىجتىمائىي سىنىپ ياكى قاتلامدىن يەنە بىر سىنىپ ياكى قاتلامغا ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن، شۇنداقلا ئەينى بىر سىنىپىي قاتلامنىڭ ئىچكى قىسىمدىكى ئورۇن، كەسىپ ياكى ياشاش ماكانى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىرىش بولۇشىمۇ مۇمكىن.

مەلۇم بىر شەخس نۇقتىسىدىن قارىغاندا، شەخسنىڭ تۇرۇقاتقان كۆپ قاتلاملىق ئىجتىمائىي ئورنى شۇ شەخسنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ، شۇڭا ئىجتىمائىي يۆتكىلىش دېگىنىمىز، كەڭ مەنىدە ئېيتىلغان ئۇقۇم بولۇپ، شەخسنىڭ ئىجتىمائىي ئورۇن قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن، شەخسنىڭ كۆپ قاتلاملىق ئىجتىمائىي ئورنى ئىچىدە، ئادەتتە كەسىپىي ئورنى مەيلى جەمئىيەت ئۇچۇن ئېيتقاندا بولسۇن، ياكى شەخس ئۇچۇن ئېيتقاندا بولسۇن، ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ھېسابلىنىدۇ، يەنى كەسىپىي ئورۇن شەخسنىڭ ئورۇن قۇرۇلمىسىدا ئاساسلىق رول ئوينايدىغان ئورۇندۇر. شۇڭا، ئىجتىمائىي يۆتكىلىش دېگەندە، تار مەنىدە كۆپىنچە شەخسنىڭ كەسىپىي ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇڭاپىق بولغان ئىجتىمائىي يۆتكىلىش ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا كەم بولسا بولمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ۋە ئىختىساس ئىگىلىرى-

نىڭ يۆتكىلىشىنى، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ مۇۋاپىق تەقسىم قىلى-
نىشىنى تەلەپ قىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ھازىرقى زامان جەمئى-
يىتىدە، ئىجتىمائىي يۆتكىلىش شەخسنىڭ ئىجتىمائىي ئورۇنغا
ئېرىشىشتىكى مۇھىم ۋاستىگە ئايلانماقتا؛ ئۈچىنچىدىن، ئىج-
تىمائىي يۆتكىلىش شەخسنىڭ ئىقتىدارى ۋە نەتىجىلىرى بىلەن
ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆچەيتىدۇ، بۇ،
شەخسنىڭ يۇقىرى ئۆرلەشتىكى ئاكتىپ روھىنىڭ شەكىللىنى-
شىگە پايدىلىق بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرىدۇ؛
تۆتىنچىدىن، ئىجتىمائىي يۆتكىلىش ھەرقايسى ئىجتىمائىي گۇ-
رۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى كۈچەيتىپ، جەمئىيەت ئەزالە-
رىنىڭ نىشان جەھەتتە بىرلىككە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ،
شۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى پائال ئىلگىرى سۈرۈش
رولىنى ئويناىدۇ.

2. ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ شەكلى

ئىجتىمائىي يۆتكىلىش مۇرەككەپ ۋە كۆپ خىل بولىدۇ.
ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرىنى ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدا
تۇرۇپ كۆزەتكەندە، ئوخشاش بولمىغان تۈرلەرگە ئايرىشقا بولە-
دۇ.

1) ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ سەۋەبىگە ئاساسەن، قۇرۇلما
خاراكتېرلىك يۆتكىلىش ۋە ئەركىن يۆتكىلىش دەپ ئىككى تۈرگە
بۆلۈنىدۇ.

قۇرۇلما خاراكتېرلىك يۆتكىلىش. ئىشلەپچىقىرىش ۋە
پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئەسلىدىكى ئىجتىما-
ئىي تۈزۈلمىنىڭ ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە كىشىلەرنىڭ ئىجتىما-
ئىي ئورنىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن،
سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن يېزا ئاھالىلىرىنىڭ كۆپلەپ شەھەر-
لەرگە يۆتكىلىشى؛ ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى سەۋەبىدىن

مەلۇم رايۇندىكى ئاھالىلەرنىڭ باشقا رايونلارغا يۆتكىلىشى قاتارلىقلار. قۇرۇلما خاراكتېرلىك يۆتكىلىش تاشقى سەۋەب تەسىرىدىن بولىدۇ، ئۇ شەخسنىڭ بۇ خىل يۆتكىلىشىگە تۇتقان تۇرلۇك پوزىتسىيىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ.

ئەركىن يۆتكىلىش. شەخسنىڭ ئۆزىدىكى ئىچكى سەۋەبتىن كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي ئورنىدىكى ئۆزگىرىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، شەخسنىڭ ئۆز تىرىشچانلىقى بىلەن ياكى تاسادىپىي كەلگەن پۇرسەت بىلەن ئەسلىدىكى ئورنىدىن باشقا بىر ئورۇنغا يۆتكىلىشى.

2) ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ يۆنىلىشىگە ئاساسەن تىك يۆنىلىشلىك يۆتكىلىش ۋە گورىزونتال يۆنىلىشلىك يۆتكىلىش دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

تىك يۆنىلىشلىك يۆتكىلىش. يۇقىرى - تۆۋەن يۆتكىلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىجتىمائىي قاتلام قۇرۇلمىسىدىكى ئورنىنىڭ يۇقىرى ئۆرلىشى ياكى تۆۋەنگە چۈشۈشىنى كۆرسىتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ يۆتكىلىش يۇقىرىغا يۆتكىلىش دەپ ئاتىلىدۇ، ئەكسىچە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ يۆتكىلىش تۆۋەنگە يۆتكىلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

گورىزونتال يۆنىلىشلىك يۆتكىلىش. كىشىلەرنىڭ ئوخشاش بىر ئىجتىمائىي قاتلام ئىچىدىكى ئورنىنىڭ پارالىلىل يۆتكىلىشىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ خىل يۆتكىلىشتە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا يۇقىرى - تۆۋەنلىك ئۆزگىرىشى بولمايدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر زاۋۇت باشلىقىنىڭ تەڭ دەرىجىلىك شىركەتكە بېرىپ دىرېكتور بولۇشى، مەلۇم بىر ئىنژېنېرنىڭ ئالىي مەكتەپكە بېرىپ لېكتور بولۇشى قاتارلىقلار.

3) تاللىۋېلىنغان سىلىشتۇرۇش ئۆلچىمىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، ئىجتىمائىي يۆتكىلىش يەنە ئەۋلاد ئىچىدىكى يۆتكىلىش ۋە ئەۋلاد ئارا يۆتكىلىش دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

ئەۋلاد ئىچىدىكى يوتكىلىش. شەخسنىڭ ھاياتىدىكى بولۇپمۇ خىزمەت ھاياتىدىكى ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ شەخسنىڭ ھاياتىدىكى بىرنەچچە خىزمەت دەۋرىنى، مەسىلەن، دەسلەپكى خىزمەت دەۋرى، توي قىلغاندىن كېيىنكى خىزمەت دەۋرى، پېنسىيىگە چىقىشىنىڭ ئالدىدىكى خىزمەت دەۋرى قاتارلىقلارنى سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

ئەۋلاد ئارا يوتكىلىش. ئەۋلاد ئارا يوتكىلىش پەرزەنتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىغا نىسبەتەن ئىپتىلىغان ئۇقۇم بولۇپ، ئۇ ئىككى ئەۋلاد ئوتتۇرىسىدىكى يوتكىلىشنى يەنى پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا - ئانىسى تۇرۇۋاتقان سىنىپ ياكى تەبىقە قاتلىمىدىن باشقا سىنىپ ياكى تەبىقە قاتلىمىغا يوتكىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، جەمئىيەتتىكى سىنىپ ۋە تەبىقىلەر قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى يۈزلىنىشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئادەتتە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ سانى جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ سانىغا قارىغاندا بارغانسېرى ئېشىپ ماڭىدۇ. شۇڭا بىر ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئوخشاش بىر مەزگىل ئىچىدە ئوخشاش بولمىغان سىنىپ ۋە تەبىقە قاتلاملارغا تەۋە بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

يۇقىرىدا ئىپتىلغان تۈرلەر ئوخشىمىغان ئۆلچەملەر بويىچە ئايرىپ چىقىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزئارا بىر - بىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش مۇناسىۋىتىدە ياكى ئۆزئارا قىسمەن ماس مۇناسىۋەتتە بولۇشى مۇمكىن.

3. ئىجتىمائىي يوتكىلىشنىڭ سەۋەبى ۋە شەرتى

مەلۇم بىر كونكرېت جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي يوتكىلىشنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ تەرەپلىمە بولىدۇ. بۇ سەۋەبلەرنى تەبىئىي سەۋەب، نوپۇس ئامىلى ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبتىن ئىبارەت ئۈچ

جەھەتكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

1) تەبىئىي سەۋەب

تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى. بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان ئىجتىمائىي يۆتكىلىش، كۆپىنچە، ماكان جەھەتتىكى يۆتكىلىش بولۇپ، ئۇ نوپۇس ۋە بايلىقنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشىنى تەڭشەيدۇ. تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر، مەسىلەن، يەر تەۋرەش، يانار تاغلارنىڭ پارتلىشى، كەلكۇن، قۇرغاقچىلىق ۋە باشقا تەبىئىي ئاپەتلەر تۇپەيلىدىن مەلۇم جايدىكى نوپۇس قىسقا مۇددەت ئىچىدە باشقا جايلارغا يۆتكىلىدۇ. تەبىئىي ئېكولوگىيىنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ مەلۇم رايوندا نوپۇسنىڭ ئاستا - ئاستا يۆتكىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

2) نوپۇس ئامىلى

ئادەملەر تەبىئىي مۇھىتتا ياشايدۇ ھەمدە تەبىئىي بايلىقلارغا (جۈملىدىن يەر، ھايۋانات، ئۆسۈملۈك، كان بايلىقلىرى ۋە سۇ) غا تايىنىپ ھايات كەچۈرىدۇ. تەبىئىي بايلىقلار ئىچىدە بىرقەدەر گەۋدىلىكرەك بولغىنى يەر بايلىقى بولۇپ، ئۇ بەلگىلىك سىغدۇ-رۇش كۈچىگە ئىگە. ئەگەر نوپۇسنىڭ زىچلىقى يەر بايلىقىنىڭ سىغدۇرۇش كۈچىدىن ئېشىپ كەتسە، نوپۇسنىڭ سىرتقا قاراپ يۆتكىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. نوپۇسنىڭ زىچلىقىنى ئاساسلىق نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىشى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، لېكىن نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى بىۋاستە بايلىقنىڭ ئاز - كۆپلۈكى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەيدۇ. مەلۇم رايوندا نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ھەددىدىن ئارتۇق ئېشىپ كەتسە ياكى تۆۋەنلەپ كەتسە، نوپۇسقا نىسبەتەن بېسىم كۈچى ياكى جەلپ قىلىش كۈچى پەيدا بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن نوپۇسنىڭ يۆتكىلىشى كېلىپ چىقىدۇ.

3) ئىجتىمائىي سەۋەب

مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئەڭ تۈپكى سەۋەب — ئىجتىمائىي سەۋەبتۇر. ئىجتىمائىي سەۋەبلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: (1) ئىجتىمائىي قىممەت قارىشى، مۇئەييەن ئىجتىمائىي قىممەت قارىشى تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن نەرسىلەر. مەسىلەن، ئىجتىمائىي ئورۇن، نام - ئابرۇي، بايلىق قاتارلىقلار كىشىلەرنىڭ يۇقىرىغا قاراپ يۆتكىلىشىگە تۈرتكە بولىدۇ، كىشىلەر ئۇلارنى قوغلىشىدۇ. قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشى كىشىلەرنىڭ يۆتكىلىش يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. مەسىلەن، جۇڭگودا بىر مەزگىل «بىلىمنىڭ كېرىكى يوق»، «ئادەم قانچىكى بىلىملىك بولسا، شۇنچە ئەكسىيەتچى بولىدۇ» دەيدىغان غەيرىي ئىجتىمائىي قىممەت قارىشىنىڭ ھۆكۈم سۈرۈشى نەتىجىسىدە، كىشىلەردە زىيالىيلار قاتلىمىدىن ئۆزىنى چەتكە ئالمىدىغان يۆتكىلىش بارلىققا كەلگەنىدى. (2) ئۇرۇش، مىللىي كەمسىتىش ۋە مىللىي زۇلۇم. بۇ ئادەتتە كۆپ ئۇچرايدىغان سەۋەب. نەدە ئۇرۇش ۋە مىللىي زۇلۇم بولسا، شۇ يەردىن مۇساپىرلار كۆپ چىقىدۇ، مۇساپىرلار مەسلىسى ھازىرقى دۇنيادا چوڭ بىر ئىجتىمائىي مەسىلىگە ئايلاندى. (3) ئىجتىمائىي ئىسلاھات ۋە ئىجتىمائىي ئىنقىلاب. بۇ سەۋەب ئادەتتە، جەمئىيەتتە قۇرۇلما خاراكتېرلىك يۆتكىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىجتىمائىي ئىسلاھات نەتىجىسىدە جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ۋە كەسىپ قۇرۇلمىسى تەڭشىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مۇقەررەر ھالدا كىشىلەرنىڭ ماكان ۋە كەسىپ قاتلىمىي جەھەتتىكى يۆتكىلىشى كېلىپ چىقىدۇ. جۇڭگودا 1979 - يىلىدىن بۇيان يۇز بەرگەن ئىجتىمائىي يۆتكىلىشلەر بۇنىڭ دەلىلى. ئىنقىلاب جەمئىيەتنىڭ سىنىپىي مۇناسىۋىتىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىدۇ، ئىنقىلاب جەريانىدا ۋە ئىنقىلابتىن كېيىن سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر زور دەرىجىدە تەڭشىلىدۇ، تەڭ-

شەش جەريانىدا، مۇقەررەر ھالدا سىنىپ ئەزالىرىنىڭ يۇقىرىغا ياكى تۆۋەنگە قاراپ يۆتكىلىشى كېلىپ چىقىدۇ. (4) پەن - تېخنىكا ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ تۈپ سەۋەبى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان سەۋەبلەرنى، ئەمەلىيەتتە، مۇشۇ سەۋەب كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئالدىنقى سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىجتىمائىي يۆتكىلىشلەر ئايرىم، قىسمەن ۋە ۋاقىتلىق بولىدۇ. ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىياتى بولمىسا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان سەۋەبلەرمۇ بولمايدۇ. تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ مەنبەسى — ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىياتى.

ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ ئىشقا ئېشىشىدا ھازىرلىنىشقا تېگىشلىك شەرتلەرمۇ كۆپ تەرەپلىمە بولىدۇ. بۇنى ئىجتىمائىي شەرت ۋە شەخسىي شەرت دەپ ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

1) ئىجتىمائىي شەرت دېگەندە، ئاساسلىق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تۈزۈمى، ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى ۋە مەدەنىيەت - قىممەت قارىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تۈزۈمى كىشىلەرنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش شەكلىنى بەلگىلەيدۇ. ئېلىمىزنىڭ بۇرۇنقى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تۈزۈمىدە كىشىلەرنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئەركىنلىكىنى بوغۇپ قويغانىدى، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان ئەھۋالدا زور ئۆزگىرىش بولدى.

ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىدىكى باراۋەرلىك ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىنىڭ بولۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. باراۋەرلىك ئاساسىدىكى ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش - ئاشۇرالماسلىق ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بۇرۇن يېزىلاردىكى ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ نىسبىتى شەھەرلەردىكىدىن كۆپ تۇرۇپ ئىدى،

بۇنىڭ سەۋەبى ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. شۇڭا شۇنچە كۆپ ئېشىنچە ئەمگەك كۈچى بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ يېڭى كەسىپي ئورۇنغا ئىگە بولۇش ئىستىكى شۇنچە كۈچلۈك بولسىمۇ، لېكىن ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى بولمىغاچقا، يېزىلاردا قاپسىلىپ تۇرىۋەرگەنىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىقتىسادنىڭ ئۈچقانداق تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىمۇ كۆپەيدى، يېزىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ياكى يېزىلار بىلەن شەھەرلەر ئارىسىدىكى ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ يۆتكىلىشىمۇ كۆپەيدى.

مەدەنىيەت قىممەت قارىشىدا ئىجتىمائىي يۆتكىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغىنى كەسىپ، نام - ئابرۇي قارىشى بىلەن ئىجتىمائىي يۆتكىلىش قارىشىدۇر. كەسىپ، نام - ئابرۇي قارىشى كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى تۇرلۇك كەسىپلەرگە بولغان سۇبيېكتىپ باھاسىنى كۆپەيتىدۇ. بۇ باھاغا ئاساسەن ھەرقايسى كەسىپلەر يۇقىرى - تۆۋەنلىك تەرتىپى بويىچە رەتكە تۇرغۇزۇلىدۇ. كەسىپ، نام - ئابرۇينىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى كىشىلەرنى جەلىپ قىلىش كۈچىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى بەلگىلەيدۇ. كەسىپ نام - ئابرۇي قارىشى كەسىپنىڭ مۇھىت شارائىتى، كەسىپنىڭ فۇنكسىيىلىك رولى، كەسىپتىكى ماۋاش، پاراۋانلىق ئەھۋالى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسى قاتارلىق كۆپ خىل ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، دېھقانچىلىققا ئەھمىيەت بېرىپ، سودا - سېتىققا سەل قاراشتەك ئەنئەنىۋى ئىدىيە ئۇزۇن دەۋرلەرگىچە كىشىلەرنىڭ كەسىپ تاللاش ئېڭىغا تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى. ئىجتىمائىي يۆتكىلىش قارىشى كىشىلەرنىڭ ماكان جەھەتتىكى يۆتكىلىش ۋە ئىجتىمائىي ئورۇننىڭ ئۆزگىرىشىگە تۇتقان ئاساسىي پوزىتسىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي يۆتكىلىش قارىشى ئىجتىمائىي تۇرمۇش مۇھىتى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە كۆچلۈك ئۇچرايدۇ. ئەنئەنىۋى يېزا ئىگە-

لىك جەمئىيىتىدە، كىشىلەر «ئۆز يۇرتىدىن مېھرىنى ئۈزەل-مەي»، ياقا يۇرتلارغا كۆچۈشنى خالىمايدۇ. شۇڭا بۇ خەل جەمىيەتتە ئىجتىمائىي يۆتكىلىش چاستوتىسى تۆۋەن بولىدۇ. شەخسنىڭ ئىجتىمائىي يۆتكىلىشىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان ئاساسلىق ئامىل — شەخسنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە ئىقتىدارى. مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى، ئىقتىدارلىق كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسى كەڭ، سىرتقى ئۇچۇرلارنى قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى كۆپ بولغاچقا، ئۇلار ئىجتىمائىي مۇھىتقا بولغان ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، تەۋەككۈل قىلىش روھىغا باي بولىدۇ، شۇڭا ئىجتىمائىي يۆتكىلىش ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ھايات پائالىيىتىنىڭ مەزمۇنى بولۇپ قالىدۇ.

2) شەخسىي شەرت ئەسلىدە بار بولغان شەرت ۋە ئۆزى ئېرىشكەن شەرت دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئەسلىدە بار بولغان شەرت، ئادەم تۇغۇلغاندىلا بار بولغان شەرت ياكى تەبىئىي ھازىرلىغان شەرتلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، يۇرتى، ئائىلە كېلىپ چىقىشى، تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى، جىنسىي، ئىرقى، مىللىتى، يېشى، خاراكتېرى، چىراي شەكلى قاتارلىقلار. ئۆزى ئېرىشكەن شەرت، شەخسنىڭ ئۆز ھەرىكىتى ياكى تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ئېرىشكەن شەرتلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، تېخنىكىسى، بىلىمى، نەتىجىسى، خىزمەت كەچۈرمىشلىرى قاتارلىقلار.

ئەنئەنىۋى جەمئىيەتتە، مەلۇم بىر ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئېرىشىشتە، كۆپىنچە ئەسلىي ئۆزىدە تەبىئىي بار بولغان شەرت ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. ئەمما، ھازىرقى جەمئىيەتتە كىشىلەر ئومۇمەن ئۆزى ئېرىشكەن شەرتكە تايىنىپ مەلۇم ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولىدۇ.

4. جۇڭگونىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي يۆتكىلىشىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ساقلانغان مەسىلىلەر

ئىجتىمائىي يۆتكىلىش ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي يۆتكىلىشىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1) ئىجتىمائىي يۆتكىلىش خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىدى. دۆلەت بىر تەرەپ-تىن، شەخسنىڭ ئەركىن يۆتكىلىشىنى، بولۇپمۇ يېزىلاردىن شەھەرلەرگە كۆچۈشنى چەكلىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىقتىسا-دىي تەرەققىيات ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغا ماسلاشتۇرۇپ، تۇركۇم - تۇركۇملەپ كوللېكتىپ خاراكتېرلىك كەسىپىي يۆتكىلىش ۋە رايون بويىچە يۆتكىلىشنى تەشكىللىدى. ئىسلاھات يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، دۆلەت زور كۆلەملىك كول-لېكتىپ يۆتكىلىشنى توختاتتى، لېكىن ئىجتىمائىي يۆتكىلىش-نىڭ ئومۇمىي كۆلىمى يەنىلا پىلانىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، ئالىي مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلار-نىڭ سانى، يېزا نوپۇسىدىن شەھەر نوپۇسىغا ئۆزگەرتىلىدىغان ئاھالىلەرنىڭ سانى قاتارلىقلارغا نىسبەتەن دۆلەت ئېنىق بەلگىلە-مە چىقىرىدۇ.

2) ئىجتىمائىي يۆتكىلىش سىياسىي ئامىلنىڭ تەسىرىگە بەكرەك ئۇچرىدى... مەسىلەن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەز-گىلىدىكى كادىرلارنىڭ تۆۋەنگە چۈشۈشى ۋە زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشىنى سىياسىي ئامىل كەلتۈرۈپ چىقارغان. تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدىن كېيىن سىياسىي ئامىلنىڭ ئىجتىمائىي يۆتكىلىشكە بولغان چەكلىمىسى مەلۇم دەرىجىدە ئازايتىلغان بول-سىمۇ، لېكىن يەنىلا زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتمەكتە.

3) يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى سەۋەب ئېلىمىزدىكى ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ دولقۇنسىمان تەكرارلىنىش ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلىدى. ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ ھالىتى ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆزگىرىدۇ.

4) ئىجتىمائىي يۆتكىلىشتە تۇزۇم خاراكتېرلىك چەكلىمە قاتتىق. نوپۇس تۇزۇمى ۋە كادىرلار تۇزۇمى ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنى چەكلەپ تۇرغاچقا، شەخسنىڭ ئەركىن يۆتكىلىشى بىر قەدەر قىيىن.

ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئېلىمىزدە ئىجتىمائىي يۆتكىلىش جانلاندى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بەزى مەسىلىلەرمۇ بارغانسىرى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىشكە باشلىدى. بۇ مەسىلىلەر ئاساسلىق تۆۋەندىكى تۆت جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

1) ئومۇمىي جەھەتتىكى يۆتكىلىشنىڭ كۆلىمى چوڭ ئەمەس. دۆلەت ئىچىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ كۆچۈش نىسبىتى ئادەتتە 10% تىن يۇقىرى بولىدۇ. ئامېرىكىنىڭ 25%، ئەمما ئېلىمىزنىڭ 1987 - يىلىدىكى كۆچۈش نىسبىتى ئاران 3.4%.

2) نوپۇس تۇزۇمى ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىنى توسۇپ كەلدى. نوپۇس تۇزۇمى يېزىلار بىلەن شەھەرلەر، چوڭ شەھەرلەر بىلەن كىچىك شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆتكىلى بولمايدىغان چوڭقۇر ھاڭ ھاسىل قىلغان بولۇپ، ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنى توسۇپ قويدى ياكى غەيرىي نورمال ئىجتىمائىي يۆتكىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەنى چوڭ شەھەرلەردە نوپۇسقا ئورۇنلىشىش ئىنتايىن تەس بولغاچقا، كىشىلەر چوڭ شەھەرلەردىن يۆتكىلىپ چىقىپ كېتىشنى خالىمايدۇ، نەتىجىدە رېئاللىقتىكى ئىجتىمائىي يۆتكىلىش — يېزىلاردىن شەھەرلەرگە، كىچىك شەھەرلەردىن چوڭ شەھەرلەرگە يۆتكىلىشتىن ئىبارەت

تاق يۆنىلىشلىك يۆتكىلىش بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن چوڭ شەھەرلەرنىڭ نوپۇس بېسىمى ئېشىپ كېتىپ، نۇرغۇن مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

3) كادىرلار تۈزۈمىدە نۆقسان مەۋجۇت بولغاچقا، كادىرلار قوشۇنىدا بەزى ناتوغرا ئىستىللار پەيدا بولدى. بۇنىڭ ئىپادىلىرى: كادىرلارنىڭ گورىزونتال يۆنىلىشلىك يۆتكىلىشى يوق دېيەرلىك بولۇپ، ئاساسلا تار مەھەللەۋازلىق ۋە تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى توري شەكىللەندۈردى؛ كادىرلار ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندا، يۇقىرىغا ئۆرلەشلا بولۇپ، تۆۋەنگە چۈشۈش بولمىغاچقا، قوش يۆنىلىشلىك يۆتكىلىش ئاز بولدى، بۇنىڭ بىلەن كادىرلار ھەددىدىن ئارتۇق كۆپ بولۇش، ئورگانلار كېلەڭسىز بولۇش ئەھۋالى ۋە بيۇروكراتلىق پەيدا بولدى.

4) شەھەرلەردە كەسىپ بىلەن پاراۋانلىق بىر گەۋدىلەشتۈرۈلگەن ئەنئەنىۋى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تۈزۈمى ۋە مۇقىم ئىشچى شەكىلدىكى ئىشچى ئىشلىتىش تۈزۈمى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىدارىلەر ئارا يۆتكىلىشىنى بوغۇپ قويدى.

ئىجتىمائىي يۆتكىلىش جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم شەرتى. نۆۋەتتە ئېلىمىزدە ئىجتىمائىي يۆتكىلىش تېخى دېگەندەك جانلىق ئەمەس. بىز ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تىرىشىپ زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەڭشەپ، ئىجتىمائىي يۆتكىلىشكە تېخىمۇ كۆپ پۇرسەت يارىتىپ بېرىشىمىز كېرەك.

بەشىنچى باب

ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ۋە خاسلىقى

بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇش سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان جەمئىيەت داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىش ئۈچۈن ئالدىنقى بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ سەپتىن چېكىنىشى ۋە ئۆلۈشى نەتىجىسىدە بوش قالغان ئورۇنلارنى ئۈزلۈكسىز تۇرىدە يېڭى بىر ئەۋلاد كىشىلەر بىلەن تولدۇرۇپ تۇرمىسا بولمايدۇ. دېمەك، جەمئىيەتتىكى يېڭى بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ئىچىدە بىر شەخس بولۇش سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان ئادەم قانداق قىلىپ جەمئىيەت ئەزالىرى سالاھىيىتىگە ئېرىشىپ، تەدرىجىي ھالدا ئالدىنقى ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇشتا شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى دېگەن مەسىلە كېلىپ چىقىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇ مەسىلىنىڭ بىرقانچە تەرەپلىرىنى تەھلىل قىلىپ ئۆتىمىز.

1. پاراگراف ئادەمنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى

1. ئادەم ۋە ئادەم بىلەن جەمئىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى

ئادەم دېگەن نېمە؟ بۇ مەسىلە ئۇستىدە قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە پەيلاسوپلار، ئىجتىمائىي مۇتەپەككۇرلەر ئارىسىدا تۇرلۈك چۈشەنچىلەر مەۋجۇت. ماركس مۇنداق دەپ ئېيتىدۇ: «ئادەمنىڭ ماھىيىتى ھەرگىز يەككە ئادەمدە ئەزەلدىن بار بولغان

ئابستراكتنى نەرسە بولماستىن، بەلكى ئۇ رېئاللىقتىكى بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىدۇر.»[1] ماركسنىڭ بۇ يەكۈنى ئادەمنىڭ ماھىيىتى بىلەن جەمئىيەتنىڭ ماھىيىتىنى پەلسەپە جەھەتتە چۈشىنىشىمىزدىكى تۈپكى يېتەكچى ئىدىيە بولۇپ قالماستىن، بەلكى جەمئىيەتشۇناسلىقتا ئادەمنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى تەھلىل قىلىشىمىزدىمۇ تۈپكى يېتەكچى ئىدىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىز بۇ مەسىلىنى تەھلىل قىلغان چاغدا، ئۇنى تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپ بويىچە چۈشىنىشىمىز كېرەك.

بىرىنچى، ئادەم جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى، جەمئىيەتتىكى ئوبيېكت. (1) ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ئېلىپ ئېيتساق، «ئەمگەك — ئادەمنى ياراتقان» ئادەم پەقەت ئىجتىمائىي ئەمگەك ئاساسىدىلا ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئادەمگە ئايلىنالىغان. ھايۋانات دۇنياسىدىن پەرقلىنىدىغان ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئىنسانلار جەمئىيىتى ئۇزلۇكسىز ھالدا ئۆزىنىڭ يېڭى بىر ئەۋلاد كىشىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ ۋە تەربىيىلەپ ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى داۋاملاشتۇرغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرغان. شۇڭا ئادەمنى جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى، جەمئىيەتتىكى ئوبيېكت دەيمىز. (2) يەككە ئادەمنىڭ تەرەققىياتىدىن ئېلىپ ئېيتساق، ئىنسانلار ئىچىدىكى ھەربىر يەككە ئادەم دۇنياغا تۆرەلگەن ھامان ئۇ ئالدىن تەييارلانغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە شۇنداقلا ئىجتىمائىي مەدەنىيەتكە دۇچ كېلىدۇ. مانا بۇ جەمئىيەتنىڭ ھەربىر يەككە ئەزاسىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن تەييارلاپ بەرگەن تارىخىي شەرت ـ شارائىتتۇر. جەمئىيەتنىڭ ھەربىر يەككە ئەزاسى بۇ تارىخىي شەرت ـ شارائىتقا

---

① «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 1 ـ توم، 18 ـ بەت.

بويسۇنۇشقىلا بولىدۇ. ئۇنى ئۆزى ئەركىن تاللىۋېلىشقا بولمايدۇ. ئۇلار مۇشۇ خىل رېئال تارىخىي شارائىت ئاستىدىكى ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە بويسۇنۇشىلا كېرەككى، ھەرگىز ئۆزىنىڭ سۇبيېكتىپ ئىرادىسى بويىچە ئۇنى ئۆزگەرتىشكە ياكى ئۇنىڭدىن ھالقىپ كېتىشكە بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئادەم جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى بولۇش سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ ئارزۇسى، ھېسسىياتى، ئادىتى، ئىرادىسى، مىجەزى ۋە خاراكتېرى قاتارلىق ئىجتىمائىي پسىخولوگىيە ئامىللىرىمۇ تارىخنىڭ ئۇلارغا تەييارلاپ بەرگەن ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ئىجتىمائىي شەرت ـ شارائىتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي قالمايدۇ. ئۇلارغا دەۋرنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ. دەل مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، يەنى ئەڭ تۆپكى مەنىدىن ئېيتىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ھادىسىلەر بەلگىلىك ئاڭغا ۋە مەقسەتكە ئىگە كىشىلەرنىڭ قاتنىشىشىدىن پەيدا بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا تەبىئىي ھادىسىلەرگە ئوخشاشلا قانۇنىيەتلىك بولىدۇ. ئىجتىمائىي تۈرمۇشمۇ ئاخىرقى ھېسابتا تەبىئىي بىر تارىخىي جەريان بولۇپ قالىدۇ. ئادەم جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى، جەمئىيەتتىكى ئوبيېكت ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، ئادەم جەمئىيەتنى يارىتىۋچى، جەمئىيەتتىكى سۇبيېكت. بۇنى چۈشىنىش قىيىن ئەمەس. ئالدىنقى مەزمۇندا بىز ماركسنىڭ «جەمئىيەت—مەيلى شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسىنىڭ مەھسۇلى» دېگەن سۆزىنى بايان قىلىپ ئۆتكەن. ماركسنىڭ بۇ سۆزى دەل مۇشۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. (1) جەمئىيەتنىڭ ھاسىل بولۇشىدىن ئېيتقاندا، كىشىلەر ئۇنى مەيلى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى، ئۇستقۇرۇلما دەپ ئۇچ سىستېمىغا ئاجراتسۇن، ياكى ئۇنى جۇغراپىيىلىك مۇھىت، نوپۇس، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇ-

لى ۋە مەدەنىيەت دەپ تۆت سىستېما ياكى ئادەم، مۇناسىۋەت، مەدەنىيەت دەپ ئۇچ ئاساسلىغا ئاجراتسۇن، شۇنداقلا بىزنىڭ تەبىئىي مۇھىت، نوپۇس، مەدەنىيەت دەپ ئۇچ ئاساسىي ئاساسلىغا ئاجرىتىشىمىزدا بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئادەمدىن ئىبارەت بۇ تۈپكى ئاساسىي ئامىل ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئادەم ۋە ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىدىن ئايرىلغان ھەرقانداق ئىجتىمائىي سىستېما ۋە ئامىل ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا بىز جەمئىيەت ئادەمدىن تەشكىل تاپقان، ئۇ ئادەملەر تەرىپىدىن يارىتىلغان بولىدۇ دەيمىز. (2) جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن قارىغاندا، ئادەم جەمئىيەتتىكى ئەڭ جانلىق، ئاكتىپ پائالىيەتچان ئامىل. ھەرقانداق بىر ئىجتىمائىي ھادىسىنى كۆزەتكەن ۋە تەتقىق قىلغان چاغدا ئادەملەرنىڭ ئىدېئولوگىيىسى بىلەن ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ شۇ ھادىسىگە بولغان تەسىرىنى تەتقىق قىلماي بولمايدۇ. ئادەملەرنىڭ ھېس ـ تۇيغۇسى، ئىرادىسى، مىجەزى، خاراكتېرى قاتارلىق بىر قىسىم سۇبېيكتىپ ۋە پسىخولوگىيە ئامىللىرىنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى تەتقىق قىلماي بولمايدۇ.

كونىلارنىڭ «ئادەم ئادەم بىلەن ياشايدۇ» دېگەن سۆزىمۇ ئىنسانلارنىڭ توپلىشىپ ياشايدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ئەلۋەتتە. ئىجتىمائىيلاشقان تۈرمۇشنى ئۆتكۈزۈش ئىنسانلارغا خاس بىر خىل ئۆزگىچە ھادىسە. ھايۋانلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشى بىلەن ئىنسانلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشى ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. ھايۋانلارنىڭ توپلىشىپ ياشىشى بىر خىل ئىرسىيەتكە ياتىدىغان بىئولوگىيىلىك ھادىسە بولۇپ، ئۇ تەبىئىي ئىقتىدارىدىن بولىدۇ. شۇڭا ھايۋاناتلار دۇنياسىدا سۇبېيكت ۋە ئوبېيكت مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس. لېكىن، ئادەملەرنىڭ توپلىشىپ ياشىشى بولسا، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئاساسىدىكى پائالىيەتچانلىقتىن كېلىپ چىقىدۇ. بۇ توغما ئىقتىدار ئەمەس، بەلكى كېيىن يېتىلدۇرۇل-

گەن ئىجتىمائىي ھەرىكەتتۇر. ئادەملەر توپلىشىپ ياشاش تۇرمۇ-شىنى ياراتقان چاغدا تەبىئەت دۇنياسىغا جەڭ ئېلان قىلىپ ئۇنى ئۆزگەرتىدۇ ۋە ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ. دې-مەك، ئادەم ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ سۇبيېكتى بولۇش سۈپىتى بىلەن تەبىئەت دۇنياسىغا ھوكۈمرانلىق قىلىدۇ. ئىجتىمائىي تۇرمۇش سۇبيېكتىنىڭ بۇ خىل پائالىيەتچان رولىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشىنى ئىل-مىي ھالدا شەرھىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ.

ماركس «ئادەم مۇھىتنى يارىتىدۇ. مۇھىت ئادەمنى يارىتە-دۇ»[1] دەپ ئېيتىدۇ. جەمئىيەتتىكى سۇبيېكت بىلەن ئوبيېكتتىن ئىبارەت بۇ خىل زىددىيەتنىڭ بىرلىكى ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئەزەلدىن مەۋجۇت بولغان ئورنىدۇر. ئادەمنىڭ ئە-جادىي خاراكتېرىدىكى ئىجتىمائىي تارىخىي پائالىيىتى ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بە-رىش، جەمئىيەتتىكى سۇبيېكت بىلەن ئوبيېكتنىڭ دىئالېكتىكە-لىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى ئىگىلەش ئىلمىي جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئەڭ نۇقتىلىق تەتقىقات تېمىسى ھېسابلىنىدۇ.

2. ئادەمنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ۋە ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى

ئادەمنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى يەنى ئۇنىڭ تەبىئىي خۇ-سۇسىيىتى ۋە ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتىنى ئىبارەت ئىككى جە-ھەتتىمۇ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

1) ئادەمنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى

ئادەم تەبىئەت دۇنياسىدىكى بىر مەۋجۇدات بولۇش سۈپىتى

---

① «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 1 ـ توم 43 ـ بەت.

بىلەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر ئەزاسى. ئادەمدىمۇ باشقا ھايۋانلا-
رنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان تەبىئىي توغما قابىلىيەت بولـ-
ـدۇ. بۇ خىل تەبىئىي قابىلىيەت ئادەم ئورگانىزمىنىڭ ئىقتىدارى
بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، ئاچلىق - توقلۇق، ئۇسسۇز-
لۇق، شەرتلىك رېفلېكس، ئەر - ئاياللىق ئارزۇ - تەلىپى
قاتارلىقلار ئادەمنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى، ئادەمنىڭ بىئولو-
گىيىلىك ئورگانىزمىدىكى ئىقتىدارىدا كۆرۈلىدىغان تەبىئىي خا-
ئىش بولۇپ، ئۇمۇ بىئولوگىيىلىك ئورگانىزملاردا بولىدىغان
ئومۇمىي قانۇنىيەتلەرگە بويسۇنىدۇ. ئەمما، ئادەم بىلەن ئادەتتە-
كى ھايۋانلارنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيەتلىرىنى نوقۇل بىئولوگىيە-
لىك كۆزقاراش بويىچىلا ئوخشاش تەھلىل قىلىشقا بولمايدۇ.
ئادەمنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئادەتتىكى ھايۋانلارنىڭ تەبىئىي
خۇسۇسىيىتىدىن ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۈستۈن تۇرىدۇ. چۈنكى
(1) ئادەمنىڭ ھاياتلىقنى داۋام ئەتتۈرۈشى، تۇرمۇش ۋاستىلە-
رىغا ئىگە بولۇش ئۇسۇلى ھايۋانلارنىڭ ئۇسۇلى بىلەن پرىنسىپ
جەھەتتىن ئوخشىمايدۇ. ھايۋانلار پەقەت ئۆز ئورگانىزم ئىقتىدا-
رىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، تەبىئىي قابىلىيىتىگە تايىنىپ تەبـ-
ـىئەت دۇنياسىدىن تەييار ئوزۇقلۇق ئىزدەيدۇ. ئۇلارنىڭ پائالىيـ-
ـتى نوقۇل ھالدىكى ئورگانىزم رول پائالىيىتىدىن ئىبارەت.
ئادەم بولسا، ئۆز ئورگانىزمىنىڭ رولىدىن تولۇق پايدىلىنىپ ۋە
تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بىلىم ئۆگىنىش، تېخنىكا ئىگىلەش، ئەمـ-
ـگەك قوراللىرىنى ياساش ۋە ئىشلىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولىدۇ.
شۇنداقلا ئۆزىگە خاس بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەك ئۇسۇلى
ئارقىلىق ئۆز ھاياتلىقىغا كېرەك بولغان ماددىي نېمەتلەرنى ئالـ-
ـىدۇ. (2) ھايۋانلارنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئىرسىيەت تەرىپـ-
ـىدىن بەلگىلەنگەن مۇقىم ھەرىكەت فورمىسىغا ئىگە. ئادەملەرنىڭ
ھەرىكەت فورمىسى ئاساسەن كېيىن پەيدا بولغان بولۇپ، ئىجتـ-
ـمائىي شارائىت ئىچىدىكى ئىجتىمائىي تەربىيە كۈچىدىن شەكىلـ-

لىنىدۇ. (3) ئادەمنىڭ تەبىئي خۇسۇسىيىتى ئىدراكنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. ھايۋانلارنىڭ تەبىئي خۇسۇسىيىتى پۈتۈنلەي تەبىئي قابىلىيەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۇچرايدۇ. ئادەم ئەقىل - ئىدراك ئارقىلىق ئۆز ئورگانىزمىنىڭ تەبىئي ئېھتىياجىنى مۇئەييەن ئىجتىمائي قائىدە يول قويغان دائىرە ئىچىدىلا قانائەتلەندۈرىدۇ ۋە چەكلەيدۇ. ھايۋانلار مۇنداق ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى پۈتۈنلەي ئەسلىدىكى ھايۋان تەبىئىتى بويىچە بولىدۇ.

2) ئادەمنىڭ ئىجتىمائي خۇسۇسىيىتى

ئادەم ئىجتىمائي مەخلۇق، ئىجتىمائي خۇسۇسىيەت ئادەم بىلەن ھايۋان ئوتتۇرىسىدىكى تۈپكى پەرق. ئادەمنىڭ ئىجتىمائي خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ ئادەملىكىنى مۇجەسسەملەشتۈرىدىغان تۈپكى سۈپەتتۇر. ئادەمنىڭ ئىجتىمائي خۇسۇسىيىتىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەرگە يىغىنچاقلىغىلى بولىدۇ.

(1) ئادەم ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياسىيالايدۇ ۋە ئىشلىتەلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ. ئەمگەك — ئادەمنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئەمەلي پائالىيىتى شۇنداقلا ئەڭ ئاساسي ئىجتىمائي خۇسۇسىيىتى.

(2) ئادەمنىڭ پائالىيىتى، مەيلى تەبىئەت دۇنياسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش پائالىيىتى بولسۇن، مەيلى باشقىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى پىلانلىق، مەقسەتلىك ھالدىكى ئوپچى پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ. ئوپچى پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ئىنسانغا خاس بىر خىل ئىجتىمائي خۇسۇسىيەت. بۇ خىل ئوپچى پائالىيەت ئاساسىدىلا ئىنسانلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ.

(3) ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائي تۈرمۇشى قائىدىلاشقان ئىجتىمائي فورمىدۇر. بۇ خىل قائىدىلاشقان ئىجتىمائي فورما ئىنسانلارنىڭ ئۆزۈن مۇددەتلىك ئىجتىمائي تۈرمۇشىدا تەدرىجي

شەكىللەنگەن ۋە توپلانغان بولۇپ، جەمئىيەت تەرىپىدىن بىرەك ئېتىراپ قىلىنغان ھەممە رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك قائىدىلەر-دۇر. جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ئەزاسى جەمئىيەتكە كىرىشتىن ئىلگىرىلا جەمئىيەت ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر يۈرۈش ئۇنۇملۇك ھەرىكەت فورمىسى تەييارلاپ بەرگەن بولىدۇ. ئۇ چوقۇم مۇشۇ ئىجتىمائىي ھەرىكەت فورمىسىغا ئۇيغۇنلىشىشى كېرەك. ئىجتىمائىي ھەرىكەت فورمىسى ئادەمنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى بولۇپ، ئادەم ئىجتىمائىي ھەرىكەت فورمىسى ئىچىدىلا ياشايدۇ. ئۇنىڭدىن ھالقىپ كېتەلمەيدۇ.

(4) ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى يەنە ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي سالاھىيىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئادەم مۇئەييەن خاراكتېرگە، ئائىغا ھېسسىيات پوزىتسىيىگە ۋە مۇئەييەن قىممەت كۆزقارىشىغا ئىگە شەخس بولۇپ، ئۇ جەمئىيەتتە مۇئەييەن ئىجتىمائىي رول ۋە ئورۇن ئالغان بولىدۇ. ئادەمنىڭ بۇ خىل سالاھىيىتى ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدىكى ئىجتىمائىي شەكىل ھېسابلىنىدۇ. بىر ئادەمنىڭ خاراكتېرى، ئورنى ۋە رولى باشقىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئىچىدە شەكىللىنىدۇ ۋە ئىپادىلىنىدۇ. جەمئىيەت بولمىسا ئادەم بولمايدۇ، ئادەم جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى بولۇش سۈپىتى بىلەن جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنى ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدىكى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئادەمنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. جەمئىيەتكە نىسبەتەن يەككە ئادەم مۇستەقىل فۇنكسىيىلىك بىرلىك ئەمەس، بەلكى بۇ جەمئىيەتنىڭ بىر ھۈجەيرىسى. خۇددى ماشىنىنىڭ بىر تال ۋىنتىسىغا ئوخشاش جەمئىيەتتىن ئايرىلسا مۇستەقىل بىر خىزمەتنى ئۆتەلمەيدۇ. شۇڭا ئادەمنىڭ رولى ۋە قىممىتىگە باھا بەرگەندە، ئوبيېكتىپ پاكىتقا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىلمىي پوزىتسىيىدە بولۇشىمىز كېرەك.

ماركسىزمچە جەمئىيەتشۇناسلىق كۆزقارىشى بويىچە، ئادەم-

ىنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى بىلەن ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى تاما-
مەن بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئىككى خىل نەرسە
ئەمەس، بەلكى بۇ ئىككىسى ھەم پەرقلىق، ھەم باغلىنىشلىق
بولىدۇ. بىر - بىرىنى شەرت قىلىپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتە-
دۇ. ئادەم ھەم تەبىئىي خۇسۇسىيەت، ھەم ئىجتىمائىي خۇسۇسى-
يەتتىن ئىبارەت دىئالېكتىكىلىق بىرلىك ئىچىدە مەۋجۇت
بولىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى

1. ئىجتىمائىيلىشىش چۈشەنچىسى

ئىجتىمائىيلىشىش دېگىنىمىز، جەمئىيەتنىڭ تەبىئىي بىر
ئادەمنى مۇئەييەن بىر خىل ئىجتىمائىي مەدەنىيەتكە ئۇيغۇنلىشا-
لايدىغان، ئىجتىمائىي تۈرمۇشقا قاتنىشىپ بەلگىلىك رول -
ھەرىكىتىنى ئادا قىلالايدىغان ئىجتىمائىي ئادەمگە ئايلاندۇرۇش
جەريانىنى كۆرسىتىدۇ شۇنداقلا تەبىئىي بىر ئادەمنىڭ مۇئەييەن
ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە باشقىلار بىلەن ئۆچرىشىش ۋە ئالاقە
قىلىش داۋامىدا تەدرىجىي ئۆزى ئۆزىنى تونۇپ يېتىپ ۋە ئىجتىما-
ئىي مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىپ جەمئىيەت ئەزاسى بولۇش سالاھە-
يىتىنى قولغا كەلتۈرۈش جەريانىدۇر. قىسقىسى ئىجتىمائىيلە-
شىش مۇئەييەن ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنى ئۆگىنىش ۋە تارقىتىش
جەريانى ھېسابلىنىدۇ.

بىز بۇ يەردە جەمئىيەتنىڭ شەخسنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش
ۋە شەخسنىڭ ئۆزى ئۆزىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشىدىن ئىبارەت
ئىككى مەسىلىگە يولۇقىمىز. ئىجتىمائىيلىشىش شەخس بىلەن
جەمئىيەتتىن ئىبارەت ئىككى كۈچ ئۆزئارا رول ئوينايدىغان جەر-
يان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى بۇ ئىككى كۈچنىڭ بىرىكە-

شى ئارقىلىق بولىدۇ. بۇنى مۇنداق ئىككى تەرەپتىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، ئادەم جەمئىيەتتىكى سۈبيېكت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزى ئۆزىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرىدۇ شۇنداقلا ئادەم جەمئىيەتتىكى ئوبيېكت بولۇش سۈپىتى بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشىغا ئۈچرايدۇ. مەيلى پىلانلىق، ئاڭلىق هالدا ئېلىپ بېرىلغان ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى بولسۇن، ياكى پىلانسىز، ئاڭسىز هالدا ئېلىپ بېرىلغان ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى بولسۇن، بۇلارنىڭ هەممىسى جەمئىيەت بىلەن شەخسنىڭ ئىنتاق رەت ئىككى تەرەپنىڭ ئۆزئارا رولىدىن بولىدۇ. ئەگەر بۇنىڭ ئىچىدىكى قايسى بىر تەرەپ كەم بولسا، ئىجتىمائىيلىشىش ژۇجۇدقا چىقمايدۇ.

ئىككىنچى، بىر ئادەم توغۇلغاندىن كېيىن مۇرەككەپ بىر ئىجتىمائىي مۇهىت ئىچىدە ياشاشقا باشلايدۇ. هەرقانداق دەۋردىكى جەمئىيەت تۈرلۈك چارە - تەدبىرلەر بىلەن ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىپ ئۇنى شۇ جەمئىيەتنىڭ تەلىپىگە ئويغۇن كېلىدىغان بىر ئەزاغا ئايلاندۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شۇ شەخسنىڭ ئۆزىمۇ هەر ۋاقىت هەر دائىم دېگۈدەك ئۆزى ياشاۋاتقان شۇ مۇهىتقا قارىتا ئۆزىگە خاس بولغان ئۇسۇلدا تۈرلۈك ئىنكاس قايتۇرۇپ ئۆزىنىڭ سۈبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى شۇ شەخس ياشاۋاتقان مۇهىتنىڭ ئۆزىگە بولغان تەسىرىگە باغلىق هەم شۇ شەخسنىڭ ئەتراپىدىكى مۇهىتقا قايتۇرغان تەسىرىنىڭ هەرىكەت ئۇسۇلىغا باغلىق بولۇپ قالىدۇ.

2. ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ زۆرۈرىيىتى

ئادەمنى نېمە ئۈچۈن ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش كېرەك؟ دېگەن بۇ مەسىلىگە كەلسەك، ئادەمنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىنى مۇنداق

ئىككى جەريانغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرى، تەبىئىي ئۆسۈش جەريانى؛ يەنە بىرى، ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى.

ھەربىر ئادەمنىڭ تۆرەلمە مەزگىللىدىن تارتىپ جەمئىيەت تۈرمۈشىغا ئارىلاشقۇچە بىر تەبىئىي ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى بولىدۇ، بىر ئادەم ھېچنېمىدىن خەۋەرسىز بولغان جانلىقلار تۈرىدىكى شەخستىن (تەبىئىي ئادەمدىن)، لاياقەتلىك جەمئىيەت ئەزاسىغا ئايلىنىشتا، ئاشۇ جەمئىيەت ئۇزۇندىن بۇيان توپلىغان بىلىم، ماھارەت ۋە قائىدىلەرنى تەدرىجىي ئۆگىنىپ، جەمئىيەتتە نورمال تۈرمۈش كەچۈرۈش سالاھىيىتىنى قولغا كەلتۈرىدۇ، بۇ ئۆزلۈكسىز ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتىنىڭ يارىتىش جەريانى بولىدۇ. بۇ ئىككى جەريان ھەرگىز بىر - بىرىدىن كەسكىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. بۇۋاق بالا تۇغۇلغاندىن كېيىنلا ئۆسۈپ يېتىلىش بىلەن بىللە ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەمما بۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشنىڭ سىجىللىقى ناھايىتى ئاجىز، ئاستا بولىدۇ. بۇ جەريان ئاساسەن يەنىلا فىزىئولوگىيە جەھەتتىكى ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى بولىدۇ. تەبىئىي ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى نەتىجىسىدە جەمئىيەتكە يېڭىدىن ھاياتلىق ئۇرۇغ كانىزمى يارىتىلىپ، مۇشۇ ئاساستىلا، ئاندىن ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى ئەملىگە ئاشىدۇ. ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشنىڭ مەقسىتى تەبىئىي بىر ئادەمنى ئىجتىمائىي بىر ئادەمگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئەگەر بۇ جەريان بولمىسا، ئادەم ھەقىقىي ئادەم بولالمايدۇ. ناۋادا بىر ئادەم تۇغۇلغاندىن كېيىن كىشىلىك دۇنياسىدىن ئايرىۋېتىلسە، ئۇ ئۆسۈپ چوڭ بولغاندىن كېيىنمۇ جەمئىيەتنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدىكى ئادەم بولالمايدۇ. ئىنسان تەبىئىتىگە ئىگە بولالمايدۇ. دېمەك ئادەم جەمئىيەتنىڭ لاياقەتلىك بىر ئەزاسى بولۇشى ئۈچۈن، ئىجتىمائىيلىشىشتىن ئىبارەت مۇشۇ جەريانىنى بېسىپ ئۆتۈشى كېرەك. جەمئىيەتمۇ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد يېڭى كىشىلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرگەندىلا، ئاندىن ئىنسانلار جەمئى

ئىنيستىتۇتلۇق ئۇزلۇكسىز تەرەققىياتىنى ساقلاپ قالالايدۇ.

ئىجتىمائىيلىشىش — ئادەمنىڭ ئېھتىياجى، مۇھىت ۋە تەرىبىدىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپنىڭ دېئالېكتىك بىرلىكىدىن ئىبارەت. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئادەمنىڭ ئاساسىن ئىككى تۈرلۈك ئېھتىياجى بولىدۇ. بىر تۈرى، ئىنسانلار ئۆزىنىڭ ئىرقى تەرەققىياتى جەريانىدا هاياتلىقنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئىرقىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، شەكىللەندۈرگەن مەلۇم شەيئىلەرگە بولغان ئاساسىي ئېھتىياج. مەسىلەن، ئوزۇقلۇق، ئۆزىنى قوغداش ۋە ئەۋلاد قالدۇرۇش قاتارلىقلارغا بولغان ئېھتىياج. يەنە بىر تۈرى، ئىجتىمائىي تۈرمۇشتا ماددىي ۋە مەنىۋى تۈرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن شەكىللەندۈرگەن، بىر دەرىجە يۇقىرى بولغان ئېھتىياج. مەسىلەن، ئىجتىمائىي ئالاقە، ئەمگەك، مەدەنىيەت، پەن، سەنئەت، دىن، سىياسىي تۈرمۇش قاتارلىقلارغا بولغان ئېھتىياج. كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا قانائەتلەندۈرۈلىدۇ ھەم تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ ئارزۇ، مۇدىئا، ھەۋەس، غايە، ئېتىقاد ۋە قىممەت قارىشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكىتىگە تۈرتكە بولىدىغان، ھەم يېتەكچىلىك قىلىدىغان بىۋاستە ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كىشىلەرنىڭ كونكرېت ئېھتىياجى مەلۇم ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى شەرت قىلىدۇ. مۇئەييەن تۈرمۇش شارائىتىدا مۇئەييەن بىر جەمئىيەت ۋە تەربىيە تەلىپى ئاستىدا داۋاملىق تەرەققىي قىلىدۇ. شەخسنىڭ ئېھتىياجى — شەخسنىڭ ئاكتىپ ھەرىكەت قىلىشىدىكى ئىچكى سەۋەب. شەخسنىڭ جىسمانىي ۋە روھىي ھالىتىنىڭ ئىچكى تەلىپى. شەخسىي ھەرىكەتنىڭ داۋاملىق ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىدىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ.

مۇھىت بىلەن تەربىيە شەخسنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى تاشقى سەۋەب. مۇھىت بىلەن تەربىيە شەخسنىڭ ئېھتىياجىدىكى

ئاكتىپ ئاممىلارنى بىرلەشتۈرۈپ، شەخسنىڭ روھىي ھالىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ. شەخسى ئېھتىياجدىن كېلىپ چىققان ئاكتىپ پائالىيەت، يەنە كېلىپ مۇھىت بىلەن تەربىيىنىڭ ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مۇشۇ ئىچكى ۋە تاشقى ئاممىلارنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكى ۋە شەخسنىڭ ئېھتىياجى بىلەن مۇھىت ۋە تەربىيىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى دەل ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ ماھىيىتى. كىشىلەر ئىجتىمائىيلىشىشنى ئەزەلدىن پائالىيەتسىز، پاسسىپ ھالدا قوبۇل قىلغان ئەمەس، چۈنكى شەخسنىڭ ئاكتىپ پائالىيىتى بولماي تۇرۇپ، مۇھىت ۋە تەربىيىنىڭ تەسىرى بىلەنلا ئىجتىمائىيلىشىشنى ئەملگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ.

دېمەك، ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى جەمئىيەتنى تونۇش جەريانىنى شەكىللەندۈرگەنلىك ۋە تەرەققىي قىلدۇرغانلىق. كىشىلەر ھامان مۇئەييەن تارىخىي مۇھىتتا ياشايدۇ. ئەمەلىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. ئىجتىمائىي مۇھىتتىكى ھەر خىل شەيئىلەر بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىگە يولۇقىدۇ. بۇ مۇناسىۋەتلەر مۇقەررەر ھالدا يا ئۇنداق، يا مۇنداق ئۇسۇلدا ئۇلارنىڭ كاللىسىدا ئەكس ئېتىدۇ ـ دە، ئۇلار تەدرىجىي ھالدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئادەم بولۇپ، ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئەندىزىسىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ.

3. ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ ئىمكانىيىتى ۋە شەرت ـ شارائىتى

ئىنسانلار ئۆز جەمئىيىتى بىلەن مەدەنىيەتنى يارىتىش ھەمدە ئۇنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى: بۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشنى قوبۇل قىلىدىغان بەزى ئالاھىدە شارائىتلارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىنسانلار ئىجتىمائىيلىشىشتا تۆۋەندىكى شەرت - شارائىت ۋە ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە:

1) ئادەم ئىجتىمائىيلىشىشتا بىئولوگىيلىك ئاساسقا ئىگە ئادەم گەرچە جانلىقلارنىڭ بىر تۈرى بولسىمۇ، شەخسىنىڭ ئۆزى بىر جانلىق ئورگانىزم بولۇش بىلەن جانلىقلاردا بولىدىغان تەبىئىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆز ئېھتىياجىنى تەبىئىي خۇسۇسىيەتكىلا تايىنىپ ھەل قىلىپ كېتەلمەيدۇ. ئادەم يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ھاياتلىققا ئىگە ئورگانىك جىسىم بولۇپ، ئۇ ئەمگەك قىلىدىغان ئىككى قول، ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان، تەپەككۇر قىلىشقا ماھىر بولغان چوڭ مېڭە قاتارلىق تەن ساپاسى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئەقلىي ئەمگەككە تايىنىپ تەبىئىتىنى پائالىيەتچانلىق بىلەن ئۆزگەرتەلەيدىغان قابىلىيەتكە ئىگە. ئىنسانلارنىڭ ھەربىر ئەۋلادىدا تۇغۇلغان شەخسىنىڭ ئۆزى جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلاتى، ئىجتىمائىيلىققا ئىگە بولغان جانلىق بولۇپ، ئۇنىڭ باشقا جانلىقلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىئولوگىيلىك تۈزۈلمىسى، ئىقتىدارى ئادەمدىن ئىبارەت بۇ شەخسىنىڭ ئىجتىمائىيلىقىنىڭ بىئولوگىيلىك ئاساسىي ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئىجتىمائىيلىقنىڭ جىسمانىي ئاساسى بولسا ئىنسانىيەتنىڭ ھەربىر ئەۋلادىنىڭ دەسلىپىدە تۇغۇلغان شەخسىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرالىشىدىكى زۆرۈر ئالدىنقى شەرت ھېسابلىنىدۇ.

2) ئادەمنىڭ بىرقەدەر ئۇزۇن ۋاقىتقىچە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان مەزگىلى بولىدۇ

ئادەمنىڭ بىرقەدەر ئۇزۇن ۋاقىتقىچە جىسمانىي جەھەتتە مۇستەقىل تۇرمۇش كەچۈرەلمەيدىغان بالىلىق مەزگىلى بولىدۇ. بۇ ئادەمنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر ھالدا ئىجتىمائىيلىشىشىنى قوبۇل قىلىشتىكى مۇھىم شەرتتۇر. ئادەمنىڭ روھى پائالىيەت جەريانى بىلەن جىسمانىي مېخانىزمى ئىنسانىيەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك

تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. ئادەم تۇغۇلۇش بىلەنلا پۈتۈنلەي دېـ
گۈدەك جـسمانىي جـەھەتتە ئـۆزىنى باشقۇرۇپ كېتەلمەيدۇ.
شۇڭا ئاتا ـ ئانىسى ياكى باشقا باققۇچىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە
كۆڭۈل بۆلۈشىگە تايانماي مۇمكىن ئەمەس، دەل تۇرمۇش جەھەت
تىكى مۇشۇنداق تايىنىشچانلىق، بىر ئادەمنىڭ تۇغۇلۇش بىلەنلا
جەمئىيەتتە تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى بەلگىلىگەن. ھالبۇكى، جەمـ
ئىيەتتە تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۇچۇن، جەمئىيەتتىكى تۇرمۇش
ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلماي مۇمكىن ئەمەس. جىسمانىي ۋە روھىي
جەھەتتىكى يېتىلىش ئەمچەكتىكى مەزگىلىدىن ئۆسمۈرلۈك مەز
گىلى ھەتتا ياشلىق مەزگىلىگىچە سوزۇلىدۇ بولۇپمۇ ئادەم مېڭە
سىنىڭ تۇزۇلۇشى 13 — 14 ياشلاردا ئاندىن ئاساسەن يېتىلىدۇ.
ئاندىن بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان ئالىي دەرىجىلىك ئەقلىي ئەمـ
گەك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شۇ ئارقىلىق تۇرلۇك بىلىملەرنى
توپلاپ، ئىجتىمائىي ئىشلارغا ۋاراسلىق قىلىپ يېڭى ئىجادىيەت
بىلەن شۇغۇللىنىش ئۇچۇن مۇستەھكەم ئاساس سالىدۇ. ئىنسان
لارنىڭ ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىپ ھەم ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلا
لىشى، ئادەمنىڭ تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈش مەزگىلى تەمىنلە
گەن تولۇق ئۆگىنىش پۈرسىتىدىن ئايرىلمايدۇ. شەخسنىڭ تايە
نىش مەزگىلىدىكى ئۆگىنىش، ئالدى بىلەن ئۆزى ئۆزىنى بىلىش
ئۆزىنىڭ مۇھىتتىكى ئورنى ھەم باشقىلار بىلەن بولغان ئىجتىما
ئىي مۇناسىۋەتىنى بىلىش، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە باشقىلار
بىلەن قانداق ئالاقىدە بولۇشنى ئۆگىنىۋېلىشتىن ئىبارەت بولە
دۇ. ئاندىن كېيىن ھەر خىل پەن ـ مەدەنىيەتنى ئۆگىنىپ،
كەڭ بىلىم ساھەسىگە كىرىدۇ. دەل شۇنداق بولغانلىقتىن، ئىج
تىمائىي ھەرىكەت ئۇسۇلى كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ مۇشۇ ئۆگىنە
شى ۋە ئەمەلىي ئىپادىسى ئارقىلىق تارقىلىپ ھەم تەرەققىي
قىلىپ بارىدۇ. شۇڭا ئادەمنىڭ تايىنىش مەزگىلىدىكى ئۆگىنىشى
بىلەن تۇرمۇشى تارىخىي كۆۋرۈكلۈك رول ئويناىدۇ دەپ ئېيتىشقا

بولىدۇ.

3) ئادەمدە بىرقەدەر يۇقىرى ئۆگىنىش ئىقتىدارى بولىدۇ

ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆگىنىش ئىقتىدارىدا ناھايىتى زور پەرق بولىدۇ. لېكىن، يۇقىرى سەۋىيىدىكى ئۆگىنىش ئىقتىدارى ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى. بۇمۇ ئىجتىمائىيلىشىشنى قوبۇل قىلىشتىكى مۇھىم شەرتلەردىن بىرى. ئالىي دەرىجىلىك ھايۋانلارنىڭ ھەرىكىتىگە بولغان تەجرىبە تەتقىقاتى ئۇلاردىمۇ مەلۇم بىلىملەرنى ئۆگىنىپ توپلايدىغان ئىقتىدارنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئەمما ئۇنى ئىنسانىيەتنىڭ ئۆگىنىش ئىقتىدارى بىلەن سېلىشتۇرۇش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. ھايۋانلاردا ئابستراكت تەپەككۇر قابىلىيىتى بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆگىنىشى پەقەت يۇزەكى ھالدا ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە دوراشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇلاردا ئىجادىي كۈچ بولمايدۇ. مەسىلەن، كىچىك شىمپەنزىنىڭ ئۆگەنگەن نەرسىلىرى، ئادەتتە ئوخشاش ياشىتىكى بالىغا ئوخشاشلا ياخشى بولىدۇ. ھەتتا بەزى تەرەپلەردە ئوخشاش ياشتىكى بالىدىنمۇ ياخشىراق بولىدۇ. لېكىن، ياشنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ شىمپەنزىنىڭ ئۆگىنىش سۈرئىتى ناھايىتى تېزلا ئارقىدا قالىدۇ. بۇ، ئىنسانلارنىڭ بىلىم ئۆگىنىشى ۋە توپلىشىنىڭ تېزلىنىشچان سۈرئەتتە بولىدىغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ بىلىم ئۆگىنىش ۋە توپلاش ئىقتىدارىنىڭ باشقا ھايۋانلارغا قارىغاندا ئۈستۈن بولالىشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب، ئادەم ئەمەلىيەت ئارقىلىق بىلىمنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ قارىشى، ئىدىيىسى، مۇددىئاسى ۋە ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرۇپ ئۆزىگە خاس چۈشەنچىسىنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى تونۇش سەۋىيىسىگە يېتىدۇ. ئەسلىدە بىر ئادەم باشقىلارنىڭ قانداق قىلىپ ئوزۇقلۇق ئىزدەيدىغانلىقىنى، خۇشاللىقتا ئىنتىلىدىغانلىقىنى، قانداق قىلىپ خەتەردىن ساقلىنىپ، ئۆزىنى قوغداش قاتارلىق ھەرىكەتلىرىنى

كۆرگەندىن كېيىن، ئۆزى ئوخشاشلا شۇنداق ئېھتىياجغا ياكى ئوخشاش ھەرىكەتلەرگە دۇچ كەلگەندە دوراپ باقىدۇ. ئۇنۇملۇك بولغان ھامان، ئۇ مۇشۇ ئۇسۇللارنى ئېسىدە ساقلايدۇ. زۆرۈر بولغاندا ئۇنى قايتا ئىپادىلەيدۇ. كۆپ تەكرارلىغانسېرى، ئۇنىڭ كاللىسىغا چوڭقۇر تامغا بېسىلىدۇ، تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى توپلاپ ساقلايدۇ. دەسلەپكى ۋاقىتتا بىر ئادەم دائىم باشقىلارنىڭ ھەرىكىتىنىڭ تاشقى ئىپادىسىنى دوراش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. تۇرمۇش بىلىملىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئاخىرى باشقىلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى خىيالىي بىلەن پىلانىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالايدۇ، ئۆزى ئوخشاش ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن ھامان، ئوخشاش خىيال ۋە پىلان بويىچە سىناق قىلىپ ئىشلەپ كۆرىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا، تاشقى كۆرۈنۈشتىكى ھەرىكەت بىلەن كۆڭلىدىكى پىلان ئۆزئارا بىردەك بولغاندا، ئۆزىنىڭ قارىشى ۋە بىلىمگە ئايلىنىدۇ. ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىدىكى يېتەكچى ئىدىيىگە ئايلىنىدۇ ھەمدە مۇشۇ ئىدىيىنى ئۆزىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن بىرلەشتۈرىدۇ، ئادەم پائالىيەتچان سۇبېيېكتىپقا ئايلىنىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ بىلىم ئۆگىنىش ۋە توپلاش ئىقتىدارى شۇنداق بىر سەۋىيىگە يېتەلەيدۇكى، ئۇ بولسىمۇ كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى ئالدىن ئويلانغان، پىلانلىق ھالدا مەلۇم نىشانغا قاراپ ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئادەمنىڭ ئۆگىنىش ئىقتىدارىنى شەخسنىڭ توغما قابىلىيىتى، جەمئىيەتنىڭ تەربىيىسى ۋە شەخسنىڭ تىرىشىشى قاتارلىق ئۈچ تەرەپتىكى ئامىلنىڭ ئۆزئارا تەسىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان، شۇڭا بۇ ئۈچ تەرەپنى ناھايىتى ئوبدان ماسلاشتۇرغاندا، ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىغا ياخشى شارائىت ياراتقىلى بولىدۇ.

4) ئادەمدە تىل قابىلىيىتى بولىدۇ

ئادەمنىڭ ناھايىتى كۈچلۈك ئۆگىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى ئۆزىنىڭ تىل قابىلىيىتى ھەم ئۇنىڭدىكى ئىككىنچى سىگ-

ئاز سىستېمىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. تىل ئىنسان-
لارغىلا خاس بولغان ھادىسە، ئۇ ئوبيېكتىپ شەيئىنىڭ كىشىلەر
كاللىسىدا شەكىللەندۈرگەن تەسۋۋۇر، ئۇقۇم ۋە ئىدىيىنىڭ
سىرتقى ئىپادىسى، ئادەم ئېغىزى ئارقىلىق بولۇپمۇ خەت ياكى
بەلگە قاتارلىق تىل شەكىللىرى ئارقىلىق خەۋەرنى يەتكۈزىدۇ،
ئىدىيە ئالماشتۇرىدۇ. شۇڭا، ئادەم تىلنىڭ ياردىمىدە ئىجتىمائىي
مەدەنىيەتنى ئۆگىنەلەيدۇ، باشقىلارنىڭ تەجرىبىسىنى ئىگىلەي-
دۇ. تۇرمۇش بىلىملىرىنى توپلاپ، ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىگە يېتەك-
چى قىلىدۇ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ئارىلىشىپ، ئىجتىمائىي مۇ-
ناسىۋەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئىجتىمائىي بايلىق يارىتىدۇ.
تىل شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىدىكى كۆچلۈك قورالى ۋە پە-
شاڭ. تىلنىڭ بارلىققا كېلىشى تۇپەيلى، ئاندىن ئادەمنىڭ ئىج-
تىمائىيلىشىشىنىڭ مەزمۇنى بېيىدى. ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ دا-
ئىرىسى كېڭەيدى، ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى تېزلىتىلدى.

ئىنسانلار ئۆزاق مۇددەتلىك ئەمگەك جەريانىدا، تىل ئەزاسە-
نى، ئاڭلاش قابىلىيىتىنى ۋە چوڭ مېڭىنىڭ مۇناسىۋەتلىك
تۈزۈلمىسىنى تەرەققىي قىلدۇردى. بۇ باشقا ھايۋاناتلاردا، ھەتتا-
كى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئادەمسىمان مايمۇنلاردىمۇ بولمايدۇ.
باشقا ھايۋاناتلارنىڭ تاشقى دۇنياغا ھەم ئىچكى تەسىرىگە نىسبەتەن
قايتۇرغان ئاۋاز ئىنكاسى بولسا بىر خىل تۇغۇلۇشىدىنلا بار
بولغان تەبىئىي خۇسۇسىيەت ئاساسىدىكى ئىنكاستۇر. قانداقتۇر
ئاۋازنى قوزغىغۇچى جىسىمنىڭ ئۆزىگە بولغان جاۋابى ئەمەس،
ئەمدى ئىنسانلارنىڭ تىلى بولسا، ئۇ باشقا بىر ئىش. ئوبيېكتىپ
تەسىرنى قىلغۇچى جىسىم كىشىلەرنىڭ كاللىسىدا تەسۋۋۇر—
ئۇقۇم ۋە ئىدىيىنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇڭا، ئىنسانلار تىلىنىڭ
ئىنكاسى ئىنكاس قىلىنغان شەيئىنىڭ ئۆزى بولىدۇ. كىشىلەر
ئۆزلىرىنىڭ كاللىسىدا ئەكس ئەتكەن نەرسىلەرنى تىل ئارقىلىق
بىر - بىرىگە يەتكۈزىدۇ، ئىدىيە ئالماشتۇرىدۇ. بۇلاردىن بىلىۋ-

لىشقا بولىدۇكى، ئىنسانلارنىڭ تىل قابىلىيىتى ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىدىكى فىزىئولوگىيىلىك ئاساس بولۇپ، تىل بولمىسا، ئىجتىمائىي ئالاقىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ، ئىجتىمائىيلىشىش دېگەندىنمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ.

ئىنسانلارنىڭ تىلى يالغۇزلا يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك بەزى ئالاقە قىلىش قورالى بولۇش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، ئۇ پەقەت ئېغىز تىلىغلا بولۇپ، ئىنسانلار يەنە ئېغىز تىلى ئاساسىدا، يازما تىلنى يەنى خەتنى ئىجات قىلدى. ئېغىز تىلى پەقەت ئاڭلاشقا ياكى سۆزلەشكە بولىدىغان تىلدۇر. خەت بولسا ئاڭلىغان ھەم سۆزلىگەن تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن بىرخىل كۆرۈشكە بولىدىغان تىلدۇر. جىسمانىي مېخانىزمدىن ئېيتقاندا، ئۇ بىرخىل ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان ئىنسانلارغىلا خاس بولغان تېخنىمۇ يۇقىرى دەرىجىدىكى ھادىسىدۇر. ئېغىز تىلى ئىشارە، ھېسسىيات بىلەن ھەمراھ بولۇپ كېلىدۇ. ناھايىتى زور دەرىجىدە كۆرۈنۈش خاراكتېرىنى ئالىدۇ. ئەمدى خەتنىڭ ئۇنداق بولۇشى پۈتۈنلەي مۇمكىن ئەمەس. خەتنى ئىگىلىگەندە، ئىشلەتكەندە سۆزلىيەلەيدىغان بولۇپلا قالماستىن، يەنە كىشىلەردىن گەپنى جايىدا قىلالايدىغان، يازالايدىغان، خەت ۋە باشقا بەلگىلەردىن پايدىلىنالايدىغان قابىلىيەت بولۇشنى تەلەپ قىلىش دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بىر قاتار مۇرەككەپ جەريانلار. ئادەم باشلانغۇچ مەكتەپكە كىرگەندىن باشلاپ، مۇشۇ جەھەتتىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك چېنىقىشنى باشلايدۇ. كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىنى يېزىق تىلىدا ئەڭ تولۇق ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ ئىخچام ھالدا بايان قىلغىلى بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ يېزىق تىلى، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئېغىز تىلىنى داۋاملىق بېيىتىپ ياخشىلاپ بارىدۇ.

ئۇچىنچى پاراگراف ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ جەريانى

ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇ ئاساسلىقى بالىلار ۋە ياشلار - ئۆسمۈرلەرگە تەلىم بېرىپ ئۇلارنى يارلىلىق جەمئىيەت ئەزاسى قىلىپ يېتىشتۈرۈش جەريانىدىن ئىبارەت. ئەمما، ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ ئادەمنىڭ پۈتۈن ھاياتىغا ئىزچىللىق-شىدىغانلىقى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇ ئىجتىمائىيلىشىش يالغۇز بالىلار ۋە ياشلار - ئۆسمۈرلەر بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، ياش قۇرامى-غا يەتكەنلەرمۇ ئۆزلۈكسىز ئىجتىمائىيلىشىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ ئۆزلۈكسىز ئىجتىمائىيلىشىشى بالىلار، ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىغا ئوخشىمايدۇ. شۇڭا تۆۋەندە بىز ئۇنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بايان قىلىمىز.

1. بالىلار ۋە ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىجتىمائىيلى-شىشى

بوۋاق مەزگىلى — تۇغۇلغاندىن باشلاپ ئۈچ ياشقىچە بولغان ۋاقىت، بىر ئادەمنىڭ بوۋاق مەزگىلى بولىدۇ. بوۋاقنىڭ پۈتۈن تۇرمۇشى چوڭ ئادەمنىڭ بېقىشى ۋە غەمخورلۇق قىلىشىغا تايىنى-دۇ. چۈنكى، بوۋاقنىڭ جىسمانىي ئىقتىدارى تېخى تولۇق يېتىل-مىگەن بولىدۇ، بولۇپمۇ ئالىي دەرىجىلىك نېرۋا سىستېمىسىنىڭ تۇزۇلۇشى مۇكەممەل بولمايدۇ، روھىي پائالىيىتى ئەمدىلا باشلا-نىش باسقۇچىدا تۇرىدۇ. ئون ئايلىق بولغان بوۋاقنىڭ تىل پائالىيىتى كۆپىنچە بىرىنچى سىگنال سىستېمىسىدىكى شەرتسىز رېفلېكس تەسىرىگە ياتىدۇ. كېيىنچە ئىككىنچى سىگنال سىستې-مىسىنىڭ شەرتلىك رېفلېكس تەسىرى ئارتىدۇ. تىلنىڭ مەزمۇنى تاق سۆزلەردىن تەدرىجىي ھالدا تەرەققىي قىلىپ كۆپ سۆزلەرگە

ئاندىن يەنە بەزى ئاساسىي جۈملە شەكىلگە بارغاندىلا، ئاندىن ئاددىي ھالدا دوراشتىن ئۆتۈپ، تىل ئارقىلىق، ئىجتىمائىيلەشكەن ئاساسىي شەرتلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

بوۋاقنىڭ ئۆزى ئۆزىنى تونۇشى ئىجتىمائىيلىشىشتىكى بىر ئاچقۇچ، يېڭىدىن تۇغۇلغان بوۋاق ئۆزى بىلەن باشقىنى پەرقلەندۈرەلمەيدۇ، ئۇنىڭدا سۈبيېكتىپ بىلەن مۇھىتنىڭ مۇناسىۋىتى گە نىسبەتەن بىلىش بولمايدۇ. مەسىلەن، ئەڭ دەسلەپتىكى بوۋاقنىڭ يىغلىشى، كۆپىنچە قورسىقى ئېچىش قاتارلىق جىسمانىي سەۋەبتىن بولىدۇ. ئۇنىڭ يىغا ئاۋازى ئاڭلانغاندا چوڭ ئادەم كېلىپ تاماق يېگۈزۈپ ياكى ئەركىلىتىپ قويسا، ئۇ قانائەتلىنىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئۇزۇنغىچە داۋاملىق تەكرارلىنىۋەرسە، بوۋاق ئاستا - ئاستا يىغا ئاۋازىنىڭ ئۆزىگە قانائەت كېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ئاڭقىرىشقا باشلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن قورسىقى ئاچقانلىقىنى ياكى بىئارام بولغانلىقىنى ھېس قىلغان ھامان يىغلايدىغان بولىدۇ. بۇ چاغدىكى يىغا ئەمدى پۈتۈنلەي جىسمانىي ئېنكاس بولماستىن، بەلكى تىل تەركىبىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بوۋاق ئۆزى بىلەن باشقىنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان ياكى ئۆزى ئۆزىنى بىلەلەيدىغان بولغاندىن كېيىنلا، ئۆزىنى ئۇنۇملۇك ھالدا ئىجتىمائىيلاشتۇرالايدۇ، بوۋاقنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش ئەڭ دەسلەپتە جىسمانىي جەھەتتە يېقىنلىشىش ئارقىلىق بولىدۇ، مەسىلەن، بالىغا يېقىنلىشىش، ئېمىتىش، قۇچاغلاش قاتارلىق جىسمانىي جەھەتتە يېقىنلىشىش ئارقىلىق، بوۋاقنى ئۆزى بىلەن ئاتا - ئانىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بىلدۈرۈلىدۇ. ئانا مېھرى قوبۇل قىلدۇرۇلىدۇ. كېيىن بالا ئاۋاز، ھېسسىيات ئارقىلىق تەربىيىلىنىدۇ، ئاخىرىدا ئاندىن تىل ئارقىلىق تەربىيىلىنىدۇ.

بوۋاق مەزگىلىدىكى ئىجتىمائىيلىشىش ئومۇمەن ئائىلىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولۇپ، ئۇ ئائىلىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم فۇنكسىيىسىنىڭ بىرى. بوۋاق ساددا، ئاق كۆڭۈل كېلىدۇ، بەئەينى

بىر پارچە ئاق قەغەزگە ئوخشايدۇ. ئاتا - ئانىنىڭ ۋە باشقا ئائىلە كىشىلىرىنىڭ بوۋاقنى قارىتا ئېلىپ بارغان تەربىيىسى، بوۋاقنىڭ بىر جەمئىيەت ئەزاسى بولۇپ يېتىلىشىدە، چوڭقۇر يىلتىز تارتىدىغان باشلامچىلىق رولىنى ئويناپدۇ.

بالىلىق مەزگىلى — بالىلىق مەزگىلى ئوچ ياشتىن ئالتە - يەتتە ياشقىچە بولغان باسقۇچنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ سىستېمىلىق مەكتەپ تەربىيىسىنى ئېلىشتىن ئاۋۋالقى مەزگىل بولغاچقا يەنە ئوقۇشتىن ئىلگىرىكى مەزگىل دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مەزگىلدە بىر ئادەمنىڭ ئەڭ دەسلەپكى خاسلىققا ئىگە بولۇشتەك خاھىشى شەكىللىنىشكە باشلىقى سەۋەبلىك، ئىجتىمائىيلىشىش يېڭى بىر باسقۇچقا كىرىدۇ. بالىلارنىڭ روھىي پائالىيەت جەريانى روشەن، كونكرېت، ئوبرازلىق خاراكتېرنى ئالىدۇ. ئابستراكت ھالدا ئومۇملاشتۇرۇش قابىلىيىتى بىرقەدەر تۆۋەن بولىدۇ. ئىككىنچى سىگنال سىستېمىسىنىڭ ئىنكاس قايتۇرۇشى تېخى تەرەققىي قىلمىغان بولىدۇ. تىل ئۆگىنىش جەھەتتە، سۆزلۈك كۆپىيىدۇ، گرامماتىكىنى پەرق ئېتىش قابىلىيىتى بىلەن تىل ئارقىلىق ئىدىيىسىنى ئىپادىلەش قابىلىيىتىمۇ ئېشىپ بارىدۇ، ئاۋازلىق تىلغا ئادەتلىنىشتىن تەدرىجىي ھالدا ئىچكى ئاۋازسىز تىلغا ئۆتەلەيدۇ.

ئۆگىنىش يېشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى بالىلارنىڭ ئالتە — يەتتە ياشتىن 11 — 12 ياشقىچە بولغان ئارىلىقنى، ئائىلە ياكى بالىلار باغچىسى تەربىيىسىدىن باشلانغۇچ مەكتەپ تەربىيىسىگە ئۆتكەن باسقۇچنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بالىلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى چوڭ بۇرۇلۇش مەزگىلى ھەم ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىدىكى تېخىمۇ چوڭ بولغان بىر قېتىملىق سۈپەت ئۆزگىرىشى جەريانىدۇر. سۈپەت ئۆزگىرىش دېگىنىمىز ئۇ ئوچ خىل مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) بالىلارنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش ئۇسۇلى، تەشكىلچانلىقى كەم، زورلاش، خاراكتېرى بىرقەدەر

ئاز بولغان ئائىلە تەرىپىسى ياكى بالىلار باغچىسى تەربىيىسىنى يېتەكچى قىلغان ئىجتىمائىيلىشىشتىن مەقسەتلىك، سىستېمىلىق، تەشكىلچانلىقى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان، زورلاش خاراكتېرى بىرقەدەر كۈچ بولغان مەكتەپ تەربىيىسىنىڭ ئاساس قىلغان ئىجتىمائىيلىشىشقا ئۆزگىرىدۇ. مەكتەپ تەربىيىسىمۇ بىر خىل ئىجتىمائىي مەجبۇرىيەت بولۇپ، ئۇ بالىلارغا قارىتا بىلىم، ماھارەت ۋە ھەرىكەت قائىدىسىدىن سىستېمىلىق تەربىيە بېرىدۇ. (2) بالىلارنىڭ روھىي تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەكتەپ تەربىيىسى بالىلارنى تەدرىجىي ھالدا ئۆز تىلىدىن تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىدىكى يازما تىلغا ئۆتۈشكە تېخىمۇ ئابستراكت بولغان لوگىكىلىق تەپەككۇرغا ئۆتۈشكە ئۈگىتىدۇ. (3) پىلانلىق، مەقسەتلىك تۈردە بالىلارنى كۆلىمى تېخىمۇ چوڭ بولغان كوللېكتىپ تۈرمۇشقا قاتنىشىشقا ھەيدەكچىلىك قىلىپ، بالىلارنى ئۆزىنىڭ جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتە تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق بولغان كوللېكتىپ چېنىقىشقا ئېرىشتۈرىدۇ.

ئۆسمۈرلۈك مەزگىلى — ئوقۇش يېشىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مەزگىل 11 — 12 ياشتىن 14 — 15 ياشقىچە بولغان باسقۇچنى كۆرسىتىدۇ. ئۆسمۈرلۈك مەزگىلىدە، بالىلارنىڭ ئۆزى ئۆزىنى بىلىشى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلىدۇ. ئاستا - ئاستا ئاڭلىق ھالدا ئۆزىنىڭ خاسلىق پەزىلىتىنى تونۇيدۇ ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىدىغان بولىدۇ. ئۆسمۈرلۈك مەزگىلى ئادەمنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى بىخ مەزگىلى، ئۆسمۈرلەرنىڭ ئەخلاق قارىشىنىڭ تەرەققىياتىدىكى يېڭى باسقۇچ. ئوقۇش يېشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، بالىلار پەقەت پارچە - پۈرات، باغلانمىغان كىشىلىك تۈرمۇش داۋالىرىغىلا ئېرىشىدۇ، ئىشنىڭ ئۆزىنىلا سۆزلەشنى بىلىپ، باغلاپ پىكىر قىلالمايدۇ، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئابستراكت ھالدا ئومۇملاشتۇرالمايدۇ. بۇ ئۆلارنىڭ ئەقلىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن بىردەك بولىدۇ.

14 — 15 ياشقا كەلگەندە، چوڭ مېڭىنىڭ يېتىلىشى ئاساسەن مۇكەممەللىشىدۇ، نەزەر دائىرىسى كېڭىيىدۇ، بىلىمى ئاشىدۇ. ئاستا - ئاستا كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ مەقسىتى، ئەھمىيىتى ۋە ئەتراپىدىكى دۇنياغا نىسبەتەن ئومۇمىي كۆزقاراشنى شەكىللەندۈرۈشكە باشلايدۇ. بۇ مەزگىلنىڭ ئالاھىدىلىكى دۇنيا قاراشنىڭ شەكىللەنگەن مەزگىلى ياكى تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، شەكىللەنگەن ئەمما مۇقىملاشمىغان مەزگىلى بولىدۇ، شۇڭا مەكتەپ بىلەن ئائىلە مۇشۇ ياش گۇرۇپپىسىدىكى ئۆسمۈرلەرگە قارىتا دۇنيا قاراش تەربىيىسىنى يۈرگۈزۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. مۇشۇ ياش گۇرۇپپىسىدىكى ئۆسمۈرلەرگە قاتارىتا دۇنيا قاراش تەربىيىسىنى يۈرگۈزۈشتە، كونكرېت جانلىق بولۇش لازىم. مۇشۇ ياشتىكى ئۆسمۈرلەردە، ئابستراكت تەپەككۇر قىلىش قابىلىيىتى ۋە قىزىقىشنىڭ بۇرۇنلا يېتىلگەنلىكىنى، ئەمما تېخى كونكرېت شەيئىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلغان ھالدا يۇقىرى دەرىجىدە ئابستراكت تەپەككۇر قىلالمايدىغانلىقىنى ئويلىشىش كېرەك.

ياشلىق مەزگىلى — ياشلىق مەزگىلى ئادەمنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى، جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتە پىشقان مەزگىلگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يېشى ئادەتتە 14 — 15 ياشتىن 17 — 18 ياكى 20 ياشقىچە بولىدۇ. بەزى پسىخولوگلار ئادەمنىڭ ياشلىق مەزگىلىنى شەخسنىڭ ئۆسۈپ - يېتىلىشىدىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچ دەپ قارايدۇ. ئادەمنىڭ ياشلىق مەزگىلى «ئىككىنچى قېتىم دۇنياغا كېلىش» دەپ ئاتىلىدۇ ياكى «روھىي جەھەتتە ئەمچەكتىن چىقىش» دەپ ئاتىلىشىدۇ. يەنە بۇ ئادەم بىرىنچى قېتىم دۇنياغا كەلگەندە تۇغۇلۇشى بىلەنلا ئانا بەدىنىدىن ئاجرايدۇ، ئىككىنچى قېتىم دۇنياغا كېلىشتە ھەرقايسى جەھەتتە ھامىلىق قىلىشتىن ئاجراپ، مۇستەقىل ھالدا ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا قەدەم قويىدۇ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

روهي جەھەتتە ئەمچەكتىن چىقىش، روهي جەھەتتە ئانا بەدىنـ
دىن ئاجراپ تامامەن مۇستەقىل بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
ياش قۇرامىغا يەتمىگەن ئادەمنىڭ ئادەم بولۇپ يېتىشىشى،
بۇ ئادەمنىڭ ياشلىق مەزگىلىدىكى بىر سۈپەت ئۆزگىرىشىدۇر.
ياشلىق مەزگىلىدە شەخسنىڭ تۇرمۇش دائىرىسى كېڭىيىدۇ.
ئائىلە بىلەن مەكتەپنىڭ يېتەكچى تەربىيىسىنى ئېلىشتىن تاشقىـ
رى، يەنە تېخىمۇ كەڭ بولغان جەمئىيەت بىلەن ئۇچرىشىدۇ.
بۇ مەزگىلدە ئادەمنىڭ دۇنيا قارىشى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللىـ
نىپ بولغان بولىدۇ. ئادەمنىڭ ماسلىق تەرەققىياتىمۇ قېلىپلىـ
شىش دەرىجىسىگە بېرىپ يېتىدۇ. شۇڭا، ياشلىق مەزگىلىدىكى
ئىجتىمائىيلىشىش ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىجتىمائىيلىشىـ
شىنىڭ تاماملانغان مەزگىلى بولىدۇ. ياشلار، ئۆسمۈر بالىلىق
دەۋرىدىن ياشانغانلار قاتارىغا قوشۇلىدىغان ئۆتكۈنچى مەزگىلدە
تۇرۇۋاتقاچقا، ئۇلارنىڭ جىسمانىيىتىدە ھەم ئۆسمۈر بالىلارنىڭ
گۈدەكلىكى ۋە ئۆزىنى تۇتۇۋالالماسلىقتەك كەيپىياتىنىڭ قالدۇقى
بولىدۇ، ھەم ياش قورامىغا يەتكەن كىشىلەرنىڭ سۈكۈت قىلىش
ۋە ئېغىر - بېسىق بولۇشتەك مىجەزىنى قوبۇل قىلغان بولىدۇ.
ئەمما، تېخىمۇ مۇھىمى ھەم ئۆسمۈر بالىلارغا، ھەم ياش قۇرامـ
غا يەتكەنلەرگە ئوخشىمايدىغان نۇرغۇنلىغان ئالاھىدىلىكى بولـ
دۇ. يەنى غايىلىك، ئىرادىلىك، يېڭىلىق يارىتىشقا جۇرئەتلىك
كېلىدۇ. ئەنئەنىۋى قارىشى ئاجىز، مۇتەئەسسىپلىكى ناھايىتى
ئاز بولىدۇ. ئەمما، ئەمەلىي تۇرمۇشتىكى چېنىقىش ۋە تەجرىبـ
سى كەم بولغانلىقتىن، ياشلارنىڭ ئىدىيىسىدە نۇرغۇنلىغان ئەڭـ
سىزلىك ۋە تەۋرىنىش مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئۆزىنىڭ كەلگۈـ
سىگە نىسبەتەن بەزى خام - خىيالىلاردا بولىدۇ، ئۆزى قەدەم
قويماقچى بولۇپ تۇرغان ياش قورامىغا يەتكەنلەر جەمئىيىتىدىكى
ھەر خىل ئەھۋاللارغا نىسبەتەن گاڭگىراش ھەم چۈشەنمەسلىك
ھېس قىلىدۇ. ئىجتىمائىي قىممەت قارىشىنىڭ كۆپ خىللىقى،

ياشلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ ھەمدە تونۇش ۋە تالاش-تىكى قىيىنچىلىقنىمۇ ئاشۇرىدۇ. بولۇپمۇ جەمئىيەتتە جىددىي ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن مەزگىلدە ياشلارنىڭ ئىدىيىۋى زىددىيەت-تىنى تېخىمۇ قوزغايدۇ. ياشانغانلار ياش ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالماقتا. شۇڭا ياشلارنى چۈشىنىش-كە توغرا كېلىدۇ. ئىككى ئەۋلاد كىشىلىرى ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن-لىغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە قارىتا بولغان قىممەت قارىشى بىلەن تۇرمۇش تەسىراتىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلى پەرق، تو-ساق پەردە ھەم قارىمۇقارشىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. پەرق مۇقەررەر ھالدا پەيدا بولىدۇ، ئەۋلادلار ئارا پەرق بولمىسا جەمئى-يەت تەرەققىياتىمۇ بولمايدۇ. توساق - پەردىنى كىچىكلەتكىلى بولىدۇ، قارىمۇقارشىلىقتىن ساقلانغىلى ۋە ئۇنى تۈگەتكىلى بو-لىدۇ. ياشلار جەمئىيەتنىڭ داۋاملىشىشىدىكى تەبىئىي ۋارىسچە-دۇر ھەمدە يېڭى ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا يول ئاچقۇچىدۇر. شۇڭا ياشانغانلار ھەم جەمئىيەتتىكى ئېسىل ئەنئەنىلەردىن ياشانغانلارغا تەلىم بېرىش كېرەك، ئارتۇقچە ئەيىبلەش، ھەر خىل ئەمرىمە-رۇپلار بىلەن چەك قويۇش ياشلارنىڭ ساغلام ئۆسۈشىگە پايدىسىز بولىدۇ. ياشلارغا قارىتا توغرا ھالدا ئەخلاقىي - ئەقلىي جىسما-نىي تەرەپلەردىن تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىيلە-شىش مۇساپىسىدىن ساغلام ئۆتۈشىگە ياردەم قىلىش، بىر جەم-ئىيەتنىڭ جۇشقۇن ھالدا تەرەققىي قىلىش - قىلالماسلىقىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلە بولۇپ، ئۇ پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ مەسئۇلە-يىتىدۇر.

2. ياش قۇرامىغا يەتكەن كىشىلەرنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىجتىمائىيلىشىشى ۋە تەكرار ئىجتىمائىيلىشىشى

بىر ئادەمنىڭ تۇغۇلغىنىدىن باشلاپ، بالىلىق مەزگىلىدىكى ئىجتىمائىيلىشىش ھەم ياش - ئۆسمۈرلۈك مەزگىلىدىكى ئىجتە-

مائىيلىشىش ئارقىلىق، جەمئىيەت ئەزالىرى ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئاساسىي بىلىم، تۇرمۇش ماھارىتى ۋە ھەربىر قائىدىسىنى ئىگىلىگەندىن كېيىنلا، تولۇق بىر جەمئىيەت ئەزاسى بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى تاماملانغان بولامدۇ؟ ئەگەردە ئىجتىمائىيلىشىشنى تار مەنىدە چۈشەنسەك، شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى تاماملانغان ھېسابتا بولىدۇ. ئەگەردە شەخسنىڭ ئۆزىنى ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ئۇزلۇكسىز مۇۋاپىقلاشتۇرۇش زۆرۈرلۈكىدىن ئىبارەت مۇناسىۋەتتىن قارىغاندا، شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى تېخى تاماملانمىغان بولىدۇ. شۇڭا داۋاملىق ئىجتىمائىيلىشىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇزلۇكسىز ئىجتىمائىيلىشىش ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن ياشانغانلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىدىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. ئادەم ئوتتۇرا ياشقا كەلگەندە، ئىدىيىسى بىرقەدەر قېلىپلاشقان بولىدۇ، مول تۇرمۇش سەرگۈزەشتىسىگە ئىگە بولىدۇ. بۇلگىلەنگەن تۇرمۇش يۆنىلىش ۋە بىرقەدەر مۇقىم ھەربىرەت ئەندىزىسى بولىدۇ، ئومۇمەن ئوتتۇرا ياشلىقلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىيلىشىشنى ئۇزلۇكسىز قوبۇل قىلىش ئاساسەن ئۆزگىرىپ تەرەققىي قىلىۋاتقان تۇرمۇش مۇھىتىغا ماسلىشىش ئۇچۇندۇر. شۇڭا ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش ئەھۋالى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ تەرەققىي قىلىش ئۆزگىرىش ئەھۋالى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. جەمئىيەت تەرەپتىن قارىغاندا، ئىجتىمائىي تۇزۇمنىڭ ئۆزگىرىشى، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشى، مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەمئىيەتتە جىددىي ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن ئەھۋالغا ھەر قېتىم دۇچ كەلگەندە، ئۇ ئوتتۇرا ياشلىقلارنى ئۇزلۇكسىز ئىجتىمائىيلىشىپ ئۆزىنى يېڭى تۇرمۇش-

قا ماسلاشتۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. شەخسىي تەرەپتىن-قارىغاندا، توي قىلىش، بالىلىق بولۇش، كەسىپ كۆچۈش قاتارلىقلار-نىڭ ھەممىسى بۇرۇنقى تەجرىبە، بىلىم، پوزىتسىيە ۋە تۇرمۇش ئادىتىنى يېڭى مۇھىت ۋە يېڭى رولغا ماس كەلمەيدىغان قىلىپ قويۇش مۇمكىن، شۇڭا قايتا ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭدا مۇ ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىجتىمائىيلىشىشى زۆرۈر بولىدۇ.

ياشانغانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ، بىر ئۇزلۇكسىز ئىجتىمائىيلىشىش مەسىلىسى مەۋجۇت. بۇنداق بولۇش ياشانغانلارمۇ ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىشى كېرەك. كونا كۆزقاراش بويىچە يېڭى شەيئىيلەرگە مۇئامىلە قىلغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياشانغانلارنىڭمۇ ئۆزىگە لايىق ئىجتىمائىي بۇرچى بولىدۇ. مەسىلەن، ياشلارنى تەربىيىلەش، بىلىمى بىلەن تەجرىبىسىنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇش قاتارلىقلار. شۇڭا ياشانغانلارمۇ قايتا ئۆگىنىش، ئۇزلۇكسىز ئىجتىمائىيلىشىشى كېرەك. لېكىن شۇنىمۇ كۆرۈش لازىمكى، ياشانغانلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئاساسەن زور مىقداردىكى يېڭى بىلىملەرنى داۋاملىق ئۆگىنىش بولماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ ئۆتكەنكى تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، جەمئىيەت ئۈچۈن مەنىۋى بايلىق توپلاشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

ياشلار - ئۆسمۈرلەر ئىجتىمائىيلاشقاندىن كېيىن، ئېھتىمال ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى گەرچە ياش قۇرامىغا يەتكەنلەر گۇرۇپپىسىغا ئۆتسىمۇ، ئەمما تېخى جەمئىيەت ۋە كوللېكتىپ ئىچىدە تۇرمۇش كۆچۈرۈش سالاھىيىتىنى ھازىرلىمىغان بولىدۇ. بۇلار ئۆزىدە چاتاق چىققان كىشىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىدا پەيدا بولغان كېسەللىك ھالىتى ھادىسىسىدۇر. شۇنداق قىلىپ كېسەللىك ھالىتىنى تۇغىتىش-تىن ئىبارەت قايتا ئىجتىمائىيلىشىش مەسىلىسى پەيدا بولىدۇ.

3. قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش

قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش بىر خىل زورلاش خاراكتېرىدە-كى تەربىيىلەپ ئۆزگەرتىش جەريانىدۇر. ئۇنىڭ تەربىيىلەپ ئۆ-زگەرتىدىغان ئوبيېكتى يولدىن چىققان، ئەسكى قىلىق بىلەن شۇ-غۇللانغان، كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەت-كۈزگەن كىشىلەردىن مەسىلەن، جىنايەتچىلەردىن ئىبارەت بولىد-ۇ. جىنايەتچىلەرنى قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش بىلەن ئادەتتىكى كىشىلەرنى قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشتا ماھىيەتلىك پەرق مەۋ-جۇت. ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئاڭلىق ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئەمدى جىنايەتچىلەرنى قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇ-رۇش بولسا زورلۇق كۈچ بىلەن رىجىمغا ئالغان شارائىتتا ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا، قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش ئالاھىدە ئورگان (مەسىلەن، تۈرمە، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەپ ئۆزگەرتىش ئور-نى، ئىشلەپ ئوقۇش مەكتىپى قاتارلىقلار) ئارقىلىق يۈرگۈزۈلى-دۇ. قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئىجتى-مائىيلاشتۇرماقچى بولغان ئوبيېكتنىڭ بۇرۇنقى دۇنيا قارىشىنى، تۈرمۇش ئۇسۇلى بىلەن ھەرىكەت ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، جەمئى-يەت بەلگىلىگەن كۆپ سانلىق ئادەملەرنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان تۈرمۇش ئۇسۇلى بىلەن ھەرىكەت ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

لېكىن، قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش يەنىلا تەربىيىلەش تە-سىرلەندۇرۇشنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ سوتسىيالىستىك جەمئىيەت-نىڭ جىنايەتچىلەرگە مۇئامىلە قىلىشتىكى فاڭجىنى، قايتا ئىج-تىمائىيلاشتۇرۇش جەريانى ھەم مەجبۇرىي قوبۇل قىلىشتىن ئاڭ-لىق تۇرده ئۆز ئىختىيارى بويىچە قوبۇل قىلىدىغان جەريانغا ئايلىنىدىغان بولۇشى كېرەك. بۇنداق ئايلىنىشنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىش - چىقماسلىقى قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇرغۇچى ئورگاننىڭ رىجىم ئاستىدا تەربىيىلەش سۇپىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى-

دىكى بىر بەلگىدۇر. مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىزم شارائىتىدا، سوتسىيالىزملىق تۈرمۇش ئۇسۇلى قوبۇل قىلىنىدۇ. كوللېكتىۋىزملىق ئىدىيە بىلەن كوممۇنىستىك ئەخلاق سىڭدۈرۈلىدۇ. بۇ ناھايىتى مۇشكۇل بىر ۋەزىپە، ئۇنىڭ ئۈستىگە دائىم تەكرارلىنىش ۋە ئەگرى - توقايلىق بولۇپ تۇرىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدا، ئاز ساندىكى ياشلار - ئۆسمۈرلەر قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي ئوبيېكتى بولۇپ قالدى. بۇ ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىققان مۇھىم مەسىلە. قايتا ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش مەسلىسىنى تۇپ ئاساسىدىن ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ياش ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەش خىزمىتىنى ياخشى تۇتۇپ، جەمئىيەتكە تېخىمۇ كۆپ يارامليق ئەزالارنى يېتكۈزۈپ بېرىشىمىز لازىم.

تۆتىنچى پاراگراف خاسلىق

1. خاسلىقنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى

ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى مۇئەييەن ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنى مەزمۇن قىلغان بولۇپ، ئۇ ئانا قورسىقىدىن چۈشكەندە پەقەتلا جانلىقلار خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان بوۋاقنى تەدرىجىي ھالدا تەربىيىلەپ ئادەم قىلىپ يېتىشتۈرۈش جەريانىدىن ئىبارەت. ئەمما، ئىجتىمائىيلىشىش نەتىجىسىدە ئىجتىمائىي تۈرمۇش سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن ئەزالار، تامامەن بىر دەك بولۇپ كەتمەيدۇ، بەلكى پەرقلىق بولىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئىجتىمائىيلىشىش جەمئىيەتنىڭ شەخسنى تەربىيىلەپ، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئۆگىتىپ، جەمئىيەت ئەزاسى سالاھىيىتىگە ئېرىشتۈرۈش جەريانى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شەخسنىڭ ئۆگىنىش ئارقىلىق جەمئىيەت بىلىملىرىنى توپلاپ، ئۆزىنىڭ خاسلىقىنى شەكىللەندۈرۈش جەريانىدۇر.

قىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەم شەكىللەندۈرۈش جەريانى.

خاسلىق دېگىنىمىز، بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى جىسمانىي تەبىئىيّ خۇسۇسىيىتى ئاساسىدا، مۇئەييەن ئىجتىمائىي تارخىي شارائىت ئاستىدا، ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئەمەلىيىتىدە چېنىقىش ۋە تاۋلىنىش ئارقىلىق تەدرىجىي ھالدا شەكىللەندۈرگەن قاراش، پوزىتسىيە، مىجەز ۋە ئادەت قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بىر ئادەمنىڭ بىرقەدەر مۇقىم بولغان جىسمانىي روھىي ھالىتىنى سۈپىتى بىلەن ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئالاھىدىلىكىنى يەنى غىنىدىسىدىن ئىبارەت. ھەرقايسى دەۋر ھەرقايسى رايون ۋە دۆلەتلەردىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىنىڭ ئورتاقلىقى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەم ئۆز خاسلىقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ئوخشاشلا لياڭ شەن كۆلىنىڭ قەھرىمانى بولغان لى كۆي بىلەن سۇڭ جياڭ ئوخشىمايدۇ. ئوخشاشلا جىڭجۇي تېياتىرىدا ئايالنىڭ رولىنى ئالىدىغان ئارتىس مى لەنفاڭ بىلەن شاڭ شياۋيۈنمۇ ئوخشىمايدۇ. شۇڭا ئادەمنىڭ خاسلىقىنى تەتقىق قىلىشنىڭ كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىنى چۈشىنىشتە يارىدىمى بولىدۇ.

ئادەمنىڭ خاسلىقى شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىغا ئەگىشىپ تەدرىجىي ھالدا تەرەققىي قىلغان ھەم شەكىللەنگەن.

ئادەمنىڭ خاسلىقى، بالىلىق مەزگىلدە شەكىللىنىشكە باشلايدۇ. ئۇ ئەڭ دەسلەپتە تاشقى شەيئىلەرنىڭ چەكلىشىگە ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى شەخسنىڭ جىسمانىي ئېھتىياجىنىڭ چەكلىشىگىمۇ ئۇچرايدۇ. شۇڭا، بالىلارنىڭ خاسلىقى ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىنى پەقەت ئاددىي ھالدا ئۆزىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى بېۋاستە تەلىپى بىلەن ئارزۇسىغا بويسۇندۇرۇشتا ئىپادىلىنىدۇ. بالىلار جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتە ساغلام تەرەققىي قىلىش ئاساسىدا، مۇھىت ۋە تەربىيىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، تەدرىجىي ھالدا ئۆزىگە

ئۇچراشقان شەيئىلەرگە نىسبەتەن ئەخلاق ئېتىقادى ۋە قىممەت قارىشىنى شەكىللەندۈرىدۇ ھەمدە دەسلەپكى قەدەمدىكى تېخى مۇقىم بولمىغان كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى بىلەن دۇنيا قارىشىنى شەكىللەندۈرۈشكە باشلايدۇ. بۇ بىر ئادەمنىڭ خاسلىقىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى سەكرەشتۇر. چۈنكى ئۇنىڭ ھەربىر شەخسىنىڭ بىۋاستە ئېھتىياجى بىلەن ئارزۇسىغا بويسۇنۇشتىن تەدرىجىي ھالدا يىراق غايىگە بويسۇنۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. شەخسىنىڭ خاسلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى، ئادەمنىڭ جىسمانىي تەبىئىي خۇسۇسىيىتى، روھىي ھالىتى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش شارائىتى قاتارلىق بىرقانچە تەرەپلەردىكى ئامىللار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا، بىر ئادەمنىڭ خاسلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ھەم ئۆزىدىكى جىسمانىي ۋە روھىي شەرتلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ ھەم ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ چەكلىشىگە تېخىمۇ ئۇچرايدۇ.

2. ئادەمنىڭ خاسلىق پەرقى ۋە ئىپادىسى

ئادەملەر ئوتتۇرىسىدا خاسلىق پەرقى بولىدۇ. بۇ خىل پەرق ئادەتتە شەخسىنىڭ ھەۋىسى، قابىلىيىتى، مىجەزى، خاراكتېرى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1) ھەۋەس. بۇ بىر ئادەمنىڭ مەلۇم بىر شەيئىنى قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىش ياكى مەلۇم بىر پائالىيەت ئېلىپ بېرىشتىكى خاھىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بىر ئادەمنىڭ مەلۇم بىر جەھەتتىكى ئاكتىپلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئادەمنىڭ ھەۋىسى خىلمۇخىل بولىدۇ. مەسىلەن، بىر ئادەم كىتاب ئوقۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. يەنە بىرى توپ ئويناشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئەمدى بەزى ئادەملەر بولسا ئۇدا كىتاب ئوقۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. بەزى ئادەملەر بىر مەزگىل كىتاب ئوقۇشنى ياخشى كۆرگەن بولسىمۇ، ئەمما مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، كىتاب ئوقۇشنى ياخشى كۆرمەي ئۆز-

گىرىپ، توپ ئويناشنى ياخشى كۆرۈپ قېلىشى مۇمكىن. ئېھتىمال بىر ئادەمدە بىرلا ۋاقىتتا كۆپ تەرەپلىمە قىزىقىش بولۇشى مۇمكىن.

ئادەمنىڭ ھەۋىسى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتىدە پەيدا بولىدۇ ۋە تەرىبىلەپ يېتىشتۈرۈلىدۇ. ئادەم ھەر خىل ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتىدە ھەر خىل ئوخشىمىغان ھەۋەسنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن. مۇنداق ھەۋەسنىڭ بەزىسىنى شەيئىي ياكى ھەرىكەتنىڭ ئۆزى بىۋاستە كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن، بىر ئادەم جىگەر يالليۇغى كېسىلىنىڭ ئازابىنى تويغۇچە تارتقاندىن كېيىن، باشقا ئادەملەرنىڭ جىگەر يالليۇغى ئاغرىق ئازابىنى ئازايتىش ئۈچۈن، ئۇ ناھايىتى چوڭ ھەۋەس بىلەن جىگەر يالليۇغى كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاشنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشىپ كېتىدۇ. بەزىلەرنىڭ ھەۋىسى ۋاستىلىك ھالدا قوزغىتىلىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر ئادەم ئەسلىدە ماركا يىغىشقا قىزىقمىسا، ئەمما ماركا يىغقۇچى ئادەم بىلەن يېقىنلاشقاندىن كېيىن ئاستا - ئاستا ئۆزىدە ماركا يىغىش ھەۋىسىنى يېتىلدۈرۈشى مۇمكىن.

ھەۋەس — ھەرىكەتنىڭ بىر خىل ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. ئادەمدە مەلۇم بىر خىل ھەۋەس پەيدا بولغان ھامان ئۇيقۇ ۋە تاماقنىمۇ ئۇنتۇغان ھالدا مەلۇم بىر ئىشنى قىلىدۇ. ھەۋەسنى تەربىيىلىگىلى، ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ ياشلارنىڭ ھەۋەسى ئاسانلا پەيدا بولۇپ، يوقاپ تۇرىدۇ. تەۋرىنىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بۇنداق بولۇش ياشلاردا ناھايىتى چوڭ ئېلاستىكلىق خۇسۇسىيەت ۋە ناھايىتى كۈچلۈك قىزىقىش ئىستىكى بولىدىغانلىقىدا، قىزىقىش ئىستىكى بىر خىل كەيپىيات تۇسىنى ئالغان بىلىش خاھىشىدۇر. ئۇ جىسم تۇرمايدىغان، تولا سورايدىغان، غەلىتە نەرسىنى ئىزدەيدىغان، يېڭىلىق يارىتىش ئارزۇسى كۈچلۈك بولۇش قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنىدۇ. قىزىقىش ئىستىكى ئو-

قۇش يېشىدىن بۇرۇنلا پەيدا بولىدۇ. مەلۇم ياش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولىدۇ. ئوقۇش يېشىدىن بۇرۇن ۋە باشلانغۇچ مەكتەپ باسقۇچىدا، قىزىقىش ئىستىكى ئاساسەن تولا سوراشتا ئىپادىلىنىدۇ، ئۇلار ئەتراپىدىكى شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قالدۇرماي ئۇ نېمە، نېمە ئۈچۈن دەپ سوراپ باقىدۇ. بۇ خىل قىزىقىش ئىستىكى بالىلارنىڭ بىلىشكە تەشنا بولغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. ئۆسمۈرلۈك مەزگىلىگە كەلگەندە قىزىقىش ئىستىكى ئۆز-گىنىشنى چۈرىدىگەن ھالدا تەرەققىي قىلىدۇ، ئۆزى مېڭە ئىشلەتىپ قول سېلىپ ئىشلەشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئاستا - ئاستا مەلۇم بىر جەھەتتىكى قىزىقىشنى يېتىلدۈرىدۇ، مەسىلەن، خەت يېزىشنى رەسىم سىزىشتىن ياخشى كۆرۈش، ئايروپىلان پاراخوت مودېلىغا قىزىقىش، ناخشا ئېيتىشنى ياخشى كۆرۈش، بۇ مەز-گىلدىكى ھەۋەس تېخى قېلىپلاشمىغان بولىدۇ ھەم ئۇزاققا سو-زۇلمايدۇ، مۇھىت ۋە شەخسىي قابىلىيەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرە-غاچقا ئاسانلا ئۆزگىرىدۇ. ياش قۇرامىغا يەتكەنلەرنىڭ ھەۋىسى بىلەن قىزىقىشى، ئادەتتە ئۇزۇن مەزگىلدە يېتىلىدۇ. ئالاھىدە ئەھۋال بولمىسا، ئادەتتە ئاسانلىقچە ئۆزگەرمەيدۇ.

2) قابىلىيەت. بۇ ئادەتتە كىشىلەرنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ. قا-بىلىيەت ئادەتتىكى ۋە ئالاھىدە دەپ ئايرىلىدۇ.

ئادەتتىكى قابىلىيەت نورغۇن خىلدىكى ئاساسىي پائالىيەت-لەردە ئىپادىلىنىدىغان قابىلىيەتنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، بە-دەن قۇۋۋىتى زېھنىي كۈچى، كۆزىتىش قابىلىيىتى، ئەستە تۇ-تۇش قابىلىيىتى، ئابستراكت ئومۇملاشتۇرۇش قابىلىيىتى قاتار-لىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئالاھىدە قابىلىيەت مەلۇم كەسىپي پائالىيەتتە كۆرۈلىدىغان قابىلىيەتنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ماتېماتىكا قابىلىيىتى، مۇ-زىكا قابىلىيىتى، ئۇچۇش قابىلىيىتى ھەم مەخسۇس ماھارەت

قاتارلىقلار. ئادەتتىكى قابىلىيەت بىلەن ئالاھىدە قابىلىيەت ئەمەلىيەت پائالىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا بىر دەك بولىدۇ. مەلۇم بىر ئادەتتىكى ئىقتىدار مەلۇم بىر پائالىيەت دائىرىسىدە ئالاھىدە تەرەققىي قىلسا، ئۇنىڭدا ئالاھىدە قابىلىيەتنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، كۆزىتىش قابىلىيىتى ئەسلىدە ئادەتتىكى قابىلىيەتكە ياتىدۇ، ئەمما باش مېخانىك ماشىنىدا مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش جەريانىدا ماشىنىنىڭ تۇزۇلۇشىدىكى ئىنچىكە جايلىرىنى پەرقلەندۈرەلمەيدىغان ھەم ماشىنىنىڭ ئىشلەش ئەھۋالىنى كۆزىتەلەيدىغان سەزگۈر ئالاھىدە كۆزىتىش قابىلىيىتىنى ئۆزىدە يېتىلدۈرۈش مۇمكىن. ئالاھىدە قابىلىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئادەتتىكى قابىلىيەتمۇ تەرەققىي قىلىدۇ. مەسىلەن، باش مېخانىك مەشغۇلات جەريانىدا يېتىشتۈرگەن ئىنچىكە كۆزىتىش قابىلىيىتىنى باشقا پائالىيەت دائىرىسىگىمۇ كۆچۈرۈپ كېلىپ، مەسىلىلەرنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىشى مۇمكىن.

قابىلىيەت شەخسنىڭ جىسمانىي تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئاساسىدا، ئۆگىتىش ۋە تەربىيىلەش ئارقىلىق ھەم ئەمەلىيەت پائالىيىتىدە كوللېكتىپنىڭ ئەقىل - پاراسىتى بىلەن تەجرىبىسىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ ھەم تەرەققىي قىلىدۇ. ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىكى مەشھۇر ئەربابلارنىڭ ھەممىسى باشقىلارنىڭ نەتىجىسىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۆزىنىڭ قېتىرقىنىپ تىرىشىشى ئارقىلىق تەرەققىي قىلغان. نيوتون: «ئەگەردە مەن دېكارغا قارىغاندا يىراقنى كۆرەلىگەن بولسام، ئۇ مېنىڭ گىگانت ئادەملەرنىڭ مۇرىسىدە تۇرغانلىقىمدىن بولغان» دېگەنىدى. مى لەنفاكنىڭ جىكجۇي سەنئىتىنىڭ پىرى دەپ ئاتىلىشى، ئۇنىڭ ئالدىنقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ماھىرلىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۆزى سەنئەت جەھەتتە ئۇنى قېتىرقىنىپ «مى لەنفاك ئېقىمى» دېگەن جىكجۇي سەنئىتىنى ئىجاد قىلغانلىقىدا.

قابىلىيەتنىڭ ئىپادىلىنىشىدىنمۇ بالدۇر - كېيىنلىك بولىدۇ. بەزىلەر ئۆسمۈرلۈك مەزگىلىدىلا كۆزگە كۆرۈنىدۇ. بەزىلەر كېيىن بىرىپ تالانتلىق ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ. سۇئال سۇئالىدىكى چوڭ ئەدەب. سۇشۇن 27 ياشقا كەلگەندە ئاندىن غەيرەتكە كېلىپ ئۆگەنگەن؛ چى بەيشي 30 ياشقا كەلگەندە ئاندىن ھەقىقىي تۇردە رەسىم سىزغان. 60 ياشقا كەلگەندە ئاندىن رەسىم سىزىش ئىستىلىنى ئۆزگەرتكەن، مانا بۇ 10 يىل ئىشكىنى ئېتىۋېلىپ، قېرىغاندا ئىستىلىنى ئۆزگەرتىپ، بۇرۇنقىسىنى بىراقلا يوققا چىقىرىدىغان بىر خىل «ھۇنەرۋەن» مەجەزدۇر. ئېينىشتېينىن تۆت ياشقا كىرگەندە ئاندىن تىلى چىققان. يەتتە ياشقا كىرگەندە ئاندىن كىتاب ئوقۇيالىغان. يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرگىلى بولىدۇكى، جەمئىيەتتىكى ئىش تەقسىماتى، كەسپىي جەھەتتىكى ئىنچىكە كەسىپلىشىش، كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر كەسپىي مۇھىت-تا ئۆزۈن مۇددەت تۇرمۇش كەچۈرۈش، ئادەمنىڭ جىسمانىي روھىي تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى ئىنتايىن مۇھىم بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئادەمنىڭ ھەۋىسى ۋە قابىلىيىتىگىمۇ تەسىر قىلىدۇ.

3) خاراكتېر. خاراكتېر ئادەمنىڭ ھېسسىياتى بىلەن پائالىيىتىدىكى تېز - ئاستىلىقىنى، ئاجىز - كۈچلۈكلۈكىنى، ھەمدە ھەرىكەتتە چاققان ياكى قاشاڭ بولۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى روھىي ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى ئادەتتە دېيىلىپ يۈرگەن مىجەز - خۇلق قاتارلىقلار. خاراكتېر پەقەت ئادەمنىڭ خاسلىقىنى مەلۇم تۈسكە ئىگە قىلىدۇ. خاسلىق خۇسۇسىيىتىنىڭ مەزمۇنىنى بەلگىلىيەلمەيدۇ. خاراكتېرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئادەتتە كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بەزى كىشىلەر ناھايىتى ئاسانلا ھاياجانلىنىدۇ. بەزى كىشىلەر بىرقەدەر ئېغىر - بېسىق كېلىدۇ، بەزى كىشىلەر سالاپەتلىك ۋە ئەدەپلىك كېلىدۇ. بەزى كىشىلەرنىڭ مىجەزى چۈس تېرىكى-

كەك كېلىدۇ ۋەھاكازالار.

جۇڭگودىن چەت ئەلگىچە، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ھەممىسىدە خاراكتېرنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تۇرگە ئايرىلىش توغرىسىدىكى تەلىمات مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى مېدىتسىنا ئالىملىرى خاراكتېر تەلىماتىنى بىۋاستە ئوتتۇرىغا قويمىغان بولسىمۇ. ئەمما، ئادەمنى ئۇنىڭ ھەرىكەتچان ياكى خۇشاللىق، خاتىرجەملىك دەرىجىسى بويىچە بەش خىل تىپقا بۆلگەن، يەنى ھەرىكەتچان ئىجابىي تىپ، ئىجابىيلىقى كەم تىپ، خۇشال، خاتىرجەم، ئىجابىي، سەلبىي تىپ؛ سەلبىيلىكى كەم تىپ ۋە ھەرىكەت بىلەن جىملىقنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدىكى ئىجابىي - سەلبىي تەڭپۇڭلىق تىپى قاتارلىقلار. قەدىمكى دەۋردىكى يونان دوختۇرلىرى كۆندىلىك كۆزىتىش ۋە ئادەم بەدىنىدىكى تۆت خىل بەدەن سۇيۇقلۇقىنىڭ (قان، يېلىمسىمان سۇيۇقلۇق، سېرىق ئوت سۇيۇقلۇقى، قارا ئوت سۇيۇقلۇقى) ھەرىبىر ئادەمدە ئاز - كۆپلۈكى ئوخشىمايدۇ دېگەن پەزىرگە ئاساسەن، خاراكتېرنى تۆت خىل تىپقا بۆلگەن. يەنى مىجەزى ئالدىراڭغۇ، ھەرىكىتى شىددەتلىك ئۆت سۇيۇقلۇق مىجەز، مىجەزى تېتىك، ھەرىكىتى چاققان كۆپ قانلىق مىجەز، مىجەزى نازۇك، مىجەزى ئېغىر، ھەرىكىتى ئاستا يېلىمشىق مىجەز، ھەرىكىتى قاشاڭ جىمغۇر مىجەز. پاۋلوف ھايۋانات بىلەن ئادەمنى تەتقىق قىلىشقا ئاساسەن، خاراكتېرنى ھايۋانات بىلەن ئادەمنىڭ ھەرىكىتىدە ئىپادىلىنىدىغان ئالىي دەرىجىلىك نېرۋا پائالىيىتى تىپلىق ئالاھىدىلىك دەپ قارىغان. ئۇ تۆت خىل ئاساسىي ئالىي نېرۋا پائالىيىتى تىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان: ھاياجان تىپ، تېتىك تىپ، خاتىرجەم تىپ، ئاجرىتىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆت سۇيۇقلۇق مىجەز. كۆپ قانلىق مىجەز، يېلىمسىمان سۇيۇق مىجەز جىمغۇر مىجەزگە باراۋەر كېلىدۇ ھەمدە ساپ تىپ ئىنتايىن ئاز بولىدۇ. ئادەتتە كۆپىنچىسى ئارىلاشما تىپ بولىدۇ دەپ كۆرسەتتى.

قەدىمكى يوناندا ئىجاد قىلىنغان ئاتالمىش «تۆت خىل سۈيۇقلۇق تەلىماتى» نىڭ گەرچە ئىلمىي ئاساسى يېتەرسىز بولسىمۇ، ئەمما كىشىلەر كۈندىلىك تۇرمۇشتا ھەقىقەتەنمۇ مۇشۇ تۆت خىل خاراكتېر تېپىنىڭ ۋەكىلىنى كۆزىتىپ يەتتى. شۇڭا، نۇرغۇنلىغان ئىلىم ئەھلىلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، ئۇزۇن ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇلماقتا.

ئادەمنىڭ خاراكتېرى خىلمۇ خىل بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر ئادەمدە قوشۇمچە بىرنەچچە خىل خاراكتېر دىكى خۇسۇسىيەت بولىدۇ. بۇ پاۋلوف ئېيتقاندەك ئومۇمەن ھەممىسى ئارىلاشما تىپ بولىدىغانلىقى سەۋەبىدىن بولىدۇ. بىراق، بىرنەچچە خىل خاراكتېر تەركىبىنىڭ ئارىلاشمىسى ئوخشىمايدۇ، خالاس. كىشىلەر خۇشال بولىدىغان ئىشقا دۇچ كەلگەندە روھىي جەھەتتە جانلىنىپ كېتىدۇ. كەيپىياتى يۇقىرى بولىدۇ؛ بەختسىز ئىشقا يولۇققاندا روھىي چۈشۈپ كەيپىياتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. بۇ خاراكتېرنىڭ ئورتاقلىقى، بۇ خىل ئورتاقلىق ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىدا شەكىللىنىدۇ. لېكىن، مەلۇم بىر خىل خاراكتېرگە ئىگە بولغانلار ئادەم، ئوخشىمىغانلار ئورۇندا، ئازدۇر - كۆپتۇر ئۆز خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن، مىجەزى ئالدىراڭغۇ يەنى ئاتالمىش ئوت سۈيۇقلۇق مىجەزى كۈچلۈك بولغان ئوقۇغۇچى، ئىمتىھان ۋاقتىدا بالدۇرراق قەغەز تاپشۇرۇشقا ئالدىرايدىغان، دوستى بىلەن كۆرۈشۈشكە ۋەدە قىلغاندا، خاتىرجەم ئولتۇرالمايدىغان، تەنتەربىيە مۇسابىقىسىگە قاتنىشىش ئالدىدا ئۆزىنى توختىتىۋالالمايدىغان مىجەزنى ئىپادىلەيدۇ.

خاراكتېرنىڭ ئۆزىدە ياخشى - ياماناڭلىق ئايرىمىسى بولمايدۇ. چۈنكى ھەرقانداق خاراكتېرنىڭ ھەممىسىدە بەزى ئاكتىپ ياكى پاسسىپ يۆنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلىش ئېھتىمالى مەۋجۇت بولىدۇ. ئۆت مىجەز تىپ خۇشخۇي، باتۇر ئىنتىلىشچانلىققا قاراپ تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن، ئەمما بىپەرۋا، تېرىككەك

بولۇشىمۇ مۇمكىن، كۆپ قانلىق مىجەز تىپ تېتىك، چاققان بولۇشى مۇمكىن. يېنىك، ئەستايىدىل بولماسلىققا قاراپ تەرەققي قىلىشىمۇ مۇمكىن. يېلىمسىمان سۈيۇقلۇق مىجەز ئېغىر - بېسىق، قەتئىي بولۇشى مۇمكىن، سوغۇق مۇئامىلە، تەرسا بولۇشقا قاراپ تەرەققي قىلىشىمۇ مۇمكىن. جىمغۇر مىجەز خىزمەتتە ئىنچىكە، ئىنتىزامغا بويسۇنىدىغان، ھېسسىياتى چوڭقۇر بولۇپ ئىپادىلىنىشى مۇمكىن، ئۆزىگە ئىشەنچسى يېتەرسىز بولۇشقا قاراپ تەرەققي قىلىشىمۇ مۇمكىن.

4) مىجەز. مىجەز كىشىلەرنىڭ پوزىتسىيىسى ۋە ھەرىكىتى جەھەتتە ئىپادىلىنىدىغان مەسىلەن، مەيۈس - جىمغۇر، قەسەر، بوزەك - ئاجىز بولۇش قاتارلىق بىرقەدەر مۇقىم بولغان روھىي ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ خاسلىقتىكى ئەڭ مۇھىم روھىي ئالاھىدىلىكتۇر. خاسلىقنى پەرقلەندۈرۈشتىكى ئەڭ مۇھىم روھىي ئالامەتتۇر. ئادەمنىڭ خاسلىقى مەلۇم ئىدىيە، ئالڭ، ئېتىقاد، دۇنيا قاراشنىڭ تەسىرى ۋە چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ. ئوبيېكتىپ شەيئىلەر ئۇزلۇكسىز ھالدا ھەر بىر شەخسنىڭ تۇرمۇش سەرگۈزەشتىگە سىڭىپ كىرىپ، شەخسنىڭ پائالىيىتىگە تەسىر قىلىپ تۇرىدۇ. ئوبيېكتىپ شەيئىنىڭ تەسىرى، بىلىش، كەيپىيات ۋە ئىرادە ھەرىكىتى ئارقىلىق، شەخسنىڭ ئىنكاس قىلغۇچى قۇرۇلمىسىدا ساقلىنىپ قالىدۇ. مۇستەھكەملىنىدۇ. مۇئەييەن پوزىتسىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ ھەمدە مەلۇم شەكىلدە شەخسنىڭ ھەرىكىتىدە ئىپادىلىنىدۇ، ھەربىر شەخسنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ھەرىكەت ئۇسۇلىنى شەكىللەندۈرىدۇ. شەخسنىڭ ئوبيېكتىپ رېئاللىققا بولغان مۇستەھكەم پوزىتسىيىسى ھەم مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت ئۇسۇلى، ئادەمنىڭ روھىي قىياپىتىدىكى بىر گەۋدىلىك تەرىپىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، مانا بۇ مىجەزدۇر.

مىجەز خاسلىقتا روشەن ئىپادىلىنىپ چىقىدىغان روھىي

ئالاھىدىلىك بولغانلىقتىن، ئۇ ھەربىر ئادەمنىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكىنى يېتەرلىك دەرىجىدە پەرقلەندۈرىدۇ. مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئەدىبلەر، ھامان كىشىلەرنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك، ئەڭ مېغىزلىق، ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئالاھىدىلىكىنى تېپ قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئالدىدا ناھايىتى روشەن، تەسىرلىك، جانلىق خۇددى جىنى بارەكلا ئادەم ئوبرازى نامايان بولىدۇ.

ئوقۇرمەن خۇددى شۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنى كۆرگەندەك، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغاندەك بولىدۇ. ساۋ شۆچىننىڭ قەلىمى ئاستىدا كى جياباۋ يۈي، لىن دەييۈي قاتارلىقلار. لۇشۈننىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئا Q، شياڭ لىن ھەدە قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يازغۇچى ئادەمنىڭ مېجەز ئالاھىدىلىكىنى تۇتۇۋېلىپ ئۇنى، ئوبرازلاشتۇرۇش ئارقىلىق ياراتقان تېپىك شەخسلەردۇر.

ھەربىر ئادەمنىڭ مېجەزى خىلمۇ خىل بولىدۇ. بەزى ئادەملەر قىزغىن، قەتئىي، كەسكىن كېلىدۇ. بەزى ئادەملەر سوغاق مېجەز كېلىدۇ. تەۋرىنىپ تۇرىدۇ. بەزى ئادەملەر جاھىل ھاكاۋۇر كېلىدۇ. بەزى ئادەملەر ئۆزىنى تۆۋەن كۆرىدۇ. مۇنداق مىساللارنى كەلتۈرۈپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ. ئەمما، ئادەمنىڭ مېجەزى بىلەن خاراكتېرى ئوخشىمايدۇ: ياخشى ـ يامانلىق پەرقى بولىدۇ. ياخشىسى ـ يامانلىق ئۆلچىمىدە ئۇنىڭ كوللېكتىپقا پايدىسى بار ـ يوقلۇقىغا قارىلىدۇ.

3. خاسلىق، مىللىيلىك ۋە سىنىپىيلىق

ئادەمنىڭ خاسلىقى بىر ئادەمنىڭ جىسمانىي تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئاساسىدا، مۇئەييەن ئىجتىمائىي تارىخىي شارائىت ئاساسىدا، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتى ئارقىلىق تەرەققىي قىلىدۇ ھەم شەكىللىنىدۇ. ھەربىر ئادەم مۇئەييەن بىر مىللەتكە تەئەللۇق بولۇپ، مۇئەييەن مىللىي مۇھىتتا ئۆزۈن مۇددەت تۇر-

مۇش كەچۈرىدىغانلىقتىن كىشىلەرنىڭ خاسلىقىدا ئۆز مىللىتىدىن كۆپ سانلىق ئادەملەردە ئورتاق بولىدىغان بىر خىل خۇسۇسىيەت گەۋدىلىنىدۇ. مانا بۇ مىللىيلىك دېگەنلىكتۇر. نېمە ئۈچۈن كىشىلەر ئۆز مىللىيلىكىنى شەكىللەندۈرەلەيدۇ. چۈنكى، «مىللەت كىشىلەر تارىختا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بىر ئورتاق تىلغا، ئورتاق جايغا، ئورتاق ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا ۋە ئورتاق مەدەنىيەتتە ئىپادىلىنىدىغان ئورتاق روھىي هاللىق سۈپەتكە ئىگە مۇقىم ئورتاق گەۋدە.»[1] ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى ئورتاق ياراتقان. ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئورتاق روھىي ئالاھىدىلىكى بار. مانا بۇ ئۇلارنىڭ مىللىيلىكى، ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلار مىللىيلىكىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرگەن. «قەدىمدىن تارتىپ هازىرغىچە هەرقانداق بىر مىللەتنىڭ هەممىسى مەلۇم جەهەتلەردە باشقا مىللەتلەردىن ئۇستۇن بولۇپ كەلدى.»[2] «هەربىر مىللەت، مەيلى ئۇچۇق ياكى كىچىك بولسۇن، هەممىسىنىڭ ئۆزىنىڭ ماهىيەت جەهەتتىكى ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. هەممىسىدە شۇ مىللەتنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان ئەمدى باشقا مىللەتتە بولمايدىغان ئالاھىدىلىك بولىدۇ. مۇشۇ ئالاھىدىلىك هەربىر مىللەتنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئورتاق غايىسىگە قوشقان تۆھپىسى بولۇپ قالىدۇ. ئۇنى تولۇقلاپ بېيىتقانلىق بولىدۇ.»[3]

ئادەمنىڭ خاسلىقىنى مىللىيلىكتىن تاشقىرى، يەنە سىنىپىي ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە، مىللەت ئىچىكى قىسىمدا سىنىپقا بۆلۈنىدۇ. كىشىلەر ئۆزۈن مۇددەت سىنىپىي

---

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللەت مەسىلىسى»، «ستالىن ئەسەرلىرى» 2 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 294 - بەت.

② ماركس، ئېنگېلس: «نۇقەددەس ئائىلە»، «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 2 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 194 - بەت.

③ «ماركس - ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن مىللىي مەسىلە توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 135 - بەت، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى.

چې ئورۇندا ياشىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ خاسلىقىغا سىنىپىي تامغا بېسىلماي قالمايدۇ. سىنىپىي خاھىشقا ئىگە روھىي ھال، ئىدىيە، ئادەت، خاراكتېر ۋە ھەرىكەت ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇڭا، ئوخشاش بىر مىللەتتىكى كىشىلەر، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا تۇرغان سىنىپىي ئورنى ئوخشىمىغانلىقىتىن، مىللىيلىكتىن تاشقىرى، يەنە ئوخشىمىغان سىنىپىيلىقنى ئىپادىلەيدۇ.

ئالتىنچى باب

ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى

ھەرقانداق ئىجتىمائىي جامائە ياكى ئۇنىڭ ئەزالىرى ھەر كۈنى، ھەر ۋاقىت دېگۈدەك بەلگىلىك ئېھتىياجغا ئاساسەن، مۇئەييەن ئىجتىمائىي قائىدىلەر بويىچە يا ئۇنداق، يا مۇنداق ھەرىكەتلەرنى ئۇزلۇكسىز ئېلىپ بېرىپ تۇرىدۇ. بۇ ھەرىكەت - پائالىيەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش رولىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇددي ماركس ئېيتقاندەك: «جەمئىيەت — مەيلى ئۇنىڭ شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر — ئۇ زادى نېمە؟ ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا رولىنىڭ مەھسۇلى.»[1] دېمەك كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش رولى ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى يەككە ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىلا ئەمەس، بەلكى جامائە بىلەن جامائە ئوتتۇرىسىدىمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى ئىنسانلار بىرلىشىشنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ ئېلىپمېنتى ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلار ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ ماكرو قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، ئىجتىمائىي ئالاقە خىلمۇخىل ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ

---

① «ماركس، ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى». 4 - توم، خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە 1972 - يىلى نەشرى، 320 - بەت.

كۆپ خەل شەكىلدىكى مەول ئىجتىمائىي تۈرمۇشىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكەتنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى

1. ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكەت چۈشەنچىسى

ئادەملەر ھەرىكىتىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئىجتىمائىي ھەرىكەت دائىرىسىگە ياتىدۇ، پەقەت ناھايىتى چەكلىك بىر قىسمىلا غەيرىي ئىجتىمائىي ھەرىكەتكە ياتىدۇ. غەيرىي ئىجتىمائىي ھەرىكەت ھەرىكەت ئېلىپ بارغۇچىنىڭ يەككە ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىققان، باشقىلار بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى بولمىغان ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ. ئىجتىمائىي خاراكتېردىكى ھەرىكەت بولسا، ھەرىكەت ئېلىپ بارغۇچى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا باشقىلارنىڭ ھەرىكىتى بىلەن ئالاقە مۇناسىۋىتى يۈز بەرگەن ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە ئىجتىمائىي خاراكتېردىكى ھەرىكەتلەرنىڭ دائىرىسى كېڭەيمەكتە، شەكلىمۇ بارغانسېرى كۆپ خىللىشىپ، كۆپ تەرەپلىمىلىك، كۆپ يۆنىلىشلىك ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىمەكتە.

ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق بولغان يەككە ئادەم ياكى جامائەنىڭ ئۆزئارا ۋە ئورتاق ئېلىپ بارغان ھېسسىي ھەرىكىتى ھېسابلىنىدۇ. ئۆزئارا ئېلىپ بارغان ھەرىكەت دېگىنىمىز، شەخس بىلەن شەخس جامائە بىلەن جامائە ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۆزئارا يۆنىلىشلىك ھەرىكەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك كىشىلەر، گۇرۇھلار، تەشكىلىي ئورگانلار ۋە جامائەلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت، ھەربىي ۋە ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلار

لىق جەھەتلەردىكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە توقۇنۇشلارنى كۆرسىتىدۇ. ئورتاق ئېلىپ بارغان ھەرىكەت دېگىنىمىز، شەخسىلەر ۋە جامائىلەرنىڭ بىرلىكتە ئېلىپ بارغان ئوخشاش يۆنىلىشلىك ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، جەمئىيەتتىكى كىشىلەر ۋە جامائىلەرنىڭ ئورتاق بىر ئىش ياكى نىشان - مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان كوللېكتىپ ھەرىكەتلىرى. ئورتاق ھەرىكەت ئادەتتە ئۆزئارا ھەرىكەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تېخنىمۇ كەڭرەك دائىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئورتاق ھەرىكەتنىڭ ئۆزىنىمۇ بىر خىل ئۆزئارا ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش — ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ تۆپكى ئالاھىدىلىكى. جامائە ئەزالىرىنىڭ دائىملىق ھەرىكەتلىرىنى نوقۇل ھالدا ئۆزئارا ھەرىكەت دەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ، ئورتاق ھەرىكەت دەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ. ئۇ دائىم ئۇچىنچى بىر خىل ھەرىكەت شەكلىدە يەنى ئۆزئارا، ئورتاق ھەرىكەت شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ رېئال ھالىتى ھېسابلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى مۇنداق بەش خىل ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1) ھەرىكەت قىلغۇچى. مەيلى شەخس بىلەن شەخسنىڭ ياكى جامائە بىلەن جامائەنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكىتى بولسۇن، ھەرىكەت قىلغۇچىنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكى يەنىلا يەككە ئادەم بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى ئىچىدە تۇرۇۋاتقان شەخسلەر ئارىسىدا كۆپ خىل ھەرىكەت مۇناسىۋىتى بولىدۇ. ئالاقە ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىۋاتقان تەرەپكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، يەنە بىر تەرەپنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەكلى تۆت خىل بولىدۇ. (1) ئوبيېكت. بىر تەرەپ — يەنە بىر تەرەپنىڭ ھەرىكىتى يەتمەكچى بولغان ئوبيېكتىنىڭ ئۆزى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئالاقە ھەرىكى-

تى. (2) شېرىك. بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ھەرىكىتى جەريانىدا بىرلىشىدىغان ئوبيېكتى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، كەسىپداشلىق، ئاغىنە - ئۇلپەتداشلىق مۇناسىۋىتىدىكى ئالاقە ھەرىكىتى. (3) ۋاستە. بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ھەرىكەتى جەريانىدا پايدىلىنىدىغان ئوبيېكتى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، ناتوغرا ئىستىللار بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىككى تەرەپنىڭ ئالاقە ھەرىكىتى. (4) توسالغۇ. بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ھەرىكەتى جەريانىدىكى توسقۇنلۇق قىلغۇچى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، دۇشمەنلىشىۋاتقان ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىدىكى ئالاقە ھەرىكەتى.

2) ئىجتىمائىي نىشان. ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتىگە قاتنىشىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئاڭلىق ھالدا، ئۆز كاللىسىدا پىشىپ - يېتىلگەن پىلان بويىچە يەنە بىر تەرەپنىڭ ھەرىكىتىنى تەڭشەيدۇ ياكى ماسلاشتۇرىدۇ. *ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى بەلگىلىك بىر ئىجتىمائىي نىشانغا قارىتىلغان بولىدۇ. بۇ نىشانلارنىڭ ھەممىسى* بىر خىل ئىجتىمائىي ئامىل بولۇش سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ھەرىكەت ئېلىپ بارغۇچىنىڭ بەلگىلىك ئېھتىياجى ۋە مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىدۇ.

3) ئىجتىمائىي مۇھىت. ھەرقانداق ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى مۇئەييەن مۇھىت شارائىتى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىچكى مۇھىت تاشقى مۇھىت ئامىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى زىچ بولىدۇ. ئوخشاش بولغان بىر قىسىم ھەرىكەت ئېلىپ بارغۇچىلارنىڭ ئوخشاش ئىجتىمائىي نىشانى ئۈچۈن، ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە ئېلىپ بارغان ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ كونكرېت ھالىتى ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. ھەتتا تامامەن ئەكسىچە بولۇشى مۇمكىن.

4) ئىجتىمائىي ئۆلچەم - قائىدىلەر. نوقۇل بىر ئادەمنىڭ ھەرىكىتى شۇ ئادەمنىڭ ئارزۇسى ۋە ئۆز ئىختىيارى بىلەن بولىدىغان

دۇ. لېكىن، ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ھەرقانداق بىر تەرەپنىڭ ھەرىكىتى ھەرگىز ئۆز ئىختىيارى بويىچە ياكى خالىغىنىچە بولمايدۇ. بەلكى بەلگىلىك قائىدە - ئۇلچەم بويىچە ھەرىكەت ئېلىپ بارىدۇ.

5) ئىجتىمائىي ئۇچرىشىش. ئىجتىمائىي ئالاقە ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىككى تەرەپلا قارشى تەرەپنىڭ ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىققان ۋە ئۆزگەرگەن تەسىرلىك ئىنكاسقا ئۇچرايدۇ ھەمدە بۇ ئىنكاس قايتۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن رېئال مەنىدىكى جامائە ھەرىكىتى شەكىللىنىدۇ.

2. ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكەت تۈرلىرى

ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى كۆندىلىك تۇرمۇشتا ئەڭ ئاساسىي، ئەڭ ئومۇميۈزلۈك بولغان ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھادىسىسى، ئۇنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى خىلمۇخىل بولىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلار ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتىنى ئوخشاش بولمىغان كۆزىتىش نۇقتىسى ۋە ئوخشاش بولمىغان ئۆلچەملەر بويىچە تۈرلەرگە بۆلىدۇ. تۆۋەندە بىز ئۇنى تۆت تۈر بويىچە تەھلىل قىلىمىز.

1) ماركسىزمنىڭ جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئاساسىي كۆز قارىشى بويىچە ئىجتىمائىي ئالاقە پائالىيىتىنى ماددىي ئالاقە پائالىيىتى ۋە مەنىۋى ئالاقە پائالىيىتى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ماددىي ئالاقە پائالىيىتى كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇش جەريانىدىكى بارلىق پائالىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەنىۋى ئالاقە پائالىيىتى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش پائالىيىتىدىكى ھېسسىيات، ئوي - پىكىر ۋە بىلىم ئالماشتۇرۇش، مەيدان، كۆزقاراشلىرىنى بىر - بىرىگە يەتكۈزۈش قاتارلىق بارلىق مەنىۋى تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

2) ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ ۋاستىسى بويىچە ئۇنى بىۋاستە ئالاقە ھەرىكىتى ۋە ۋاستىلىك ئالاقە ھەرىكىتى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بىۋاستە ئالاقە ھەرىكىتى دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ ئۆزىدە بار بولغان ۋاستىلەر يەنى تىل ۋاسىتىسى ۋە غەيرىي تىل ۋاستىلىرى قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق يۈز تۇرانە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئالاقە ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. ۋاستىلىك ئالاقە دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ ۋاستىلىك ئۇسۇللاردىن يەنى خەت - چەك، تېلېفون، رادىئو، تېلېۋىزور ۋە گېزىت - ژۇرنال قاتارلىق ھازىرقى زامان تېخنىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئېلىپ بارغان ئالاقە ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ.

تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىن قارىغاندا، بىۋاستە ئالاقە ئىجتىمائىي ئالاقە جەريانىدىكى ئەڭ دەسلەپكى بىر دىنبىر ئالاقە شەكلى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ھازىرقى زاماندا جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئىجتىمائىي ئالاقە ۋاستىلىرىمۇ كۈنسېرى ئېشىپ بارماقتا. بۇنىڭ بىلەن ۋاستىلىك ئالاقە ھەرىكىتى بىۋاستە ئالاقە ھەرىكىتى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. لېكىن بۇ خىل تەرەققىيات يۈزلىنىشى ھەرگىزمۇ بىۋاستە ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ ئۆز رولىنى يوقىتىپ قويىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرمەيدۇ. بەلكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىۋاستە ئالاقە چاستوتىسىنىڭ ۋاستىلىك ئالاقە چاستوتىسىغا قارىغاندا ئازىيىپ بارىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتى داۋامىدا بۇ ئىككى خىل ئالاقە ئۇسۇلىنىڭ بىر - بىرىگە سىڭىشىدۇ، ۋە ئۇسۇلنىڭ بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ.

3) ئىجتىمائىي ئالاقە ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىككى تەرەپنىڭ ئىجتىمائىي سالاھىيىتى بويىچە ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتىنى رول ئالاقە ھەرىكىتى ۋە غەيرىي رول ئالاقە ھەرىكىتى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. رول ئالاقە ھەرىكىتى دېگىنىمىز، مەلۇم

بىر ئىجتىمائىي ئورۇننىڭ ۋەكىلى بىلەن يەنە بىر ئىجتىمائىي ئورۇننىڭ ۋەكىلى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئالاقە ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل ئالاقىدە ئالاقە قىلغۇچىغا قارىتا قاتتىق ئۆلچەم - قائىدە بېكىتىلىدۇ. ئالاقە قىلغۇچى چوقۇم مۇشۇ ئۆلچەم - قائىدىلەرگە رىئايە قىلىشى كېرەك. ئۆز مەيلىچە، خالىغانچە ئىش قىلىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، دۆلەت باشلىقلىرى-نىڭ ئۆزئارا زىيارىتى، ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي رايون ياكى تەشكىلىي ئورگان رەھبەرلىرىنىڭ ئۆزئارا ئالاقە ھەرىكىتى رول ئالاقە پائالىيىتى دائىرىسىگە كىرىدۇ. غەيرىي رول ئالاقە پائالىيىتى دېگىنىمىز، شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى شەخسىي ئالاقە ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا ئالاقە قىلغۇچى ھېچقانداق تەشكىلىي ئورگانغا ياكى باشقا كىشىگە ۋەكىللىك قىلمايدۇ. شۇڭا، ئالاقە قىلغۇچىغا قارىتا ھېچقانداق چەكلىمە قويۇلمايدۇ. ئادەتتە يۇرتداشلار، ئەل - ئاغىنىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ھەرە-كىتى مۇشۇ خىل دائىرىگە كىرىدۇ.

بۇ خىل تۈرگە ئايرىشنىڭ ئەھمىيىتى شۇكى، رول ئالاقە ھەرىكىتى ئېلىپ بارغاندا تەشكىلىي ئورۇن بېكىتىپ بەرگەن رول ھەرىكىتىنى ھەقىقىي ئورۇنداپ، رول ئۆلچەم - قائىدىسى بويىچە ئىش ئېلىپ بېرىشى كېرەك. ھەرگىزمۇ ئومۇم بىلەن شەخسنى ئايرىمايدىغان يۇرتداشلىق، ساۋاقداشلىق ۋە ئەل - ئاغە-نىدارچىلىقىتىن ئىبارەت غەيرىي رول ئالاقە مۇناسىۋىتىنى ئارە-لاشتۇرۇشقا بولمايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، غەيرىي رول ئالاقە ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغان چاغدا مەلۇم بىر تەشكىلىي ئورگان ياكى ئورۇنىڭ ۋەكىلى بولۇش رولىدا ئوتتۇرىغا چىقماسلىق، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىپ، ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتماسلىق كېرەك.

4) ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ يۆنىلىشى بويىچە ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى توغرا سىزىقلىق ئالاقە ھەرىكىتى ۋە تىك سىزىقلىق

ئالاقه هەرىكىتى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. توغرا سىزىقلىق ئالاقە هەرىكىتى دېگىنىمىز، ئوخشاش قاتلام ياكى ئوخشاش دەرىجىلىك كىشىلەر ياكى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە هەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، دۇنيادىكى ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە هەرىكىتى. بىر دۆلەتتىكى ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي رايونلار ۋە ئوخشاش بولغان كەسىپ ـ ساهەلەر، تارماقلار، بۆلۈملەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە هەرىكىتى مۇشۇ دائىرىگە كىرىدۇ. تىك سىزىقلىق ئالاقە هەرىكىتى دېگىنىمىز، ئوخشاش بولمىغان قاتلام ياكى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى كىشىلەر ياكى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقە هەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، مەركەز بىلەن يەرلىك، رەهبەرلىك بىلەن ئامما؛ ئاتا ـ ئانا بىلەن پەرزەنتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر مۇشۇ دائىرىگە ياتىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىجتىمائىي ئالاقە هەرىكىتىنىڭ كۆلىمى ياكى دائىرىسى بويىچە ئۇنى مىكرولۇق ئالاقە هەرىكىتى ۋە ماكرولۇق ئالاقە هەرىكىتى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. ئالاقە هەرىكىتىنىڭ ساهەلىرى بويىچە ئۇنى ئىقتىسادىي ئالاقە، سىياسىي ئالاقە، مەدەنىيەت ئالاقىسى قاتارلىق بىرقانچە ساهەلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئالاقە هەرىكىتىنىڭ ئوچۇق ـ ئاشكارا بولۇش ـ بولماسلىقىغا قاراپ ئۇنى ئاشكارا ئالاقە هەرىكىتى ۋە يوشۇرۇن ئالاقە هەرىكىتى دەپ بۆلۈشكە بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئالاقە هەرىكىتىنى بۇنداق شەكىل ۋە تۈرلەرگە بۆلۈش بەلگىلىك تەتقىقات ئېهتىياجىنى مەقسەت قىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ كەڭ دائىرىلىقى ۋە كۆپ خىللىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

3. ئىجتىمائىي ئالاقە هەرىكەت قۇرۇلمىسى

ئىجتىمائىي ئالاقە هەرىكىتى بىر خىل قۇرۇلما سىستېمىسى هېسابلىنىدۇ. ئۇنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللارنى ۋە ئۇلارنىڭ

ئۆزئارا مۇناسىۋەتتىنى ستاتىك ۋە دىنامىك نۇقتىدا تۇرۇپ كۆزەتكىلى بولىدۇ.

ستاتىك (تۇرغۇن) نۇقتىدا تۇرۇپ تەھلىل قىلغاندا، ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ سۇبيېكتى، ئالاقە ھەرىكەت ۋاستىسى، ئالاقە ھەرىكەت ئوبيېكتىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. (1) ئالاقە ھەرىكەت سۇبيېكتى. ئۇ ئالاقە ھەرىكەت جەريانىدىكى ھەرىكەت قوزغىغۇچى شۇنداقلا ئالاقە ھەرىكەت نەتىجىسىگە ئېرىشكۈچى بولۇپ، بەلگىلىك ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىدىن سوئال سورىغان چاغدا ئوقۇغۇچىلار ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ سۇبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ھەرىكىتىدە ئوقۇغۇچىلار ھەرىكەتنى قوزغىغۇچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ خىل ھەرىكەت نەتىجىسىنىڭ ئاساسىي مەنپەئەتدارى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئالاقە سۇبيېكتىنىڭ خاراكتېرى، مەقسىتى ۋە ئېھتىياجىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقى نەتىجىسىدە ئوخشاش بولمىغان ئالاقە ئوبيېكتىنى بىۋاستە تاللايدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئالاقە ۋاستىسىنى قوللىنىدۇ. نەتىجىدە ئوخشاش بولمىغان كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر شەكىللىنىدۇ. (2) ئالاقە ھەرىكەت ئوبيېكتى. ئۇ ئالاقە ھەرىكەت سۇبيېكتىنىڭ پائالىيىتىگە ئۇچرىغۇچى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئالاقە ھەرىكەت سۇبيېكتىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇلنى قوللىنىشىنى ئوبيېكتىپ جەھەتتىن بەلگىلەپ قويىدۇ. ئەگەر بىز ناتونۇش بىر ئادەم بىلەن ئالاقە قىلىشقا توغرا كەلگەندە، گەپ - سۆزلەردە ئىنتايىن ئەستايىدىل، ئېھتىياتچان بولىمىز. ئەگەر ئالاقە ئوبيېكتى ئىنتايىن تونۇش بولغان دوست - ئاغىنىلەردىن بولسا ئۇ چاغدا بىزنىڭ گەپ - سۆز، ھەرىكەتلىرىمىز ئەركىن، ئوچۇق ۋە قىزغىن بولىدۇ. ناۋادا بىزنىڭ ئالاقە ئوبيېكتىمىز ئىنتايىن

خۇشياقمايدىغان ئادەم بولسا، ئۇ چاغدا ئالاقە كەيپىياتى تۆۋەن، سۇسراق بولىدۇ. ئەكسىچە ئالاقە ئوبيېكتىمىز ئىنتايىن قەدىر-لەيدىغان ئادەم بولسا، ئۇ ھالدا ئالاقە كەيپىياتىمۇ ناھايىتى قىز-غىن، مەزمۇنى مول، شەكلى خىلمۇخىل جانلىق بولىدۇ. دېمەك، ئالاقە ھەرىكەت ئوبيېكتى ئالاقە ھەرىكەت قۇرۇلمىسىنىڭ مەركىزى ھېسابلانمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئالاقە ھەرىكەت سۇبيېكتى ۋە ئالاقە ئۇسۇلىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى زور بولىدۇ.

(3) ئالاقە ھەرىكەت ۋاستىسى. ئۇ ئالاقە ھەرىكەت سۇبيېكتىنىڭ ئۆز ئالاقە مۇددىئاسىغا يېتىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ پائالىيىتىنى ئالاقە ئوبيېكتىدا ئىشقا ئاشۇرۇشتا قوللىنىدىغان بارلىق ۋاستىلىك ھالقىلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ قورال سىستېمىسى ۋە مۇھىت شەرتلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ خاراكتېرى قانداق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ مۇددىئاسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى بەلگىلىك دەرىجىدە بەلگىلەپ قويىدۇ. مەسىلەن، بىر ئادەم ئۆز كۆڭلىگە لايىق ئوبيېكت تاللاپ، ئائىلە قۇرۇشتا ئادەتتە باشقىلار-نىڭ تونۇشتۇرۇشى ياكى ئۆزىنىڭ تونۇشى ئارقىلىق ئۆزئارا چۈ-شىنىش ھاسىل قىلىپ ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ مۇددىئاسىغا يېتىدۇ. مانا بۇنىڭ ئۆزى توغرا ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، يەنە بەزى-لەر پۇل ياكى مال ـ مۈلۈك ئارقىلىق قىزىقتۇرۇشتەك ئالدامچى-لىق ۋاستىلىرى بىلەن ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ مەقسىتىگە يېتىدۇ. گەرچە يۇقىرىقى ئىككى خىل ئەھۋالدىكى ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ ۋاسى-تىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ خاراكتېرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ قۇرۇلمىسىنى دىنامىك (ھەرىكەت) نۇقتىسىدا تۇرۇپ كۆزەتكەندە ئۇ تۆۋەندىكى ئامىللارنى ئۆز ئىچى-گە ئالىدۇ:

1) ئالاقه هەرىكەتتىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى. بۇ كىشىلەر ئالاقه هەرىكەتتىنىڭ مۇددىئاسى ۋە ئېهتىياجى هېسابلىنىدۇ. كىشىلەر خىلمۇخىل مۇددىئا ۋە ئېهتىياجغا ئاساسەن ئالاقه هەرىكىتىنىڭ قىممەت نىشانى ۋە باها ئۆلچىمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۆپ خىللاشقان ئالاقه هەرىكەت تەرتىپىنى تاللايدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۆپ خىللاشقان ئالاقه هەرىكەت نەتىجىسى شەكىللىنىدۇ. شۇڭا، ئالاقه هەرىكەت جەريانىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى ئالاقه هەرىكەت باشلىنىش نۇقتىسىغا باغلىق بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، بىر ئوقۇغۇچى بىلەن بىر ئىشچىنىڭ مۇددىئاسى ۋە ئېهتىياجى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ كىم بىلەن ئالاقه هەرىكىتى ئېلىپ بېرىشى، قانداق ئالاقه هەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىشى ۋە ئالاقه هەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى ئوخشىمايدۇ. ئوخشاش بىر ئادەممۇ ئېهتىياجى ۋە مۇددىئاسى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئوخشاش بولمىغان ئادەملەرگە قارىتا ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللار بويىچە ئالاقه هەرىكىتىنى ئېلىپ بارىدۇ.

2) ئالاقه هەرىكەت تەرتىپى. بۇ ئالاقه هەرىكەت باشلىنىش نۇقتىسىنىڭ تەرەققىيات جەريان قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئالاقه هەرىكەت تەرتىپىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى، باشلىنىش نۇقتىسىدىن كېيىنكى هەرىكەت ئۆزگىرىشى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ئالاقه هەرىكەت تەرتىپى يەككە لىنىيىلىك شەكىل ۋە كۆپ لىنىيىلىك شەكىل دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.

يەككە لىنىيىلىك ئالاقه هەرىكەت تەرتىپى دېگىنىمىز، ئوخشاش بىر ئالاقه هەرىكەت باشلىنىش نۇقتىسىنىڭ ئوخشاش ئالاقه لىنىيىسى ئارقىلىق ئوخشاش بىر مۇددىئاغا يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆپ لىنىيىلىك شەكىلدىكى ئالاقه هەرىكەت تەرتىپىمۇ ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، چاچما شەكىلدىكى ئالاقه هەرىكىتى

يەنى ئوخشاش بىر ئالاقە ھەرىكەت باشلىنىش نۇقتىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاقە لىنىيىسى ئارقىلىق كۆپ خىل نەتىجىسىنى ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە بىرى، يىغما شەكىلدىكى ئالاقە ھەرىكىتى يەنى ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ بىرقانچە سۇبيېكتىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاقە ھەرىكەت باشلىنىش نۇقتىسىدىن ئوخشاش بولمىغان لىنىيىسى ئارقىلىق ئوخشاش بىر نەتىجىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا مۇھەببەتلىشىپ تۇرغان كىشىلەر ۋە ئەر - خوتۇنلار ئارىسىدا ئادەتتە يەككە لىنىيىلىك شەكىلدىكى ئالاقە ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ خىل ئالاقە ھەرىكىتى بىرقەدەر مەركەزلەشكەن بولغاچقا، ئۇزۇنارا چۈشىنىشىلىشنى چوڭقۇرلاشتۇرالايدۇ. لېكىن، ئادەتتىكى ئۆگىنىش ۋە خىزمەت لەردىكى كىشىلىك ئالاقە ھەرىكىتى ئادەتتە كۆپ لىنىيىلىك شەكىلدىكى ئالاقە ھەرىكىتى بولىدۇ. بۇ خىل ئالاقە ھەرىكىتى بىرقەدەر كەڭ، ئومۇمىيۈزلۈك بولۇپ، كۆپ مىقداردىكى ئۇچۇرغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ. دېمەك، ئالاقە ھەرىكەت تەرتىپىنى تاللاش ئالاقە ھەرىكەت مۇددىئاسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

3) ئالاقە ھەرىكەت نەتىجىسى. بۇ بەلگىلىك ئالاقە ھەرىكەت - پائالىيىتىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئالاقە ھەرىكەتنىڭ يېڭى باشلىنىش نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئالاقە ھەرىكەت نەتىجىسى ھەم بەلگىلىك ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ فورمىسى ۋە ئەندىزىسىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ، ھەم ئالاقە ھەرىكەت ئوبيېكتىغا قايتا تەسىر كۆرسىتىپ يېڭى ئوبيېكتىنى ھاسىل قىلىدىغان ئامىلغا ئايلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئالاقە ھەرىكەت ئوبيېكتىنىڭ يېڭى ئېھتىياجىنى ھاسىل قىلىپ، ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ يېڭى جەريانىنى باشلايدۇ.

بەلگىلىك ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكەت قۇرۇلمىسى بەلگىلىك

جەمئىيەت تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچى بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بىرىنچىدىن، جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ھامان ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتىنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ ئىجتىمائىي تۈرمۇش جەريانىغا ئەكس تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. شۇڭا بىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئىسلاھات دەۋرىدە كونا ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكەت قۇرۇلمىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، يېڭى ئالاقە ھەرىكەت قۇرۇلمىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈشىمىز ھەم ئىسلاھاتنىڭ ئېھتىياجى، ھەم تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تەقەززاسى.

ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكەت شەكىللىرى

ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتىنى خاراكتېرى جەھەتتىن يەنى ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى ئەكس ئەتتۈرگەن ماھىيەتلىك مۇناسىۋەتلەر شەكلىگە قاراپ ئۇنى تۆۋەندىكىچە بەش خىل ئاساسىي شەكىلگە ئايرىشقا بولىدۇ.

1. ھەمكارلىق

ھەمكارلىق دېگىنىمىز، ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتىدىكى ئادەم بىلەن ئادەم، جامائە بىلەن جامائە ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ھەرىكىتىدە ھەرقايسى تەرەپلەرگە پايدىلىق بولغان ئورتاق نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئورتاق تىرىشچانلىق ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. ھەمكارلىق — ئىنسانلارنىڭ تىرىكچىلىك ئېلىپ بېرىشىدىكى ۋە جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئالدىنقى شەرت. شۇڭا، ھەمكارلىق ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى دائىم ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ئۇچرايدىغان بىر خىل ئالاقە ھەرىكەت

شەكلى ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلار تىرىكچىلىك قىلىشتا، ئىجتىمائىي تۇرمۇش كەچۈرۈشتە پەقەت بىر تەرەپنىڭ يەككە ھەرىكىتىگە تايىنىپلا ئۆز مەنپەئىتىنى ياكى نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرالمايدۇ. پەقەت ھەمكارلىشىپ، ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىقلا ئۆزىنىڭ ئورتاق نىشانىغا يېتەلەيدۇ. كەڭرەك مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كىشىلەرنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشى چوقۇم ھەمكارلىق ئاساسىدا بولۇشى كېرەك. كىشىلەر تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى ئۆزگەرتكەن چاغدا كەڭ دائىرىلىك ھەمكارلىقنى ئېلىپ بارغان ۋە ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. ھەمكارلىق بولمىسا، جامائە تۇرمۇشىدىن ياكى جەمئىيەتتىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. تار مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەمكارلىق كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر خىل خىزمەت بىلەن شوغۇللانغان چاغدىكى ئورتاق بىرلەشمە ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ.

كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر خىل خىزمەت جەريانىدىكى ئورتاق بىرلەشمە ھەرىكىتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، چوقۇم بەزىبىر شەرتلەرنى ھازىرلاش كېرەك. ئادەتتە مۇۋاپىقىيەتلىك بولىدىغان ھەمكارلىق تۈۋەندىكى بىر قانچە شەرتلەرگە ئىگە بولۇشى كېرەك. بىرىنچى، نىشان بىردەك بولۇش، ھەرقانداق بىر ھەمكارلىق ئورتاق نىشان بولۇشنى شەرت قىلىدۇ. كەم دېگەندە قىسقا مۇددەتلىك ئورتاق نىشان بولۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىسا، ھەمكارلىق ئىشقا ئاشمايدۇ. ئىككىنچىسى، بىرلىككە كەلگەن تونۇش ۋە قائىدە - ئۆلچەملەر بولۇشى كېرەك. ھەمكارلاشقۇچىلاردا ئورتاق نىشانىنىڭ ئىشقا ئېشىشى ۋە ئۇنىڭ كونكرېت باسقۇچلارغا قارىتا بىردەك بولغان ئاساسىي تونۇش بولۇشى كېرەك؛ ھەمكارلاشقۇچىلار ھەمكارلىق ھەرىكىتى جەريانىدا ئورتاق ئېتىراپ قىلغان ئىجتىمائىي قائىدە - ئۆلچەملەرگە ۋە جامائە پىكرىگە چوقۇم ھۆرمەت قىلىشى كېرەك. ئۈچىنچى، ئۆزئارا ئىشىنىدىغان ھەمكارلىق كەيپىياتى

بولۇشى كېرەك. ئۆزئارا چۈشىنىدىغان، ئۆزئارا ئىشىنىدىغان، ئۆزئارا قوللايدىغان ياخشى بىر كەيپىياتنى يارىتىش ھەمكارلىقنىڭ مۇھىم شەرتى ھېسابلىنىدۇ. تۆتىنچى، ھەمكارلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان بەلگىلىك ماددىي ئاساس بولۇشى كېرەك. زۆرۈر بولغان ماددىي شارائىتلار (جۈملىدىن ئەسلىھە - ئۈسكۈنىلەر، ئالاقىلىشىش ۋە قاتناش ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىقلار) ھەمكارلىقنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىدىكى ئالدىنقى شەرت ھېسابلىنىدۇ. ماكان جەھەتتىكى ئېڭ ياخشى ماسلىشىش ئارىلىقى، ۋاقىت جەھەتتىكى ئېڭ توغرا پەيت ۋە ھەرىكەت مېخانىزمى جەھەتتىكى قائىدە - تەرتىپ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ماددىي شەرتلەرنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھەمكارلىقنىڭ خاراكتېرى بويىچە ئۇنى ئوخشاش سۈپەتلىك ھەمكارلىق ۋە غەيرىي سۈپەتلىك ھەمكارلىق دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئوخشاش سۈپەتلىك ھەمكارلىق دېگىنىمىز، ھەمكارلاشقۇچىلارنىڭ ھېچبىر پەرقلەنمەيدىغان ئوخشاش بىر خىل پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئىش تەقسىماتى بولمىغان مەلۇم بىر خىل ئەمگەك بىلەن شوغۇللىنىش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان ھەمكارلىق ھەرىكىتى. غەيرىي سۈپەتلىك ھەمكارلىق دېگىنىمىز، ئوخشاش بىر نىشانغا يېتىش ئۈچۈن ھەمكارلاشقۇچىلار كونكرېت ئىش تەقسىماتى بويىچە ئوخشاش بولمىغان ئىش - پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ھۈنەر - سەنئەت ئىش سىستېمىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئىش تەرتىپى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان مانافاكتورلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى مۇشۇ تۈرگە ياتىدۇ.

ئۆزئارا كېلىشىم - توختامنىڭ بولۇش - بولماسلىق ئۆلچىمى بويىچە ھەمكارلىقنىنى غەيرىي رەسمىي ھەمكارلىق ۋە رەسمىي ھەمكارلىق دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. غەيرىي رەسمىي

ھەمكارلىق دەسلەپكى جامائە ياكى ئىجتىمائىي رايونلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇ ئىنسانلار ئارىسىدا ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ ئىپتىدائىي بولغان ۋە ئەڭ ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەمكارلىق شەكلى. بۇ خىل ھەمكارلىقتا كېلىشىم ياكى پۈتۈم بويىچە بېكىتىلگەن ۋەزىپە - مەسئۇلىيەت بولمايدۇ. شۇنداقلا ئۇ قائىدە - تۈزۈملەرنىڭ ۋە مەمۇرىي بۇيرۇقنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. تەبىئىي ئادەت كۈچىنىڭ يولى ئارقىلىقلا ئەملگە ئاشىدۇ. رەسمىي ھەمكارلىق دېگىنىمىز، پۈتۈم - كېلىشىم خاراكتېرىدىكى ھەمكارلىقنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل ھەمكارلىق شەكلىدە ھەمكارلاشقۇچىلارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەسئۇلىيىتى ئېنىق بەلگىلىمە ئارقىلىق بېكىتىلىدۇ. بەلگىلىك قانۇن تەرتىپىدىن ئۆتكەن بولىدۇ ھەمدە مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارنىڭ قوغدىشىغا ئۇچرايدۇ؛ ھەمكارلىققا قاتناشقۇچىلار بويىچە بۆلگەندە، شەخسلەر ئارىسىدىكى ھەمكارلىق ۋە جامائىلەر ئارىسىدىكى ھەمكارلىق دەپ بىر قانچە تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. ھەمكارلىق — ماھىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇ ئىككى تەرەپنىڭ قانۇنى ئورنى، باراۋەر بولغان ئۆز ئىختىيارلىقى ۋە ئۆزئارا پايدا يەتكۈزۈش ئاساسىدىكى بىرلىشىش-تىن ئىبارەت.

2. رىقابەت

رىقابەت جەمئىيەتتىكى ئادەم بىلەن ئادەم، جامائە بىلەن جامائە ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق بىر نىشانىنى تالىشىش ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، تەنتەربىيە ھەرىكىتىدىكى ئىسپورتچىلارنىڭ چېمپىيونلۇقنى تالىشىشى، ئوخشاش خىلدىكى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇتلارنىڭ بازار تالىشىشى شۇنداقلا شەخسلەرنىڭ ئىلغارلىقنى، ياخشى نەتىجىنى تالىشىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى رىقابەت ھېسابلىنىدۇ.

رىقابەت تۈۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ياكى شەرتلەرگە ئىگە

بولغان بولۇشى كېرەك. (1) ئۇنىڭدا چوقۇم ھەممە كىشى قولغا كەلتۈرۈشكە ياكى ئىگە بولۇشقا ئىنتىلىدىغان ئورتاق نىشان بولۇشى كېرەك. نىشان ئوخشاش بولمىسا رىقابەت شەكىللەنمەيدۇ. (2) كىشىلەر ئىنتىلىۋاتقان ياكى قولغا كەلتۈرۈش كويىدا يۈرگەن بۇ نىشان كەم ئۇچرايدىغان ۋە قولغا كەلتۈرۈش بىرقەدەر تەس بولغان بولۇشى كېرەك. يەنى بىر ئادەم ياكى بىرقانچە ئادەمنىڭ بۇ نىشاننى قولغا كەلتۈرۈشى يەنە بىر ئادەم ياكى يەنە بىر قىسىم ئادەمنىڭ بۇنىڭغا ئىگە بولۇش پۈرسىتىدىن مەھرۇم بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەگەر سانى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، كىشىلەر ئاسانلا قولغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغان تالىشىش نىشانى بولۇپ قالسا، ئۇ چاغدا رىقابەت شەكىللەنمەيدۇ. (3) رىقابەتنىڭ مەقسىتى ھەرگىزمۇ رىقابەتلەشكۈچى قارشى تەرەپنى يوق قىلىۋېتىش ياكى ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش ئەمەس، بەلكى ئىنتىلىش نىشانغا يېتىش ياكى ئۇنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت. رىقابەتچىلەر ئوتتۇرىسىدا گەرچە بىر - بىرىنى چەتكە قېقىش ياكى تىركىشىش مۇناسىۋىتى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىۋاسىتە قارشىلىشىش مۇناسىۋىتى ئەمەس. بەلكى ئۇ ۋاستىلىك قارشىلىشىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. رىقابەتلەشكۈچى ئىككى تەرەپنىڭ ئىچىدىكى بىر تەرەپنىڭ غەلىبىسى مۇقەررەر ھالدا يەنە بىر تەرەپنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېكىن، قارشى تەرەپنىڭ مەغلۇبىيىتى رىقابەتنىڭ بىۋاستە مەقسىتى ئەمەس، بەلكى ۋاستىلىك مەقسىتى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بىز تەنتەربىيە مۇسابىقىسى مەيدانىدا قاتتىق رىقابەتكە چۈشكەن ئىسپورتچىلارنىڭ مۇسابىقىدىن كېيىن دوستانە مۇناسىۋەتتە يۈرگەنلىكىنى ئۇچرىتىمىز.

رىقابەت جەريانىدا رىقابەتچىلەرنىڭ بىۋاستە قارشىلىشىش مۇناسىۋىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، رىقابەتلەشكۈچى تەرەپلەر چوقۇم رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان قائىدە

ده - تۈزۈملەرنى تۈزۈپ چىقىش كېرەك. رىقابەت چوقۇم ئىدرا-كى قائىدىلەر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك، بولمىسا ئۇ كەسكىن توقۇنۇشقا ئايلىنىپ قالىدۇ. بولۇپمۇ سىياسىي، ئىقتى-سادىي ساھەلەردىكى زور كۆلەملىك بىر قىسىم رىقابەتلەرنى قا-نۇن، تۈزۈم ۋاستىلىرى ئارقىلىق كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

رىقابەت ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە ئىجتى-مائىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاشتا بەلگىلىك ئىجابىي رول ئويناىدۇ. لېكىن ئۇ جەمئىيەت-تىكى ئىجتىمائىي پەرقنى كېڭەيتىۋەتمەسلىكى مۇمكىن.

3. توقۇنۇش

توقۇنۇش — كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ياكى جامائە بىلەن جامائىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم بىر خىل نىشان ياكى قىممەت كۆزقارىشى ئۈچۈن، ئۆزئارا كۈرەش قىلىش، زىددىيەتلىشىشتىن ئىبارەت. بىر خىل ئىجتىمائىي ھەرىكەت شەكلى ۋە جەريانى. ئۇ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىۋاستە قارشىلىشىش مۇناسىۋىتى-نى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. توقۇنۇش ۋە رىقابەتنىڭ ھەممىسىلا كىشى-لەر بەلگىلىك نىشان ئۈچۈن ئۆزئارا بىر - بىرىنى چەتكە قاقىدۇ ياكى بىر - بىرى بىلەن قارشىلىشىدۇ. لېكىن بۇ ئىككىسى خىلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. توقۇنۇشنىڭ ئاساسىي ئالاھىدە-لىكى: بىرىنچى، توقۇنۇش قارشى تەرەپنى مەغلۇپ قىلىشنى بىۋاستە مەقسەت قىلغان بولۇپ، ئۇ قارشى تەرەپنى بىۋاستە ھۇجۇم نىشانى قىلغان بىر خىل ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكەت شەكلى. ئىككىنچى، توقۇنۇش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئىككى تەرەپ ياكى بىرقانچە تەرەپ بىۋاستە، ئوچۇق - ئاشكارا ۋە يۇزتۇرانە قارشىلىشىش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارىدۇ. شۇڭا ئۇ بىۋاستە قارشىلىشىش مۇناسىۋىتى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭچە، توقۇنۇش

ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ تالىشىش نىشانى ھەم ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن، ھەم ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. چۈنكى، توقۇنۇش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ قىممەت كۆزقارىشىدا دائىم دېگۈدەك زور پەرقلەر بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇلار گەرچە ئوخشاش بىر ساھە ئىچىدە تالىشىش ئېلىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان نىشانى ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن، 17 - ئەسىردىن 18 - ئەسىرگىچە بولغان ياۋروپا بۇرژۇئازىيە سىنىپى بىلەن فېئودال ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ توقۇنۇشىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنى نىشان قىلىدۇ. لېكىن بىرسى كاپىتالىستنىڭ تۇزۇمنى ئورنىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ، يەنە بىرسى ئەسلىدىكى فېئودالىلىق تۇزۇمنى ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. تۆتىنچى، توقۇنۇش شەكىل جەھەتتە رىقابەتكە قارىغاندا، كەسكىن، جىددىي بولىدۇ. ئۇ دائىم دېگۈدەك قائىدە - تۇزۇملەرنىڭ ھەتتا قانۇن پرىنسىپلىرىنىڭ چەكلىمىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، روشەن بولغان بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ قالىدۇ.

توقۇنۇشنىڭ تۈرى خىلمۇخىل بولىدۇ. توقۇنۇشنىڭ كۆلەمى جەھەتتىن ئۇنى شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ۋە گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. توقۇنۇشنىڭ خاراكتېرى بويىچە ئۇنى ئىقتىسادىي توقۇنۇش، سىياسىي توقۇنۇش، ئىدىيىۋى توقۇنۇش، مەدەنىيەت توقۇنۇشى، دىنىي توقۇنۇش، ئىرقىي توقۇنۇش، مىللىي توقۇنۇش ۋە سىنىپىي توقۇنۇش، سىنىپىي بولمىغان توقۇنۇش دەپ بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. توقۇنۇشنىڭ شەكلى ۋە دەرىجىسى بويىچە ئۇنى ئەرز قىلىش، مۇنازىرە قىلىش، تىللىشىش، مۇشلىشىش، جەدەللىشىش، ئېلىشىش، كۈرەش قىلىش ۋە ئۇرۇش قىلىش قاتارلىق بىرقانچە تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان خاراكتېردىكى توقۇنۇشنىڭ جەمئىيەتكە بولغان رولى ۋە تەسىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتى ۋە تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان توقۇنۇش يەنى ھەققانىي ئۇرۇش جەمئىيەت تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ. ماركسىزمنىڭ سىنىپى توقۇنۇش يەنى سىنىپى كۈرەش جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىۋاستە ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى دېگەن قارىشىمۇ دەل مۇشۇ مەنىدىن ئېيتىلغان. خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىگە خىلاپ بولغان توقۇنۇش يەنى ھەققانىيەتسىز ئورۇشلارنىڭ ھەممىسى جەمئىيەت تەرەققىياتىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش ۋە توسالغۇ بولۇش رولىنى ئوينايدۇ.

4. ماسلىشىش

ماسلىشىش — جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى مۇھىم ئۇقۇملارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ جەمئىيەتنىڭ نورمال تەرتىپىنى ساقلاپ قېلىش-تىكى بىر خىل ئىجتىمائىي ئالاقە شەكلى ھېسابلىنىدۇ. ماسلىشىش دېگىنىمىز، ئادەم بىلەن ئادەم جامائە بىلەن جامائە، مەدەنىيەت بىلەن مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ماسلىشىش، ئۆزئارا ئۇيغۇنلىشىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. ئەنگلىيىلىك جەمئىيەتشۇناس سېپىنسىر ئەڭ دەسلەپ بۇ ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن بولۇپ، ئۇ «تۈرمۇش — ئىچكى ۋە تاشقى مۇناسىۋەتلەرنىڭ ماسلىشىشى» دەپ قارايدۇ. كىشىلەر بەلگىلىك مۇھىتقا ماسلىشىش، قارشىلىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان توقۇنۇشلارنى ئازايتىپ ياكى توگىتىپ، ئورتاق تۈرمۇش كەچۈرۈش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ بىر قىسىم ھەرىكەت ئادىتى ۋە تۈرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، مۇھىت شارائىتىغا ئۇيغۇنلىشىدۇ. مانا بۇ جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى ماسلىشىش جەريانىدىن ئىبارەت. بۇ جەريان ئوخشاش بولمىغان ئۇچ خىل ماسلىشىش مەزمۇ-

نىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرىنچى، كىشىلىك جەمئىيەتتە ھامان توقۇنۇش بولۇپ تۇرىدۇ. لېكىن، ھەرقانداق توقۇنۇشنىڭ توختىتىماستىن داۋاملىشىپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس. ھامان ئۇنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بولىدۇ. توقۇنۇشنىڭ نەتىجىسى يا بىر تەرەپ غەلبە قىلىپ يەنە بىر تەرەپ مەغلۇپ بولىدۇ، يا ئىككىلا تەرەپتە غەلبە قىلىش، مەغلۇپ بولۇش بولمايدۇ. مەيلى قانداقلا ئەھۋال بولسۇن، كىشىلەر ھامان ئۆز ھەرىكىتىنى تەكشەپ، توقۇنۇشتىن كېيىنكى شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتكە ماسلىشىشى كېرەك. ئىككىنچى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشىگە قاراپ ماسلىشىش كېرەك. جەمئىيەت ھامان ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. يېڭى ئىجتىمائىي قائىدە - ئۆلچەملەر ئۇزلۇكسىز بارلىققا كېلىپ تۇرىدۇ. كىشىلەر ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە داۋاملىق ياشاپ كېتىشنى ئويلايدىكەن. ئۇنداقتا ئەسلىدىكى ھەرىكەت ئۇسۇلىنى، پوزىتسىيەسىنى ۋە قىممەت قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشى كېرەك. ئۇچىنچى، جەمئىيەتتە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ياكى كىشىلەرنىڭ كۆچۈش - يۆتكىلىش ئىشى بولۇپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ ئالمىشىشى قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە داۋاملىشۇاتقان ھادىسە، بولۇپمۇ ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ دائىرىسى كەڭ، چاستوتىسى يۇقىرى بولۇپ، چەتئەل كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغان بىرەر دۆلەت ياكى رايونىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. مەلۇم بىر خىل مەدەنىيەت كىرگەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە قاتتىق تەسىر كۆرسىتىپ، يېڭى ئۆزگىرىشنى پەيدا قىلىدۇ. بۇ چاغدا كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكەتلىرىنى يېڭى ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئۆلچەملىرىگە ماسلاشتۇرۇشى كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، كىشىلەر يېڭى بىر رايونغا ياكى دۆلەتكە كۆچۈپ كەلگەندىمۇ

چوقۇم شۇ جاينىڭ مەدەنىيىتىگە ئۇيغۇنلىشىشى يەنى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئادەتلىرىنى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى ئىجتىمائىي مەدەنىيەت مۇھىتىغا ماسلىشىشى كېرەك. ئومۇمەن ماسلىشىش كىشىلەر ياكى جامائە بىلەن ئىجتىمائىي مۇھىت ئوتتۇرىسىدا ئۆزلۈكسىز پەيدا بولۇۋاتقان زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكەت شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

5. ئاسسىمىلياتسىيە

ئاسسىمىلياتسىيە ئەسلىدە فىزىئولوگىيىدىكى ئۇقۇم بولۇپ، ئوزۇقلۇقنىڭ بەدەندە ھەزىم بولۇش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى بۇ ئاتالغۇ ئىجتىمائىي ئاسسىمىلياتسىيىلىشىش ھادىسىسىنى بىلدۈرىدىغان ئوقۇم بولۇپ، ئۇ ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت بىرلىكلىرىنىڭ قوشۇلۇپ، تەدرىجىي ھالدا ئوخشاش بولغان مەدەنىيەت بىرلىكىگە ئايلىنىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاسسىمىلياتسىيە — ماسلىشىشنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى. ماسلىشىشتا كىشىلەر پەقەت ئۆزلىرىنىڭ پىكىر قىلىش ئۇسۇلى ۋە ھەرىكەت ئادەتلىرىنى ئاڭلىق ھالدا ئۆزگەرتىپ ئىجتىمائىي مۇھىتقا ئۇيغۇنلىشىدۇ. ئاسسىمىلياتسىيە بولسا ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت، ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ۋە جامائىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۆچ-راشقاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى ئادەت، ئەنئەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى مۇھىتنىڭ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشىنى قوبۇل قىلىش جەريانى. ئاسسىمىلياتسىيە ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەت، جامائە ياكى شەخسلەرنىڭ بىر - بىرىگە سىڭىشىپ، ئوخشاش مەدەنىيەت بىرلىكىگە ئايلىنىش جەريانى بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت داۋاملىشىپ، ئاڭسىز ھالدا ئېلىپ بېرىلىدىغان جەريان.

ئاسسىملىياتسىيلىشىشنىڭ سۈرئىتى دەسلەپتە ئاستا بولىدۇ. ئاسسىملىياتسىيلىشىشكە ئۇچرىغۇچى جامائە ئۆزى قوبۇل قىلىدىغان مەدەنىيەتنىڭ ئەۋزەللىكىنى تونۇغان ھامان ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ئادىتى ۋە ئەنئەنىسىدىن تەشەببۇسكارلىق بىلەن ۋاز كېچىپ، ئاسسىملىياتسىيە قىلغۇچى مەدەنىيەتنى پائال ئۆگىنىشكە باشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئاسسىملىياتسىيلىشىشنىڭ جەريانى تېزلىشىدۇ.

ئاسسىملىياتسىيلىشىشنى ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ بىرلىكى ۋە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ يۆتكىلىپ تۇرۇشى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىر جەمئىيەتتە ئۇزۇن مۇددەت ئورتاق ياشاۋاتقان كىشىلەردە ئورتاق مەدەنىيەت شەكىللىنىدۇ. ئەگەر بۇنداق ئورتاق مەدەنىيەت بولمىسا، كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىشى ۋە ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس. يەنە بىر تەرەپتىن، جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ يۆتكىلىپ - كۆچۈپ تۇرۇشى دائىملىق ئىش. سىرتتىن كەلگەن مىللەت، جامائە ياكى شەخسلەرنىڭ قوشۇلۇشى مۇقەررەر ھالدا ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ توقۇنۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. توقۇنۇشنىڭ نەتىجىسى مۇقەررەر ھالدا ئورتاق بولغان بىر خىل مەدەنىيەت بىرلىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشى، كۆچمەنلەرنىڭ ياكى سىرتتىن كەلگەن بىر تۈركۈم ئادەملەرنىڭ كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى، ئوخشاش بولمىغان مىللەت، ئىرقتىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىشى ۋە سىرتتىن كەلگەن مىللەتنىڭ تاجاۋۇزى بىلەن بىللە كەلگەن يات مەدەنىيەتنىڭ يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن بولغان توقۇنۇشى قاتارلىق ئامىللار ئاسسىملىياتسىيىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئىجتىمائىي ئامىللار ھېسابلىدۇ.

تىل — ئاسسىملىياتسىيىدە ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئاسسىملىياتسىيلىشىش ئەڭ ئاۋۋال تەقلىدى ھەرىكەت قىلىش

ۋە تىل ئۆگىنىشتىن باشلىنىدۇ. لېكىن، تەقلىدىي ھەرىكەت بولۇپ، تىل ئالاقە ھەرىكىتى ئارقىلىق چۈشىنىش بولمىسا، ئاسسىملياتسىيىلىشىش تولۇق ئىشقا ئاشمايدۇ. تىل — ئاسسىملياتسىيىلىشىشتىكى مۇھىم ۋاستە شۇنداقلا ئاسسىملياتسىيىلىشىشنىڭ ئىشقا ئاشقانلىقىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. تەپەككۇر ئۈسۈلى ھەرىكەت ئۈسۈلىنى باشقۇرىدۇ. ئاۋۇال پېكىر قىلىش ئۈسۈلىدىكى ئاسسىملياتسىيىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرغاندىلا، ئاندىن ھەرىكەتتىكى ئاسسىملياتسىيىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. دەرۋەقە، پېكىر قىلىش تىلدىن ئايرىلالمايدۇ. تىل ئىككى خىل مەدەنىيەتنى ئۇچراشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئويناپدۇ. مۇشۇنداق كۆۋرۈك بولمىسا باشقا مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئاسسىملياتسىيىلىشىشتىن تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ.

ئاسسىملياتسىيىلىشىشنىڭ ئادەتتىكى قانۇنىيىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان (ئىلغار بولغان) مەدەنىيەت بىرقەدەر تۆۋەن بولغان (ئارقىدا قالغان) مەدەنىيەتنى ئاسسىملياتسىيىلەشتۇرىدۇ. شۇڭا، ئاسسىملياتسىيىلىشىشنى جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدىكى بىر خىل يۇزلىنىش دەپ قاراشقا بولىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ ئۆز مەدەنىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرگەندىلا، ئاندىن يېڭى ئىلغار مەدەنىيەتنى شەكىللەندۈرەلەيدۇ. مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشى پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئاسسىملياتسىيىلىشىش جەريانى ئاڭسىز ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىدە ئاسسىملياتسىيىلىشىش جەريانى ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى قىياپىتى ۋە ھالىتىنى ئۆزگەرتىدۇ. مانا بۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ئاسسىملياتسىيىلىشىشنى ئىنقىلابنىڭ ئورنىغا دەسسەتكىلى بولمايدۇ.

ئاسسىملىياتسىيە بىلەن ئىجتىمائىي ئىنقىلاب خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئۇقۇم. ئاسسىملىياتسىيە ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكەت شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئادىتى ۋە ھەرىكەت ئۇلچەم قائىدىسىنى ئۆزگەرتىش. ئۇ ئىجتىمائىي تۈزۈمگە تەگمەيدۇ. ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئۆزگەرتىش ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسى. پەقەت ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئارقىلىقلا، ئاندىن ئاسسىملىياتسىلىشىشنىڭ شارائىتىنى ياراتقىلى بولىدۇ. ئەگەر ئاسسىملىياتسىيىلىشىشنى ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشنى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىر دىنبىر يولى دەپ قارالسا، ئۇ چاغدا تامامەن خاتا بولىدۇ.

ئۈچىنچى پاراگراف كوللېكتىپ ھەرىكەت

1. كوللېكتىپ ھەرىكەت چۈشەنچىسى

كوللېكتىپ ھەرىكەت، سۆز مەنىسىدىن چىقىپ تۇرۇپتۇكى، ئۇ شەخسنىڭ ھەرىكىتى ئەمەس، بەلكى كەم دېگەندە ئىككىدىن ئارتۇق بولغان كىشىلەرنىڭ بىرلىشىپ ئېلىپ بارغان ھەرىكىتى. كوللېكتىپ ھەرىكەت كۆپرەك مۇئەييەن مەيدان ياكى سورۇندىكى يىغىلغان كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي قائىدە - نىزامنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي، مەقسەت - نىشانسىز ۋە تەشكىل - پىلانسىز ھالدا ئېلىپ بارغان ئىستىخىيىلىك ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ كوللېكتىپ ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەت بولغاچقا، بەزىدە ئاممىنىڭ ھەرىكىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كەڭ مەنىدىن قارىغاندا، ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى جەريانىدا، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئورتاق ھەرىكىتى كوللېكتىپ ھەرىكەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى ر. ئې. پاك بۇنىڭدىن

خەلق بۇرژۇلا جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن «كوللېكتىپ ھەرىكەت» دېگەن ئۇقۇمغا ئېنىقلىما بەرگەنىدى. ئۇ 1921 ـ يىلى يازغان «جەمئىيەتشۇناسلىق ھەققىدە ئومۇمىي بايان» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «كوللېكتىپ ھەرىكەت كوللېكتىپنىڭ ئورتاق قوزغىلىشى ۋە تەسىرىدە يۈز بەرگەن شەخس ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بىر خىل كەيپىيات جەھەتتىكى ھاياجانلىنىشتۇر.» شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، كوللېكتىپ ھەرىكەت جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ مەخسۇس بىر تېرمىنىغا ئايلاندى. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «كوللېكتىپ ھەرىكەت» بىلەن «كوللېكتىپ پائالىيەت» خاراكتېرى ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدىغان ئىككى خىل ئۇقۇم بولۇپ، بۇ ئىككى خىل ئۇقۇمدا خاراكتېرى ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئىجتىمائىي ھادىسە ئەكس ئېتىلىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ مۇھىم پەرقى شۇ يەردىكى، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار مۇئەييەن مەقسەت ياكى نىشانغا يېتىش ئۈچۈن ئۇيۇشتۇرغان، ھەرىكەت پىلانى بولغان پائالىيەتلەر «كوللېكتىپ پائالىيەت» دەپ ئاتالسا، ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئېنىق مەقسەت ـ نىشان ۋە ھەرىكەت پىلانى بولمىغان پائالىيەتلەر «كوللېكتىپ ھەرىكەت» دەپ ئاتىلىدۇ. مەۋكۇر پاراگرافتا پەقەت مۇشۇ كېيىنكى ئۇقۇم — «كوللېكتىپ ھەرىكەت» توغرىسىدا توختىلىمىز.

بىزگە مەلۇم، ئىجتىمائىي تۇرمۇش نۇرغۇن كىشىلەرگە ئورتاق بولغان تۇرمۇشنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي قائىدە ـ يوسۇن سىستېمىسى نۇرغۇن ـ نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىر خىل قىلىپ ـ ئىزغا سېلىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى مۇئەييەن تەرتىپكە سالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەرتىپلىك، قائىدىلىك ۋە رىتىملىق بولىدۇ. لېكىن، يەنە بىر جەھەتتىن، ئىجتىمائىي تۇرمۇش نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى جەريانى بولغاچقا، بۇ جەريانىدا دائىم

يېڭى - يېڭى ئىجتىمائىي ئۇچۇر - ئىنفورماتسىيىلەر تارقىلىدۇ. مۇشۇ سەۋەب بىلەن بەزى ۋاقىتلاردا كىشىلەر ھېچبىر ئويلانماستىن بۇ ئۇچۇر - ئىنفورماتسىيىلەرنى قوبۇل قىلىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ تەسىرىدە قارىغۇلارچە، ئاڭسىزلارچە، تەشكىل ۋە رەھبەرسىزلا ھەرىكەت قوللىنىپ، جەمئىيەتنىڭ تىنچ - مۇقىم، نورمال تۇرمۇشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. مەسىلەن، يىغىلىش ئۆتكۈزۈش، مالىمانچىلىق تۇغدۇرۇش، پىتنە - پاسات تارقىتىش، ئەسەبىيلىشىپ كېتىش، تالىشىپ مال سېتىۋېلىش ۋە باشقا مۇشۇ خىلدىكى ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسى كوللېكتىپ ھەرىكەت جۈملىسىگە كىرىدۇ. دېمەك، ئىجتىمائىي قائىدە - تەرتىپنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرىمايدىغان مەقسەتسىزلا، قارىغۇلارچە ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەت كوللېكتىپ ھەرىكەت دېيىلىدۇ. ئۇ ماھىيەتتە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئۇنىۋېرسال ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى ئۇسۇلىدۇر.

2. كوللېكتىپ ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ سەۋەبى ۋە شەرتلىرى

ئادەتتىكى ئەھۋالدا، كىشىلەرنىڭ ھەممىسى مۇئەييەن ئىجتىمائىي تەشكىلاتنىڭ كونترولۇقى ئاستىدا، جەمئىيەتتە بىرەك قوبۇل قىلىنغان قائىدە - يوسۇن، نىزام - تەرتىپ ئىچىدە ئىش ئېلىپ بارىدۇ ياكى ئۆزىنى شۇ دائىرە ئىچىدە كونترول قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن ئالاھىدە بولغان كوللېكتىپ ھەرىكەت يۈز بېرىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى كۆپ، ھەر خىل ۋە نىسبەتەن مۇرەككەپ. جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، باراۋەرسىزلىك ۋە تاسادىپىي يۈز بەرگەن ئىشلار كوللېكتىپ ھەرىكەت يۈز بېرىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدۇر. جەمئىيەتتىكى باراۋەرسىزلىك كىشىلەرنىڭ قەلبىدە بىر خىل ئۆچمەنلىكنى پەيدا قىلىدۇ. ئەگەر بۇ خىل ئۆچمەنلىك بىرەر يىغىلىش مەيدانى ياكى سورۇنغا

توغرا كېلىپ قالسا، كىشىلەر ئاسانلا ھاياجانلىنىپ، ئۆزىنى بېسىۋالالماي، كوللېكتىپ ھەرىكەتنى قوزغىشى مۇمكىن. بەزىدە بىرەر تۈيۈقسىز ئىش ياكى ھادىسە يۈز بەرسە كىشىلەر ئۇنىڭ باش - ئايىغىنى ئاڭقىرالماي، ئۇنىڭ نېمىلىكىنى بىلىپ بولغۇچە، كوللېكتىپ ھەرىكەت يۈز بېرىشى مۇمكىن. يۇقىرىدىكى سەۋەبلەردىن باشقا، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش جەريانىدىكى سىياسەتنىڭ ئېنىق بولماسلىقى ۋە قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ كوللېكتىپ ھەرىكەتنى پەيدا قىلىدۇ. كوللېكتىپ ھەرىكەت ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش جەريانىدىكى بىر خىل ھەرىكەت شەكلى. ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ھەم زېمىنى بار، ھەم مەلۇم پايدىسى بار. ئۇنىڭ زېمىنى شۇ يەردىكى، ئۇ نورمال تۇرمۇش رېتىمىنى ۋە تەرتىپىنى بۇزۇپ، سەلبىي تەسىر پەيدا قىلىدۇ. بەزىدە ھەتتا بۇزغۇنچىلىق رولىنى ئويناىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى جەريانىدا، كونىلىققا، خوراپاتلىققا قارشى تۇرغان، يېڭى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە قائىدە - يوسۇنىنى تەشەببۇس قىلغان كوللېكتىپ ھەرىكىتى مۇئەييەن ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

كوللېكتىپ ھەرىكەت يەنە مۇئەييەن شەرت - شارائىتنى ئاساس قىلىدۇ. يەنى ئۇ مۇئەييەن شەرت - شارائىتنىڭ يېتىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ شەرت - شارائىت ئالاقىلىشىش، ھايا-جانلىنىش ۋە تەسىرلىنىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كوللېكتىپ ھەرىكەت كۆپ كىشىلىرىنىڭ ئورتاق ھەرىكىتى. شۇ-ڭا ئۇ ئالدى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىشنى شەرت قىلىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر ئورتاق قىزىقىدىغان مەسىلە ئۈستىدە بىكىر ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن بىر يەرگە جەم بولۇپ ئۆزئارا ئالاقىلىشىشى كېرەك. بۇنداق بولغاندا، كوللېكتىپ ھەرىكەتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۆزئارا ئالاقىلىشىش ئارقىلىق كىشىلەر ئاسانلا تەسىرگە ئۇچرايدۇ ھەمدە تېز ئىنكاس قايتۇرىدۇ. ھالبۇ-

كى، بۇ خىل ئىنكاس چوڭقۇر ئويلىنىشنىڭ مەھسۇلى بولماس-
تىن، بەلكى ھېسسىياتقا ھەددىدىن زىيادە بېرىلىپ كەتكەنلىك-
تىن نەتىجىسى. ئېنىقراق ئېيتقاندا ئۇ ئەقىل - ئىدراكنى يوقات-
قانلىقتىن بىر خىل ئىپادىسى. ئالاقىلىشىش روھىي كەيپىيات
جەھەتتىكى تەسىرلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بەزى يىغىلىش
مەيدانلىرىدا بىر قىسىم كىشىلەر ناھايىتى ھاياجانلىنىپ كېتە-
دۇ، ئۆزىنى تىزگىنلىيەلمەي چاتاق چىقىرىدۇ. بىر قىسىم باشقا
نىيەتتىكى كىشىلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، پىتنە - ئىغۋا تار-
قىتىپ، كىشىلەرنى تېخىمۇ قۇتراتىدۇ. بىرەرسى شوئار توۋلە-
سا، مەيداندىكى بارلىق كىشىلەر ئۇنىڭ ھەق ياكى ناھەق ئىكەن-
لىكىنى سۈرۈشتۈرمەيلا قولىنى كۆتۈرۈپ ئەگىشىپ توۋلايدۇ.
شۇنداق قىلىپ، كوللېكتىپ ھەرىكەت ئەۋجىگە چىقىدۇ. بەزىدە
تېخى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ ئاياغلىشىدۇ. بىر قىسىم كىشى-
لەردىكى ھاياجانلىنىش بەكرەك تەرەققىي قىلسا، كوللېكتىپ
ھاياجانلىنىش ياكى پۈتۈن سەپ بويىچە تەسىرلىنىش بارلىققا
كېلىدۇ. بۇ خىل تەسىرلىنىش شەكىللەنسە، كوللېكتىپ ھەرە-
كەت ئەڭ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلىدۇ. ئۇ ئىككى تۈرلۈك
ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچىدىن، كوللېكتىپ ھەرىكەتتىكى
ھەربىر ئەزانىڭ ھېسسىياتى تولۇق قوزغىتىلغان بولىدۇ. پۈتكۈل
كوللېكتىپ ھاياجانلىنىپ ياكى تەسىرلىنىپ، ئومۇمىيلىق خا-
راكتېرىنى شەكىللەندۈرگەن بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئەگەر
كوللېكتىپ زىيادە ھاياجانلىنىپ كەتسە، ئىجتىمائىي كونا
قائىدە - ئادەت، نىزام - بەلگىلىمە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ.
ئىجتىمائىي قائىدىلەرگە خىلاپ ھەرىكەتلەر ئارقا - ئارقىدىن يۈز
بېرىدۇ. پۈتكۈل جەمئىيەت يۈگەنسىز، شاش ئاتتەك قالايمىقان
چېپىپ، ئۆز كونترولىنى يوقىتىپ قويىدۇ. كوللېكتىپ
ھېسسىياتى تازا ئەۋجىگە چىقىپ كەينىگە قايتسا، كوللېكتىپ
ھەرىكەتمۇ تاماملىنىدۇ.

3. كوللېكتىپ ھەرىكەتنىڭ ئالاھىدىلىكى

كوللېكتىپ ھەرىكەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. (1) ئىستىخىيىلىككە ئىگە. چۈنكى، كوللېكتىپ ھەرىكەتكە كىشىلەر ئۆز ئىختىيارى بىلەن قاتنىشىدۇ. ئۇلارنىڭ تەشكىلى، رەھبىرى بولمايدۇ. پۈتكۈل كوللېكتىپ ھەرىكەت جەريانى بىر مەيدانغا يىغىلغان بىر توپ كىشىلەرنىڭ قىقاس - چوقانلىرى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. (2) ئەسەبىيلىشىشمۇ كوللېكتىپ ھەرىكەتنىڭ بىرخىل ئالاھىدىلىكى. كوللېكتىپ ھەرىكەتنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا، ھەربىر ئەزا يۈكسەك دەرىجىدىكى ئەسەبىيلىك ھالىتىدە بولىدۇ. ئۇلار ناھايىتى ھاياجانلىنىپ، ئەقىل - ھوشىنى يوقاتقان بولىدۇ. ئۇلاردا ئېنىق نىشان - مەقسەت يولمايدۇ. ئۇلار ئۆز ھەرىكىتىنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ قويمايدۇ. شۇڭا، بەزى كىشىلەر كۆپ ھاللاردا ئورۇنسىز ھالدا ئېغىر بەدەل تۆلەيدۇ. (3) نەتىجىسىزلىكى. كوللېكتىپ ھەرىكەت خۇددى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تەشكىلىي، رەھبىرىي، ھەرىكەت پىلانى بولمىغان بىر خىل ھەرىكەت بولغاچقا، ئۇ كۆپ چاغلاردا قالايمىقان، تەرتىپسىز بولىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي قائىدە - تەرتىپنى بۇزىدۇ. شۇڭا، كوللېكتىپ ھەرىكەت جەريانىدا توپىلاڭدا توغاچ ئوغرىلايدىغان ئىشلار كۆپرەك يۈز بېرىدۇ. يامان ئادەملەر كۆپرەك قۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كېتىدۇ. (4) ئۆتكۈنچى خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. كوللېكتىپ ھەرىكەت ئۇزاققىچە داۋام قىلالمايدۇ. ئۇ ھېسسىياتقا بېرىلگەن ئىش بولغاچقا، قاتناشقۇچىلار ئىچىنى بوشاتقاندىن كېيىن، پەيلىدىن يېنىپ، كەيپىيات جىددىيلىكى بارا - بارا پەسىيىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەرىكەتمۇ توختاپ قالىدۇ. يېڭى قائىدە - تەرتىپ بارلىققا كېلىپ، جەمئىيەت ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە تۈزۈملەشتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كوللېكتىپ ھەرىكەت ئاياغلىشىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن

ھەتتە، كوللېكتىپ ھەربىر كىشىنىڭ ئاممىۋى ھەربىر كىشىگە ئايلىنىپ، تەرتىپكە چۈشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كوللېكتىپ ھەربىر كىشىنىڭ ئاياغلىشىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، كوللېكتىپ ھەربىر كىشىنىڭ ۋاقتىنى، ئۆتكۈنچىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھەربىر كىشىدۇر.

كوللېكتىپ ھەربىر كىشىنىڭ ھەربىر ئىجتىمائىي فورماتسىيىدە داۋاملىق كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. ئۇنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ سەۋەبلىرى، خىللىرى، دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغانلىقى سەۋەبلىك، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئوخشىمىغان كوللېكتىپ ھەربىر كىشىنىڭ جەمئىيەتكە كۆرسىتىدىغان تەسىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. خۇددى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇ بەزىدە جەمئىيەتكە قارىتا ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن، بەزىدە ئۇ سەلبىي تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن. مەسىلەن، 1976 - يىلى تۈنجى مەيدانغا يۈز بەرگەن جۇڭگولغا ماتەم بىلدۈرۈش كوللېكتىپ ھەربىر كىشىنىڭ ئىجابىيلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇ «4 كىشىلىك گۇرۇھ»نى تارمار قىلىش، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نى ئاياغلاشتۇرۇشنى كۆچلۈك ئاممىۋى ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى.

يەتتىنچى باب

ئىجتىمائىي تۈزۈم

ئىجتىمائىي تۈزۈم ئىنسانلار ئىجتىمائىي ھەرىكىتى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قېلىپلاشقان سىستېمىسى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان. ئىنسانلار ھەرىكىتىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپنى ساقلاشتا ئىجتىمائىي تۈزۈم يادرولۇق رول ئويناپدۇ. ئىجتىمائىي تۈرمۇش ساھەلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ كونكرېت مەزمۇنىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلار ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئېھتىياجىنىڭ ھاسىلىسى بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى داۋامىدا ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ، ئۆزىنىڭ فۇنكسىيىلىك رولىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ كەلدى. ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆزگىرىشى، فۇنكسىيىسى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت ئۆلچىمى بىلەن بولغان ئىچكى باغلىنىشى جەمئىيەتشۇناسلار كۆڭۈل بۆلىدىغان مۇھىم نۇقتا. ئىجتىمائىي تۈزۈمگە بولغان چۈشەنچە ۋە باھانى جەمئىيەت توغرىسىدىكى توغرا چۈشەنچىگە زىچ بىرلەشتۈرۈش لازىم. چۈنكى تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش مەسىلىسى جەمئىيەت تەرەققىياتىنى قانداق يول ۋە تەرتىپ بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇش مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ كەلگۈسى مەنزىرىسىنى نامايان قىلىپ بېرىدىغان مەسىلە.

بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئۇنىڭ تىپلىرى

1. ئىجتىمائىي تۈزۈم چۈشەنچىسى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي قائىدە توغرىسىدا چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشىمىز كېرەك. چۈنكى، ئىجتىمائىي قائىدە ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئامىل ھېسابلىنىدۇ.

ئادەملەر توپى ياكى ئىنسانلار جەمئىيىتى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولىدۇ. ئەمما، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بولسا ئادەمنىڭ يەككە تەبىئىي مەيل ياكى ئۆز خاھىشى بويىچە ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى بىلەن زىددىيەتلىك بولىدۇ. پەقەت يەككىنىڭ پائالىيىتىگە چەك قويغاندىلا، ئاندىن ئىجتىمائىي توپنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى قاتارلىقلارنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە تەدرىجىي ھالدا بىر خىل يەككىنىڭ تەبىئىي مەيل ياكى ئۆز خاھىشى بويىچە ئېلىپ بارىدىغان پائالىيەتلىرىنى چەكلەيدىغان، ئادەملەر توپىنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداش ئۈچۈن پايدىلىنىدىغان، جانلىقلاردىن ھالقىغان ئىجتىمائىي كۈچ ئوتتۇرىغا چىقتى. مانا بۇ ئىجتىمائىي قائىدىدۇر. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي قائىدە كىشىلەر ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىن كەلتۈرۈپ چىقارغان، كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى كونترول قىلىش، تەڭشەش ۋە ئۇنىڭغا ئاربلىشىش ئۈچۈن قوللىنىل-

غان مەدەنىيەت ۋاستىنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي قائىدىنىڭ تۈپ مەقسىتى. پاسسىپ جەھەتتىن قارىغاندا، شەخسنىڭ ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى تۈ- پەيلىدىن جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە مەنپەئىتىنى خەۋپكە ئۇچ- راتقۇزماسلىق، ئاكتىپ جەھەتتىن قارىغاندا، ئىجتىمائىي توپ ئىچىدە بىر خىل مۇقىم بولغان، ئۇزاق داۋاملىشىدىغان مۇناسە- ۋەت بەرپا قىلىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە باشقا ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا شارا- ئىت ھازىرلاش ۋە ئۇنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئىجتىمائىي قائىدىنى چۈشىنىش ئاساسىدا، بىز يەنىمۇ ئىل- گىرىلىگەن ھالدا ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈ- شەندۈرۈپ ئۆتىمىز.

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئىجتى- مائىي پائالىيەت دائىرىسى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىدۇ. ئىجتىمائىي قائىدىنىڭ سانى ۋە تۈرىمۇ بۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ. بىز قائىدىنى ئۇنىڭ مەزمۇنى، شەكلى، رول ئويناش دائىرىسى قاتار- لىق بىر قاتار ئۆلچەملەرگە ئاساسلىنىپ تۈرگە ئايرىپ، ھەرقاي- سى قائىدىلەرنى نىسپىي مۇستەقىل بولغان ئامىل دەپ قارىساق، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ رولىنى كونكرېت، چوڭقۇر، ئايرىم - ئايرىم تەتقىق قىلىشىمىزغا قۇلايلىق بولىدۇ. ئەمما، بىز جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن ئايلىنىشىغا قارىتا ماكرولۇق تەك- شۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋاقتىمىزدا، شۇنى سەگەكلىك بىلەن كۆزىتىشىمىز كېرەككى، بۇ مەزمۇنى، شەكلى، رول ئويناش دائە- رىسى ئوخشاش بولمىغان قائىدىلەر ھەرگىزمۇ بىر - بىرى بىلەن ئالاقىسىز ھالدا رول ئوينىمايدۇ. بەلكى مۇئەييەن نىشان (بۇ نىشانلارنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇلۇشى جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ) نى چۆرىدىگەن ھالدا ئورگانىك ھالدا بىرلىككە كېلىپ، بەلگىلىك ئىجتىمائىي پائالە-

يەت ساھەسىدە ئورتاق ھالدا رول ئويناپدۇ، يەنى ھەر خىل قائىدىلەر ئۆزئارا باغلىنىشلىق سىستېما بولۇپ ئۆيۈشۈپ، بىر-رىكمە كۆچ سۈپىتىدە ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرىدۇ. ئىجتىمائىي تۈزۈم دەل بۇنداق ھادىسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدۇر.

ئىجتىمائىي تۈزۈم پەقەت بىر خىل ھەرىكەت قائىدىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە بىر خىل ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدۇر. بىر ئىجتىمائىي قۇرۇلما بولۇش سۈپىتىدە، ئۇ مۇئەييەن ئىقتىسادىي ئاساس ئۈستىگە تۇرغۇزۇلغان ئىجتىمائىي كۆچ، ھەر خىل ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ ئۆزئارا رول ئوينىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئۇ ئىجتىمائىي تۈرمۈشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى ئاساسىي ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، بەلگىلىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ھەم ئۇنى قىلىپلاشتۇرىدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي تۈزۈم دېگىنىمىز، بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى ئۈستىگە تۇرغۇزۇلغان ئىجتىمائىي قۇرۇلما، ئۇ بەلگىلىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ھەم ئۇنىڭ ئەندىزىسىنى، قائىدىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئىجتىمائىي ھەرىكەتنىڭ قىلىپلاشقان سىستېمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىجتىمائىي تۈزۈم ئادەتتە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلۈك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

بىرىنچى، زامان ۋە ماكان جەھەتتىكى ئومۇملۇق. بىر خىل ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە ئىجتىمائىي ھەرىكەتنىڭ قائىدە سىستېمىسى بولۇش سۈپىتىدە، ئىجتىمائىي تۈزۈم پەقەت بارلىق دۆلەت ۋە مىللەتلەر ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىغا ئىزچىللاشقان بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئۆزگىرىشچانلىق. گەرچە ئىجتىمائىي تۈزۈم زامان ۋە ماكان جەھەتتە ئومۇمىيلىققا ئىگە بولسىمۇ، بىراق ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋر ۋە ئوخشاش بولمىغان دۆلەت (مىل-

لەت) ھەتتا ئوخشاش بىر دۆلەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان رايونلا-
رىدا، ئۇنىڭ خاراكتېرى ۋە ئىپادىلىنىش شەكىللىرىدە ئوخشا-
ماسلىقلار كۆرۈلىدۇ ھەم جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ
ئۆزگىرىدۇ.

ئۇچىنچى، نىسپىي مۇقىملىق. ئىجتىمائىي تۈزۈم جەمئى-
يەتتىكى ھەر خىل كۆچلەرنىڭ ئۆزئارا رول ئوينىشىنىڭ مەھسۇ-
لى بولۇپ، ئادەتتە نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان قائىدە سىستېما-
سىغا، تەشكىلىي سىستېمىغا ۋە ۋاستە سىستېمىسىغا ئىگە،
شۇڭا پەقەت ھەر خىل كۆچلەر مۇئەييەن مەزگىل ئىچىدە تەڭپۇڭ-
لۇقىنى ساقلاپ تۇرالىسىلا، ئىجتىمائىي تۈزۈمىمۇ مۇشۇ مەزگىل
ئىچىدە مۇقىم بولىدۇ.

تۆتىنچى، مەجبۇرلاشچانلىق. قانداق ئىجتىمائىي تۈزۈم بو-
لۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ شەكىللەنگەن ھامان مۇئەييەن دەرىجە-
دىكى مەجبۇرلاشچانلىققا ئىگە بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى
مۇئەييەن ئىجتىمائىي تەرتىپ ئىچىدە تىزگىنلەپ تۇرىدۇ. كىشى-
لەرنى تۈزۈمگە بويسۇنۇشقا مەجبۇرلايدۇ.

بەشىنچى، سىنىپىيلىك. سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئىجتىما-
ئىي تۈزۈم مۇستەسناسىز ھالدا، ئازدۇر - كۆپتۇر سىنىپىي
مەنپەئەت ۋە سىنىپىي ئاڭنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن،
كاپىتالىستىك دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمى بۇرژۇئازىيىنىڭ
ئىقتىسادىي مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان قائىدىنى ئۆزىنىڭ
يادروسى قىلغان بولىدۇ. ئۇنىڭ سىياسىي تۈزۈمى بولسا بۇرژۇ-
ئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىنى ساقلايدىغان قائىدىنى ئۆزى-
نىڭ تۇپ قانۇنى قىلىدۇ.

2. ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ تىپلىرى

ئىجتىمائىي تۈزۈم مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۇس-
تىگە بەرپا قىلىنغان بىر خىل ئىجتىمائىي قۇرۇلما بولۇپ ھېساب-

لىنىندۇ، شۇڭا، تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلـ
مىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلما (ئىقتىسادىي بازىس) ۋە سىياسىي
قۇرۇلما (ئۈستى قۇرۇلما) دەپ ئايرىش توغرىسىدىكى قائىدىسـ
گە ئاساسلانغاندا، ئىجتىمائىي تۈزۈمنى بۇنىڭغا ماس ھالدا مەنبە
(ئاساس)، تۈزۈم ۋە ھاسىلى تۈزۈم دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە
ئايرىشقا بولىدۇ. مەنبە تۈزۈم ئاساسەن مۇنۇلارنى كۆرسىتىدۇ:
(1) ئىقتىسادىي تۈزۈم. بۇ جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش،
تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمال قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان بارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك
بولغان بەلگىلىمىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مۇئەييەن جەمئىيەتتىكى
ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسىنى گەۋدىلەندۈرىـ
دۇ. (2) نىكاھ ـ ئائىلە تۈزۈمى. بۇ نىكاھ پائالىيىتى، ئائىلە
مۇناسىۋىتى، ئائىلە قۇرۇلمىسى ۋە تۇغۇت قاتارلىق تەرەپلەرگە
مۇناسىۋەتلىك بولغان بەلگىلىمىلەرنى كۆرسىتىدۇ. ھاسىلىي تۈـ
زۈم ئاساسەن مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) سىياسىي
تۈزۈم. بۇ دۆلەتنىڭ خاراكتېرى، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى سىـ
نىپلارنىڭ دۆلەتتە تۇتقان ئورنى ۋە دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش پرىنسـ
پى، ئۇسۇلى قاتارلىق تەرەپلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بەلگىلـ
ىمىلەرنى كۆرسىتىدۇ. (2) قانۇن ـ تۈزۈم. بۇ دۆلەتنىڭ ئاساـ
سىي قانۇنى، ھەر خىل قانۇن ـ تۈزۈملىرى ھەمدە ئۇنىڭ ئىجرا ـ
سى ۋە نازارەتچىلىك ئاپپاراتلىرى قاتارلىق تەرەپلەرگە مۇناسىۋەتـ
لىك بولغان بەلگىلىمىلەرنى كۆرسىتىدۇ. (3) مەدەنىيەت تۈزۈـ
مى. بۇ مائارىپ، ئىلمىي تەتقىقات، ئەخلاق، دىن،
ئەدەبىيات ـ سەنئەت، تەشۋىقات قاتارلىق تەرەپلەردىكى مۇناسىـ
ۋەتلىك فاكتورلار، سىياسەت، ئورگان ھەمدە ئۇنىڭ ھەربىر
قائىدىسى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تۈزۈم قۇرۇلمىسى ۋە فۇنكسىيىسى

1. ئىجتىمائىي تۈزۈم قۇرۇلمىسى

كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمگە قارىتا قانداق تۇرگە ئايرىش ئېلىپ بېرىشىدىن ھەم تۇرلۇك تۈزۈملەر ئوتتۇرىسىدا قانداق پەرق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار ماھىيەت جەھەتتىن بىر خىل ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە بىر خىل ئىجتىمائىي ھەرىكەت قائىدىلىرىنىڭ سىستېمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي تۈزۈم مۇقەررەر تۆۋەندىكى ئۈچ ئامىلدىن تەشكىل تاپىدۇ:

بىرىنچى، قائىدە سىستېمىسى. ھەرقانداق ئىجتىمائىي تۈزۈمدە كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلەر ئەندىزىسىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا ئىشلىتىلىدىغان بىر يۈرۈش مۇكەممەل قائىدە سىستېمىسى بولۇشى كېرەك. تۈزۈمنىڭ قائىدە سىستېمىسى ئۆرپ ـ ئادەت، ئېتىكا ـ ئەخلاق، نىزام، پرىنسىپ، قانۇن ـ قائىدە قاتارلىق تۈرلۈك يازما ۋە غەيرىي يازما شەكىلدىكى قائىدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قائىدە بولمىسا، تۈزۈم مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ.

ئىككىنچى، تەشكىلىي سىستېما. قائىدە سىستېمىسىدىن باشقا، ئىجتىمائىي تۈزۈم يەنە ئۆزىنىڭ تەشكىلىي سىستېمىسىغا ئىگە بولۇشى، تۈزۈمنىڭ يۈرگۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئۇنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە تەكشۈرۈشتە بۇ سىستېمىدىن پايدىلىنىشى كېرەك. تەشكىلىي سىستېما بارلىق فۇنكسىيىلىك ئاپپاراتلار ھەمدە ئۇنىڭ باشلىقلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە

ئالىدۇ. تەشكىلىي سىستېما ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئەھمىيلىي ھۆدىگەرلىرى، تەشكىلىي سىستېما بولمىسا، قائىدىنى يولغا قويغىلى بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن تۈزۈمۇ شەكىللىنەلمەيدۇ.

ئۇچىنچى، ماددىي ئەسلىھە سىستېمىسى. ھەرقانداق ئىجتىمائىي تۈزۈمدە، تەشكىلىي سىستېما ئارقىلىق قائىدىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىشتىن تاشقىرى، يەنە بەلگىلىك ئەسلىھە سىستېمىسى بولۇشى، بۇنىڭدىن تۈزۈمنىڭ يۈرگۈزۈلۈشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ ۋە ئۇنى تەكشۈرۈشنىڭ ۋاستىسى ۋە قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىشى كېرەك. ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ماددىي ئەسلىھە سىستېمىسى ئەھمىيلىي ئەسلىھە (مەسىلەن، زاۋۇت بۆيى، ماشىنا ـ ئۈسكۈنە قاتارلىقلار) ۋە نامايەندە خاراكتېرىدىكى ئەسلىھە (مەسىلەن، زاۋۇت گىرىبى، ماركا قاتارلىقلار) دىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەگەر بەلگىلىك ماددىي ئەسلىھە بولمىسا، تەشكىلىي سىستېمىنىڭ قانداق كۈچلۈك بولۇشىدىن ھەم قائىدە سىستېمىسىنىڭ قانچىلىك مۇۋاپىق، ئېنىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تۈزۈم ئۆز رولىنى نورمال ھالدا جارى قىلدۇرالمايدۇ.

2. ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ فۇنكسىيىسى

ھەرقانداق بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈم مۇئەييەن ئىجتىمائىي شارائىتتىكى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن بەرپا قىلىنغان بولىدۇ. بولمىسا ئۇ شەكىللەنمىگەن بولاتتى. مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ فۇنكسىيىسى جەمئىيەت ۋە ئادەملەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەتتۇر. بىراق بۇ خىل چۈشەنچىدە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ كونكرېت فۇنكسىيىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلمىگەن. ئۇنداقتا، ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ كونكرېت

فۇنكسىيىسى نېمە؟ بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرىش ئانچە ئاسان ئەمەس، چۈنكى ھەرقانداق ئىجتىمائىي تۈزۈمدە بىرلا ۋاقىتتا نۇرغۇن كونكرېت تۈزۈملەر بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەربىر خىل كونكرېت ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئالاھىدە فۇنكسىيىسى ۋە ئىپادىلىنىش شەكلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئىقتىسادىي تۈزۈم كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەت ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلسا، سىياسىي تۈزۈم كىشىلەرنىڭ سىياسىي پائالىيەت ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئىككىسى تامامەن ئوخشاش بولمايدۇ. بىراق، ئەمەلىيەتتە، پەقەت ھادىسىدىن ئۆتۈپ ماھىيەتكە ئىچكىرىلەپ كىرىدىغانلا بولساق، شۇنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىزكى، گەرچە ھەر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈملەر ئۆزىگە خاس ئالاھىدە فۇنكسىيىگە ئىگە بولسىمۇ، بىراق بىر خىل ئىجتىمائىي قائىدە سىستېمىسى سۈپىتىدە، ئۇلار تۆۋەندىكىدەك ئورتاق ھەم كونكرېت فۇنكسىيىلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، ھەربىرىگە يول كۆرسىتىش فۇنكسىيىسى. ئىجتىمائىي تۈزۈم ھەمىشە جەمئىيەت ئەزالىرىنى بىر يۆرۈش پائالىيەت ئەندىزىسى بىلەن تەمىنلەپ، كىشىلەرنى مۇئەييەن قائىدە، يۆلىنىش بويىچە ھەربىرىگە قىلىدۇرۇش ئارقىلىق ئىجتىمائىي تەرتىپنى ساقلايدۇ، ئىنسانلار ئورتاق تۈرمۇشنىڭ نورمال داۋاملىشىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. ھەربىر ئادەم ئۆز ھەرىكىتىنىڭ سۈبيېكتى بولۇپ، ھەممىسى ئۆزىگە خاس قىممەت قارىشىغا ۋە خاسلىققا ئىگە، شۇڭا ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى پائالىيەتتە ناھايىتى زور پەرق بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئادەم ئىجتىمائىي ئادەم بولۇپ، ھەربىر ئادەم جەمئىيەتتىن ئايرىلىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ھەرىكىتى مۇستەسناسىز ھالدا باشقا ئادەملەرگە بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بۇ پايدىلىق تەسىر بولۇشىمۇ، پايدىسىز تەسىر بولۇشىمۇ مۇمكىن.

كىن. شۇنىڭ ئۈچۈن جەمئىيەت چوقۇم تۇزۇم ئارقىلىق كىشى-
لەرنىڭ ھەرىكىتىنى قېلىپلاشتۇرۇپ تۇرۇشى، ئۇنىڭ بەلگىلىك
دەرىجىدىكى بىر دەكلىكى ۋە ماسلىشىشچانلىقىنى ساقلىشى كې-
رەك، بولمىسا كىشىلەر ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرەلمەيدۇ.

ئىككىنچى، كونترول قىلىش فۇنكسىيىسى. گەرچە ئىجتى-
مائىي تۇزۇم كىشىلەرنى بىر يۇرۇش ھەرىكەت ئەندىزىسى بىلەن
تەمىنلىسىمۇ، بىراق، شەخس ياكى جەمئىيەت تەرەپتىكى سەۋەب
تۈپەيلىدىن، ھەمىشە بىر قىسىم جەمئىيەت ئەزالىرى بۇ خىل
ھەرىكەت ئەندىزىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، تۇزۇمدە بەلگىلەنگەن
تەرتىپ ياكى دائىرىدىن ھالقىپ پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ، شۇنىڭ
بىلەن جەمئىيەت تەرتىپى قالايمىقانلىشىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال
ئاستىدا، پەقەت تۇزۇملا بۇ خىل قىلمىشلارنى چەكلىيەلەيدۇ،
ئاشۇ جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىش ھەرىكەتلىرىگە ئۆلچەمدىن
ھالقىپ كەتكەن دەرىجىسى بويىچە جازا بېرەلەيدۇ. مەسىلەن، ئاز
ساندىكى جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش قىلمىشلە-
رىغا قارىتا قانۇن - تۇزۇم بويىچە ئايرىم - ئايرىم جازالاش
ئېلىپ بارسا بولىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش فۇنكسىيىسى. ئىجتىما-
ئىيلىشىش شەخسنىڭ بىلىم، ماھارەت ۋە قائىدە ئۆگىنىشى بە-
لەن جەمئىيەتنىڭ شەخسكە بىلىم، ماھارەت ۋە قائىدە ئۆگىنىش-
تىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك جەريان؛ ھالبۇكى، ئىجتىمائىي
تۇزۇم كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش بىلىملىرى ۋە تەجرىبىلىرى، تۇر-
مۇش نىشانى، رول ئۇيناش ئەندىزىسى قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى
بىر يۇرۇش قائىدە سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ،
شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىجتىمائىي
تۇزۇمدە ئاساسىي جەھەتتىن ئۇمۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتكەن بولە-
دۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي تۇزۇم ئەمەلىيەتتە شەخسنىڭ ئىجتىما-

ئىيلىشىشنى ئومۇمىي جەھەتتىكى ئەندىزە بىلەن تەمىنلىگەن بولىدۇ. مەسىلەن، دۆلىتىمىزنىڭ مائارىپ تۈزۈمى شەك - شۇبھىسىزكى، ئىختىساسلىقلارنى قانداق تەربىيىلەش توغرىسىدا بىر ئاساسىي ئەندىزە بىلەن تەمىنلىگەن.

تۆتىنچى، مەدەنىيەت تارقىتىش فۇنكسىيىسى. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تارىخىنى ئىنسانلارنىڭ ئۇزلۇكسىز ھالدا ئەنئەنە- ۋى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇزلۇكسىز ھالدا يېڭى مەدەنىيەت يارىتىش جەريانى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ھەربىر دەۋر- دىكى ئادەملەر ئالدىنقىلار يارىتقان مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئاستىدا تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، ئالدىنقىلار يارىتقان مەدەنىيەت يەنى ئەنئەنە- ۋى مەدەنىيەت بولمىسا، شەخس مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ ۋە تەرەققىي قىلالمايدۇ. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەنئەنىۋى مەدە- نىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش شەخس ۋە جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئېيت- قاندا ئوخشاشلا مۇھىم. ئادەتتە، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ۋارىس- لىق قىلىنىشى ۋە تارقىتىلىشى ئاساسلىقى ئىجتىمائىي تۈزۈمگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. چۈنكى، تۈزۈم بىر خىل ئىجتىمائىي قۇرۇلما بولۇش سۈپىتىدە، ئۆزىنىڭ تەشكىلىي سىستېمىسى ئار- قىلىق ئىنسانلار مەدەنىيىتىنى يېڭى قوشۇلغان جەمئىيەت ئەزالە- رىغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىجتىمائىي تۈزۈم ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ داۋاملىشە- شى بىلەن ئىنسانلار مەدەنىيىتى سىستېمىلىق ھالدا ساقلىنىپ قالىدۇ.

بەشىنچى، بىر گەۋدىلەشتۈرۈش فۇنكسىيىسى. ئىجتىمائىي تۈزۈم بىر خىل ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە ھەربىر قائىدىلىرىنىڭ سىستېمىسى بولۇش سۈپىتىدە، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ قائىدىسى ھەمدە ھەربىر جەمئىيەت ئەزاسىنىڭ ھەربىر قائىدىسىنى ئېنىق بەلگىلىگەن بولۇپ، كىشىلەرنى مۇ-

شۇ بەلگىلىمە بويىچە ئىش قىلدۇرۇش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى ھەمدە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇپ، جەمئىيەت مۇقىملىقىنى ساقلاپ، جەمئىيەتنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

3. ئېلىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈم ئىسلاھاتى

ئادەتتە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي تۈزۈمى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يەنە جەمئىيەتنى كەينىگە چېكىندۈرۈشىمۇ مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىشىلەر جەزمەن ئىسلاھات ياكى ئىنقىلاب شەكلى ئارقىلىق تۈزۈمنىڭ نۇقسانلىرىنى تۈگىتىشى كېرەك. دۆلىتىمىزدە نۆۋەتتە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىقتىسادىي، سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى دەل دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تۈزۈمى سىستېمىسىدىكى ئاشۇ مۇڭاپىق بولمىغان قۇرۇلمىلارنى ئىسلاھ قىلىش، تۈزۈمنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ئاپپاراتلارنى ئىسلاھ قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىسلاھات ئارقىلىق تۈزۈمنىڭ نۇقسانلىرىنى تۈگىتىش، دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيىتىنى قۇرۇلۇشى ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى قۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئۇنى ئىلگىرى سۈرۈشىنىڭ ئېھتىياجىدۇر.

تۈزۈلمە ئىسلاھاتى دېگىنىمىز، تۈزۈم ئىسلاھاتىنى كۆرسىتىدۇ، يەنى تۈزۈلمەشتۇرۇش جەريانى، كونا تۈزۈمدىن يېڭى تۈزۈمگە ئۆزگىرىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۈزۈم ئىسلاھاتى جەريانىدا كىشىلەر تەدرىجىي ھالدا كونا تۈزۈمدىن ۋاز

كېچىپ يېڭى تۈزۈم تىكلەيدۇ، يېڭى ھەربىر قائىدىلىرى، يېڭى، مۇقىم ئىجتىمائىي تەرتىپ ئورنىتىدۇ. دۆلىتىمىزدە سوتسىيالىستىك تۈزۈم بەرپا قىلىنغىنىغا يېرىم ئەسىر بولدى. سوتسىيالىزم قۇرۇش جەريانىدا، بىز ئالەمشۇمۇل نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردۇق. شۇنداقلا يەن بىر مۇنچە ئەگرى - توقايلىقلارنىمۇ بېسىپ ئۆتتۇق. بىز تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلەش ئاساسىدا ئىنقىلابى خاراكتېرلىك ئىسلاھات ئېلىپ باردۇق. بۇ ئىسلاھات سوتسىيالىستىك جۇڭگوغا ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتتى، يېڭى گۈللىنىش ئېلىپ كەلدى. شۇنداقلا دۆلىتىمىزنىڭ بۈنىگىدىن كېيىنكى ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىياتى ئۈچۈن پۈختا ئاساس يارىتىپ بەردى.

دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى كونا ئىقتىسادىي ئەندىزىدىن يېڭى ئەندىزىگە بۇرۇلۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كونا ئەندىزە دېگىنىمىز، ئاشۇ نەچچە يىللاردىن بۇيانقى قېتىپ قالغان، بېكىنمە ھالەتتىكى ئەندىزىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي نۇقسانلىرى شۇكى، ھوقۇق ھەددىدىن زىيادە مەركەزلەشتۈرۈلگەن، باشقۇرۇش ئۇلۇك، يەنى ئىقتىسادىي تەدبىر بەلگىلەش ھوقۇقى دۆلەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرىنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، بۇ ئاساسىي قاتلامدىكى كارخانا ئورۇنلىرى ۋە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى بوغۇپ قويغان، ئىجادچانلىقىنى چەكلىگەن. شۇڭا بۇ خىل ھەددىدىن زىيادە باشقۇرۇش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈش نەتىجىسىدە ئۇلۇك ۋە قاتمال ھالغا چۈشۈپ قالغان تۈزۈلمىدىن ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشقان، جانلىق ۋە ھاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان يېڭى تۈزۈلمىگە ئۆتۈش زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى.

دۆلىتىمىزدە تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئالدى بىلەن يېزىلاردا ئېلىپ

لىپ بىرلىپ، زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. دۆلەتنىمىز يېزىلىرىدا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يۈرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇدا بىرقانچە يىل دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتقۇدەك مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. 1986 - يىلىدىن باشلاپ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش - سېتىۋېلىش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق ئىسلاھات باشلاندى. بۇ ئىسلاھات يېزا ئىقتىسادىنى يېپىق ھالەتتىكى تاۋار ئىگىلىكىدىن ئوچۇق ھالەتتىكى تاۋار ئىگىلىكىگە ئايلاندۇردى. ئائىلە ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ كەڭ - كۆلەمدە كېڭەيتىلىشى ۋە باشقا بىر قاتار ئىسلاھات تەدبىرلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشى يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي كەسىپلىشىشكە، تاۋارلىشىشقا، زامانىۋىلىشىشقا قاراپ ئۆزگىرىشكە باشلىدى.

يېزىلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى بەلگىلىك ئۇنۇمگە ئېرىشكەن ۋە مۇئەييەن تەجرىبە - ساۋاقلار ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن، شەھەرلەردە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى. چۈنكى، شەھەرلەر زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى داۋامىدا يېتەكچى رول ئويناپدۇ. ئەگەر شەھەرلەردە تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلمايدىكەن، يالغۇز يېزىلارنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە پۈتۈن خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. شەھەر ئىسلاھاتى سانائەت، بىناكارلىق، سودا، مۇلازىمەت قاتارلىق ساھە ۋە كەسىپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پىلان تۈزۈلمىسى، باھا سىستېمىسى، ئىش ھەققى تۈزۈمى ۋە دۆلەت ئىقتىسادىي تارماقلىرىنىڭ فۇنكسىيىسى قاتارلىق

تەرەپلەرنىڭ ھەممىسى ئىسلاھ قىلىنىدۇ. شۇنداقلا بۇ ئىسلاھات يەنە پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، مەزمۇنى ئىنتا-يىن مۇرەككەپ بولغان بىر مەيدان ئەتراپلىق ھەم چوڭقۇر ئىسلا-ھات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئېلىمىز ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ نىشانى ئېنىق بولۇپ، ئىسلاھاتنىڭ ۋەزىپىسى «جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە، جانلىق ۋە ھاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان سوتسىيالىستىك ئىقتىسا-دىي تۈزۈلمە بەرپا قىلىش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەق-قىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش» تىن ئىبارەتتۇر.

ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ياخشى بولغان ئىقتىسادىي مۇھىت ۋە ئىجتىمائىي مۇ-ھىت بەرپا قىلىش كېرەك. ئىقتىسادىي مۇھىت دېگىنىمىز، دۆلەتنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالىنى كۆرسىتىدۇ. ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئەندە-زىسى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەندىزىسى بىلەن ئۆزئارا ماسلىش-شى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئۈ-چۈن ياخشى شارائىت يارىتىپ بېرىش كېرەك.

ئىجتىمائىي مۇھىت دېگىنىمىز، ئىجتىمائىي تەرەققىيات، ئىجتىمائىي قۇرۇلۇش ئەھۋالىنى، ئىقتىسادىي مۇھىتتىن سىرت-قى ئەھۋاللارنى كۆرسىتىدۇ. ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىت يارە-تىش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتلەردىكى خىزمەت-لەرنى تىرىشىپ ياخشى ئىشلەش لازىم.

(1) مائارىپ تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش لازىم. ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش - بول-ماسلىقىنىڭ ئاچقۇچى ئىختىساسلىقلاردا، ئىختىساسلىقلار مەسە-

لىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن مائارىپ ئىشلىرىدا ئىقتىسادىي تە-
رەققىيات ئاساسىدا زور تەرەققىيات بولۇشى، زور ئىسلاھات ئې-
لىپ بېرىلىشى كېرەك.

(2) ئىلگىرىكى بىر تەرەپلىمە ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇشنىلا تەكىتلەش، خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا سەل قاراش خاتا-لىقىنى تۈزىتىش، شەھەر - يېزا ئاھالىلىرىنىڭ كىرىمىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆسۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئەمەلىي ئىستېمال سەۋىيىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئىستېمال قۇرۇلمىسىنىڭ ياخشى-لىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم.

(3) مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە ئىشلىرى ھەمدە نو-پۇسنى تىزگىنلەش، ئىجتىمائىي كاپالەت ۋە مۇھىت باشقۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىش، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى چوڭ ئىجتىمائىي سىستېمىنىڭ يۈرۈشلەشكەن قۇرۇلۇشى ئىچىدە ئېلىپ بېرىش، كېرەك.

(4) ھۆكۈمەت ئورگانلىرى باشقۇرۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆزگەرتىش، خىزمەت ئىستىلىنى ياخشىلىشى كېرەك.

(5) قانۇن - تۈزۈمنى كۈچەيتىش كېرەك. ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇر ئېلىپ بېرىلىشى ۋە خەلق ئىگە-لىكىنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشى بارغانسېرى تېخمۇ كۈچ ئىقتىسا-دىي مۇناسىۋەت ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەت ئۈلچىمىنى، قائىدىلىرى-نى قانۇن شەكلى ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇشنى، قانۇننى ئىقتى-سادىي مۇناسىۋەت ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تەڭشەيدىغان مۇ-ھىم ۋاستىگە ئايلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

سەككىزىنچى باب

ئىجتىمائىي تىزگىنلەش

ئىنسانىيەت تەرتىپلىك ھالدا تۇرمۇش كەچۈرۈش، ئىشلەپ-چىقىرىش ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتنى نورمال ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ھەر خىل ئىجتىمائىي قائىدىلەردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەشكە، ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنى يولغا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە نېمە ئۈچۈن نورمال ئىجتىمائىي تەرتىپ بولۇش كېرەك؟ شەخسىي ئەركىنلىك بىلەن ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟ ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ قانداق ئۇسۇلى بار؟

مانا بۇلار مۇشۇ بابتا تەتقىق قىلىنىدىغان سىئىللەر.

بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ھەققىدە چۈشەنچە

1. ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئومۇمىي مەنىسى

جەمئىيەتنىڭ كۈچى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ جەمئىيەت قائىدىسىگە بويسۇندۇرۇش، جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش جەريانى ئىجتىمائىي تىزگىنلەش بولىدۇ. ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ھەم پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ياكى جەمئىيەتتىكى جامائە، تەشكىلاتنىڭ ئۆز ئەزالىرىنىڭ ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىشى، چەكلىشى

ياكى جازالىشىنى كۆرسىتىدۇ، ھەم جەمئىيەت ئەزالىرى ئوتتۇ-
رىسىدىكى ئۆزئارا تەسىر قىلىش، ئۆزئارا نازارەت قىلىش، ئۆز-
ئارا تەنقىد قىلىشنى كۆرسىتىدۇ.

ئىجتىمائىي تىزگىنلەشتىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇمنىڭ ئەسلىي
مەنىسى جەمئىيەت كىشىلەرنىڭ ھايۋانات تەبىئىتىنى تىزگىن-
لەش، كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتكە پايدىسىز ھەرىكەتلەرنى پەيدا قە-
لىشىنى چەكلەش لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىن تار مەنىدە
ھەم كەڭ مەنىدە چۈشەندۈرۈلدى. كەڭ مەنىدىكى، ئىجتىمائىي
تىزگىنلەشنى جەمئىيەت ياكى ئۇنىڭ ئىچىدىكى جامائە ياكى ئىج-
تىمائىي ئورگانلارنىڭ جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش مەقسىتىگە
يېتىش ئۈچۈن قوللانغان ۋاستىسى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.
تار مەنىدىكىسىنى، ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنى جەمئىيەت ياكى
ئۇنىڭدىكى جامائەت ياكى ئىجتىمائىي ئورگانلارنىڭ جەمئىيەت
قائىدىسىدىن چەتنىگەن يولسىز ھەرىكەتلەرگە قارىتا قوللانغان
چەكلەش تەدبىرى ياكى چەكلەش جەريانى دەپ چۈشىنىشكە بولە-
دۇ. بۇ يەردە بىز ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئومۇمىي مەنىسىنى
تار مەنىدىكى ئۇقۇم بىلەن كەڭ مەنىدىكى ئۇقۇمنى بىرلەشتۈر-
گەن ھالدا مۇزاكىرە قىلىمىز. بىر نورمال جەمئىيەتتە، زور
كۆپ ساندىكى كىشىلەر قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىدۇ. قانۇن
ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىپ، جەمئىيەت قائىدىسىدىن چەتنەيدە-
غان كىشىلەر پەقەت ئاز سانلىق بولىدۇ. ئىجتىمائىي تىزگىنلەش
ئەلۋەتتە قانۇن ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغۇچى ھەرىكەتلەرنى جازا-
لايدۇ ھەم تەربىيە بېرىدۇ، شۇبھىسىزكى، بۇ ئىنتايىن مۇھىم.
لېكىن بۇ پەقەت بىرلا تەرىپى، يەنەكىلىپ پاسسىپ تەرەپ.
ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ۋەزىپىسى جەمئىيەت تەرتىپىنى ساق-
لاش، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى نورمال ئېلىپ بېرىشقا كا-
پالەتلىك قىلىش. ئۇنىڭ ئاكتىپ تەرىپى، جەمئىيەت ئەزالىرىغا

يېتەكچىلىك قىلىش، كىشىلەرگە مۇشۇ جەمئىيەتتىكى ھەر خىل قائىدىلەرنى بىلدۈرۈش، مۇشۇ ئىجتىمائىي قائىدىلەرگە ئىمكە ئۈچۈن بويسۇنىدىغانلىقىنى، قانداق بويسۇنىدىغانلىقىنى ھەمدە ئىجتىمائىي قائىدىلەرگە زىت كېلىدىغان ھەرىكەتلەر بىلەن قانداق كۈرەش قىلىش كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

كەڭ جەمئىيەت ئەزالىرى مۇشۇ ئىجتىمائىي قائىدىلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز ئىدىيىسىگە سىڭدۈرگەندىلا، ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ كۈچى ئاندىن قۇدرەتلىك ھەم كۈچلۈك بولىدۇ.

ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ئۆزئارا خاراكتېرلىك ھەم سىنىپىلىققا ئىگە بولىدۇ، كىشىلەر ئالاقە جەريانىدا، ھامان ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا باشقىلارنى دورايدۇ، باشقىلارنىڭ ھەرىكىتىگە تەقلىد قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۆزىنىڭ سۆز ھەرىكىتى ئارقىلىق باشقىلارغا تەسىر قىلىدۇ، باشقىلارنىڭمۇ شۇنداق ھەرىكەت قىلىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. ھەرقانداق بىر شەخس جەمئىيەتتە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ سۆز - ھەرىكىتى يەنە دائىم باشقىلارنىڭ دىققىتىگە ۋە نازارەت قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. تەلۈلەرچە ئىش قىلىدىغان، ئەسكىلىك قىلىدىغان ئادەملەر بولىدۇ، ئەمما ئۇلار كۆپ ھاللاردا ھامان كىشىلەرنىڭ پاش قىلىشى ۋە ئەيىبلىشىگە ئۇچرىماي قالمايدۇ. جەمئىيەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇشۇنداق ئۆزئارا تەسىر، ئۆزئارا نازارەت قىلىش، ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئۆزئارا خاراكتېرلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي تىزگىنلەش كىشىلەرنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى نورمال ئېلىپ بېرىشغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن بولىدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ھامان ھۆكۈمران

سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلىش رولىنى ئويناپدۇ. ھەرقايسى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي تەڭگىلەشتۈرۈش پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدۇ. ئىجتىمائىي تەڭگىلەشنىڭ سىنىپىلىكى ناھايىتى روشەن بولىدۇ. مەسىلەن، جۇڭگو قەدىمكى زامان جەمئىيىتى «ئەدەپ» تۈزۈمى پايدىلىنىپ ئىجتىمائىي تەڭگىلەشنى يولغا قويغان، ئاتالمىش «ئەدەپ بىلەن قاراش، ئەدەپ بىلەن ئاڭلاش، ئەدەپ بىلەن سۆزلەش، ئەدەپ بىلەن ھەرىكەت قىلىش» دېگىنىدە، كىشىلەرنىڭ ھەربىر سۆز - ھەرىكىتى پۈتۈنلەي «ئەدەپ» كە ئۇيغۇن بولۇش كېرەكلىكى ئېيتىلغان. ئەدەپ بولسا قوللۇق جەمئىيەت بىلەن فېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ھەرىكەت قائىدىسى بولۇپ، «ئەدەپلىك ھەرىكەت» ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغدايدىغان بىر خىل ۋاستىسى بولۇپ قالغان. پەن - تېخنىكا تېز تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندە، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى ئىشچىلار سىنىپى بىلەن باشقا ئەمگەكچىلەر، تۈرلۈك نامدىكى قانۇن ماددىسى ۋە «توختام» دىكى ھەرخىل قائىدە - تۈزۈملەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى نۇرغۇنلىغان كارخانىلاردا، تارماقلاردا يەنە ھەرخىل ئاپتوماتىك ئۇسكۇنىلەرنىڭ تىزگىنلىشى ۋە تېلېۋىزىيە ئىكرانىنىڭ نازارىتى قىلىشىغا ئۇچرايدۇ.

مەملىكىتىمىز خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورلىقىدىكى دۆلەت. خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورىسى زور كۆپ سانىدىكى كىشىلەرگە قارىتا دېموكراتىيە، ئاز سانلىق كىشىلەرگە قارىتا دىكتاتورا يۈرگۈزىدۇ. سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ئالىي تىپ، ئەڭ كەڭ دېموكراتىيە. يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىمىز — بۈرژۇئا دۆلەتلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا بولۇشى مۇمكىن

بولمىغان ئەڭ كەڭ دېموكراتىيە.»[1] شۇڭلاشقا سوتسىيالىزمدىكى ئىجتىمائىي تىزگىنلەش بىلەن ئۆتكەنكى بارلىق خوسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمدىكى جەمئىيەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تىزگىنلىشىدە ماھىيەتلىك پەرق بولىدۇ. بۇرۇن ئاز ساندىكى كىشىلەر قانۇن، ئىنتىزام، ئەخلاق قائىدىسىنى تۈزۈپ، كەڭ ئەمگەكچى ئاممىغا تاڭاتتى. ھازىر خەلق ئاممىسى قانۇن، ئىنتىزام تۈزۈشكە ئىشتىراك قىلىدۇ. ئەخلاق قائىدىلىرىنى ئورتاق ھالدا تىكلەيدۇ، ئاڭلىق بويسۇنىدۇ. بۇرۇن ئاز ساندىكى كىشىلەر كۆپ ساندىكى كىشىلەرنى باشقۇراتتى، ھازىر بولسا خەلق ئۆز دۆلىتىنى ئۆزى باشقۇرىدۇ. بۇرۇنقى ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ئېكسپلاتاتسىيىچى سىنىپلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ۋە خەلقنىڭ ئىنقىلابىنى توسۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى. بۈگۈنكى بىزنىڭ ئىجتىمائىي تىزگىنلىشىمىز خەلق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە تىنچ ئىتتىپاق بولغان جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغدۇش، خەلقنىڭ ئاكتىپلىقىنى ئەڭ يۇقىرى چەكتە قوزغىتىپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

2. ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ رولى

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىشىدا، ھەم ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش زۆرۈر بولىدۇ. ھەم جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە نورمال جەمئىيەت تەرتىپى زۆرۈر بولىدۇ. خاتىرجەم ياشىغاندا ئاندىن خۇشاللىق بولىدۇ، بۇ بىر ھەقىقەت. مەيلى قايسى جەمئىيەت بولسۇن، ھەممىسى مۇقىم بىر جەمئىيەت تەرتىپىنى تىكلەشكە، كىشىلەرنى خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئىگە قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا

[1] «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 ـ توم، ئۇيغۇرچە، 674 ـ بەت.

ئىنتىلىدۇ. تارىختا، ئومۇمەن ئىقتىساد بىرقەدەر گۈللەنگەن دەۋرلەرنىڭ ھەممىسى جەمئىيەت بىرقەدەر مۇقىم، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىشىغا مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرۇلۇپ، تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۆسكەن دەۋر بولدى. مەملىكىتىمىزنىڭ خەن سۇلالىسىدىكى «ۋېن، جىڭ ئىككى پادىشاھ ئىدارە قىلغان دەۋر» تاڭ سۇلالىسىدىكى «پادىشاھ تەيزۇڭ ئىدارە قىلغان دەۋر» بۇنىڭ مىسالى. تارىخمۇ ئىسپاتلىدىكى، بىر جەمئىيەتتە پاراكەندىچىلىك، ئىچكى توپلاڭ، قالايمىقانچىلىق بولۇپ خەلق كۈن كەچۈرەلمەيدىغان بولۇپ قالغان چاغدا، ئىشلەپچىقىرىش ھامان بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ. خەلق تۇرمۇشى جاپالىق ئازاب ئوقۇبەتلىك بولىدۇ. كونا جۇڭگودا مىللىتارىستلار ئوتتۇرىسىدىكى قالايمىقان ئۇرۇشنىڭ خەلققە كەلتۈرگەن بالايىئاپىتى دەل مۇشۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئېلىمىز سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق تۇرمۇشى خاتىرجەم بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىپ، پەن - مەدەنىيەت ئىلگىرىلەپ، پۈتكۈل جۇڭگودا غايەت چوڭ ئۆزگىرىش پەيدا بولۇپ، يېڭى بىر جەمئىيەت تەرتىپى قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئون يىللىق ئىچكى قالايمىقانچىلىق كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىپ، جەمئىيەت كەيپىياتىنى بۇزۇۋەتتى. ئىشلەپچىقىرىشقا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. پارتىيە، دۆلەت ۋە خەلق مەملىكىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان ئەڭ ئېغىر ئوڭۇشسىزلىق ۋە زىيانغا ئۇچرىدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيىنىڭ ئۇ - چىنچى نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېت 11 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەت ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى تىنچلاندۇرىدىغان، خەلقنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىدىغان بىر

قاتار فاڭجېن، سىياسەتلەرنى بەلگىلەش بىلەن، قالايمىقانلاشقان جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقى ۋە ئىتتىپاقلىقى تېزلىكتە ئەسلىگە كەلە تۇرۇلدى. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرى يېڭى ۋاقىتتىن يولغا قويۇلدى.

جەمئىيەت تەرتىپى، جەمئىيەت مۇقىملىقى ئىجتىمائىي تىزگىنلەش بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ. ئىجتىمائىي تىزگىنلەش بولمىسا، نورمال ئىجتىمائىي تەرتىپ ۋە مۇقىم ئىجتىمائىي ۋەزىيەت بولمايدۇ.

ئىنسانلار ئىپتىدائىي ھالەتتە توپلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن مەزگىلىدە دۆلەت تېخى پەيدا بولمىغانىدى. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسى، ئىنتىزامى ۋە ئەمگەك قائىدىسى پۈتۈنلەي ئادەت، ئەنئەنىۋى كۈچكە تايىنىپ ساقلىناتتى. مۇتىۋەر ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر ئادەملەرگە تايىنىپ ساقلىناتتى. شۇڭا گەرچە ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە ئارمىيە، سوت ۋە تۈرمە بولمىسىمۇ، لېكىن كۈندىلىك تۇرمۇش ھامان تەرتىپلىك رەتلىك بولاتتى. ئۇرۇقداش-لارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تۈرلۈك جېدەل - ماجىرا، تالاش - تارتىش پەيدا بولغاندا «بارلىق مەسىلىلەرنى دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ئۆزلىرى ھەل قىلاتتى. كۆپ ئەھۋاللاردا، ئەزەلدىن كېلىۋاتقان قائىدە - يوسۇن ھەممىسىنى تەڭشەپ قويىاتتى.»[1] ئىنسانىيەت جەمئىيىتى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى بارلىققا كەلتۈردى، سىنىپ پەيدا بولدى. دۆلەت قۇرۇلدى. دۆلەت سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقنىڭ قورالى. ئۇ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى بىلەن سىياسىي مەنپەئىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بىر خىل «تەرتىپ» ئورنىتىدۇ. بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپنى ئېزىشىنى قانۇنىيلاشتۇرىدۇ، تۈزۈملەشتۈرىدۇ، سىنىپىي توقۇنۇشلارنى پەسەيتىدۇ ھەمدە توقۇنۇشنى ھۆكۈمران

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە، 92 - بەت.

سىنىپنىڭ ئىرادىسىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان تەرتىپ دائىرىسى ئە-
چىدە ساقلاشقا تىرىشىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن بىز
ئۆزگەرگەن ئەھۋالغا ئاساسەن، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزې-
دۇڭ ئىدىيىسى يېتەكچىلىكىدە ھەر خىل سىياسەت ئەمىر -
پەرمان ۋە قائىدە - تۈزۈملەرنى ئېلان قىلىپ، ئاساسىي قانۇننى
تۈزۈپ، تامامەن يېڭى تىپتىكى جەمئىيەت تەرتىپىنى تىكلىدۇق.
پولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: خەلق ئىش-
لەپچىقىرىش ۋە ئۆگىنىشىنى ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىش ھەم تەر-
تىپلىك تۈرمۇش كەچۈرۈش ئۈچۈن، ئۆز ھۆكۈمىتىدىن ئىشلەپ-
چىقىرىشقا رەھبەرلىك قىلغۇچىلاردىن مەدەنىيەت - مائارىپ ئور-
گانلىرىنىڭ رەھبىرىدىن مۇئاپىق، زورلاش خاراكتېرىنى ئالغان
ھەر خىل مەمۇرىي بۇيرۇقلارنى چىقىرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنى-
داق مەمۇرىي بۇيرۇقلار بولمىسا، جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلىغە-
لى بولمايدۇ. بۇنى ئاددىي ساۋاتقا ئىگە كىشىلەرمۇ چۈشىنىدۇ»
. جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلىغاندىلا، ئاندىن خەلق مەنپەئىتىنى
قوغدىغىلى بولىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تەرتىپنى قوغ-
دىغىلى بولىدۇ. سوتسىيالىستىك تۈزىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇ-
رۇلۇشىنى قوغدىغىلى بولىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى بۇز-
غۇنچى ئۇنسۇرلار ھەمدە قانۇن - ئىنتىزامغا خىلاپ ھادىسىلەر
مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغدا، ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنى كۈچەي-
تىشكىلا بولىدۇكى، ئاجىزلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ.

3. ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ۋە شەخسىي ئەركىنلىك

ئىجتىمائىي تىزگىنلەش كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكە-
تىگە قارىتا بولغان بىر خىل چەكلىمىدۇر. لېكىن بىزنىڭ
سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزدە، ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ
مۇنداق چەكلىمىلىكى سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە قائىدىسى بە-

لەن ئۆزئارا بىردەك بولىدۇ. بىز دەۋانقان ئىجتىمائىي تىزگىنلەش بويرۇقۇازلىق ۋە جازالاش ئەمەس، شەخسىي ئەركىنلىكنى چەتكە قېقىشمۇ ئەمەس.

بەزى كىشىلەر ئىنتىزام خاسلىقنى بوغىدۇ، شەخسىي ئەركىنلىكنى چۈشەپ قويىدۇ دەپ قارايدۇ. خاسلىقنى شەرتسىز ھالدا ئازاد قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، شەخسىي نېمىنى قىلغۇسى كەلسە شۇنى قىلسۇن، قانداق قىلغۇسى كەلسە شۇنداق قىلسۇن، ھېچكىم ھېچكىمنى باشقۇرماسلىق كېرەك دېگەننى تەكىتلەيدۇ. ئىجتىمائىي تىزگىنلەش بىلەن شەخسىي ئەركىنلىكنى قارىمۇقارشى قىلىپ قويىدىغان، مۇتلەق ئەركىنلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان بۇنداق ئىدىيە ئاقمايدۇ. ئادەمنىڭ كىشىلىك ھاياتى باشلىنىشىدىنلا، ئەلدىن ئايرىلىپ يەككە - يېگانە ياشىيالمايدۇ، جەمئىيەتتىن ئايرىلالمايدۇ، كوللېكتىپتىنمۇ ئايرىلالمايدۇ. ھەر قانداق بىر ئادەمنىڭ ھەرىكىتى جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن ماسلىشىشى، جەمئىيەتتىكى قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەت ئەخلاق، قانۇن، ئىنتىزام قاتارلىق ئىجتىمائىي قائىدىلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان بولۇشى لازىم، خىيالىغا كەلگەننى قىلىشقا، ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىشكە بولمايدۇ، ئەگەردە بىر ئادەم جەمئىيەت ۋە كوللېكتىپتىن ئايرىلىپ ئەركىنلىككە ئېرىشىشنى خىيال قىلسا ئۇنىڭدا لۇشۇن ئېيتقاندەك، ئۆز چېچىنى ئۆزى تارتىپ يەر شارىدىن ئايرىلماقچى بولغان ئادەمگە ئوخشاش كۈلكىلىك ئىش بولىدۇ.

شەخسىي ئەركىنلىكنى سۆزلىگەندە، بىز ئالدى بىلەن شەخسىي ئەركىنلىكنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ھەمدە قانداق شەخسىي ئەركىنلىك كېرەك ئىكەنلىكىنى سوراپ بېقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ئەركىنلىك مۇقەررەرلىكنى بىلىش ۋە ئوبىيېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش دېگەنلىكتۇر. كىشىلەر تەبىئەت بىلەن جەمئىيەتنىڭ

ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكىگە ئەمەل قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكىتىنى بەلگىلىگەندىلا، ئاندىن ئەركىنلىككە ئېرىشەلەيدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ ئىجتىمائىي قائىدىسى سوتسىيالىزمنىڭ ئوبـ يېكتىپ ئەمەلىيىتى بىلەن خەلقنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرـ گەن بولۇپ، ئۇ بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزنىڭ ئۆلچىمى. ئىجتىمائىي قائىدە ئابستراكت ئەمەس، كونكرېت بولىدۇ. بىز سوتسىيالىسـ تىك مەنىۋى مەدەنىيەت ئۆلچەم قائىدىسىنى ئۆز ھەرىكىتىمىزگە يېتەكچىلىك قىلدۇرۇپ، ئىنتىزامغا بويسۇنۇپ، باشقىلارغا ھۆرـ مەت قىلىپ، كوللېكتىپنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىساق، شەخسىي ئەركىنلىككە ئېرىشەلەيمىز. شۇڭا، ئەركىنلىكمۇ ئابستراكت ئەمەس، كونكرېت بولىدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقـ تىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىـ لىك تۈزۈمىنى تىكلىدى. دۆلەت كوللېكتىپ، شەخسىدىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپنىڭ مەنپەئىتى بىردەك بولۇپ، تۈپ مەنپەئەت توقۇنۇشى يوق. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى شەخسنىڭ ئەركىنلىككە ئېرىشىشىنىڭ مادـ دىي ئالدىنقى شەرتى، سوتسىيالىستىك قانۇن تۈرمۇش بىلەن كوللېكتىپ ئىنتىزام شەخسنىڭ ئەركىنلىككە ئېرىشىنىڭ ئىجـ تىمائىي كاپالىتى، سوتسىيالىزم جەمئىيىتى خەلقنى ئېكسپىلاـ تاتسىيەدىن، قۇللۇق ئۇرنىدىن قۇتۇلدۇردى، ئىقتىسادىي، سىـ ياسىي جەھەتتىن خەلقنى ئازاد قىلدى، خەلق تۈپ ئاساسىدىن ئەركىنلىككە ئېرىشتى، خەلقنىڭ بۇنداق ئەركىنلىكى سوتسىياـ لىستىك قانۇن - تۈزۈم بىلەن ئىنتىزام تەرىپىدىن كاپالەتلەندۇـ رۇلىدۇ. ئەگەردە سوتسىيالىستىك قانۇن تۈزۈم بولمىسا ياكى قانۇن ئاساس قىلىنمىسا، قانۇننى ئىجرا قىلىش قاتتىق بولمىسا، جەمئىيەت قالايمىقانلىشىدۇ؛ ئەگەردە كوللېكتىپ ئىنتىزام بولـ

مىسا ياكى ئىنتىزام بولغىنى بىلەن ئىجرا قىلىنمىسا، كوللېكـ
تىپنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ساقلاپ قالغىلى بولمايدۇ؛ ئەگەردە ھەمـ
مە ئادەم ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قىلىپ، خىيالىغا كەلگىنىنى
قىلسا، ئۇنىڭدا ھەر خىل كۆچلەر ۋە ھەرىكەتلەر ئۆزئارا يېيىـ
شىپ كېتىپ، ھېچقانداق ئىشنى قىلغىلى بولمايدۇ، ھەرقانداق
بىر ئادەمنىڭ ئەركىنلىكىدىن سوز ئاچقىلى بولمايدۇ. باشقىلارـ
نىڭ ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلغاندىلا، ئاندىن ئۆز ئەركىنلىكىـ
دىن بەھرىمەن بولالايدۇ. ئەمگەك ئىنتىزامىغا بويسۇنغاندىلا
شەخسىي ئاندىن ئەمگەك ھوقۇقى ۋە مېۋىسىدىن بەھرىمەن بولالايـ
دۇ. پەقەت ئاممىۋى سورۇنلارنىڭ قائىدە - تۈزۈمى بىلەن جەمـ
ئىيەت ئەخلاقىغا رىئايە قىلغاندىلا، شەخسىي ئاندىن ئەركىن
ئىجتىمائىي تۈرمۇش كەچۈرۈش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ.
خۇددى يولداش ماۋزېدۇڭ كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك: «خەلق ئىچىـ
دە ئەركىنلىك بولمىسا بولمايدۇ. ئىنتىزام بولمىسىمۇ بولمايـ
دۇ. دېموكراتىيە بولمىسا بولمايدۇ، مەركەزلەشتۈرۈش بولمـ
سىمۇ بولمايدۇ. بۇنداق دېموكراتىيە بىلەن مەركەزلەشتۈرۈشنىڭ
بىرلىكى، ئەركىنلىك بىلەن ئىنتىزامنىڭ بىرلىكى بىزنىڭ دې-
موكراتىيە - مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىمىز. بۇ تۈزۈمدە خەلق
كەڭ دېموكراتىيە ئەركىنلىكتىن بەھرىمەن بولىدۇ؛ شۇنىڭ بـ
لەن بىللە يەنە سوتسىيالىستىك ئىنتىزام بىلەن ئۆزىنى چەكلەپ
تۇرۇش لازىم.»

ئىجتىمائىي تىزگىنلەش بىلەن شەخسىي ئەركىنلىكنىڭ
زىددىيىتى ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىدىكى ھادىسە. ئىنـ
سانىيەت ھەققىي تۈردە جەمئىيەت بىلەن تەبىئەتنىڭ خۇجايىنى
بولۇپ، جەمئىيەت تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى ئاڭلىق ھالدا ئىگىـ
لەپ ۋە قوللىنىپ ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان
چاغدا، ئىجتىمائىي تىزگىنلەش بىلەن شەخس ئەركىنلىكنىڭ

زىددىيىتى تېخىمۇ ياخشى بىرلىككە كېلەلەيدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي تىز-گىنلەش ۋاستىلىرى

1. ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئۇسۇلى

كىشىلەر ئادەتتە قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەت، قانۇن، سەنئەت ھەم ھەر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈملەر ۋە ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان، دۆلەت ھوقۇقىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئارمىيە، ساقچى، سوت، تۈرمە قاتارلىقلارنى ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ۋاستىلىرى دەپ ئاتايدۇ.

ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئۇسۇلى ھەر خىل، ھەر ياڭزا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزگىرىپ تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇ خۇدا ياكى ئەۋلىيانىڭ ئىرادىسى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئەمەس، شەخسنىڭ ئىرادىسى تەرىپىدىنمۇ بەلگىلەنمەيدۇ. بەلكى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ھالىتى يەنى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ھەمدە مۇشۇ ئاساستا كىشىلەرنىڭ ھەربىر ئەت پەرقى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تىزگىنلەشكە بولغان تۇنۇشنىڭ چوڭقۇرلىشىش دەرىجىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى، كىشىلەر ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ئورتاق ئەمگەك قىلىپ، ئەمگەك مەھسۇلىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولاتتى، ئۇ چاغدا ئادەم بىلەن ئادەم باراۋەر دوستانە ئۆزئارا ياردەم قىلاتتى. ئورتاق تۇرمۇشتا شەكىللەنگەن قائىدە - يوسۇنلار ھەممە كىشى ئورتاق رىئايە قىلىدىغان ھەربىر ئەت قائىدىسى بولۇپ قالغانىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەت تە-

رەققي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا بارغاندا، بىر قىسىم قائىدە - يوسۇنلار، ئورتاق رىئايە قىلمىغان ھەربىرەت قائىدىسىگە، بىر قىسىم قائىدە - يوسۇنلار ئىپتىدائىي ئەخلاققا ئايلىنىپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادنىڭ بارلىققا كېلىشى، شەخسىي بىلەن ئىجتىمائىي جامائەنىڭ پائالىيىتىنى چەكلىمىدى. ئۇرۇقداشلىق كومۇناسىدا پۈتۈن ئەزالار كوللېكتىپى ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگان بولۇپ، ئۇ ئۇرۇقداشلىق كومۇنا-سىنىڭ ئۆز مەسىلىلىرىگە قارىتا ھۆكۈم قىلىش فۇنكسىيىسىگە ئىگە ئىدى. قىسقىسى، قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەت، ئىپتىدائىي ئەخلاق، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد ھەممە ئۇرۇقداش-لارنىڭ پۈتۈن ئەزالىرى يىغىلىش قىلىپ ھۆكۈم قىلىشى قاتار-لىقلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تىزگىنلەشتىكى ئا-ساسىي ۋاستىلىرى بولۇپ قالغانىدى. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش-نىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى، سىنىپ ۋە دۆلەت بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتى مۇرەككەپلەشتى. سىستېمىلىق ئەخ-لاق قائىدىسى پەيدا بولدى قانۇن بارلىققا كەلدى. كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەتلەردە پارچىلىنىش يۈز بەردى. بەزىسى ئەخلاق قائىدىسى، بەزىسى قانۇن ماددىسى بولۇپ قالدى (يازما شەكىلدىكى قانۇن ۋە ئېغىزا-كى قانۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). مەسىلەن، جىنايەت ئۆتكۈزۈش خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئوتتۇرىغا چىققان ئىجتىمائىي ھادىسە، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار ئۆز مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن قانۇن قوللانمىسى قاتارلىق قانۇن ماددىسىنى تۈزدى، يەنە سوت، تۇرمە قۇرۇپ ھەمدە ھەر خىل جازالاش قوراللىرىنى ياساپ جىنايەتچىلەرنى جازالاشقا قول-لاندى.

ئوخشىمىغان دەۋردە ۋە ئوخشىمىغان سىنىپىي جەمئىيەتتە

ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ئۇسۇللىرى بولىدۇ، قۇلـ
لۇق جەمئىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئەخلاق ۋە قانۇنى بولىدۇ. فېئودالـ
لىزم جەمئىيىتى بىلەن كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئەخلاق قانۇنـ
لىرىمۇ ئۆزئارا ئوخشىمايدۇ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە قارىمۇ
قارشى سىنىپلار يوقىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تىزگىنـ
لىشىنىڭ ئۆز ئالدىغا تېخىمۇ ئالاھىدىلىكى بار. خۇسۇسىي مۇـ
لۇكچىلىك تۇزۇمىدىكى جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي تىزگىنلەش زورـ
لاشنى ئاساس قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە بولسا تەرىـ
يىنى ئاساس قىلىدۇ، ئېكسپىلاتاتور سىنىپلار سىنىپ سۇپىتىدە
يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئېلىمىز جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولۇپ
تۇرۇۋاتقان زىددىيەتلەرنىڭ زور كۆپ ساندىكىسى سىنىپىي كۆـ
رەش خاراكتېرىنى ئالمايدۇ. سىنىپىي كۆرەش ئاساسىي زىددىـ
يەت ئەمەس. ئەمما، خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر
داۋاملىق پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. ئەگەردە ياخشى بىر تەرەپ قىلىنـ
مىسا، ئۇنىڭدا جەمئىيەتنىڭ تىنچ - ئىتتىپاقلىقىغا تەسىر قىلـ
دۇ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا تەسىر يەتكۈزىدۇ. خەلق ئىچىـ
دىكى زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشتا زورلاش تەرىپىمۇ بولىدۇ،
ئەمما ئاساسلىقى سىياسىي ئىدىيىۋى خىزمەتنى كۆچەيتىش تەنقىد
ۋە ئۆزىنى ئۆزى تەنقىد قىلىشنى قانات يايدۇرۇش، ئۆتمۈشتىكىـ
دىن ساۋاق ئېلىپ كېيىنكىگە ئىبرەت قىلىش، كىسەلنى داۋالاپ
ئادەمنى قۇتقۇزۇشتىن ئىبارەت تەدبىرلەر قوللىنىلىدۇ. ئەلۋەتتە
ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئۇسۇلى ۋە مەزمۇنىدىمۇ ۋاراسلىق
قىلىش خاراكتېرى بولىدۇ. مەسىلەن، بىز قوللۇق جەمئىيەتتىن
ئېتىبارائىي ئىجتىمائىي تىزگىنلەش شەكلىنىڭ ئىزلىرىنى تېپىـ
شىمىز مۇمكىن، فېئودالىزم جەمئىيىتىدىن قوللۇق جەمئىيەتـ
تىكى ئىجتىمائىي تىزگىنلەش شەكلىگە ئوخشايدىغان نۇرغۇن
جايلارنى تاپقىلى بولىدۇ. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىمۇ فېئودالىلىق
ئىجتىمائىي تىزگىنلەش شەكلىنىڭ نۇرغۇنلىغان نەرسىلىرىنى

تاپقىلى بولىدۇ. قۇلدارلار تۈزگەن رىم قانۇنىنى، ھەم فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى تەقلىد قىلالايدۇ، ھەم بۇرژۇئازىيىمۇ تەقلىد قىلالايدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىمۇ قانۇن تۈزگەندە بۇرژۇئازىيىنىڭ ھەر خىل قانۇن ماددىلىرىنى تەھلىل قىلىپ، تەتقىق قىلىپ، تەنقىدىي ھالدا ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتتى. ئەمما سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ فۇنكسىيىسى خەلق مەنپەئىتىنى قوغداش. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى قوغداشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۆتكەنكى بارلىق قانۇنلار بىلەن ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيىتى خىلمۇخىل بولىدۇ. ئىجتىمائىي ھەرىكەت ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. بىرقەدەر مۇقىم بولغان بىر جەمئىيەتتە، قائىدە - يوسۇنغا رىئايە قىلىدىغان كىشىلەر كۆپ سانلىق بولىدۇ. ئەمما، ھامان ئاز ساندىكى كىشىلەر ھازىرقى يۇرگۈزۈلۈۋاتقان ھەر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈملەرگە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ يولسىز ھەرىكەتلەرنى پەيدا قىلىدۇ. جەمئىيەت ئىجتىمائىي جامائە ياكى تەشكىلاتلار ئۆز ئەزالىرىنىڭ ئوخشىمىغان ھەرىكىتىگە قارىتا ئوخشىمىغان پوزىتسىيە ۋە تەدبىر قوللىنىدۇ. مەسىلەن، تەن جازاسى، ماددىي ۋە مەنىۋى خاراكتېرلىك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ھەرىكىتىنى تىزگىنلەش مەقسىتىگە يېتىدۇ. تەن جازاسى خاراكتېرلىك تىزگىنلەش دېگىنىمىز، قاماققا ئېلىش، كىشەن - كويزا سېلىش ۋە باشقا شەكىلدىكى تەن جازاسىغا ئېيتىلىدۇ. ماددىي خاراكتېرلىك تىزگىنلەش دېگىنىمىز، ماددىي بۇيۇم ۋە پۇل جەھەتتىن مۇكاپاتلاش ياكى جازالاشنى كۆرسىتىدۇ. مەنىۋى خاراكتېرلىك تىزگىنلەش دېگىنىمىز، بىر خىل سىمۋوللۇق ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، تۆھپە يېزىش، مەلۇم بىر شەرەپلىك نام بېرىش، تەقدىرلەش ياكى گۈناھ يېزىش. مەلۇم بىر تەرەپتىن مەھرۇم قىلىش ئېيىپلاش، تەنقىد قىلىش قاتارلىق-

لار ھەمدە ئۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان ھەربىرىتنى باھالايدىغان قائىدىلەر، مەسىلەن، قائىدە - يوسۇن، ئەخلاق، قانۇن ۋە ھەر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈم قاتارلىقلار. مۇشۇ ھەر خىل - ھەر يىڭىزا ئىجتىمائىي تىزگىنلەش شەكىللىرى بىر - بىرى بىلەن باغلىنىپ، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تىزگىنلەش سىستېمىسىنى تۈزىدۇ. لېكىن ھەرقايسىنىڭ ئوخشىمىغان خاراكتېرى ۋە رولى بولىدۇ.

ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئۇسۇللىرى كىشىلەرنىڭ تونۇشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ ئېڭى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى بويىچە تەرەققىي قىلىدۇ، دېگەنلىك. كىشىلەر ئۇنىڭ قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئۇسۇلى بىلەن كونكرېت مەزمۇنىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، مەملىكىتىمىز سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنى قۇرغاندىن كېيىن، بىرمۇنچە كىشىلەر قانۇنىنىڭ ئىجتىمائىي تىزگىنلەشتىكى رولىغا قارىتا تونۇشى يېتەرسىز بولغانلىقتىن، بىر مەزگىل قانۇنىنىڭ رولىغا سەل قارىدى ياكى سىياسەتنى قانۇنىنىڭ ئورنىغا قويدى. دەرۋەقە، كىشىلەر تەجرىبە - ساۋاقلاردىن ئاستا - ئاستا پەقەت قانۇن - تۈزۈمنى كۆچەيتكەندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئۇشۇلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندى.

2. ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئاساسىي ۋاستىلىرى

ئەمەلىي ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا، ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ھامان كونكرېت ۋاستە ۋە ئۇسۇللار ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، جەمئىيەتنىڭ ئىچكى سىستېمىسىنىڭ ئۆزئارا ماس ۋە مۇقىم بولۇشىنى ساقلاپ قالىدۇ

شۇنداقلا بۇ خىل ۋاستىلەر ھامان جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچى بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ ھەمدە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە مىللىي پسىخىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ تەسىرىگە ۋە چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ ئاساسىي ۋاستىلىرى ھاكىمىيەت (مەمۇرىي ۋاستە)، قانۇن، ئىنتىزام، ئەخلاق، ئۆرپ - ئادەت، دىن ۋە جامائەت پىكرى قاتارلىق كونكرېت شەكىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھاكىمىيەت، قانۇن - ئىنتىزام قاتارلىقلار سىياسىي خاراكتېرلىك تىزگىنلەش بولۇپ، ئۇ مەجبۇرلاش كۈچى ئارقىلىق يۈرگۈزۈلىدۇ، ئەخلاق، ئۆرپ - ئادەت ئېتىقاد (دىن) قاتارلىقلار پسىخىك خاراكتېرلىك تىزگىنلەش بولۇپ، ئۇ جامائەت پىكرىنىڭ كۈچى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ.

1) ھاكىمىيەت

ھاكىمىيەت ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ سىنىپىي ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشتىكى ھوقۇقى، دۆلەتنىڭ پۈتۈن ھوقۇقىنىڭ ئاساسى. ھاكىمىيەتنىڭ فۇنكسىيىسى سىرتقا قارىتا، باشقا دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىنى توسۇپ زېمىنىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغداش؛ ئىچىگە قارىتا، مۇئەييەن ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئىگىلەش ئۇسۇلىنى قوغداپ، ھازىرقى جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاشتىن ئىبارەت. ھاكىمىيەت رايونلار بويىچە بۆلۈنگەن مەمۇرىي سىستېما ئارقىلىق، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمرانلىق ئاپاراتى بىلەن ئەمەلدارلارنى تەسىس قىلىپ، ئۆزىنىڭ روللىنى جارىي قىلدۇرىدۇ. ئۇ ئارمىيە، ساقچى، سوت، تۈرمە قاتارلىق دىكتاتۇرا قورالىغا تايىنىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە خەلق تۈرمۇشىنىڭ باشقا ھەرقايسى تەرەپلىرىدىن جەمئىيەتنى تىزگىنلەيدۇ. ھاكىمىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تىزگىنلەشتىكى رولى ئاساسەن ئىككى جەھەتتىن ئىپادىلىنىدۇ. بىرى، جەمئىيەت تۈزۈمىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنى

تىزگىنلەش. مەسلەن، باستۇرۇش، مەجبۇرىي تەربىيىلەش، ئۆزگەرتىش قاتارلىقلار. يەنە بىرى، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىگە چەك بەلگىلەش، مەسلەن، مەلۇم بىر خىل ئىدىيە، نەزەرىيە، ھەرىكەت ئۆلچىمىنى تەشەببۇس ۋە تەشۋىق قىلىپ، تەسىر كۆرسىتىش ۋە ئۇلگە قىلىش رولىدىن ئىبارەت.

ھاكىمىيەت قانۇن ئارقىلىق ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. قانۇن شەكلى ئارقىلىق ئۆز ئورنىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ. شۇڭا، ھاكىمىيەت بىلەن قانۇن ئايرىلالمايدۇ. سىياسىي تۇزۇم بىلەن قانۇن - تۇزۇم ئايرىلالمايدۇ. سىياسىي تۇزۇم بىر دۆلەتنىڭ تۇپكى تۇزۇمى بولۇپ، ئىجتىمائىي تىزگىنلەشتە يېتەكچى رول ئوينايدۇ.

2) قانۇن

قانۇن دۆلەت تەرىپىدىن تۇزۇلگەن، ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، دۆلەت ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن مەجبۇرىي كۈچ ۋاستىسى بىلەن يۈرگۈزۈلىدىغان ھەرىكەت قائىدىلىرىنىڭ يىغىندىسى.

قانۇن — ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىرادىسى ۋە ئارزۇسىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىلىنىشى. ھۆكۈمران سىنىپ ئۆزىگە پايدىلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپلەرنى مۇستەھكەملەش ۋە ئالغا سۈرۈش ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى قانۇن بىلەن بەلگىلەپ، مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بەزى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى قانۇن مۇناسىۋەت خاراكتېرىگە ئىگە قىلىدۇ. دېمەك، قانۇن جەمئىيەت ئەزالىرىغا قارىتا ئەڭ كۆچلۈك چەكلەش كۈچىگە ئىگە بولغان، بارلىق ئىجتىمائىي ئۆلچەم - قائىدىلەر ئىچىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق، ئەڭ ئۈنۈملۈك بولغان، دۆلەت ھاكىمىيەت ئورگىنىغا تايىنىپ، مەجبۇرىي كۈچ بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغان مۇھىم ئىجتىمائىي

تەرەققىياتىنى ئاساسىي ئالاھىدىلىكى. دۆلەت تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، ئىلان قىلىنغان قانۇنغا ھەرقانداق ئادەم چوقۇم بويسۇنۇشى كېرەك. كىمكى ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلسا، جازالاشقا ياكى قانۇنىي جاۋابكارلىققا تۇچرايدۇ. نەزەرىيە جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا قانۇن ئادىل بولىدۇ. ھەققانىيەتنى ياقلايدۇ يەنى «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولىدۇ. دۇنيادىكى نۇرغۇن تىللارنىڭ ھەممىسىدە «قانۇن» سۆزى، ئېتىمولوگىيە جەھەتتىن «ئادالەت»، «ھەقىقەت» ياكى «ھەققانىيەت» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە، لېكىن سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارنىڭ ئادالەت قارىشى ئوخشاش بولمايدۇ. قانۇن ھەمىشە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئادالەت قارىشىغا ئۇيغۇنلىشىدۇ. ھۆكۈمران سىنىپلار قانۇندىن پايدىلىنىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى قوغدايدۇ. ئۆزىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئىگىدارچىلىق ئۇسۇلىنى ۋە جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغدايدۇ. شۇڭا، قانۇن روشەن سىنىپىيلىققا ئىگە بولغان ئىجتىمائىي تۈزگىنىلەش ئۇسۇلى ھېسابلىنىدۇ.

3) ئىنتىزام

ئىنتىزام بولسا دۆلەت ئورگانلىرى ياكى ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ئۆز ئەزالىرىغا بەلگىلەپ بەرگەن ھەرىكەت مىزانىدۇر. ئومۇمەن كوللېكتىپلا بولىدىكەن. مەيلى ئۇنىڭ كۆلىمى بىلەن نىشانىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسىدە ئەزالىرى ئورتاق رىئايە قىلىدىغان ئىنتىزامى بولىدۇ. مەكتەپ-

نىڭ ئۆگىنىش ئىنتىزامى بولىدۇ. زاۋۇتنىڭ ئەمگەك ئىنتىزامى بولىدۇ. ئىدارىنىڭ خىزمەت ئىنتىزامى بولىدۇ ۋە ئاممىۋى سورۇنلارنىڭمۇ ئاممىۋى تەرتىپىنى ساقلايدىغان بەلگىلىمىسى يا كى دەققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرى بولىدۇ. مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن ئىجتىمائىي ئالاقىسىدە دائىم كەم بولسا بولمايدىغان ھەرىكەت قائىدىسىدۇر.

ئىنتىزام كۆپ خىللىققا ۋە مەجبۇرلاش خاراكتېرىگە ئىگە. ھەرقايسى تەشكىلىي ئورگانلارنىڭ خاراكتېرى، نىشانى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئوخشاش بولمىغان تەشكىلىي ئورگان ئەزالىرىغا بولغان ئىنتىزامىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مانا بۇ ئىنتىزامنىڭ كۆپ خىللىقى. لېكىن، ئوخشاش بولمىغان ئىنتىزاملار ئارىسىدا قانداق پەرق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قانۇنىنىڭ قوشۇمچە ۋاستىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «بويسۇنۇش»، «مەجبۇرلاش» نى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. مانا بۇ ئىنتىزامنىڭ مەجبۇرلاش خاراكتېرى. پۈتكۈل ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئۆلچەم - قائىدىسىنىڭ قاتلىمى ئىچىدە، ئىنتىزام قانۇندىن قالسىلا ئىككىنچى قاتلامدا تۇرىدۇ.

4) ئۆرپ - ئادەت

ئۆرپ - ئادەت كىشىلەر كوللېكتىپ تۇرمۇشتا شەكىللەندۈرگەن ھەمدە ئورتاق رىئايە قىلىدىغان ئادەت. ۋە قائىدە - يوسۇنلارنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ ئىنسانىيەت ھاياتىدا ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھەرىكەت قائىدىسى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرغان مۇھىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئوخشىمىغان ئۆرپ - ئادەت بولىدۇ. مەسىلەن، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، مەرىكە، كىشىلەر بىلەن مۇئامىلە قىلىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ھەرقايسىنىڭ ئوخشىمىغان ئۆرپ - ئادىتى بولىدۇ. مەيلى قانداق ئادەم بولسۇن، كىچىكىدىن چوڭغىچە، ھەممە ۋاقىت ھەممە جايدا، ھەربىر ھەرىكىتى

ئۆزى ياشىغان جەمئىيەتتىكى ئۆرپ - ئادەتنىڭ تەربىيىسى ۋە تەسىرىگە ئۇچرايدۇ ھەمدە ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئۇنىڭغا رىئايە قىلىدۇ. مەدەنىيەت تەربىيىسىنى ئالغان ئادەم ئەلۋەتتە ئۆرپ - ئادەتنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدۇ. مەدەنىيەت تەربىيەسىنى ئالمىغان كىشىمۇ ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇنماي قالمايدۇ. كۆرگىلى بولىدۇكى، گەرچە ئۆرپ - ئادەت ئېنىق بەلگىلەنمىگەن تۈزۈم بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى سەزمىگەن ھالدا ئۇنىڭ قائىدىسى بويىچە ئىش قىلىدۇ، مانا بۇ ئۆرپ - ئادەتنىڭ چەكلەش كۈچى. ئەلۋەتتە ئۆرپ - ئادەتنى ئۆزگەرتىشنى نىيەت قىلغان كىشىلەر، كونا ئۆرپ - ئادەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىقى مۇمكىن، بىراق ئۇ يېڭى ئۆرپ - ئادەتنىڭ چەكلىمىسىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ.

ئۆرپ - ئادەت ئۆزگىرىپ تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. تارىخ مۇساپىسىدە، بەزى ناچار ئۆرپ - ئادەتلەر تاشلىۋېتىلىدۇ. بەزى لىرى ئۆزگەرتىلىدۇ. بىز ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلغىنىمىزدا، دەۋر تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، يېڭى شەيئىلەرنى قوبۇل قىلىشقا توسالغۇلۇق قىلىدىغان كونا ئۆرپ - ئادەتلەرنى تەنقىد قىلىشىمىز كېرەك. ئېسىل، ياخشى ئۆرپ - ئادەتلەرگە داۋاملىق ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى بېيىتىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

5) ئەخلاق

ئەخلاق مەلۇم جەمئىيەتتە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋە شەخسلەر بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەرتىپكە سېلىشنى كۆزلەپ تەشەببۇس قىلىنغان ھەرىكەت مىزانلىرىنىڭ يىغىندىسى. ئەخلاق تۈرلۈك شەكىلدىكى تەربىيە ۋە جامائەت پىكرىنىڭ كۈچى ئارقىلىق كىشىلەرنى ياخشىلىق ۋە يامانلىق، شەرەپ ۋە ئۇياتلىق، ھەق ۋە ناھەق دېگەنگە ئوخشاش قىممەت

كۆزقارىشىغا ئىگە قىلىدۇ ھەمدە كىشىلەر ئۇنى مۇئەييەن ئادەت ۋە ئەنئەنىگە ئايلاندۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە يېتەكچى قىلىدۇ. ئەخلاق قانۇندىن پەرقلىنىدۇ، مەجبۇرلاش خاراكتېرى بولمايدۇ، دۆلەتنىڭ زورلۇق كۈچىگە تايىنىپ يۈرگۈزۈلمەيدۇ. بەلكى تەربىيە، جامائەت پىكرى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىچكى ئىشەنچىسىگە تايىنىش ئارقىلىق كىشىلەرنى ئائىلىق بويسۇنۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا دۆلەتنىڭ زورلۇق كۈچىنىڭ جازالىشىغا ئۇچرايدۇ. ئەخلاققا خىلاپلىق قىلسا، ئادەتتە پەقەت جامائەت پىكرىنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. خاراكتېرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بىر ئىككى خىل ھەرىكەت مىزانى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بىر - بىرىگە ماسلىشىدۇ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ.

ئەخلاق ئۆرپ - ئادەتكە ئوخشىمايدۇ، ئۆرپ - ئادەتنىڭ دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ بولىدۇ ھەمدە مەلۇم دائىرە ئىچىدە كىشىلەردە ئازراق ئەركىن بولىدىغان جايى بولىدۇ. «ئۆرپ - ئادەتكە رىئايە قىلماسلىق» دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ئىش. لېكىن، «ئەخلاقسىزلىق» ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. ئەخلاق كىشىلەرنىڭ ئىدىيە ھەرىكىتىنىڭ ھەق - ناھەقلىقى ياخشى - يامانلىقى، ھەققانى ياكى ھەققانىيەتسىز بولۇشى يوللۇق ياكى يولسىز بولۇش قاتارلىقلارغا قارىتا ھۆكۈم قىلىشتىكى ئۆلچەم، ئەخلاقلىق بولسا جەمئىيەتنىڭ مەدھىيىلىشىگە سازاۋەر بولىدۇ، كۆڭۈل ئازادىلىكى بولىدۇ. ئەخلاقسىز بولسا جەمئىيەتنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. شەخسىمۇ ئىدىيە جەھەتتە بېسىمغا ئۇچرايدۇ، ئەلۋەتتە. ھەق - ناھەق ياخشى يامان ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش قاراشلاردا، ئوخشىمىغان دەۋردە ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئوخشىمىغان ھۆكۈم قىلىش ئۆلچىمى بولىدۇ. ھەرقانداق ئەخلاق تارىخىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان، ھەممە جەمئىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئەخلاق يوق. سىنىپلار مەۋجۇت

جەمئىيەتتە ئەخلاق كۆچلۈك سىنىپىلىققا ئىگە. ھۆكۈمران سىنىپلار قانۇندىن پايدىلىنىپ جەمئىيەتنى تىزگىنلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەمىشە ئەخلاق كۆچىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ساقلاشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ.

6) دىنىي ئېتىقاد

دىن تەبىئەتتىن تاشقىرى روھقا ئىشىنىدىغان ۋە چوقۇنىدىغان ئىجتىمائىي ئاڭ بولۇپ، تەبىئەت كۈچى بىلەن ئىجتىمائىي كۈچنىڭ كىشىلەرنىڭ ئېڭىدىكى بىر خىل خىيالىي، ناتوغرا ئىنكاسى، دىنىي قاراشنىڭ دەسلەپتە پەيدا بولۇشى ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولغان ئەھۋالدا تەبىئەت ھادىسىلىرىگە بولغان سىرلىق ھېسسىياتىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدىكى تارىخىي ھادىسە. ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە يوقىلىش جەريانى بولىدۇ. دىنىي ئېتىقاد ۋە ھېسسىيات بىلەن ماس كېلىدىغان دىنىي مۇراسىم ۋە دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ ھەممىسى جەمئىيەت تارىخىنىڭ مەھسۇلى. ئىنسانلار سىنىپى جەمئىيەتكە كىرگەندىن كېيىن، ئېزىلگۈچى سىنىپلار تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ تىزگىنلىشىگىمۇ ئۇچرايدۇ. ئەمگەكچىلەر ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى پەيدا قىلغان غايەت زور ئازاب - ئوقۇبەت ئالدىدا ۋەھىمىگە چۈشۈپ ۋە ئۈمىدسىزلىنىپ، ئۆزى تېخى تونۇپ يېتەلمىگەن ئىجتىمائىي يات كۈچنىڭ ئىلكىگە چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ چاغدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلاردا دىننى ئاممىنى بىخۇدلاشتۇرۇش ۋە تىزگىنلەشتىكى مۇھىم روھىي ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلىنىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار تۈرلۈك دىنىي ئەقىدە، ئەمرى-مەرۇپ، مەزھەپ، ئىلاھىيەت، رەسىم - يوسۇن ۋە قائىدە - تۈزۈملەرنى تىكلەپ، ئۇنى قانۇنىيلاشتۇرىدۇ، تۈزۈملەشتۈرىدۇ

ۋە ئۇنى ئىجتىمائىي تىزگىنلەشنىڭ رەسمىي ۋاستىسىغا ئايلاندۇرىدۇ. دىنىنىڭ تىزگىنلىشى ئىنتايىن قاتتىق بولىدۇ. تىزگىنلەشتە ئۇ قانۇننى ئەمەس، بەلكى ئېتىقادنى ئاساس قىلىپ تىزگىنلەش ئېلىپ بارىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە يەنىلا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بولۇش سىياسىتى يولغا قويۇلىدۇ. چۈنكى، دىنىي مەسىلە ئىدىيە - ئېتىقاد مەسىلىسى. ئىدىيە - ئېتىقاد مەسىلىسىنى مەجبۇرىي چەكلەش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. شۇنداقلا دىننى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنىڭمۇ شەرت - شارائىتى پىشىپ يېتىلمىدى. مەيلى تەبىئەت ساھەسىدە بولسۇن، ياكى جەمئىيەت ساھەسىدە بولسۇن، كىشىلەر تامامەن ئۆزىگە ئىشەنچ قىلىپ كېتەلمەيدۇ. كىشىلەر ئۆز تەقدىرىنى يەنىلا تاشقى كۈچلەرگە باغلاۋاتقان چاغدا، دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بەلگىلىك ئاساسقا ئىگە بولۇپ قالىدۇ. ئىجتىمائىي تەرتىپنى قوغداشتا دىن بەلگىلىك قوشۇمچە رول ئويناىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ رولى چەكلىك بولىدۇ، شۇنداقلا دائىم دېگۈدەك خۇراپاتلىق بىلەن ئارىلىشىپ كېتىپ، جەمئىيەت مۇقىملىقىغا قارىتا ناھايىتى زور ئەكس تەسىر پەيدا قىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە بىز دىننى ساقلاپ قالىمىز. بۇنىڭدىكى مەقسەت ئۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنى تىزگىنلەش ئەمەس، بەلكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئېھتىياجىنى قانائەتلەندۇرۇش. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تىزگىنلىشى سوتسىيالىستىك دۆلەت ھاكىمىيىتى ئاساسىدا بولىدۇ. سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم، ئىنتىزام، ئەخلاق ۋە تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئۆلچەملىرى ئاساسىدا بولىدۇ.

ئۇچىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى

1. ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىنىڭ مەنبەسى ۋە شەكىللىنىشى

جامائەت پىكرى ئومۇمىي پىكىر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەنىسى جەمئىيەتتىكى كۆپچىلىك كىشىلەرنىڭ مۇھاكىمىسى ۋە پىكرىنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى ئىجتىمائىي تىنزگىنىلەشنىڭ بىر خىل مۇھىم قورالى.

جامائەت پىكرى بولسا ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە كىشىلەرنىڭ ئارزۇسىنىڭ ئىنكاسىدۇر. ئۇنىڭ كېلىش مەنبەسى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ۋە تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتا ئىككى خىل بولىدۇ.

يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتا جامائەت پىكرى دۆلەت رەھبەرلىك ئورگىنىدىن تارقىتىلىپ خەلق ئاممىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تارقىلىدىغان بىر خىل ئاممىۋى پىكىر بولۇپ، ئۇنىڭ نوپۇزى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. مەسىلەن، دۆلەت مەلۇم بىر يېڭى سىياسەتنى ئىزچىللاشتۇرماقچى بولسا ياكى مەلۇم بىر خىل تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلماقچى بولسا، ئۇنى ھۆججەت ئارقىلىق تۆۋەنگە ئېلان قىلىدۇ ھەمدە تەشكىللىك، پىلانلىق، باسقۇچلۇق ھالدا گېزىت، رادىئو، تېلېۋىزىيە ئارقىلىق تەشۋىق قىلىپ جامائەت پىكرىنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇنىڭ يارىمىدە ئاممىنى تەشكىللەيدۇ. بۇ مەملىكەت خاراكتېرلىك جامائەت پىكرى شۇنداقلا، يەرلىك خاراكتېرلىك جامائەت پىكرىنىمۇ يەرلىك ھۆكۈمەت تەشكىللەيدۇ ۋە تەشۋىق قىلىدۇ.

تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتا جامائەت پىكرىنى ئاممانىڭ ياكى ئاممىۋى گۇرۇھلار ئالدى بىلەن تارقىتىدۇ. مەسىلەن، ئاممانىڭ ئوت-

تۇرىسىدا بەزىلەر جەمئىيەتنىڭ مەلۇم بىر نۇقسانىنى بايقىغان هامان، مۇلاهىزە قىلىشقا باشلايدۇ. ئۇ ئاستا ـ ئاستا تارقىلىپ ئاخىرى رايون خاراكتېرلىك ياكى مەملىكەت خاراكتېرلىك جامائەت پىكرى بولۇپ شەكىللىنىدۇ. ئەلۋەتتە، ئاز ساندىكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى گەپ سۆزلەرنىڭ بەزىسىنىڭ هېچقانداق قىممەتى بولمايدۇ. شۇڭا ئۇ ئۆزلۇكىدىن پەيدا بولۇپ ئۆزلۇكىدىن يوقىلىپ كەتكەن جامائەت پىكرى بولۇپ شەكىللەنمەيدۇ.

جامائەت پىكرىنىڭ شەكىللىنىشى، دائىم بىر مۇرەككەپ تالاش ـ تارتىش، تاللىنىش ۋە ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش جەريانىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ئاممىدىن كەلگەن جامائەت پىكرى ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدۇ. تەشكىللىك هالدا تارقىتىلغان جامائەت پىكرىنىڭمۇ بىر تەشۋىق قىلىنىش هەم كىشىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىش، چۈشىنىش جەريانى بولىدۇ. جەمئىيەتتە بىرەر ئىش ئوتتۇرىغا چىقسا، كىشىلەر توپلىشىپ ئۆز ئالدىغا مۇلاهىزە قىلىشىدۇ. «بىردىن ئونغا، ئوندىن يۈزگە يېتىپ» ناهايىتى تېز تارقىلىپ كېتىدۇ. كىشىلەرنىڭ مۇشۇ ئىشقا قارىتا كۆڭۈل بۆلۈش دەرىجىسى چوڭ بولغانسېرى، ئاممىا ئېتىراپ قىلىپ رازى بولغۇدەك توغرا، مۇۋاپىق يەكۈننى تېپىش ئىستىكى شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ. جامائەت پىكرىنىڭ شەكىللىنىشىمۇ شۇنچە تېز بولىدۇ. مۇشۇ ۋاقىتتا، جامائەت قورالى مەسلەن، گېزىت، رادىئو، تېلېۋىزىيە داۋاملىق هالدا هەر خىل يېڭى ئەهۋال ۋە خەۋەرلەر بىلەن تەمىنلەپ، هەر خىل ئوبزورلارنى قوشۇپ كېڭەيتىپ تارقىتىدۇ. نوپۇزلۇق كۆزقاراش ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلىگەن هامان زور كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ بىردەك پىكرىگە ئايلىنىدۇ هەمدە بۇ مۇناسىۋەتلىك ۋەقە ۋە هەرىكەتلەرگە هۆكۈم قىلىشتىكى ئۆلچەم بولۇپ قالىدۇ.

ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى سىنىپىي جەمئىيەتتە، هامان سىنىپىيلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ئىنقىلابىي سىنىپلارغا

ۋەكىللىك قىلىپ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرىلىتىدىغان جا-
ماەت پىكرى ئىنقىلابىي جامائەت پىكرىَ بولىدۇ. ئەكسىلئىنقى-
لابىي سىنىپقا ۋەكىللىك قىلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى تو-
سايدىغان جامائەت پىكرى ئەكسىلئىنقىلابىي جامائەت پىكرى بولى-
دۇ.

بۇگۈنكى كۈندە مەملىكىتىمىز ئىچىدە خەلقنىڭ جامائەت پىكرى يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. لېكىن، يەنە ئەكسىيەتچى جامائەت پىكرىمۇ بار. خەلق ئىچىدىكى جامائەت پىكرىنىڭ ھەم ئاكتىپ تەرىپى بار، ھەم پاسسىپ تەرىپىمۇ بار. بىز ئاكتىپ جامائەت پىكرىنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىپ ۋە قوللاپ، پاسسىپ جامائەت پىكرىنى تەنقىد قىلىشىمىز لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەكسىيەتچى جامائەت پىكرىنى توسۇشىمىز لازىم.

2. ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى ئىجتى-
مائىي تىرىگىنىلەشنىڭ قورالى. ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى بولسا، رېئاللىققىقى كۈچلۈك، كوللېكتىپنىڭ مەھسۇلاتى، خەلق ئاممىسى تارقىتىدۇ، چەكلەش كۈچى تېز بولىدۇ.

1) رېئاللىققىقى كۈچلۈك بولىدۇ. ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى ۋەزىيەتنىڭ بارلىقىرى، جامائەت پىكرىنىڭ ھەممىسى كۆز ئالدىدىكى ۋەقەگە قارىتا تارقىتىلىدۇ. بىز ئۇنىڭدىن دەۋر تەلىپىنى ۋە ئىجتىمائىي ئېقىمنىڭ خاھىشىنى بايقىيالايمىز. ئۇ-
مۇمەن ئېيتقاندا، ئىنقىلابىي سىنىپلارنىڭ جامائەت پىكرىنى پەيدا قىلىش تارىخ تەرەققىياتىدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بولىدۇ. مەسىلەن، كونا ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇش ياكى يېڭى جەمئىيەتنى قۇرۇشتا جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بول-
غان مەسىلىلەر. ئاممىا ئىستىخىيىلىك ھالدا پەيدا قىلغان جامائ-

ئەت پىكرىنىڭ زور كۆپ قىسمىنى ئۇلارنىڭ جانجان مەنپەئىتىدىكى ئىشلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئەكسىيەتچى سىنىپلار پەيدا قىلغان جامائەت پىكرى بولسا، ئىنقىلابىي خەلقنى باستۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن ياكى تىرىلىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى ئۈچۈن بولىدۇ.

2) كوللېكتىپنىڭ مەھسۇلى. ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى ئاممىسىنىڭ مۇلاھىزىسى بولۇپ بىرەر ئادەم ياكى ئاز سانىدىكى كىشىلەر دەپ قويۇش بىلەن شەكىللەنمەيدۇ. كىشىلەرنىڭ كۆزىدىلىك تۇرمۇشىدا خىلمۇخىل گەپ - سۆزلەر بولىدۇ، ئەگەردە ئۇ بىرقانچە كۆپرەك كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىسە، ھەرگىزمۇ جامائەت پىكرى بولالمايدۇ. لېكىن، جامائەت پىكرىنىڭ ھەممە ئادەم بىردەك قوللايدىغان پىكىر بولۇپ كېتىشىمۇ ناتايىن. ئۇ ھەرخىل پىكىرلەرنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، ئوخشاش بىر ۋەقەگە چېتىلىدىغان جامائەت پىكرىدە قوللايدىغان، ئارىسالدا بولىدىغان، بىر تەرەپكە مايىل بولىدىغان، قارشى تۇرىدىغان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش پىكىرلەرنىڭ ھەممىسى بولىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئىچىدە مۇقەررەر ھالدا بىر خىلى يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغان خاھىش خاراكتېرلىك پىكىر بولىدۇ.

3) خەلق ئاممىسى تارقىتىدۇ. ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى تارقىلىشتا نۇرغۇنلىغان «ئىختىيارىي تەشۋىقاتچى» لارغا تايىنىدۇ. ئاممىنىڭ گەپ - سۆز تارقىتىشىغا تايىنىپ ناھايىتى تېزلا يېيىلىپ كېتىدۇ. چايخانا، ھاراق دوكىنى، كوچا دوقمۇشى قاتارلىق ئاممىۋى سورۇنلار جامائەت پىكرىنىڭ تارقىلىدىغان جاي پىلاكات، شوئار جامائەت پىكرىنى تارقىتىشتىكى ئاددىي شەكىل، گېزىت - رادىئو، خەۋەرلىشىش جەمئىيىتى، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، تەشۋىقات ماشىنىسى قاتارلىقلار كەڭ خەلق ئاممىسىغا تارقىتىدىغان ئورگان ۋە قورالدۇر.

4) چەكلەش كۈچى تېز بولىدۇ. جامائەت پىكرى تېز تارقى-

لىدۇ، دائىرىسى كەڭ بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلالايدۇ. كىشىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا كۆڭۈل بۆلۈشىنى قوزغايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئۇنۇمى تېز كۆرۈلىدۇ. ناھايىتى تېزلا مەلۇم بىر ھەرىكەتكە نىسپەتەن چەكلەش رولىنى ئويناىدۇ.

يۇقىرىدەكىلەر بولسا ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى. ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈمدە ئۇنىڭدىكى ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى يەنە ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. مەملىكەتىمىز سوتسىيالىستىك تۈزۈمدىكى دۆلەت. مەملىكەتىمىزدىكى ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى كاپىتالىستىك تۈزۈمدىكى ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى بىلەن خاراكتېرى ۋە مەقسىتى جەھەتتە ئوخشىمىغاندىن تاشقىرى يەنە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. بىرىنچى، پارتىيە ۋە دۆلەت ئورگىنى ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىنىڭ مەركىزىي تۈگۈنى، خەلق ئاممىسى ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىنىڭ گەۋدىسى. ئىككىنچى، مەملىكەتىمىزدىكى ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى ئومۇمەن ماركسىزم ـ لېنىنىزم، ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شەكىللىنىدۇ. خەلقنىڭ تۈپ مەنپەئىتى بىلەن بىردەك بولىدۇ. ئۈچىنچى، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتا بولغان ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىنىڭ ھەممىسى تەشكىللىك، پىلانلىق قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا دەرىجە بويىچە قانات يايىدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى ئاساسىي قاتلامدا يىلتىز تارتىدۇ. چوڭقۇر ئاممىۋى ئاساسىي بولىدۇ. ئاسانلىقچە ئۆزگەرمەيلا قالماستىن، بەلكى ئۇزاق قىنچە قانات يايدۇرۇلىدۇ. تارىخى بىرقەدەر ئۇزۇن بولىدۇ. تۆتىنچى، تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتا بولغان جامائەت پىكرى خەلققە پايدىلىقلار بولىدىكەن، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرىلىتەلەيدىكەن، ھەممىسى مۇقەررەر ھالدا پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى ۋە قوللىشىغا ئېرىشىدۇ. بەشىنچى، گېزىت رادىئو تېلېۋىزىيە يېڭى خەۋەر ياكى ئوبزور ئېلان قىلىپ، پارتىيە

بىلەن دۆلەتنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك يېڭى كەيپىيات ۋە يېڭى شەيئىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بەزى ۋاقىتلىق نۇقسانلارنى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئاشكارىلايدۇ. بۇ سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىنىڭ چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكىنى مەدھىيىلەپ، يالغانچىلىق، يامانلىق، رەزىللىكىنى قامچىلاشتىن ئىبارەت دائىملىق ۋەزىپىسىدۇر.

3. مەملىكىتىمىزدىكى ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىنىڭ رولى

ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىنى سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزدە ئۆزىنىڭ ئاكتىپ رولىنى تېخىمۇ روشەن نامايان قىلالايدۇ. بىزنىڭ جەمئىيىتىمىز ماركسىزم - لېنىنىزم ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكى ئارقىسىدا تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ داغدام يولىدا ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. بىز تونۇشنى، ھەربىكەتنى، بىرلىككە كەلتۈرۈشىمىز لازىم. كوممۇنىستىك ئىدىيە، كوممۇنىستىك روھ، كوممۇنىستىك ئەخلاق ۋە ئەمگەك پوزىتسىيىسىدە چىڭ تۇرۇشتىن ئىبارەت مۇشۇنداق تۈپ مەسىلىلەردە مۇجمەللىك قىلىشقا بولمايدۇ. ئەمما بۇ نۇقتىنى ئورۇنلاش ئانچە ئاسان ئىش ئەمەس، ئۇنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىش ۋە ئەمەلىيەتكە تاتبىقىپ، ئىنقىلابىي جامائەت پىكرى قىلىپ شەكىللەندۈرۈپ، ھەممە ئادەم ئاڭلىق ئىجرا قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. مەسىلەن، يېقىنقى بىر - نەچچە يىلدىن بۇيان قانات يايدۇرۇلغان مەدەنىيەتلىك، ئەدەپلىك بولۇش پائالىيىتى، پۇتۇن مەملىكەتلىك باش ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن باشلانغان. بۇ پائالىيەت مەملىكىتىمىزدە نۆۋەتتە ئېلىپ بېرىۋاتقان كوممۇنىستىك ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ بىر قىسمى، بۇ جامائەت پىكرى تەشۋىقاتىنى ھەرقايسى جايلاردىكى مائارىپ، تەشۋىقات ۋە مەدەنىيەت ئورۇنلىرى

ئەستايىدىل ھالدا تۇتۇشى كېرەك. شۇنىڭدىلا پۈتۈن جەمئىيەتتە زور كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى مەدەنىيەتلىك، ئەدەپ-لىك بولۇش كەيپىياتىنى تىكلەيدىغان بولىدۇ ھەمدە تەدرىجىي ھالدا يۇز مىليونلىغان خەلقنىڭ ئىستېلى ۋە ئادەتتىگە ئايلىنىدۇ. بىز شۇنىڭغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەككى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەتلىك، ئەدەپلىك بۇلۇش پائالىيىتى شۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ياخشى نەتىجىگە ئېرىشەلە-شىدىكى سەۋەب، ئاساسەن ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ ئارزۇسى بىلەن تەلىپىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرەلىگەنلىكىدە. خەلق ئاممىسى ئون يىللىق ئىچكى قالايمىقانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەخلاق سەۋ-يىسىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى ۋە جەمئىيەت كەيپىياتىنىڭ چېكە-نىپ كېتىشىدىن نارازى بولۇپ مۇنداق ئەھۋالنى ئۆزگەرتىشنى جىددىي تەلەپ قىلماقتا. شۇڭا، مەركەز چاقىرىق قىلغان ھامان، كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ئىگىلەپ ئاممىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈردى.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتى مەيلى ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇ-شىدا بولسۇن، ياكى مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا بولسۇن، ئاساسەن كىشىلەرنىڭ يۇكسەك ئىدىيىۋى ئېڭى ۋە ئاڭلىق، ئىخ-تىيارىي تىرىشىشىغا تايىنىدۇ. ئەمما، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، ئاڭلىقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن يەنە بوشاش-ماستىن تەشۋىق قىلىشقا تايىنىپ ئىنقىلابىي جامائەت پىكرىنى پەيدا قىلىشقا، كىشىلەرنىڭ قەلبىگە كەڭ تۇردە سىڭدۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭدىلا كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسكارلىقى بىلەن ئاكتىپچانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ. شۇڭا، مەيلى پار-تىيە ئەزاسى، ئىتتىپاق ئەزاسى بولسۇن، ياكى باشقا ئىنقىلابىي ئامما بولسۇن، ھەممىسىنىڭ ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئاكتىپ تەشۋىق قىلىش مەجبۇرىيىتى بار. ئەمدى گېزىت - ژۇرنال، ئاخبارات، رادىئو، تېلېۋىزىيىگە كەلسەك،

ئۇلارنىڭ تېخىمۇ باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتى بار.

پرولېتارىياتتا ماركسىزملىق پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى بولغاندىن بېرى، «ئۆزىدىكى سىنىپ» تىن تەرەققىي قىلىپ «ئۆزى ئۈچۈن» سىنىپقا ئايلاندى. پرولېتارىياتنىڭ كۈرىشى ئىستىخىيىلىك باسقۇچتىن ئاڭلىق باسقۇچقا كىردى. ماركسىزمنىڭ تارقىلىشى ئۇنىڭ تەدرىجىي ھالدا كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئېلىشىغا تايانغان ئىنقىلابىي جامائەت پىكرىنى شەكىللەندۈرگەندىلا، ئىنقىلابىي ھەرىكەتنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەيلى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى يىللىرىدا بولسۇن، ياكى سوتسىيالىستىك ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى يىللىرىدا بولسۇن، پرولېتارىيات ھەممىسىدە ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىگە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. بۇنى پرولېتارىيات بىلەن پرولېتارىيات پارتىيىسىنىڭ ئىنقىلابىي كۆرەش جەريانىدىكى ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى، پرولېتارىيات «كوممۇنىستلار ئۆزلىرىنىڭ نۇقتىئىنەزەر ۋە ئىستەكلىرىنى يوشۇرۇشنى راۋا كۆرمەيدۇ. ئۇلار ئاشكارا جاكارلايدۇكى، ئۇلار پەقەت بارلىق مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈمنى زورلۇق كۈچ بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىلا مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ.»[1] مەملىكىتىمىز نۆۋەتتىكى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش باسقۇچىدا، ئىجتىمائىي جامائەت پىكرىگە ئەھمىيەت بېرىپ، شۇ ئارقىلىق خەلقنى تەربىيىلەپ، كۆرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىپ، بىردەك ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئىلمىي ھالدا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ ئاكتىپلىق بىلەن سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش نىشانىغا قاراپ يۈرۈش قىلىشمۇ دەل بىزنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ھەم سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ ئىپادىسى.

---

① ماركس ـ ئېنگېلس: «گوتىچەندالۇك ئىتتىپاقنامىسى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 107 ـ بەت.

توققۇزىنچى باب

ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش

ھەرقانداق شەكىل ۋە كۆلەمدىكى جەمئىيەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر نەزەر ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئايلىنىشى بەلگىلىك تەرتىپ ئاستىدا بولىدۇ، ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىش جەريانىدا تۇرىدۇ. يەنى ئىجتىمائىي ئايلىنىشنىڭ شەكلى ھەمدە ئۇنىڭ مۇھىت - شارائىتلىرى ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئۆزگىرىش ھەرقانداق جەمئىيەت ھازىرلىغان خۇسۇسىيەت بولۇپ، قانداق ئۆزگىرىدىغانلىقىدا بولسا ئوخشاش بولمىغان ئەھۋاللار بولىدۇ. بەزىدە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش شۇنداق ئاستا بولىدۇكى، كىشىلەر ئۇنى ئاسانلىقچە ھېس قىلالمايدۇ. بەزىدە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش شۇنداق جىددىي بولىدۇكى، كىشىلەر كۆچلۈك زەربە ۋە بېسىم ھېس قىلىشىدۇ. ھەربىر جەمئىيەت ئەزاسى ئەگەر جەمئىيەتتە ئوڭۇشلۇق ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىمەن ۋە تەرەققىي قىلىمەن دەيدىكەن، ئۇنداقتا ئۆزگىرىش ئىچىدىكى جەمئىيەتكە ئۇزلۇكسىز ماسلىشىپ بېرىشى كېرەك. ئىجتىمائىي باشقۇرۇش ئورۇنلىرى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ مەزمۇنى، سەۋەبى ۋە يۈزلىنىشى قاتارلىقلارنى ھەر دائىم چۈشىنىپ تۇرۇشى، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى پىلانلىشى ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىشى، شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى خەلقنىڭ مەنپەئىتى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ بەخت - سائادىتىگە تېخىمۇ ئۈيغۇنلاشتۇرۇشى لازىم.

بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش
ھەققىدە چۈشەنچە

1. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش چۈشەنچىسى

ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش جەمئىيەتشۇناسلىق ئاتالغۇسى سۈپىتىدە گەرچە 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىلا ئاندىن كېڭ كۆلەمدە قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئەمما 19 - ئەسىردىن باشلاپ جەمئىيەتشۇناسلار ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشكە باراۋەر بولغان نۇر-غۇن سۆز - ئاتالغۇلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەسىلەن، ئاۋ-غۇست، كونت (1798 - 1857) ئىجتىمائىي ئالغا بېسىش، ئىجتىمائىي تەرەققىيات قاتارلىق ئۇقۇملارنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئەنگلىيىلىك جەمئىيەتشۇناس ھىربېرت. سېپىنسىرمۇ ئىجتىما-ئىي تەرەققىيات، قۇرۇلمىنىڭ بۆلۈنۈشى، ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات قاتارلىق ئۇقۇملارنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىش-لەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئاساس قىلغان ئىجتىمائىي زىددىيەت ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىققان خىلمۇخىل ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكى ئۈچ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1) ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئاساسىي تۈزۈمى يەنى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنىڭ ئاساسىي قائىدە سىستېمىسىدىكى ئۆزگىرىش. بۇ ئاساسلىقى مۇلۈكچىلىك تۈزۈمى، دۆلەت تۈزۈل-مىسى، ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگە-رىشلەرنى كۆرسىتىدۇ. دۆلەت تۈزۈلمىسى «جەمئىيەتتىكى ھەر-قايسى سىنىپلارنىڭ دۆلەتتە تۇتقان ئورنى» بولۇپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىشى ئومۇمەن قۇل-

دارلىق تۇزۇم، فېئودالىق تۇزۇم، كاپىتالىستىك تۇزۇم ۋە سوتسىيالىستىك تۇزۇملەرنى بېسىپ ئۆتتى. ھاكىمىيەت تۇزۇلىسى «ھاكىمىيەتنىڭ تەشكىلي شەكلى مەسىلىسى بولۇپ، مۇئەييەن ئىجتىمائىي سىنىپلارنىڭ دۈشمەنگە قارشى تۇرۇپ، ئۆزىنى قوغدايدىغان ھاكىمىيەت ئورگىنىنى قانداق ئۇسۇل قوللىنىپ قۇرۇپ چىقىدىغانلىقى»نى كۆرسىتىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ھاكىمىيەت تۇزۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىش ئومۇمەن پادىشاھلىق تۇزۇم، پادىشالىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۇزۇم، جۇمھۇرىيەت تۇزۇمى ۋە خەلق قۇرۇلتىيى تۇزۇمى قاتارلىقلارنى بېسىپ ئۆتتى.

2) تەشكىلي قۇرۇلما، سىنىپي قۇرۇلما، كەسىپي قۇرۇلما قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئاساسىي قۇرۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىش. تەشكىلي قۇرۇلما كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن تەشكىللەنگەن ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، دۆلىتىمىزنىڭ 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىكى يېزا كوپراتىپ ھەرىكىتىدە، ئالدى بىلەن باشلانغۇچ كوپېراتىپ، ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلۇپ، ئاخىرىدا يەنە كوپېراتسىيىلىشىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. دېھقانلار يەككە ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشتىن كوللېكتىپ ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۆتتى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن باشقا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. سىنىپي قۇرۇلما جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى سىنىپىي كۈچلەر سېلىشتۇرمىسىنىڭ بىرلەشكەن ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئازادلىقتىن بۇرۇن بۇرژۇئازىيە (بيۇروكرات دەللال بۇرژۇئازىيە ۋە مىللىي بۇرژۇئازىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئىشچىلار سىنىپى، پومېشچىكلار-سىنىپى، نامرات دېھقانلار سىنىپى ئاساسىي سىنىپىي قۇرۇلمىنى تەشكىل قىلغان. كەسىپي قۇرۇلما كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىمات

شەكللىنى كۆرسىتىدۇ. 80 - يىللاردىن باشلاپ دۆلىتىمىزدە كەسپىي قۇرۇلما جەھەتتە زور ئۆزگىرىش بولۇپ، نۇرغۇنلىغان دېھقانلار ئىشچىلارغا ئۆزگەردى.

(3) ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئاساسىي قىياپىتى يەنى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ھەرىكەت ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئۆزگىرىش.

جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى تەتقىق قىلىشى خىلمۇخىل، مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئىچىدىن ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتنىڭ كونكرېت قانۇنىيىتىنى تېپىپ چىقىش، بۇنىڭدىن كېيىنكى جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى، تەرەققىيات ئاساسىي يۇزلىنىشى قاتارلىقلارنى مۆلچەرلەشتىن ئىبارەت.

ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئىجتىمائىي ئايلىنىش جەريانىدىكى بىر خىل مۇقەررەر ھادىسە. بىر جەمئىيەت ئۇنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولىدۇ. دەرۋەقە شەرت - شارائىت ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسى بولىدۇ، مۇئەييەن ئىچكى ۋە تاشقى شارائىتلار مۇئەييەن ئىجتىمائىي فورماتسىيىگە ھامىلدار بولغان بولىدۇ ۋە ئۇنى پەيدا قىلىدۇ. بىراق، ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن تەدرىجىي ئۆسۈپ يېتىلگەن يېڭى ياكى تېخىمۇ يۇقىرى شەرت - شارائىت ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ يەنە تەدرىجىي ھالدا ۋاقتى ئۆتكەن نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. يەنى ئۇنىڭ ئاساسىي قۇرۇلمىسى ۋە قىياپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسىنى يوقاتقانلىقتىن تۇپەيلىدىن ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. ھەرقانداق جەمئىيەتتە ئەسلىدە بار بولغان شارائىتلار ھامان كەلگۈسىدىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشكە ھامىلدار بولغان بولىدۇ. ھەرقانداق جەمئىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۆزگىرىشى بىر خىل مۇقەررەرلىك بولۇپ، قارشى تۇرغىلى بولمايدۇ، كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنىپ ئۆزگەرمەيدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرى-

شى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئىشلارنىڭ يېغىندىسى بولماستىن، بەلكى مۇئەييەن ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە بويسۇنىدۇ.

ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ ئومۇمىي يۇزلىنىشى ئالغا ئىلگىرىلەش، يەنى تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە، قالاقلىقتىن ئىلغارلىققا ئۆتىدىغان يۆنىلىشلىك ھەرىكەت. بىر باسقۇچ ھامان تېخىمۇ يۇقىرى باسقۇچقا ئورۇن بېرىدۇ، بۇ تېخىمۇ يۇقىرى باسقۇچ ئوخشاشلا خاراپلىشىشقا يۇزلەنگەن بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش بىر ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان ئىجتىمائىي تارىخىي جەريان بولغانلىقى سەۋەبىدىن، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ ئومۇمىي يۇزلىنىشىنى ئېچىپ بېرىدىغان كاتېگورىيىدۇر.

ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ كونكرېت يولى ھەرگىزمۇ تۇز سىزىق شەكىلدە بولماستىن، بەلكى ھەمىشە ئەگرى - توقاي بولىدۇ. دولقۇنسىمان ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ كونكرېت جەريانىدا، تەرەققىيات ۋە ئالغا ئىلگىرىلەش بولىدۇ. توختاپ قېلىش ھەتتا چېكىنىشمۇ بولىدۇ. ئەلۋەتتە جەمئىيەتتە توختاپ قېلىش ھەتتا چېكىنىش يۇز بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا، ھەمىشە ھەممە نەرسىدە توختاپ قېلىش ۋە چېكىنىش كېلىپ چىقىۋەرمەيدۇ، بەزى ئىجتىمائىي ئامىللار تەرەققىي قىلىپ ۋە ئىلگىرىلەپ تۇرىدۇ. شۇڭا، توختاپ قېلىش ۋە چېكىنىش ئادەتتە ۋاقىتلىق، چەكلىك بولىدۇ. ھەرقانداق شەخس، گۇرۇھ ۋە كۆچ تەرەققىيات ۋە ئالغا بېسىشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئومۇمىي يۇزلىنىشىنى توسۇپ قالالمايدۇ.

ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە چېتىلىدىغان بىر خىل ئومۇمىيۇزلۇك ئۆزگىرىش. مەسىلەن، يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىدىن سانائەت جەمئىيىتىگە ئۆتۈش ئارقىلىق پەقەت ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى كۆرۈنەرلىك يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، شەھەر ئاھالىسى ئۇزلۇكسىز كۆپىيىپلا

قالماستىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەشكىلىي باشقۇرۇش شەكلىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. ئىلمىي باشقۇرۇش تۈزۈمى ئائىلە باشلىقى شەكلىدىكى باشقۇرۇشنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ. شۇ-نىڭ بىلەن بىرگە قانۇن - تۈزۈم بارغانسېرى مۇكەممەللىشىپ، «ئادەمگەرچىلىكنىڭ قانۇندىن ئۈستۈن تۇرۇشى» ئىجتىمائىي سىياسىي تۇرمۇشقا تەسىر كۆرسىتىدىغان كۈچ بولۇشتىن قالـ-دۇ. سانائەتلىشىش يەنە يېڭى دېموكراتىيە مۇساپىسىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. بۇ بىز ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ مەنىسىنى ئىگىلـ-گەندە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە.

2. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ سەۋەبلىرى

ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ تۈپ سەۋەبى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ زىددىيەت ھەرىكىتىدىن ئىبارەت. بۇ ماركسىزمنىڭ بىر ئاساسىي نۇقتىئىنەزىرى. ئىجـ-تىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئەمگەكچىلەر ھەمدە ئۇلار يارانقان ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشىدىن ھاسىل بولغان كۈچ بولۇپ، بۇ خىل كۈچ جەمئىيەتتىكى ئەڭ جانلىق ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئادەم ھامان ئۆزلۈكسىز ھالدا ئەمگەك قوراللىرىنى ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ. ئەمگەك قوراللـ-رى كىشىلەرنىڭ ئەمگەك ئىجادىيەت پائالىيەتلىرىگە ئۆزلۈكسىز يارىدەم بېرىپ ۋە ئۇنى ئىلگىرى سۈرۈپ تۇرىدۇ. ئوت، پارتلاتقۇچ دورا، پار ماشىنىسى، توك، يادرو كۈچى، ھېسابلاش ماشىنىسى قاتارلىقلارنىڭ بايقىلىشى ۋە كەشىپ قىلىنىشى كىشىلەرنىڭ تە-بىئەت ۋە جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتتى. ھازىرقى جەمئىيەتتە، كۈنسېرى تەرەققىي قىلىۋاتقان پەن - تېخنىكا تېزلىك بىلەن بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلە-رىگە ئايلانماقتا. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۆزلۈكسىز ئۆزگـ-

رىش ئىچىدە تۇرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ يېڭى سەۋىيىگە يەتكەندە، نىسپىي مۇقىم بولغان كىشلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مۇناسىۋىتى بىلەن توقۇنۇش ھاسىل قىلىدۇ. يەنى مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويىدۇ. شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى، يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈم ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ يەنە بىر خىل سەۋەبى، ئىجتىمائىي سىنىپ ياكى قاتلاملارنىڭ ئېھتىياجىنىڭ ئۆسۈشى ھەمدە مەنپەئەت توقۇنۇشىدۇر. ئېھتىياج كىشىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىش شارائىتىغا بولغان ئىنتىلىشى، مەنپەئەت بولسا ئېھتىياج ئوبيېكتىنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت. ھەرقانداق سىنىپ ۋە قاتلام شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىدا، مەلۇم ئېھتىياجنىڭ ئۆسۈشىنىڭ تۈرتكىسىگە ئۇچرايدۇ. كىشىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ مۇئەييەن ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئېھتىياجى قانغاندىن كېيىن، بۇ ئېھتىياجنىڭ ئۆزى ھەمدە مۇشۇ ئېھتىياجنى قاندۇرغان قورال ۋە پائالىيەتلەر يەنە يېڭى ئېھتىياجنى پەيدا قىلىدۇ. يېڭى ئېھتىياج يەنە يېڭى ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى قوزغايدۇ. بۇ مارکسىزمنىڭ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىنى چۈشەندۈرىدىغان بىر ئاساسىي نۇقتىسىنەزىرىدۇر.

جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى سىنىپ، قاتلام قاتارلىق ئىجتىمائىي گۈرۇھلارنىڭ ھەممىسى مۇئەييەن ماددىي مەنپەئەتكە ئىگە. ھەممىسى ئۆز مەنپەئىتىنى قوغداش ۋە ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. ھەرقانداق جەمئىيەت مۇئەييەن ماددىي مەنپەئەت قورۇلمىسى ئۈستىگە بەرپا قىلىنغان بولىدۇ. ھەرقايسى سىنىپ

ۋە قاتلاملار ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەتنىڭ زىددىيەتلىك توقۇنۇشى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ ئۆزلۈكسىز داۋاملىشىشىنىڭ تۈرتكىسىدۇر.

ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ يەنە بىر سەۋەبى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە تارقىلىشىدۇر. مەدەنىيەتنىڭ بىر توپتىن، بىر جەمئىيەتتىن يەنە بىر توپ ۋە يەنە بىر جەمئىيەتكە يۆتكىلىشى مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى مۇقەررەر ھالدا مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئەنئەنىۋى جەمئىيەت تەرتىپى ۋە قىيابېتىنى قوغدايدۇ، يېڭى مەدەنىيەت يېڭى تەرتىپ ۋە يېڭى قىيابېت يارىتىدۇ. يېڭى مەدەنىيەت يېڭى پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يېڭى قىممەت قارىشى ۋە ئىجتىمائىي قائىدىلەرنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، دۆلىتىمىزدە ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە يېڭى نىكاھ قانۇنىنىڭ تەشۋىق قىلىنىشى بىر خىل يېڭى مەدەنىيەت تارقىتىش شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل يېڭى مەدەنىيەت تارقىتىش ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن ماسلاشقان قانۇن ۋە مەۋرىي تەدبىرلەر دۆلىتىمىزدە ئۆزۈن مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان نىكاھ ھۆددىگەرلىكى قاتارلىق ھادىسىلەرنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئۆزگەرتتى. مەدەنىيەت تارقىتىشنىڭ ئاساسلىق يولى ماۋارىپتىن ئىبارەت. بىر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تۈپتىن ئۆزگىرىشى پەقەتلا «ماۋارىپ ئىنقىلابى» غا تايىنىپلا ئېلىپ بېرىلىشى ناتايىن، بىراق، ماۋارىپ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ باشلامچىسىدۇر.

سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ مۇھىم مەنبەسىدۇر. سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ سىڭىپ كىرىشى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىدۇ. دۆلىتىمىز سىرتقا قارىتا ئىشىكىنى ئېچىۋېتىشنى يولغا قويۇش جەريانىدا، غەرب مەدەنىيىتى زور دەرىجىدە ئېقىپ

كىردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە جەۋھەر ۋە شاكال ئوخشاشلا مەۋجۇت بولۇپ، ئېلىمىز جەمئىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتتى، كىشىلەر-نىڭ قىممەت قارىشى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىدا مۇئەييەن ئۆزگىرىش-لەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مەسىلەن، رىقابەت ۋە ئۇنۇم قارىشى ھەر تۈرلۈك سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈردى، بىراق، غەربنىڭ بىر قىسىم قىممەت كۆز قارىشى كۆپ مەنبە نەزەرىيىسى ۋە راھەتپەرەسلىك ئىدىيىسى بىر قىسىم كىشى-لەرنى قايمۇقتۇرۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەنئەنىسى-نى ئاجىزلاشتۇردى، جەمئىيەتتە ناتوغرا ئىستىللارنىڭ باش كۆ-تۈرۈشىگە يارەم بەردى.

سىرتقى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى، مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى، تەبىئىي ئاپەت قاتارلىق ئامىللارمۇ ئىجتىمائىي ئۆز-گىرىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. مەسىلەن، يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتمىدۇ: «كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەت-لەرنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشى بىر تەرەپتىن جۇڭگو فېئودال-لىق جەمئىيىتىنىڭ پارچىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، جۇڭگودا كاپىتالىزم ئامىللىرىنى پەيدا قىلدى، بىر فېئوداللىق جەمئىيەت-نى يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەتكە ئايلاندۇردى؛ بىراق يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار يەنە جۇڭگونى رەھىمسىزلەرچە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ مۇستەقىل جۇڭگونى يېرىم مۇستەملىكە يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەتكە ئايلاندۇردى.» جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ئەمما بۇ خىل ئۆزگىرىش جۇڭگو خەلقىگە غايەت زور بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى. كۆپلىگەن ئىلمىي ماتېرىياللار ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ بىر قە-سىم «مەدەنىيەت مەركەزلىرى مۇھىتنىڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇلغە-نىشى تۈپەيلىدىن تەدرىجىي ھالدا خارابلىشىپ كەتكەنلىكى ئىس-پاتلاپ بەردى.

3. هازىرقى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ ئالاھىدىلىكى

هازىرقى دەۋردە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ سۈرئىتى بارغانسېرى تېزلەشتى، بۇ بۈگۈنكى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە ناھايىتى گەۋدىلىك ئىپادىلەنمەكتە. بەلگىلىك مەزگىل ئىچىدە بارلىققا كېلىدىغان يېڭى شەيئىلەرنىڭ سانى كۆپەيدى. رېتىمى تېزلەشتى، بەزى شەيئىلەرنىڭ كونىراش دەۋرى مۇناسىپ هالدا قىسقاردى. ئەنئەنىۋى جەمئىيەتتە ئاستا ئۆزگىرىدىغان نۇرغۇن ئىجتىمائىي تەرتىپلەر هازىر تېز سۈرئەتتە ئۆزگەردى. مۇشۇ ئەسىردىن ئىلگىرى ئېلىمىز جەمئىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىر ئاز دەمنىڭ ئۆمرىدە كۆرەلمەيدىغان دەرىجىدە ئاستا ئىدى. بىراق، شۇڭخەي ئىنقىلابىدىن تارتىپ سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىگىچە بولغان نەچچە ئون يىل جەريانىدا جۇڭگودا غايەت زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئېلىمىز جەمئىيىتىگە ئېلىپ كەلگەن ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئىلگىرى تەسەۋۋۇر قىلىپ باقمىغان دەرىجىگە يەتتى. يەنە مەسىلەن، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، شەرقىي ياۋروپا ۋە غەرب جەمئىيىتىدە ئادەمنى هەيران قالدۇرىدىغان ئۆزگىرىش بولۇپ ئۆتتى.

پەن - تېخنىكىنىڭ هازىرقى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشكە كۆرسىتىدىغان تەسىرى بارغانسېرى چوڭ بولماقتا. هازىرقى دەۋر جەمئىيىتىدە پەن - تېخنىكىنىڭ بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىش دەۋرى زور دەرىجىدە قىسقارماقتا، هەم بارغانسېرى ئومۇميۈزلۈك هالدا باشقۇرۇش ۋاستىسى ۋە قورالىغا ئايلانماقتا.

هازىرقى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش كۆپلىگەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئېلىپ كەلدى. هازىرقى دەۋر جەمئىيىتى سانائەتلىشىشنىڭ غايەت زور چاقى ئۈستىگە ئورۇنلاشقان بولۇپ،

ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلماقتا. مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى، سانائەتلىشىشنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى، لېكىن تولۇق تەرەققىي قىلمىغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. بىر خىل ئالاھىدە ھادىسە، ھەرقانداق دۆلەت ئۇنىڭدىن مۇستەسنا بولالمايدۇ. ماشىنا ۋە زاۋۇتلارنىڭ خىمىيىۋىلىك بۇلغىغۇچى ماددىلىرى ئاتموسفېراغا كىرىپ يېزا ئىگىلىك زىرائەتلىرىگە زىيان يەتكۈزىدى، بايلىققا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، كېسەللىك كەلتۈرۈپ چىقاردى، كىشىلەرنىڭ ئۆمرىنى قىسقارتىۋەتتى. سانائەت كېرەكسىز ماددىلىرى دەريا ئېقىنلىرىغا تۆكۈلۈپ، جانلىقلارنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئۆلۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇققا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. كىشىلەرنىڭ ساغلاملىقىغا تەسىر كۆرسەتتى. بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يەنە يېڭى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئېلىپ كەلدى. مەسىلەن، ئىجتىمائىي كاپالەتنى كۆچەيتىپ، كېسەللىك ۋە بالدۇر ئۆلۈش ئەھۋالىنى ئۆزگەرتتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئاھالىنىڭ ئوشۇقچىلىقى ۋە ياشانغانلار مەسىلىسىنى پەيدا قىلدى. تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش نۇرغۇن لىغان ئادەمنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇردى، بىراق يەنە «ئىككى ئادەم-نىڭ ئىشىنى ئۈچ ئادەم قىلىپ» بىر قىسىم ئادەملەرنى ھۇرۇنلاشتۇرۇۋەتتى. نوپۇس شەھەرلەرگە مەركەزلىشىپ، بىر تەرەپتىن، ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يۇقىرى كۆتۈردى، تۇرمۇش مەزمۇنىنى بېيىتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلىك توقۇنۇش مۇمكىنچىلىكىنى كۈچەيتىپ، جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنى ئاشۇرۇۋەتتى. ھازىرقى دەۋردىكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشتە، بايلار باراۋەرسىزلىك ئىچىدىن پايدىغا ئېرىشسە، نامراتلار باراۋەرسىزلىك ئىچىدىن بالا-يىئاپەتكە ئۇچرىماقتا. ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش يوقالمايلا قالماس-تىن، بەلكى يېڭىچە شەكىلدە داۋاملىق كېڭەيمەكتە. كاپىتالىزم تۈزۈمى غايەت زور ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمە-

ىنىڭ ئاز ساندىكى كىشىلەر تەرىپىدىن ئىگىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، نىسپىي پەرقلەرنى كۈنسېرى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشى جەريانىدىمۇ، يا ئۇنداق، يا مۇنداق ئىجتىمائىي مەسىلىلەر كېلىپ چىقىدۇ. ئادەتتىن تاشقىرى مەركەزلەشكەن تۈزۈلمە كىشىلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى باستى؛ تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ۋە سىرتقا قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ۋاقتىلىق ئىجتىمائىي داۋالغۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ھازىرقى دەۋر ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق كونترول للۇقىغا ئۇچراش دەرىجىسى ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. كىشىلەرنىڭ ھازىرقى دەۋر ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشىنى كونترول قىلىش دەرىجىسى ئاساسەن پىلانچانلىق ۋە تەڭشەشچانلىق جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئەسلىدە بىر خىل قارىغۇلارچە كۈچ ئىدى. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە بۇ خىل قارىغۇلۇق تەدرىجىي ھالدا ئاڭلىقلىق تەرىپىدىن ئىگىلەنمەكتە. ھازىرقى زامان كاپىتالىزم جەمئىيىتى 19 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى كونترول قىلىش يېتەرسىز بولغان ۋە ئۆز مەيلىگە قويۇۋەتكەن ھالەتتە بولماستىن، بەلكى دۆلەتنىڭ تەڭشەش مېخانىزمىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتتى. ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى دەسلەپكى مەزگىلدىكى كاپىتالىزمغا قارىغاندا پىلانچانلىقنى تېخىمۇ تەكتىلەيدۇ ھەم ھالاكەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئىجتىمائىي تەڭشەشنىڭ نۇرغۇن تەجرىبە ۋە ئۇسۇللىرىنى توپلىدى، سوتسىيالىزم جەمئىيىتى كاپىتالىزم جەمئىيىتىگە قارىغاندا پىلانچانلىقىنى بەكرەك تەكتىلەيدۇ. ھەرقانداق بىر سوتسىيالىستىك جەمئىيەت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، يۇقىرى دەرىجىدە مەركەزلەشكەن، بىرلىككە كەلگەن ئىقتىسادىي پىلان ۋە ئىجتىمائىي باشقۇرۇش ئەندىزىسى يۈرگۈزىدۇ. كېيىن ئادەتتىن تاشقىرى مەركەزلەشكەن پىلان ۋە بىرلىككە كەلگەن ھەرىكەت ئول ۋە

جانلىق ھەربىرىدىكى ئاساسلا ئايرىلىپ قېلىپ، ئاساسىي قاتلامدىكى كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى بېسىپ قويىدىغانلىقى ئاشكارىلاندى. شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ۋە ئىجتىمائىي باشقۇرۇشنى مۇكەممەللەشتۈرىدىغان ئىسلاھات ئەمەلدىن قالدى.

ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشىنىڭ باغلىنىشچانلىقى كۈنسېرى كۈچەيمەكتە. ھازىرقى زامان جەمئىيىتى دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ھالدا سىرتقى جەمئىيەتكە قارىتا ئېچىۋېتىشنى يولغا قويغان بولۇپ، بىكىنمىچىلىك قىلىشقا بولمايدۇ. ھازىرقى زامان جەمئىيىتى بىر خىل ئوچۇق سىستېما ئىچىدىكى جەمئىيەت بولۇپ، بىر جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگىرىشنى تاپىنىشچانلىق سىرتقى جەمئىيەت بىلەن بولغان كۆپ تەرەپلىمە ئۆزگىرىشنى تاپىنىشچانلىققا كېڭىيىپ، سىرتقى جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى مۇقەررەر ھالدا ئىچكى جەمئىيەتكە تەسىر كۆرسىتىدىغان ھەتتا ئۇنداق ياكى مۇنداق ئۆزگىرىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى.

ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ شەكىللىرى

1. جەمئىيەتنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى

ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش كۆپ ھاللاردا تەدرىجىي تەرەققىيات شەكلىنى قوللىنىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى بىر خىل ئۇزاق مۇددەتلىك، تەدرىجىي بولىدىغان ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ يەنى جەمئىيەتنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانى ئۇزاق مۇددەتلىك، ئاستا خاراكتېرلىك، تەدرىجىي ئىلگىرىلەشچانلىق ۋە قىسمەنلىك قاتارلىق ئاساسلىق ئالاھىدە-

لىكلەرگە ئىگە، كونكرېتنى ئېيتقاندا، كونا شەيئىلەر ئىچىدىن يېڭى تەركىبلەرنىڭ پەيدا بولۇشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق تەركىبلەر تەدرىجىي ھالدا كېڭىيىپ كونا شەيئىنىڭ قاتلاملىرىنى بىر بۆلەك - بىر بۆلەكتىن ئاجرىتىپ تاشلاپ، كوننى يوقىتىپ يېڭىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. بۇ خىل جەريانىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىنى كىشىلەر ئادەتتە سەزمەي قالىدۇ.

ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات ئالغا بېسىش خاراكتېرىدىكى كاتېگورىيىگە تەۋە بولۇپ، ئومۇمىي يۈزلىنىشى قالاقلىقتىن مەدەنىيلىككە، تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە تەرەققىي قىلىدىغان جەريادۇر. جەمئىيەتنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىنىڭ شەرتى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇنلىشىشى، بىراق شۇنىڭ بىلەن بىرگە بەزى ماسلىشالمايدىغان تەرەپلەرنىڭ بولىدىغانلىقىنىمۇ چەتكە قاققىلى بولمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئىچىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە قىسمەن ئۆزگىرىش يۈز بېرىشى ھەمدە بۇ خىل ئۆزگىرىش ئۇزلۇكسىز كېڭىيىپ ۋە توپلىنىپ، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن.

2. ئىجتىمائىي ئىسلاھات

ئىجتىمائىي ئىسلاھات كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق ھالدا پىلانلايدىغان ھەم قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىشقا ئاشىدىغان جەمئىيەتنىڭ قىسمەن تەڭشىلىشى ياكى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگىرىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل ئاڭلىق جەريان كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتنى تونۇش ۋە ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى بىلەن كۈچىيىپ بارىدۇ. ئىجتىمائىي ئىسلاھات ھازىرقى جەمئىيەتتە بارغانسېرى كۆپ يۈز بېرىۋاتقان ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش شەكلىدۇر. مەسىلەن، دۆلىتىمىزدە ھازىرقى باسقۇچتا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان

ۋاتقان ئىسلاهات ئاڭلىق، قىسقا ۋاقىت ئىچىده ئۇنۇم بېرىدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشتۇر.

ئىجتىمائىي ئىسلاهات سوتسىيالىستىك جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىر خىل مۇهىم شەكلىدۇر. سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي ئىسلاهاتنىڭ نىشانى ئىگىلىكنى جانلاندۇرۇش، خەلق ئىمىنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى تولۇق قوزغاشتىن ئىبارەتتۇر. سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيىتى بىر - بىرىدىن كۆپ پەرقلىنىدۇ. بىراق، بىر نۇقتىدا ئورتاق، يەنى هوقۇق هەددىدىن ئارتۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن. شۇڭا، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر ئىسلاهاتىنىڭ نىشانى بۇ خىل تۈزۈلمىنى ئۆزگەرتىش ئىبارەت.

3. ئىجتىمائىي ئىنقىلاب

ئىجتىمائىي ئىنقىلاب بىر خىل كەسكىن بولىدىغان، پۈتكۈل جەمئىيەتكە قارىتا تۈپتىن ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارىدىغان ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ مەقسىتى ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تۈپتىن ئۆزگەرتىش، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىش ئىبارەت. هازىرغىچە يۈز بەرگەن بارلىق ئىنقىلابلار بىر خىل مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىنى ئورنىتىش ئۈچۈن يەنە بىر خىل مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، مۇئەييەن سىنىپنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ كەلدى. سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئورنىغا دەسستىدىغان ئىنقىلاب، پرولېتارىياتنىڭ كاپىتالىزمنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە قۇل قىلىشىدىن قۇتۇلۇشىنىڭ ۋاستىسى، پرولېتارىيات بىلەن باشقا ئەمگەكچى سىنىپلارنىڭ تۈپ مەنپەئىتى بىردەكلىككە ئىگە، شۇڭا سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ مەقسىتى پەقەت پرولېتارىياتنىڭ مەنپەئىتىدىن

ىنىلا قوغداپ قالماستىن، يەنە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئە-
تىنىمۇ قوغدايدۇ.

ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ تۈپ سەۋەبى ئىشلەپچىقىرىش مۇنا-
سىۋەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر
هالدا توسقۇنلۇق قىلغانلىقىدىن ئىبارەت.

ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ يۈز بېرىشى ۋە غەلبە قىلىشى
ئۈچۈن مۇئەييەن ئىنقىلاب ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن بولۇشى كې-
رەك. پرولېتارىيات ئېلىپ بارغان ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئىنساز-
لار تارىخىدىكى ئەڭ كەڭ، ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ ئۈزۈل - كې-
سىل، ئەڭ ئىستىقباللىق ئىنقىلاب بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئەڭ
كەڭ دېگىنىمىز، قاتناشقان ئاممىنىڭ دائىرىسى كەڭ، ئاهالە-
نىڭ مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدىغان پرولېتارىيات ۋە
باشقا ئەمگەكچىلەر ئومۇمىيۈزلۈك هەرىكەتكە كەلگەنلىكىنى كۆر-
سىتىدۇ. چوڭقۇر دېگىنىمىز، تۈپ جەهەتتىن كىشىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان، ئادەمنى ئادەم ئېزىدىغان ئىجتىمائىي
تۈزۈمنى ئىنكار قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۈزۈل - كېسىل
دېگىنىمىز، پەقەت بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى بىلەن
ئادا - جۈدا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بارلىق خۇسۇسىي مۈلۈك
ئىدىيىسى بىلەنمۇ ئادا - جۈدا بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەڭ
ئىستىقباللىق دېگىنىمىز، پرولېتارىيات ئىنقىلابى ئەڭ ئاخىرىدا
پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ئازاد قىلىدىغانلىقىنى، كوممۇنىزم
گۈزەل غايىسىنى جانلىق رېئاللىققا ئايلاندۇرىدىغانلىقىنى
كۆرسىتىدۇ.

4. ئىجتىمائىي چېكىنىش

ئىجتىمائىي چېكىنىش بىر خىل ئالاهىدە ئىجتىمائىي ئۆز-
گىرىش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي
چېكىنىش جەمئىيەتنىڭ بىر قىسمى ياكى بىر پۈتۈن گەۋدىسى

ئاللىقاچان يېتىپ بولغان، نىسبەتەن يۇقىرى تەرەققىيات باسقۇچىدىن بىرقەدەر تۆۋەن بولغان تەرەققىيات باسقۇچىغا ئۆزگىرىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ.

تارىخىي تەرەققىيات دىئالېكتىكىسى بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىيۈزلىنىشى ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىشتىن ئىبارەت. بىراق، ۋاقىتلىق چېكىنىشمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئالغا بېسىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇنداقلا كونكرېت ئىجتىمائىي فورماتسىيە ياكى جەمئىيەت تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ مۇئەييەن مەزگىل ئىچىدە ئارقىسىغا چېكىنىشىنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئادەتتە ئىجتىمائىي چېكىنىش ئاساسلىقى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت ياكى باشقا مۆلچەرلەش قىيىن بولغان ھادىسىلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ئۇزاق تارىخىي ئېقىمىدىن قارىغاندا، ئىجتىمائىي چېكىنىش ھامان ۋاقتىلىق ھادىسە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھازىرقى دەۋردە ئىجتىمائىي چېكىنىش خەۋپى ئاساسلىقى خەلقئارا بۇرژۇئازىيىدىن كېلىدۇ. پرولېتارىيات ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، خەلقئارا بۇرژۇئازىيە قوراللىق ئارىلىشىش ۋە «تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش» تىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىل قوللىنىپ، پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشقا، سوتسىيالىزمنىڭ تەرەققىيات يولىنى توسۇپ قويۇشقا ئۇرۇندى. «تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش» ھازىرقى ئىجتىمائىي چېكىنىشنىڭ ئاساسلىق ۋە تىپىك شەكلى بولۇپ قالدى. شۇڭا، خەلقئارا بۇرژۇئازىيىنىڭ بۇ خىل سىياسىتىدىن ھوشيار بولۇش ۋە ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش زۆرۈر.

ئۇچىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش توغرۇ-
سىدىكى بىرقانچە خىل نەزەرىيىلەر

غەرب جەمئىيەتشۇناسلىقى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش توغرۇسى-
دا كۆپلىگەن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان بولۇپ، بەزىلىرى مەخ-
سۇس خاراكتېرلىك تەتقىقات، بەزىلىرى بولسا پۈتكۈل نەزەرىيە
سىستېمىسى ئىچىدىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشكە مۇناسىۋەتلىك
بولغان مەسىلىلەردىن ئىبارەت. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا،
غەرب جەمئىيەتشۇناسلىقى ئىدىيالىستىك تارىخ قارىشىنىڭ تەسى-
رىگە ئۇچرىغانلىقى سەۋەبىدىن ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى ئىجتىما-
ئىي ئاڭنىڭ ئۆزگىرىشىگە يېغىنچاقلاپ قويۇپ، ئىجتىمائىي ئۆز-
گىرىشنىڭ ھەقىقىي سەۋەبىنى ئىلمىي ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرەل-
مىگەن. بۇ جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئۆزگە-
رىش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ئىلمىي ئەمەس. بىراق شۇنىڭغا
دىققەت قىلىشىمىز كېرەككى، ئۇلارنىڭ نەزەرىيىسىمۇ بەزى بىر
قىسىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان تەركىبلەرنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان بولۇپ، بىزگە قارىتا رىغبەتلەندۈرۈش، ئەينەك قىلىش
ئەھمىيىتىگە ئىگە.

غەرب جەمئىيەتشۇناسلىقى ئوتتۇرىغا قويغان ئىجتىمائىي
ئۆزگىرىش توغرىسىدىكى نەزەرىيىلەردىن ئاساسلىقى تارىخىي دەۋ-
رىيلىك نەزەرىيىسى، ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيە-
سى، ئىجتىمائىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى ۋە ئىجتىمائىي توقۇ-
نۇش نەزەرىيىسى قاتارلىقلار بار.

1. تارىخىي دەۋرىيلىك نەزەرىيىسى

بۇ نەزەرىيىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسىنەزىرى جەمئىيەتنىڭ كۆپ

قېتىملىق ئۆزگىرىشىنى ئوخشاش سۈپەتلىك نەرسىلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، جەمئىيەت تارىخى بولسا، مۇئەييەن دائىرە ئىچىدە دەۋرىيلىك بىلەن تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ئۆزگىرىش دەپ قاراش-تىن ئىبارەت. بۇ نەزەريىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس پېترو سوركىن (1889 — 1968). ئۇ مەدەنىيەت شەكىللىرىنىڭ ئۆزگىرىشى نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەدەنىيەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرسى، ھېسسىي مەدەنىيەت بولۇپ، بۇ خىل مەدەنىيەت ھېسسىي تەجرىبىنىڭ مۇھىملىقى ۋە قىممىتىنى تەكىتلەيدۇ؛ يەنە بىرسى، ئىدىيىۋى مەدەنىيەت بولۇپ، روھ ۋە مېتافىزىكىنىڭ قىممىتىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئىككى خىل مەدەنىيەت ئىككى قۇتۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ھامان سائەت مايا-تىنكىگە ئوخشاش بۇ قۇتۇپتىن ئۇ قۇتۇپقا ئۆتۈپ تۇرىدۇ، ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا تەڭرىنىپ تۇرىدۇ، دەۋر قىلىپ تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ.

2. ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى

بۇ نەزەريە 19 - ئەسىردىكى داڑۋىننىڭ جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ يەنە سوتسىئال داڑۋىنىزم دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىدىيىسى تەدرىجىي تەرەققىياتنى ھەم تەبىئەت دۇنياسىنىڭ قانۇنىيىتى، ھەم ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتى دەپ تەشەببۇس قىلىش-تىن ئىبارەت: ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى كونكرېت نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقى بويىچە دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى ۋە ھازىرقى دەۋر ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى دەپ ئىككى مەزھەپكە بۆلۈنىدۇ. دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىر ئاستا، تەدرىجىي ئىلگىرىلەيدىغان تەرەققىيات جەريانى، بۇ جەر-

يان پەقەتلا يەككە ھالدىكى ئاساسىي رېتىمگە ئىگە، يەنى ئاددىيدىن مۇرەككەپكە قاراپ ئۆزگىرىدۇ، دەپ قارايدۇ. ھەرقانداق بىر نىسبەتتىن كېيىن پەيدا بولغان تەرەققىيات ھامان نىسبەتەن بالىدۇر بارلىققا كەلگەن تەرەققىياتقا قارىغاندا مۇرەككەپ بولىدۇ ھەم جەمئىيەت تۈز سىزىق بويلاپ تەرەققىي قىلىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ خىل نەزەرىيىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى ئاۋغۇست، كونت ۋە سېپىنسېردىن ئىبارەت.

ھازىرقى دەۋر ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى، جەمئىيەت مۇقەررەر ھالدا بىر قاتار تەدرىجىي تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈشى زۆرۈر، بىراق ھەربىر جەمئىيەتنىڭ بارلىق تەدرىجىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتۈشى ناتايىن، سانائەتلىشىشنىڭ كېڭىيىشى ئوخشاش ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئىجتىمائىي ئەندىزىلەرنىڭ پۈتۈن يەر شارى دائىرىسىدىكى تەرەققىياتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. نىسبەتەن ئارقىدا قالغان دۆلەت ياكى مىللەتلەر ئىلغار مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ۋاستە قىلىپ، جەمئىيەتتە ھالقىش خاراكتېرىدىكى تەرەققىياتنى ئىشقا ئاشۇرسا بولىدۇ دەپ قارايدۇ.

3. ئىجتىمائىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى

ئىجتىمائىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى غەرب جەمئىيەتشۇناسلىقى نەزەرىيىسىدىكى قۇرۇلما فۇنكسىيە نەزەرىيىسىدىن ئىبارەت. ئۇلار بىر جەمئىيەت بەش تۈرلۈك ئەڭ ئاساسلىق ئېھتىياج بىلەن تەمىنلىيەلەيدۇ، يەنى بەش تۈرلۈك ئاساسلىق ئىقتىدارغا ئىگە بولىدۇ. بىرسى ئەزالارنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشىنى ئۇزۇلدۇرمەي داۋاملاشتۇرۇش؛ ئىككىنچىسى ئەزالارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى؛ ئۈچىنچىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىمات ھەمدە مۇلازىمەت ئىقتىدارى؛ تۆتىنچىسى ئىجتىمائىي تەرتىپنى قوغداش، بەشىنچىسى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار پائالىيىتىنى مۇددىئا ۋە پۈرسەت

بىلەن تەمىنلەش دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئەگەر جەمئى-
يەت مۇشۇ بەش خىل ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرالىسا، ئۇزاققا
داۋاملىشىدىغان مۇۋازىنەت ھالىتىدە تۇرالايدۇ. بۇ يەردە، ئائىلە
بىرىنچى تۈرلۈك ئىقتىدارنى جارى قىلدۇرىدۇ. مائارىپ سىستې-
مىسى ئىككىنچى تۈرلۈك ئېھتىياجنى قاندۇرۇش رولىنى ئويىنا-
يالايدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، بەش خىل ئىقتىدار بىرلەشىپ
كەتكەنىدى. ھازىرقى جەمئىيەتتە بولسا ھەر تۈرلۈك ئىجتىمائىي
تەشكىلاتلار ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇۋاتىدۇ. جەمئىيەتتە قاز-
داق ئۆزگىرىش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەڭ ئاخىرقى نىشان
ھامان مۇۋازىنەت ھالىتىنى تېپىشتىن ئىبارەت بولۇپ، مۇۋازى-
نەت ئىجتىمائىي سىستېما ئايلىنىشىنىڭ ئاخىرقى نىشانى ھېسا-
لىنىدۇ دەپ قارايدۇ. ئىجتىمائىي مۇۋازىنەتنى بىر تەرەپلىمە
ھالدا تەكىتلەيدۇ، مۇقىملىق نورمال ھالەت، تەڭپۇڭسىزلىق،
كۇرەش، ئىسلاھات قاتارلىقلارنى بولسا نورمالسىز ھالەت دەپ
قارايدۇ.

4. ئىجتىمائىي توقۇنۇش نەزەرىيىسى

بۇ مۇۋازىنەت نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇش ئاساسىدا ئوتتۇ-
رىغا قويۇلغان بىر خىل ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش نەزەرىيىسىدۇر.
بۇ نەزەرىيە جەمئىيەت بولۇپمۇ ھازىرقى جەمئىيەت ھەرگىزمۇ
دائىم مۇقىم (مۇۋازىنەت) ھالەتتە تۇرمايدۇ. ئەكسىچە توقۇنۇش
ھالىتىدە تۇرىدۇ دەپ قارايدۇ. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش مۇقەررەر
بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كەسكىن بولىدۇ. ئۇنىڭ نەتىجىسى
بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدە بولىدۇ. ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئا-
ساسىي شەرت - شارائىتلىرى ماسلاشقان، بىرلىككە كەلگەن
ھالەتتە بولمايدۇ، ئەكسىچە ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن
گۇرۇھ، گۇرۇھ بىلەن گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا ھەمدە ئوخشاش
بولمىغان ئىجتىمائىي جامائەلەر ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق ۋە مەنپە-

ئەت، ئورۇن ئۇچۇن توقۇنۇش تالاش - تارتىشلار بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا، جەمئىيەت ئىزچىل هالدا توقۇنۇش، كۆرەشتىن ئىبارەت تەڭپۇڭسىزلىق هالەتتە تۇرىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان غەرب جەمئىيەتشۇناسلىقىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە تۆت خىل ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش نەزەرىيىسى مۇئەييەن دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت ئالاهىدىلىككە ئىگە. بىراق هەممىسىدە نەزەرىيە جەهەتتىكى كەمتۇكلۇك بار.

تارىخىي دەۋرلىك نەزەرىيىسىدە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ روشەن بەلگىسى توغرىسىدىكى چۈشەنچە يېتەرسىز بولۇپ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئوخشاش بولمىغان قاتلاملىرىنىڭ پەرقلىنىشىغا سەل قارىغان، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە ئۆتۈشتەك يۇزلىنىشىنى ئىنكار قىلغان. ئىجتىمائىي تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى پەقەت جانلىقلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى ئارقىلىق جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئاددىي هالدا چۈشەندۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان خاراكتېردىكى جەمئىيەتلەرنى رەت تەرتىپكە تۇرغۇزۇپ تىزىپ چىققان، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ سەكرەشچانلىقىنى ئىنكار قىلغان.

ئىجتىمائىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى بىر قىسىم شەكىل جەهەتتىكى ئاددىي ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئۆلچىگەن، بۇ گەرچە جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى تەجرىبىچىلىك ئەنئەنىسىگە نىسبەتەن ئىنكار قىلىش بولۇپ هېسابلانسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئۆزى پەقەتلا تەبىئىي پەن ئەندىزىسى بويىچە ئۆزگەرمەس مۇناسىۋەتلەر ئۈستىدە ئىزدىنىش بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئىجتىمائىي مۇۋازىنەتنى مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتكەن. بۇ نەزەرىيە ئارقىلىق رېئال سىنىپىي توقۇنۇش ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ.

ئىجتىمائىي توقۇنۇش نەزەرىيىسى سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇ-

رۇش تەرەققىياتى ئوتتۇرا باسقۇچقا كەلگەندە، تۇرلۇك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلەشكەنلىكىنىڭ ئىنكاسى، ئۇ گەرچە مۇۋازىنەت نەزەريىسىنىڭ ئۆزگەرمەس ئەندىزىسىنى تەنقىد قىلغان بولسىمۇ، بىراق جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاساسلىق زىددىيەت توقۇنۇشىغا سەل قارىغان، ئىجتىمائىي توقۇنۇش ھادىسىنى مۇتلەق، ئومۇميۈزلۈك ھادىسە دەپ قاراپ، جەمئىيەت تەرەققىيات مۇساپىسىدىكى نىسپىي تەڭپۇڭلۇق، مۇقىملىقنىڭ رولىنى چۈشەنمىگەن، شۇ سەۋەبتىن ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى ئىلمىي ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەن.

ئونىنچى باب

ئىجتىمائىي مەسىلە

ئىجتىمائىي مەسىلە مەرقايسى جەمئىيەتلەردە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولغان ئىجتىمائىي ھادىسە. مەرقايسى جەمئىيەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەسلىدە مەۋجۇت بولغان زىددىيەتلەر تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە يەتسە، ئۇ بىرقەدەر چېلىقارلىققا ۋە ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان ئىجتىمائىي ھادىسىگە ئايلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ئىجتىمائىي ھادىسىدىن ئىجتىمائىي مەسىلە شەكىللىنىدۇ. ئىجتىمائىي مەسىلىلەر مەۋجۇت بولغاچقا، جەمئىيەتتە تۈزەش ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. مەرقانداق جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي مەسىلىلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مەرقانداق بىر ئىجتىمائىي مەسىلىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ يىلتىزى، مەۋجۇت بولۇش ۋە كېڭىيىشىنىڭ ئىجتىمائىي شەرتى ھەم قانۇنىيىتى بولىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى شۇكى، ئۇ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئوبيېكتىپ سەۋەبلىرى توغرىسىدا تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش، ئومۇميۈزلۈك ئانالىز يۈرگۈزۈش ئېلىپ بارىدۇ؛ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ يامراپ كېتىشىنىڭ قانۇنىيىتىنى شەرھلەيدۇ؛ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ تۈپ يولى ۋە كونكرېت ئۇسۇلى توغرۇلۇق ئىزدىنىش ئېلىپ بارىدۇ.

دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك تۈزۈمدىكى دۆلەت بولسىمۇ، ئۇنىڭدا خىلمۇخىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەر بارلىققا كېلىۋاتىدۇ،

مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ مەسىلىلەر جەمئىيىتىمىزنىڭ ساغلام ۋە ماس قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلىشىغا، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىشىمىزغا توسالغۇ بولماقتا. بىز بىر تەرەپتىن، ھازىر جەمئىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئۇزۇل - كېسىل ھەل قىلىشىمىز لازىم. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنىڭدىن كېيىنكى جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا كېلىپ چىقىش ئېھتىماللىقى بولغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەر توغرىسىدا بىزدە ئىدىيىۋى "تەييارلىق ۋە ئېلمىي تەسەۋۋۇر بولۇشى كېرەك. ھالبۇكى، جەمئىيەتشۇناسلىق ئېلمى بىزنى بۇ جەھەتتە نەزەرىيىۋى بىلىملەر ۋە ئەمەلىي ئۇسۇللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي مەسىلە ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

1. ئىجتىمائىي مەسىلە دېگەن نېمە؟

ئىجتىمائىي مەسىلە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى. ئىجتىمائىي مەسىلە دېگىنىمىز، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ياكى ئىجتىمائىي مۇھىتتا تەڭپۇڭسىزلىق پەيدا قىلىدىغان، ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى ياكى بىر قىسمىنىڭ ئورتاق تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان، ئىجتىمائىي نورمال پائالىيەتنى بۇزىدىغان، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ماس قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ئىجتىمائىي ھادىسىدۇر.

ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئىجتىمائىي ئامىللاردىن شەكىللىنىدۇ. بۇ يەردىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى شەكىللەندۈرگۈچى ئامىللار مۇھىمى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى شەكىللەندۈرگۈچى

ئاساسي تەركىب ياكى بىرلىكلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى شەكىللەندۈرگۈچى ئامىللار توغرىسىدا جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ قارىشى ئوخشاش ئەمەس. ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناس ر. س. فولېرنىڭ قارىشىچە، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئىككى ئامىلدىن شەكىللىنىدۇ. ئوبيېكتىپ ئامىل جەمئىيەت بىخەتەرلىكىگە تەھدىت سالىدىغان بىر ياكى بىرقانچە خىل ئەھۋال بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. سۇبيېكتىپ ئامىل زىيانلىق ئامىل بولۇپ، جەمئىيەتتىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر بۇ خىل زىيانلىق ئامىلنى ئېتىراپ قىلىدۇ ھەم تەشكىللىنىپ بۇ خىل زىيانلىق ئامىلنى چەكلەش ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ. جۈملىگو جەمئىيەتشۇناسى سۇئېننىڭ قارىشىچە، ئىجتىمائىي مەسىلە ئىككى جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرى، ئىجتىمائىي ئورتاق تۇرمۇش توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. يەنە بىرى، جەمئىيەت تەرەققىياتى توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋال ياكى جەمئىيەتتىكى بارلىق ئەزالارغا چېتىلىدۇ، ياكى جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم ئەزالارغا چېتىلىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا، ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى س. ۋ. مىرىس شەخس پېشكەللىكى بىلەن ئومۇمىيلىق مەسىلىنى پەرقلەندۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، جەمئىيەتتە بىر مەزگىل باش كۆتۈرگەن، ئايرىم كىشىلەرگىلا زىيان ـ دەخلىسى يەتكەن مەسىلىنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ قېلىشى ناتايىن. پەقەت ئايرىم كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە تۇرمۇش مۇھىتىدىن ھالقىغان، ئىنسانىيەت ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، تۈزۈمى ۋە تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان، مۇتلەق كۆپ كىشىلەرنىڭ قىممەت قارىشى، مەنپەئىتى ياكى ياشاش شارائىتىغا ئالاقىدار بولغان ئومۇمىيلىق خاراكتېرىگە ئىگە مەسىلىلەرلا ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى شەكىللەندۈرەلەيدۇ. ئۇنىڭدىن ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن ئېتىبارەن، جەمئىيەتشۇناسلار ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى شەكىللەندۈرگۈچى ئامىللار ئۈستىدىكى

تەھلىل - ئانالىزغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدىغان بولۇپ قالدى. جەمئىيەتشۇناس ر. ك. مۇدىن ئىككى خىل تەھلىل قىلىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىرى، شۇ مەسىلىنىڭ تەشكىللىك ئېلىپ بېرىلغان - بېرىلمىغانلىقىغا، جەمئىيەت تاپتىن چىقىپ كەتكەن - كەتمىگەنلىكىگە قاراش كېرەك. يەنە بىرى، مەسىلىنىڭ يۈشۈرۈنلۇق ۋە ئاشكارىلىق دەرىجىسىگە قاراش كېرەك. يەنە بىر قىسىم جەمئىيەتشۇناسلار بىر مەسىلىنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلە ياكى ئەمەسلىكىگە قاراشتا، ئۇنىڭ جەمئىيەتكە بۇزغۇنچىلىق سېلىش دەرىجىسىگە قاراش كېرەك دەپ تەكىتلىدى. ئۇلار-نىڭ قارىشىچە، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساللارنىڭ ئومۇمىيلىق دەرىجىسى (چېتىلىش دائىرىسى)، مالىمانچىلىق دەرىجىسى ۋە بۇزغۇنچىلىق دەرىجىسىگە قاراش كېرەك. دېمەكچى، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئادەتتە جەمئىيەتتە ئومۇمىيلىققا ئىگە بولىدۇ، ئۇ ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە فۇنكسىيە تەڭپۇڭسىزلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي قائىدە ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى مالىمانچىلاشتۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ نورمال كۈندىلىك تۈرمۇشىنى بۇزۇۋېتىدۇ.

جۇڭگونىڭ جەمئىيەتشۇناسلىرى ئىجتىمائىي مەسىلىنىڭ شەكىللىنىشىنى تۆۋەندىكى تۆت جەھەتتىن تەكشۈرۈپ - تەھلىل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بىر ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلە ياكى ئەمەسلىكىنى تۆۋەندىكى تۆت جەھەتتىن قاراش كېرەك: (1) يۇز بەرگەن ئەھۋال؛ (2) قىممەت، قائىدە ۋە مەنپەئەتنىڭ تەڭپۇڭسىزلىق ياكى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى؛ (3) ئايرىم كىشىلەر ياكى ئاز سانلىق كىشىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىش بولماسلىقى؛ (4) كۆپ سانلىق كىشىلەر ياكى پۈتكۈل جەمئىيەت تەدبىر ياكى ھەرىكەت قوللىنىپ شۇ ئىجتىمائىي مەسىلىنى ھەل قىلىش كېرەكلىكى. مۇشۇ تۆت شەرتنى ھازىرلىغان مەسىلە ئىجتىمائىي مەسىلە ھې-

سابلىنىدۇ.

يەنە بەزى جەمئىيەتشۇناسلار سەل باشقىچە رەك كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇلار ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى شەكىللەندۈرگۈچى ئامىللار ئۈستىدە ئويلانغاندا، شەكىللىنىشنىڭ سەۋەبى، تەسىر كۆرسىتىدىغان دائىرە، مەسىلىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئىجتىمائىي ئاقىۋەتتىن ئىبارەت تۆت جەھەتتىن تەھلىل قىلىش كېرەك، دەپ ئوتتۇرىغا قويىدى. بىرقەدەر بىرلىككە كەلگەن قاراش شۇكى، ئىجتىمائىي مەسىلە تۆۋەندىكى تۆت ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) جەمئىيەتتە چېلىقارلىق تەڭپۇڭسىزلىق ئەھۋالىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇشى كېرەك؛ (2) شۇ ئامىل ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن بولۇشى كېرەك؛ (3) بۇ خىل تەڭپۇڭسىزلىق ھالەت نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغان بولۇشى كېرەك؛ (4) بۇ خىل مەسىلىنى كوللېكتىپ ھەرىكىتىگە تايىنىپ ھەل قىلىش كېرەك.

2. ئىجتىمائىي مەسىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئىجتىمائىي مەسىلە ئوبيېكتىپ ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنىڭ ئىپادىسى. ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا، ئۇ بىر قاتار ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئومۇميىلىق، ئۆزگىرىشچانلىق، مۇرەككەپلىك ۋە دەۋرلىك ئىجتىمائىي مەسىلىنىڭ تۆت تۈرلۈك تۈپ ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئومۇميىلىق دېگەندە، ئىجتىمائىي مەسىلىنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىغا ئەڭ كەڭ تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ھەربىر مىللەت، ھەربىر دۆلەت ۋە ھەربىر جەمئىيەتنىڭ رېئال تۇرمۇشىدا باشتىن - ئاخىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئىجتىمائىي مەسىلە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ كۆپ قىسمى ياكى ھەممىسىنىڭ تۈرمۇشىغا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ئالساق،

سانائەت تەرەققىياتى جەريانىدا، تەبىئىي مۇھىت بۇلغىنىشقا ياكى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىماقتا. بۇ خىل بۇلغىنىش ۋە بۇزغۇنچىلىق تۇپەيلىدىن، ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەسىرىگە ئۇچرىماقتا. شۇنىڭ بىلەن ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى بىر ئىجتىمائىي مەسىلە سۈپىتىدە ئالدىمىزغا قويۇلماقتا. شۇبھىسىزكى، بۇ غايە زور ئومۇمىيلىققا ئىگە. ئۆزگىرىشچانلىق دېگەندە، ئىجتىمائىي مەسىلىنىڭ ئوخشىمىغان زامان، ئوخشىمىغان رايون، ئوخشىمىغان مىللەت ياكى دۆلەت، قىسقىسى، ئوخشىمىغان جەمئىيەتلەردە ئىپادىلىنىش دەرىجىسى ئوخشىمايدىغانلىقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئالايلۇق، نوپۇس مەسىلىسىنى ئالساق، ئۇنىڭ تارقىلىشى ۋە زىچلىق دەرىجىسى ھەرقايسى دەۋرلەردە ۋە ھەرقايسى رايونلاردا ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا ئۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئاقىۋەتمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. مۇرەككەپلىك دېگەندە، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ سەۋەبلىرى، مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ شەكىللىرى، كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئاقىۋەتلەرنىڭ مۇرەككەپ، چىگىش خاراكتېرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ بىر قىسمى كۆپ خىل، مۇرەككەپ ئامىللاردىن شەكىللىنىدۇ. بەزى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر بىرلا ۋاقىتتا تەڭ بارلىققا كېلىدۇ ياكى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مۇشۇ سەۋەبلىك، بىر قاتار بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە ئىجتىمائىي ئاقىۋەتلەر كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، نوپۇس مەسىلىسى ئالساق، ئەگەر ئۇ زىيادە كۆپىيىپ كەتسە، بىرلا ۋاقىتتا، ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى، مۇھىت بۇلغىنىش مەسىلىسى، تەرەققىيات مەسىلىسى ۋە باشقا مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. دەۋرلىك دېگەندە، ئىجتىمائىي مەسىلىنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش جەريانىدىكى ئىپادىلەنگەن ۋاقىت جەھەتتىكى قانۇنىيەتنى نەزەردە تۇتىدۇ. ئادەتتە، ئىجتىمائىي مەسىلىنىڭ ۋاقىت جەھەتتىكى ئومۇمىيلىقى بىلەن باس-

قوچلوقى دەۋرلىكنىڭ مۇھىم ئىككى خىل مەزمۇنى. جەمئىيەت-
شۇناسلار دەۋرلىكنىڭ يوشۇرۇنلوقى ۋە قايتىلىنىشىدىن ئىبارەت
ئالاھىدىلىكىگە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ.

3. جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن ئىجتىمائىي مەسىلە-لەرنىڭ مۇناسىۋىتى

ئىجتىمائىي مەسىلە — ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنىڭ مەھسۇ-لى بولۇپ، ئىجتىمائىي تەڭپۇڭسىزلىقنىڭ ئىپادىسى.

ھەرقانداق جەمئىيەتتە خاراكتېرى، شەكلى ئوخشاش بولمە-غان ئىجتىمائىي مەسىلىلەر مەۋجۇت. ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئىجتىمائىي تەرتىپكە توسالغۇ بولىدۇ، نورمالنى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش قانچە تېز بولسا، جەمئىيەت تەرەققىياتىدا تەڭپۇڭسىزلىق، ماسلاشماسلىق ھادىسىلىرى قانچە كۆپ بولسا، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر شۇنچە كۆپ بولىدۇ.

كاپىتالىزم ۋېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى باسقاندىن كې-يىن، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىش سۈرئىتى ناھايىتى تېز بولدى. بۇنىڭ بىلەن مىسلى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىرمۇنچە ئېغىر ئىجتىمائىي مەسىلىلەر كېلىپ چىقتى. مەسىلەن، دېھقان-لارنىڭ ۋەيران بولۇشى، ئىشچىلارنىڭ ئىشسىز قېلىشى، كەمبە-غەللىك مەسىلىسى، شەھەر مەسىلىسى، جىنايى ئىشلار مەسىلە-سى قاتارلىقلار. بۇ خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئەينى چاغدا، جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ تەتقىق قىلىشىغا تۈرتكە بولغان. ئۇلار بۇ خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ لايىھىسىنى تېپىپ چىقىشقا ئۇرۇنغان. شۇڭا، تەتبىق جەمئىيەتشۇناسلىق مۇشۇ خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تەكشۈ-رۈپ تەتقىق قىلىش جەريانىدا بارلىققا كەلدى ۋە راۋاجلاندى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىمۇ ئوخشاشلا ئىجتىمائىي مەسە-

لىلەر مەۋجۇت بولىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدە ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئىجتىمائىي مەسىلىلەر نوپۇس مەسىلىسى، ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ تەربىيىلىنىشى ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى، جەمئىيەت ئامانلىقى مەسىلىسى، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق مەسىلىسى، شەھەر ئولتۇراق ئۆيي مەسىلىسى، قاتناش، مۇھىتنى ئاسراش، يېمەك - ئىچمەك تەمىنلەش ۋە مۇلازىمەت مەسىلىسى، يېزا مەسىلىسى، ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىسى قاتارلىقلار. بۇ خىل مەسىلىلەر كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى شۇ خىلدىكى مەسىلىلەر بىلەن خاراكتېر جەھەتتىن پەرقلەنسىمۇ، ئەمما بۇلار سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا ۋە كىشىلەرنىڭ نورمال ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا تەسىر يەتكۈزمەكتە. بۇ خىل مەسىلىلەرنى ۋاقتىدا ھەل قىلغاندىلا، ئاندىن زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئوڭۇش-لۇق ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. ھالبۇكى، كونا مەسىلىلەر ھەل بولغاندىن كېيىنمۇ، يېڭى مەسىلىلەر چىقىپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي مەسىلىدىن خالىي بولغان زامان ۋە جەمئىيەت مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە قارىتا تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭ ھالىتى ۋە دەرىجىسىنى توغرا قىياس قىلىش، كېلىپ چىقىش سەۋەبىنى تەھلىل قىلىپ ھەل قىلىشتىكى پىكىر ۋە چارىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش دەل جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن ۋەزىپە. جەمئىيەتشۇناسلار ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتى بىلەن سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق راۋاجلىنىشىغا تۆھپە قوشالايدۇ. مۇشۇ مەنىدە، جەمئىيەتشۇناسلىق بىلەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى زىچ، بۇ خىل زىچ-لىق مۇناسىۋىتى ئەڭ مۇھىمى جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئۆزىنىڭ مۇھىم تەتقىقات مەسىلىلەرنىڭ بىرى قىلىغانلىقىدا مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ھۆكۈ-

مەتنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشغا ياردەم بېرىدۇ.

4. ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ھەققىدىكى نەزەرىيە تەدقىقاتى

گېرمانىيىنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىرى خېلى بۇرۇنلا دىققەت ئېتىبارىنى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ھەققىدىكى نەزەرىيە تەتقىقاتىغا قاراتقانىدى. ئۇلار خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئەمگەك ۋە ئىش ھەققى مەسىلىسى دەپ قارىغانىدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئەمگەك بىلەن ئىش ھەققى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، سىنىپىي زىددىيەت، تەقسىماتَ مۇناسىۋىتى، ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، ئىش تاشلاش، تۇرالغۇ مەسىلىسى ۋە ئاياللارنىڭ ئىش ئورنى مەسىلىسى قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارىتا كەڭ تەتقىقات ئېلىپ بارغانىدى. فرانسىيىلىك جەمئىيەتشۇناس ئې. دۇركىم (1858 — 1917) ئىجتىمائىي مەسىلىگە بىرقەدەر كەڭ دائىرىدىن قارىغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالاقە مۇناسىۋىتى مۇڭاپىق، باراۋەر ۋە قائىدىلىك بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا ئاندىن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. ئىجتىمائىي ھەرىكەت بولىدۇ. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى بولىدۇ. ئەگەر كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مۇڭاپىق، باراۋەر ۋە قائىدىلىك بولمىسا، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر كېلىپ چىقىدۇ. ئامېرىكىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى جەمئىيەتشۇناسلىرى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش يۈز بەرگەندە پەيدا بولىدىغان ئىجتىمائىي تەڭپۇڭسىزلىق دەپ يەكۈن چىقارغان. ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس ۋ. ئې. ئوگبېن نىڭ قارىشىچە، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش تۇرۇپ تېز، تۇرۇپ ئاستا بولىدۇ. بۇ خىل تېز ۋە ئاستا بولۇش ئارىلىقىدا مەدەنىيەت تەڭپۇڭسىزلىقى يۈز بېرىدۇ.

دۇ. ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئەمەلىيەتتە مەدەنىيەت تەڭپۇڭسىز-لىقىدىن كېلىپ چىقىدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە، ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى فولېر كۆپ سانلىق كىشى-لەرنىڭ مەۋجۇت بولغان بىر قىسىم ئىجتىمائىي قائىدە - نىزام-دىن چەتنەپ كېتىش ھادىسىلىرىنى ئىجتىمائىي ئەھۋاللار ياكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر بولىدۇ دەپ قارايدۇ دېگەن. 20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، جۇڭگو جەمئى-يەتشۇناسى سۇڭ بىنۇېن ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلەر توغرىسىدىكى ھەر خىل چۈشەندۈرۈشلە-رىنى يىغىپ، ئىجتىمائىي مەسىلىگە تۆۋەندىكى تۆت نۇقتىدىن چىقىپ تەبىر بېرىش لازىم دەپ قارىغان: (1) ۋ. ئى. ئوگېبۇ-نىڭ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ۋە مەدەنىيەت تەڭپۇڭسىزلىقى نۇق-تىسىدىن تەبىر بېرىش كېرەك. (2) ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىجتى-مائىي مەسىلىلەرنىڭ ئالاھىدە مەزمۇنى يوق، قانداق ئىجتىمائىي ئەھۋالنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پەقەت ئۇ جەمئىيەتتىكى كۆپ قىسىم كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىسىلا، پەقەت ئىجتىما-ئىي كوللېكتىپنىڭ بىرلىكتە ھەرىكىتى قوللىنىپ، ئۇنى چەكلەش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلسىلا، مۇشۇ مەسىلە ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ قالىدۇ. (3) ئىجتىمائىي پسىخولوگىيە تەرەپدار-لىرىنىڭ قارىشىچە، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر كۆرگىلى بولىدىغان مەسىلىلەر بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ئۇ بىر خىل پسى-خىك ھالەت ۋە بىر خىل قىممەت ھۆكمى. (4) فولېر قاتارلىق كىشىلەر ئوتتۇرىغا قويغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ سۇبېيېك-تىپ ۋە ئوبېيېكتىپ ئۆلچىمىگە كەلسەك، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئوبې-يېكتىپ ئۆلچەم دېگەندە، ئۇنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدىغان، ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى سان جەھەتتىن ئىسپاتلاپ چىقىشقا بولىدى-غان ئەھۋاللاردۇر. سۇبېيېكتىپ ئۆلچەم دېگەندە، كىشىلەر مەلۇم ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشىغا تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يەتكەن چاغدىكى ئەھۋاللار. سۇڭ ۋېن

ئىجتىمائىي مەسىلىلەر تەدبىرنى يېغىنچاقلاش ئاساسىدا، ئۆز - ئىچىگە بۇ ھەقتىكى تەدبىرنىي ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر — پۈتۈن جەمئىيەتتىكى كىشىلەر ياكى جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئورتاق تۇرمۇشى ياكى جەمئىيەت تەرەققىياتىنى توسالغۇغا ئۇچرىتىدىغان مەسىلىلەرنى كۆرسىتىدۇ دېگەن. 20 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە، ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى مۇدۇن قاتارلىق كىشىلەر 40 - يىللاردىن بۇيانقى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىپ، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتتىكى مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك دەپ ئوتتۇرىغا قويغان: (1) جەمئىيەت ئۈمىد ياكى ئارزۇ قىلغان ئىشلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرمىغانلىقى؛ (2) جەمىيەت تەرەققىياتىدىن بېكىتىلگەن توغرا ئىشلارنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى؛ (3) جەمئىيەت تەرىپىدىن قەدىرلىنىدىغان ئىجتىمائىي تەرتىپ ياكى مۇناسىۋەتنىڭ ۋەيران بولۇشى. بۇ خىل چۈشەنچىگە ئاساسەن، ئۇلار ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە تاپتىن چىقىش ھەرىكىتى دەپ ئىككىگە بۆلۈندۇ، دەپ قارىغان.

ئىككىنچى پاراگراف ئېلىمىزدىكى ئاساسىي ئىجتىمائىي مەسىلىلەر

ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ ھەرقايسى دەۋر ۋە ھەرقايسى رايونلاردىكى ئىپادىلىنىش مەزمۇنى، شەكلى ۋە تەسىرى ئوخشاش بولمايدۇ. نۆۋەتتە ئېلىمىزدە ئاۋۇ كۆرۈنەرلىك ئىجتىمائىي مەسىلىلەر نوپۇس مەسىلىسى، مۇھىت مەسىلىسى، ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى، ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مەسىلىسى، نامراتلىق مەسىلىسى، ياشانغانلار مەسىلىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

1. نوپۇس مەسىلىسى

نوپۇس مەسىلىسى پۈتكۈل يەر شارى خاراكتېرلىك ئەڭ مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئۇ يەنە ھازىرقى زامانىدىكى نۇرغۇن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ نېگىزلىك مەنبەسى. نوپۇس مەسىلىسىنىڭ ھەرقايسى دۆلەت ۋە رايونلاردا ئىپادىلىنىشى ئوخشاش بولمىسمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ماھىيىتى ئوخشاش، يەنى نوپۇس ئىشلەپچىقىرىلىشى بىلەن ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ ماس قەدەم بىلەن ئەمەس، بەلكى تەڭپۇڭسىز ھالەتتە تەرەققىي قىلىشىدا، بولۇپمۇ نوپۇسنىڭ ئېشىشى ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىدىن ئېشىپ كېتىپ، نوپۇس ئارتۇقلۇقى كېلىپ چىقىشىدا مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئېلىمىز جۇڭگونى ئالساق، 2001 - يىللىق مەملىكەت بويىچە نوپۇس ئېنىقلاش ستاتىستىكىغا قارىغاندا، مەملىكەت بويىچە جەمئىي 1 مىليارد 295 مىليوندىن ئارتۇق نوپۇس بار ئىكەن. بۇ ناھايىتى كۆپ نوپۇس بولۇپ، مەملىكەت بويىچە بارلىق ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ نېگىزى بولۇپ كەلمەكتە. نۆۋەتتە ئېلىمىزنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۇشى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىدا كۆرۈلۈۋاتقان خىلمۇخىل مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى غايەت زور نوپۇس بېسىمى بىلەن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ئالاقىدار. نوپۇس بېسىمى سەۋەبلىك، خەلقنىڭ تۈرمۇش شارائىتى ۋە تۈرمۇش سەۋىيىسى زور تەسىرگە ئۇچرىماقتا. بۇ مۇھىمى ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ قىيىن بولۇشى، ئۆي ۋە ئولتۇراق جاينىڭ جىددىي بولۇشى، ئاشلىق ۋە يېقىلغۇ ماتېرىياللىرىنىڭ قىس بولۇشىدا گەۋدىلىك ئىپادىلەنمەكتە. يەنە بىر تەرەپتىن، نوپۇس بېسىمى تۇپەيلىدىن، ئىستېمال بىلەن جۇغلانما ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭسىزلىق ھالىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشىدا، ئومۇمىي خەلقنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشىدا

گەۋدىلەنمەكتە.

نوپۇس ناھايىتى مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلە ئىكەن. ئۇ ھەقتە بىزدە يۇكسەك دەرىجىدىكى ئالاقە تونۇش بولۇشى كېرەك.

نوپۇس بىلەن جەمئىيەت بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ شۇنداق- لا بۇ ئىككى تەرەپ ئۆزئارا بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ ۋە بىر - بىرىگە بېقىنىدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، نوپۇس سىس- تېمىسىنىڭ ستاتىكىلىق قىسمى دىنامىكىلىق قىسمى تار مەنىدە- كى بىرمۇنچە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەق- قىيات ئۆزگىرىشىگە قارىتا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر رايوننىڭ نوپۇس سانى، زىچلىقى، ھەر خىل قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى شۇ رايون- نىڭ نامراتلىق مەسىلىسى، ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى، مائارىپ مەسىلىسى، ساقلىقنى ساقلاش مەسىلىسى، ئولتۇراق ئۆيى مەسىلىسى، مۇھىت مەسىلىسى، نىكاھ مەسىلىسى، قېرى- لار مەسىلىسى. مىللىي مەسىلە ۋە جىنايى ئىشلار مەسىلىسى قاتارلىقلارغا بېۋاستە ياكى ۋاستىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئا- مېرىكىدىكى دۇنياۋى كۆزىتىش - تەتقىقات ئۇنىڭ باشلىقى بىرۇن (Brown) نىڭ تەھلىل قىلىشچە، نوپۇسنىڭ ئېشىشى جەمئى- يەتتىكى مەسىلىلەرگە قارىتا 12 جەھەتتە تەسىر كۆرسىتىدىكەن. ئۇ يەنە تەسىر پەيدا قىلىدىغان بۇ مەسىلىلەرنى سىياسىي، ئىقتى- سادىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر: ئېكولوگىيە مەسىلىسى، داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش مەسىلىسى دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلىدۇ. بىرون ئوتتۇرىغا قويغان 22 خىل جەھەتتە تەسىر پەيدا قىلىدىغان مەسىلىلەردىن شۇنى بىلگىلى بولىدۇكى، بۇنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى نوپۇس ئۆزگىرىشىنىڭ تار مەنىدىكى ئىجتىمائىي مەسىلە- لەرگە تەسىر كۆرسىتىشىگە چېتىلىدىغان مەسىلىلەر دۇر. مەسە- لەن، بىرىنچى، نوپۇسنىڭ ئېشىشى شەخسنىڭ كىرىمىنى تۆۋەن-

لىتىپ، نامراتلىقنى كۆپەيتىۋېتىشى مۇمكىن. بېلىقچىلىق، كانچىلىق، ياغاچ ماتېرىياللىرى، سۇ ۋە ئېنېرگىيە مەنبەلىرى- نىڭ تەمىنلىشىگە تەسىر يەتكۈزۈشى، شەھەر قۇرۇلۇش، ئولتۇ- راق ئۆي - جاي مەسىلىسى، ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى قاتارلىقلارنى جىددىيلەشتۈرۈۋېتىشى، ساۋاتسىزلارنى كۆپەيتىۋې- تىشى، مۇھىت بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ تۇرلۇك كې- سەللىكلەرنى پەيدا قىلىشى، داۋالاش سەۋىيىسىنى تۆۋەنلىتىۋېتە- شى، تۇرلۇك ئىچكى - تاشقى ماجىرالارنى كۆپەيتىۋېتىشى ۋە شەخسنىڭ ئەركىنلىكىگە تەسىر يەتكۈزۈشى، ئىككىنچىدىن، تار مەنىدىكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئامىللارمۇ نوپۇس سىستېمىسىنىڭ ستاتىكىلىق ۋە دىنامىكىلىق قىسمىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. چۈنكى نوپۇستىكى تۇغۇلۇش، ئۆلۈش، كۆچۈپ كېلىش - كېتىش، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدىكى تۇرلۇك ئۆزگىرىشلەر بىر مۇنچە تەبە- ئىي شارائىتلار يەنى يەر - زېمىن، كان بايلىقى، كىلىمات، سۇ ۋە ئىنسانلارنىڭ ئۆزىدىكى ئىرسىيىلىك ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىش قاتارلىق تەبىئىي ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايلا قال- ماستىن، بەلكى يەنە تۇرلۇك ئىجتىمائىي شەرتلەرنىڭ چەكلىمە- سىگە ۋە تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئىجتىمائىي شەرتلەر ئىچىدە ئىش- لەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇنا- سىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرى ئادەتتە نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشىگە نىس- بەتەن مۇھىم شەرتلىك رول ئوينايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئامىللار مەسىلەن، سىياسىي، ھەربىي، ئىدىئولو- گىيە، ئەخلاق مەدەنىيەت، مائارىپ، ئائىلە ۋە ئۆرپ - ئادەت قاتارلىقلارمۇ نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشىدە مۇھىم رول ۋە تەسىرگە ئىگە.

نوپۇس بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ئەھۋالىنى مەيلى تارىخىي جەھەتتىن، ياكى ھازىرقى رېئاللىق جەھەتتىن ئالايلى، ئۇنىڭ ئىپادىلىنىشى ناھا-

يىتى روشەن بولىدۇ. مەسىلەن، نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى جەمئىي-يەتنىڭ تىنچ - مۇقىملىقى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئېلىمىزنىڭ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جەمئىيەت بىر قەدەر تىنچ - مۇقىم بولغاچقا پۈتۈن مەملىكەت نوپۇسى تېز كۆپىيىپ 60 مىليونغا يەتكەن. ئۇچ دۆلەت (پادىشاھلىق) دەۋرىدە ئۇرۇش مالىمانچىلىق بولغاچقا نوپۇس بىردىنلا كېمىيىپ 7 مىليون 670 مىڭغا چۈشۈپ قالغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندىلا جەمئىيەت بىرقەدەر تىنچ - مۇقىملىققا قاراپ يۈزلىنىپ 20 — 30 يىل ئۆتكەندىن كېيىنلا ئېلىمىز نوپۇسى 60 مىليوندىن ئېشىپ كەتكەن.

نەزەرىيە ۋە سىياسىي تەدبىرلەرنىڭمۇ بۇنىڭ ئۆزگىرىشىگە بولغان تەسىرى تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ. پروفېسسور مايىنچۇنىڭ «يېڭى نوپۇس نەزەرىيىسى» نى خاتا ھالدا تەنقىد قىلىشىدىن كېلىپ چىققان يامان ئاقىۋەت بۇنىڭغا ئەڭ گەۋدىلىك مىسال بولالايدۇ. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، نۇرغۇنلىغان كىشىلەر نەزەرىيە جەھەتتىن مارکسىزم بىلەن مالتۇسچىلىقنىڭ تۈپكى پەرقىنى ئېنىق ئايرىۋالالمىغان. شۇڭا، نوپۇسنىڭ ئېشىشىنى تەشەببۇس قىلىشنى، «ئادەم ئىشلەپ چىقارغۇچى، ئادەم كۆپ بولسا ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرغىلى، جۇغلانمىسىنى كۆپەيتكىلى بولىدۇ» دېگەن كۆزقاراشنى خاتا ھالدا مارکسىزملىق نوپۇس كۆزقارىشى دەپ قارىغان. نوپۇسنى ئازايتىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنى، «ئادەم ئىستېمالچى، ئادەم كۆپ بولسا ئىستېمال كۆپ بولىدۇ، جۇغلانما كۆپەيمەيدۇ» دەپ قارىغۇچىلارنى مالتۇس نوپۇس نەزەرىيىچىلىرى دەپ ئاتىغان.[1] نەتىجىدە ئەينى ۋاقىتتا پروفېسسور مايىنچۇ ئۆز ماقالىسىدە «مېنىڭ نوپۇس نەزىرىيەم مەۋقە جەھەتتە مالتۇس بىلەن ئوخشىمايدۇ»[2] دەپ ئېنىق ھالدا

---

[1] خەلق گېزىتى 1958 - يىلى، 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى سانى.
[2] خەلق گېزىتى 1957 - يىلى، 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى سانى.

جاكارلىغان ھەمدە ئۆز ماقالىسىگە «يېڭى نوپۇس نەزەرىيىسى» دەپ ئېنىق تېما قويغان بولسىمۇ، يەنىلا «جۇڭگونىڭ مالتۇسى» دەپ قارىلىپ قوپاللارچە تەنقىدكە ئۇچرىغان. شۇنىڭ بىلەن نوپۇس مەسىلىسىنى تەنقىق قىلىش خېلى ئۇزۇنغىچە «چەكلەنگەن رايون» غا ئايلىنىپ قېلىپ دۆلەتنىڭ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشىمۇ كېچىكتى. ئاقىۋەتتە ئېلىمىز نوپۇسىدا قارىغۇلارچە داۋاملىق ئېشىش ۋەزىيىتى بارلىققا كېلىپ، 1963 - يىلى چوڭ قۇرۇقلۇق نوپۇسىدا تۇغۇلۇش سانى بىردىنلا 29 مىليون 590 مىڭغا يەتتى. بۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيانقى 30 يىل ئىچىدە تۇغۇلۇش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولغان بىر يىل بولۇپ قالدى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، نوپۇسنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلىرگە بولغان تەسىرى بولۇپمۇ خەلق تۇرمۇشىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى چوڭ. شۇڭا، خەلق تۇرمۇشىنىڭ پەيدىنپەي ياخشىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى داۋاملىق قەتئىي تىزگىنلەش كېرەك. بۇ مەسىلىدە ئىككى خىل ئىھتىمال بار. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى قاتتىق، ئۈنۈملۈك تىزگىنلەپ، پۈتۈن خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى تەدرىجىي ئۆستۈرۈش، دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىنى يىلدىن - يىلغا كېڭەيتىش، يا نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى قاتتىق تىزگىنلىمەي، كۆچلۈك تەدبىر كۆرمەي نوپۇسنىڭ داۋاملىق ھالدا كۆپلەپ ئېشىشىغا يول قويۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنىمۇ ياخشىلىيالماسلىق، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە دۆلەت مۇداپىئەسى جەھەتتىكى قۇرۇلۇشنىمۇ ياخشى ئېلىپ بارالماسلىق. شۇڭا پۈتۈن مەملىكەت خەلقى نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەشنىڭ مۇھىملىقىنى سەگەكلىك بىلەن ئېنىق تونۇشى كېرەك.

نۆۋەتتە ئېلىمىز جۇڭگودىكى مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلە نوپۇس مەسىلىسى بولۇپ، نوپۇس ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئوتتۇرىسىدىكى گارمونىيىلىك

تەرەققىيات بۇزۇلۇپ، نوپۇسنىڭ ئېشىش سۈرئىتى ئىقتىسادنىڭ ئېشىش سۈرئىتىدىن تېز بولۇپ كەتتى. نەتىجىدە نوپۇس ئارتۇقچىلىقى كرىزىسى كېلىپ چىقتى. بۇ ئېلىمىزدىكى گەۋدىلىك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلەنمەكتە:

1) نوپۇسنىڭ ئېشىشى بىلەن ئاشلىقنىڭ ئېشىشى ئوتتۇرىسىدا نىسبەت ماس ئەمەس، يەنى ئادەم كۆپ، ئاشلىق ئاز بولماقتا. مەسىلەن، 1949 - يىلىدىن 1979 - يىلىغىچە، ئېلىمىزدە نوپۇس 450 مىليوندىن 980 مىليونغا يەتكەن. دېمەك، ساپ ئېشىش 81% كە يەتكەن. ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى بولسا، 270 مىليارد جىڭدىن 630 مىليارد جىڭغا يەتكەن. دېمەك، ساپ ئېشىش 1.3% ھەسسە بولغان. 1983 - يىلىغا كەلگەندە، نوپۇس بىر مىليارد ئۆتكىلىدىن ئۆتكەن، ئېشىش 1.2% ھەسسە بولغان. ئاشلىق بولسا، 800 مىليارد جىڭغا يېتىپ، 1.5 ھەسسە ئاشقان. قارىماققا ئاشلىقنىڭ ئېشىش سۈرئىتى تېز بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى، سانائەتتە ئاشلىق ئىشلىتىلىش سەۋەبىدىن، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق سەرپىياتىدا ئانچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان. ئەكسىچە، تېرىلغۇ كۆلىمى بارا - بارا ئەسلىدىكىسىدىن تارىيىپ بارغان، نوپۇس بولسا ئەسلىدىكىسىدىن كۆپىيىپ بارغان. شۇڭا، كەلگۈسىدىمۇ ئادەم بىلەن ئاشلىق ئوتتۇرىسىدىكى ماسلاشماسلىق ھالەت يەنىلا ئېغىر ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

2) ئەمگەك بېشىدىكى نوپۇسنىڭ ئېشىشى بىلەن ئىش ئورنىنىڭ ئېشىشى ئوتتۇرىسىدا ماسلاشماسلىق ھالىتى بارغانسېرى ئېغىرلاشماقتا. ئەگەر بىر دۆلەتتە ئىشقا ئورۇنلىشىش ئورنى كۆپەيمەي، ئەمگەك يېشىدىكى نوپۇس كۆپەيسە، ناھايىتى ئېنىقكى، جەمئىيەتتە ئىشسىزلىق ياكى ئىش كۈتۈپ تۇرۇش كرىزىسى يۈز بېرىدۇ. دەرۋەقە، بۇ يەردە يەنە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى

ئامىلمۇ رول ئويناپدۇ. ئۇنۇمدارلىق يۇقىرى كۆتۈرۈلسە، ئىش ئورنىدا ئېھتىياجلىق ئەمگەك كۈچىمۇ ئازىيىدۇ. ئېلىمىزدە ئەمەگەك ئۇنۇمدارلىقى ئانچە يۇقىرى ئەمەس، بىر خىزمەت ئورنىدا ئادەممۇ بىرقەدەر كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەكرار ئورگانلارنىڭ كۆپلۈكى، ئىش ئاز، ئادەم كۆپ بولۇش تۈپەيلى، ئەمگەك يېشىدىكى كىشىلەرنى يەنىلا يېتەرلىك ئىشقا ئورۇنلاشتۇرغىلى بولمايدۇ.

3) نوپۇسنىڭ ئېشىشى بىلەن خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ياخشىلاش ئوتتۇرىسىدا ماسلاشماسلىق ھالەت داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى كىشىلەرنىڭ كۈنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئەڭ زور دەرىجىدە قاندۇرۇشتىن ئىبارەت. لېكىن، ئەگەر نوپۇسنىڭ ئېشىشى كۆپ ۋە زىيادە تېز بولۇپ كەتسە، ئىستېمال فوندى كەڭ خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا ئىشلىتىلمەي، ئەكسىچە، يېڭىدىن كۆپەيگەن نوپۇسنى بېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئاممىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش سۈرئىتى تورمۇزلىنىپ قالىدۇ. ئەسلىدىكى مەنزىلگە يېتىپ بېرىش سۈرئىتى ئاستىلايدۇ.

4) نوپۇسنىڭ ئېشىش بىلەن سوتسىيالىستىك قايتا ئىشلەپچىقىرىش سۈرئىتى ئۆزئارا ماسلاشمايۋاتىدۇ. نوپۇسنىڭ ئېشىشى سۈرئىتىنىڭ تېز، ئىستېمال فوندىنىڭ خەجلىنىش دائىرىسى بىرقەدەر چوڭ بولۇۋاتقانلىق سەۋەبلىك، قايتا ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش قىسمىغا سېلىنىدىغان سېلىنما تەسىرگە ئۇچرىماقتا. بۇنىڭدىن بۆلەك، ئېلىمىز ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئارتۇقلۇقى، ئۇنىڭدىن باشقا، بىز تۆۋەن ئىش ھەققى بىلەن كۆپ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئۈسۈلىنى قوللانغانلىقىمىز سەۋەبىدىن، ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بۇيان، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقى-

رىشىنىڭ تەرەققىياتى ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىغا تا-
يانماي، ئەكسىچە، يېڭى ئەمگەك كۈچلىرىنى كۆپەيتىش چارىسىگە
تايىنىلدى. بۇنداق بولغاندا، سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكىنى جا-
رى قىلدۇرۇش تەسىرگە ئۇچرىماي قالمايدۇ.

5) نوپۇسنىڭ ئېشىشى بىلەن مائارىپ، پەن - تېخنىكا
سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۆزئارا ماسلاشمايۋاتىدۇ. ئېلە-
مىزنىڭ مائارىپ خىراجىتى ھەر يىلى ئېشىپ كېتىۋاتسىمۇ،
لېكىن كۆپ ئۆسمۇر - ياشلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش مەسىلىسىنى
يەنىلا ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايۋاتىدۇ. ساۋاتسىزلىق پۈتۈن
مەملىكەت نوپۇسىدا 23.5% نى ئىگىلىۋاتىدۇ. مائارىپ خىراجە-
تى ئاساسەن، مائارىپنى ئومۇميلاشتۇرۇش ئىشىغا خەجلىنىۋا-
تىدۇ. بۇنداق بولغاندا، پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنى يۇقىرى
كۆتۈرۈش تەبىئىي ھالدا تەسىرگە ئۇچرايدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئېلىمىزدا نوپۇس
مەسىلىسى بىرقەدەر گەۋدىلىك ئىجتىمائىي مەسىلە، بۇ مەسىلە-
نى ھەل قىلىش ئۈچۈن خېلى ئۇزۇن ۋاقىت كېتىدۇ.

2. ئېكولوگىيىلىك مۇھىت مەسىلىسى

ئىنسانلار جەمئىيىتى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت-
لىك تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى. ئىنسانلار جەمئىيىتى پەيدا بول-
غاندىن تارتىپلا، مەيلى ئۇ قانداق ئەھۋالدا تۇرغان بولسۇن،
باشتىن - ئاخىر مۇستەسناسىز ھالدا بەلگىلىك تەبىئىي مۇھىت
ئىچىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. ئىنسانلار تىرىكچىلىك قە-
لىشتا، روناق تېپىشتا بارلىق ماددىي نېمەتلەرنى ئاخىرقى ھېساب-
تا تەبىئەت دۇنياسىدىن ئالىدۇ. شۇڭا، تەبىئىي مۇھىت ئىنسان-
لار جەمئىيەتىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى
دائىمىي ۋە زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەھۋال شۇن-
داق ئىكەن، بىزدە ئېكولوگىيىلىك مۇھىت چۈشەنچىسى بولۇشى

كېرەك. ئوندا ق بولمىغاندا، ئېكولوگىيىلىك مۇھىت مەسىلىسى گە توغرا مۇئامىلە قىلالمايمىز. بۈگۈنكى كۈندە، ئېكولوگىيىلىك مۇھىت مەسىلىسى گەۋدىلىك ھالدا ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇۋاتقانلىقىدا ۋە مۇھىتنىڭ ئېغىر ھالدىكى بۇلغىنىشقا ئۇچراۋاتقانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

1) مۇھىت چۈشەنچىسى

مۇھىت — ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى تۈرلۈك ماددىي شارائىتلارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى ماكان بىلەن تەمىنلەيدىغان، شۇنىڭدەك ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىغا بىۋاسىتە ھەم ۋاسىتىلىك تەسىر كۆرسىتىدىغان ھەر خىل تەبىئىي ۋە سۇنئىي ھالدا ئۆزگەرتىلگەن تەبىئىي ئامىللارنىڭ يىغىندىسى، ئۇ ئاتموسفېرا، سۇ، دېڭىز - ئوكيان، تۇپراق، كان بايلىقلىرى، ئوتلاق، ياۋايى جانلىقلار، تەبىئىي يادىكارلىقلار، تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايونلار، مەنزىرىلىك، داڭلىق رايونلار، شەھەر ۋە يېزا - كەنت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇھىت بىر تەرەپتىن، ئىنسانلارنى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ماكان بىلەن تەمىنلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنسانلارنى ئاساسلىق ماددىي تۇرمۇش شارائىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ. دېمەك، ئىنسانلار مۇئەييەن ئالاھىدە مۇھىت ئىچىدە ياشايدۇ ۋە تىرىكچىلىك قىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئالاھىدە مۇھىت دېگىنىمىز، ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە تەبىئىي مۇھىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجتىمائىي مۇھىت جەمئىيەت تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە ئۇنىڭ بارلىق ئىجتىمائىي شارائىتلىرىنى كۆرسەتسە، تەبىئىي مۇھىت — جۇغراپىيىلىك مۇھىتنى يەنى ئىنسانلار جەمئىيىتىنى ئوراپ تۇرغان ماددىي تەبىئەت دۇنياسىنى، ئىنسانلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىش ۋە تەرەققىي قىلىشىدا تايىنىدىغان تەبىئىي شارائىتلارنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ يەردە مۇھىت بىلەن ئۇنىڭ

سۈبيېكتى بولغان ئىنسانلارنى ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ. بۇ سۈبـ
يېكت بولمىسا مۇھىتتىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. مۇھىت
ھەققىدىكى ئۇقۇم باشتىن - ئاخىر ئىنسانلار بىلەن باغلىنىشلىق
مەنىدىكى ئۇقۇم بولغاچقا، ئۇنى يەنە «ئىنسانلار مۇھىتى» دەپمۇ
ئاتايمىز.

ئىنسانلار بىلەن مۇھىت بىرلا ۋاقىتتا بارلىققا كەلگەن ئە-
مەس. ئىنسانلار بارلىققا كېلىشتىن كۆپ يىللار ئىلگىرى يەر
شارى خېلى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتنى باشتىن كەچۈرگەن،
دېمەك، ئىنسانلار — مۇھىتنىڭ مەھسۇلى. پەن - تەتقىقاتچىلار-
نىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئىنسانلار تارىخى ئەڭ ئۇزاق بولغاندىمۇ 2
مىليون يىلدىن 2 مىليون 800 مىڭ يىلغىچە بولغان جەريانىنى
باشتىن كەچۈردى، يەر شارى بولسا 4 مىليارد 500 مىليون
يىلدىن 4 مىليارد 600 مىليون يىلغىچە بولغان جەريانىنى باشتىن
كەچۈردى. يەر شارى ھايات‌لىقنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى، ئىنسانلار-
نى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى، مۇھىت ئىنسانلارنىڭ بارلىققا كېلىشى
بىلەن تېخىمۇ يېڭى، تېخىمۇ يۇقىرى باسقۇچقا قەدەم قويدى،
شۇڭلاشقىمۇ ئىنسانلار بىلەن مۇھىتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا تو-
نۇش كېرەك.

ئىنسانلار مۇھىت بارلىققا كەلتۈرگەن جانلىق ئورگانىزم
بولۇش سۈپىتى بىلەن، مۇھىتنى ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇ-
شىنىڭ ئاساسىي شەرتى قىلىش ئۈچۈن، ماددا ئالماشتۇرۇش
ئارقىلىق مۇھىت بىلەن ماددا ۋە ئېنېرگىيە ئالماشتۇرۇپ، تەبـ
ئەت بىلەن تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋەتنى ساقلايدۇ، ئەمەلىيەتتە ئادەم
ئورگانىزمىدىكى تۈرلۈك خىمىيىلىك ئېلېمېنتلارنىڭ ئوتتۇرىچە
نىسبىتى بىلەن يەر پوستىدىكى تۈرلۈك خىمىيىلىك ئېلېمېنتلار-
نىڭ موللۇق دەرىجىسى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ئادەم ئورگا-
نىزمى ئۆزىدىكى ئىچكى تەڭشەش ئارقىلىق سىرتقى مۇھىتنىڭ
ئۆزگىرىشىگە ماسلىشالايدۇ، بۇ ئىنسانلار بىلەن مۇھىتنىڭ ماس-

لىشىش مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئىنسانلار ھايۋانلار ئىچىدىكى ئەڭ ئىجتىمائىيلاشقان توپ بولۇپ، ئىجتىمائىيلىققا ئىگە، ئۇ مۇھىتنى ئۆزلۈكسىز تۈرده تونۇپلا قالماستىن، بەلكى مۇھىتنىڭ يېڭى خاراكتېرىنى بايقىيالايدۇ ھەمدە مۇھىتتىن پايدىلىنالايدۇ ۋە ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىنسانلار بارلىققا كەلگەندىن تارتىپلا پەقەت ئۆزىگىلا تايىنىپ مۇھىتقا ماسلىشىدىغان پاسسىپ ھالەتتىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنىڭ ئەمگىكى بىلەن مەقسەتلىك ھالدا مۇھىتنى ئۆزگەرتىش، مۇھىتتىن پايدىلىنىش ئارقىلىق، يۇكسەك دەرىجىدىكى ئىنسانلار مەدەنىيىتىنى قەدەممۇقەدەم يارىتىپ، مۇھىتقا يېتەكچىلىك قىلالايدىغان يېتەكچى كۈچكە ئايلاندى. بۇگۈنكى كۈندە، پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئۈچقاندەك تېز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ مۇھىتقا بولغان تەسىرى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. ئەمما بىز ئىنسانلارنىڭ ئۆزاقتىن بېرى مۇھىتتىن پايدىلىنىش ۋە ئېچىشنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، تەبىئەتنىڭ رەھىمسىزلەرچە ئۆچ ئېلىۋاتقانلىقىنى ھەم بۇ خىل ئاقىۋەتنىڭ ئىنسانلارنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تەھدىت بولۇۋاتقانلىقىنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك.

ئىنسانلارمۇ، مۇھىتمۇ ئۆزلۈكسىز تۈرده تەرەققىي قىلىدۇ، مۇھىتنىڭ تەرەققىياتى ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە بولۇپ، ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بىر سەۋىيىده توختاپ قالمايدۇ. ئىنسانلار پەقەت مۇھىتنىڭ رولى ئارقىلىقلا تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتىنى ئۆزلۈكسىز تۈرده تونۇپ يېتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ماسلىشىدۇ، ئىنسانلار مۇھىتنىڭ ئۆزاق مۇددەتلىك تەسىرىنى تونۇغاندىلا، ئاندىن مۇھىت بىلەن ئۆزئارا رول ئويناش، ئۆزئارا چەكلەش جەريانى ئارقىلىق ئورتاق ئىلگىرىلىيەلەيدۇ.

2) مۇھىت ئامىللىرى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

مۇھىت ئىنسانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ئاساسى بو-لۇش سۈپىتى بىلەن ئاساسلىقى ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ماكانى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىنسانلارغا كۆرسە-تىدىغان تۈرلۈك مۇھىت ئامىللىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. يەر شارى بىئوسفېرا قاتلىمىنىڭ دائىرىسى تەخمىنەن دېڭىز ئاستى يۈزىدىن 12 كىلومېتىر چوڭقۇرلۇقتىن دېڭىز يۈزىدىن 10 كىلو-مېتىر ئېگىزلىككىچە بولغان ماكانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ ماكاندا ئىنسانلارنىڭ ۋە جانلىق ئورگانىزملارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا كېرەكلىك بولغان ئاساسلىق ئامىللار مەۋجۇت. ئومۇ-مەن، ئىنسانلار مۇھىتنى تەشكىل قىلىدىغان تۈرلۈك تەبىئىي ماددا ئامىللىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇھىت ئامىلى دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن، ئاتموسفېرا، سۇ، تۇپراق، ئورمان، يايلاق، ياۋايى ھايۋانات، ياۋا ئۆسۈملۈكلەر، شەھەر، يېزا، كەنت قاتارلىقلار. بۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇپ، خاراكتېرى بىر - بىرىگە ئوخشىمىغانلىقتىن، جانلىقلارنىڭ تارىخىي تەرەققى-يات قانۇنىيىتىگە بويسۇنىدىغان تۈرلۈك ئامىللار مۇھىتنىڭ ئو-مۇمىي گەۋدىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مۇھىتنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولىدۇ، ئۆزئارا چەكلەپ تۇرىدۇ، ئۆزئارا رول ئويناپدۇ ھەم شۇ ئارقىلىق مۇھىتنىڭ ئورگانىك بىر پۈتۈنلۈكىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرەر خىل مۇھىت ئامىلىدا ئۆزگىرىش بولسا، بىرەر خىل ياكى بىرنەچچە خىل مۇھىت ئامىلىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ھەتتا مەلۇم دائىرىدىكى مۇھىتنىڭ سۈپىتىگە يامان تەسىر كۆر-سىتىدۇ.

مۇھىت بىر خىل مۇرەككەپ، ئۇنۇمۇرسال گەۋدە بولغانلىق-تىن، ھازىرغىچە ئۇنى بىرلىككە كەلگەن تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى يوق ھەم تۈرلەرگە ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى ۋە ئاساسىمۇ ئوخشاش

ئەمەس. مەسىلەن، مۇھىتنىڭ دائىرىسى شۇنىڭدەك ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ باغلىنىشلىق نۇقتىسىغا ئاساسەن، ئالەم مۇھىتى، گېئولوگىيىلىك مۇھىت، رايون مۇھىتى، يېزا مۇھىتى قاتارلىقلارغا ئايرىلىدۇ؛ مۇھىتنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللارغا ئاساسەن، ئاتموسفېرا مۇھىتى، سۇ مۇھىتى، تۇپراق مۇھىتى، جانلىق ئورگانىزم مۇھىتى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. مۇھىتنىڭ فۇنكسىيىسىگە ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك مۇھىتى، سانائەت مۇھىتى، قاتناش مۇھىتى، ئىشلەپچىقىرىش مۇھىتى، تۇرمۇش مۇھىتى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. ھەرقايسى دۆلەتلەر مۇھىت ئاسراشقا دائىر قانۇن چىقىرىش ئەمەلىيىتىدە مۇھىتنى ئادەتتە تەبىئىي مۇھىت ۋە سۇنئىي مۇھىت (ئىنسانلار يارىتقان مۇھىت) دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلىنىدۇ. تەبىئىي مۇھىت دېگەندە، يەر شارىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا تەبىئىي ھالدا شەكىللەنگەن، ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ تەسىرىگە ياكى يەتكۈل تەسىرىگە ئۇچرىمىغان مۇھىت كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ سۇنئىي مۇھىت دېگەندە، تەبىئىي مۇھىت ئاساسىدا ئىنسانلار ئۆزگەرتىپ ياسىغان، ئىجاد قىلغان، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان مۇھىت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئالدىنقىسىغا ياۋايى ھايۋانلار، ياۋا ئۆسۈملۈكلەر، تەبىئىي ئورمانلار كىرىدۇ؛ كېيىنكىسىگە سۇ ئامبىرى، يول، شەھەر قاتارلىقلار كىرىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ مۇھىت ئاسراش قانۇنىدىمۇ بۇ خىل ئايرىش ئۇسۇلى، يەنى تەبىئىي مۇھىت ۋە سۇنئىي مۇھىت دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان.

3) مۇھىت مەسىلىسى ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى

مۇھىت مەسىلىسى دېگىنىمىز، ئىنسانلار پائالىيىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇھىت سۈپىتىنىڭ ئۆزگىرىپ، ئىنسانلارنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز ئامىللارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ھەمدە بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تەھدىت سېلىش مەسىلىسىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇھىت مەسىلىسى ئومۇمەن مۇنداق ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۈرمۇش پائالىيىتى جەريانىدا ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە خىلاپلىق قىلىپ، مۇھىتقا قويۇپ بەرگەن تۈرلۈك بۇلغىغۇچى ماددىلار مۇھىتنىڭ سىغىمچانلىقىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكتىن، مۇھىتنىڭ ئۆزىنى ئۆزى تازىلاش ئىقتىدارى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى، مەسىلەن، ئاتموسفېرانىڭ بۇلغىنىشى، سۇنىڭ بۇلغىنىشى، تۇپراقنىڭ بۇلغىنىشى قاتارلىقلار؛ يەنە بىرى، ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىشى ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىشىنىڭ ئۇلارنىڭ ئەسلىگە كېلىش ۋە كۆپىيىش ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كېتىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان تەبىئىي مۇھىتنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى، مەسىلەن، سۇ، تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشى، ئوتلاقلارنىڭ چېكىنىپ كېتىشى، تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشى، سۇ مەنبەسىنىڭ قۇرۇپ كېتىشى، تۇرلەرنىڭ يوقىلىشى قاتارلىقلار.

ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۈرمۇش پائالىيەتلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈرلۈك كېرەكسىز ماددىلار بىۋاستىلا ئاتموسفېراغا، سۇغا، تۇپراققا قويۇۋېتىلىدۇ، ماددا بىلەن ېنېرگىيىلىك باغلىنىشلىق رول ئوينىغانلىقتىن، ئاخىردا ئۇ ئىنسانلارنىڭ سالامەتلىكىگە زىيان يەتكۈزىدۇ. بۇ مۇھىت مەسىلىسىنىڭ بىر تەرىپى. مۇھىت مەسىلىسىنىڭ يەنە بىر تەرىپى، ئىنسانلارنىڭ يەر، ئورمان، ئوتلاقلارنى قالايمىقان ئېچىشى ۋە قالايمىقان كېسىشى بىلەن كېلىپ چىققان سۇ، تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشى، ئىقلىمنىڭ نورمالسىزلىشىشى ياكى كان بايلىقلىرىنى ئېچىشنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقىدىن كېلىپ چىققان ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى. بۇ خىل بۇلغىنىش ئىنسانلارغا مۇلچەرلىگۈسىز زىيانلارنى ئېلىپ كېلىدۇ. لېكىن بۇ ئىككى خىل مۇھىت مەسىلىسى ئەمەلىيەتتە ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولۇپ

دۇ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ خىل مۇھىت مەسىلىسىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ.

مۇھىت مەسىلىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى بەلگىلىك مۇقەررەرلىككە ئىگە. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بىئولوگىيىلىك قانۇنىيەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپلا قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى ئىجتىمائىي قانۇنىيەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، لېكىن تەبىئىي مۇھىت ئىنسانلار تەرىپىدىن ئۆزلۇكسىز ئۆزگەرتىلىۋاتقان بولسىمۇ، يەنىلا ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە ھەرىكەت قىلىۋېرىدۇ. شۇڭلاشقا، تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئوبيېكتىپ تەرەققىيات جەريانى بىلەن ئىنسانلارنىڭ مەقسەتلىك پائالىيىتى ئوتتۇرىسىدا ساقلانغىلى بولمايدىغان زىددىيەت مەۋجۇت بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ بىلىش سەۋىيىسى مەلۇم چەكلىمىلىككە ئىگە بولغانلىقتىن، مۇھىتنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى تولۇق بىلىپ كېتەلمەيدۇ، بولۇپمۇ ئۆز ھەرىكىتىنىڭ مۇھىتقا ئۇزاق مۇددەتلىك ھەم بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋېلىشى تېخىمۇ قىيىن بولىدۇ. ئىنسانلار سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئىجتىمائىي فورماتسىيە قاتارلىق ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، شۇڭلاشقىمۇ مۇھىت مەسىلىسى سىياسىي، ئىقتىسادىي تۈزۈم بىلەن تېخىمۇ باغلىنىشلىق بولۇپ، تۈرلۈك مۇرەككەپ ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈردى. ئىنسانلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن، مۇھىت مەسىلىسىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە ئېغىرلىشىشىنى مۇنداق ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى باسقۇچ: ئىپتىدائىي تۈتۈپ يېيىش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا مۇھىت بىلەن ئىنسانلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئاساسەن ئىنسانلارنىڭ مۇھىتقا ماسلىشىش ۋە بويسۇنۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئىنسانلار ئۆكۈرلەردە ۋە ئورمانلىقلاردا ياشاش ئۇسۇلىنى قولانغان بولۇپ، يەمەكلىكى ئاساسەن ياۋايى ھايۋانلار ۋە ياۋا ئۆ-

سۈملۈكلەر ئىدى، ئىشلىتىدىغان قوراللىرى ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ، تەبىئىي مۇھىتنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئىقتىدارى ۋە دائىرىسى چەكلىك بولغان، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ مۇھىتقا بولغان تەسىرى ئانچە زور بولمىسىمۇ، لېكىن مۇھىت مەسىلىسىنىڭ بىخلىنىشى بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايون دائىرىسىدە ياۋايى ھايۋانلارنى ھەددىدىن زىيادە كۆپ تۇتۇش قاتارلىقلار.

ئىككىنچى باسقۇچ: ئىنسانلار دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغاندىن باشلاپ سانائەت ئىنقىلابىغىچە بولغان باسقۇچ. بۇ باسقۇچتا ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي مۇھىتنى تونۇشىدا ناھايىتى زور ئىلگىرىلەشلەر بولدى، تۇرمۇش ئۇسۇلىدىمۇ تۇرلۇك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىپ، ئولتۇراقلىشىش شارائىتىدىمۇ ياخشىلىنىش بولدى، ئەمگەك قوراللىرى ئىسلاھ قىلىندى، تۆمۈردىن پايدىلىنىش ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي مۇھىتنى ئۆزگەرتەلەيدىغانلىقىنى نامايان قىلدى. ئىنسانلار تېخىمۇ مول يېمەكلىكلەرگە ئېرىشىش ئۈچۈن كەڭ - كۆلەمدە بوز يەر ئاچقاندىن، تەبىئىي ئۆسۈملۈكلەر بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ئۇرۇش مالىمانچىلىقىنىڭ كۆپلەپ يۈز بېرىشى، ئورمان بايلىقىنى بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپ، سۇ، تۈپراقنىڭ ئېغىر دەرىجىدە ئېقىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، نەتىجىدە، بەزى بىر قۇملۇقلار ياكى ھوسۇلى تۆۋەن مۇنبەتسىز يەرلەر بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، يۇنان، خۇاڭخې دەريا ۋادىلىرى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت بۆشۈكى ئىدى، بۈگۈنكى كۈندە بولسا چۆللىشىپ ھەم نامراتلىشىپ كەتكەن رايونلارغا ئايلىنىپ كەتتى. بۇ مەزگىلدىكى مۇھىت مەسىلىسى ئاساسەن تەبىئىي بايلىقلارنى، بولۇپمۇ تەبىئىي ئۆسۈملۈكلەرنى بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىش بىلەن سۇ ۋە تۈپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشى، يەرلەرنىڭ قۇملىشىپ، شورلىشىپ كېتىشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلەندى.

ئۇچىنچى باسقۇچ: سانائەت ئىنقىلابىدىن باشلاپ ھازىرغىچە بولغان باسقۇچ. بۇ باسقۇچتا پەن - تېخنىكا ئۇچقانداەك تەرەققىي قىلىپ، ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ۋە تەبىئىي مۇھىتتىن ئېچىپ پايدىلىنىش كۆلىمى كۈنسېرى كېڭەيدى، نوپۇس تېز سۈرئەتتە ئاشتى، شەھەرلەرنىڭ سانى ۋە كۆلىمى تېز ئاشتى، تەبىئىي بايلىقلارنى تەقسىملەش ئىقتىدارى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىگە يەتتى، ئىنسانلار ئۆزىگە بەك ئىشىنىپ كېتىپ، ئۆزىنى تەبىئىي مۇھىتنى ئۆز قولىدا تۇنۇقۇچى «ئالەم ئۇستىدىن غالىب كەلگۈچى» دەپ قارىدى، ھەتتا ئىنسانلار تەبىئىي قانۇنىيەتكە خالىغانچە خىلاپلىق قىلىپ، تەبىئىي بايلىقلارنى خالىغانچە تەقسىم قىلدى. بۇ ۋاقىتتا ئىنسانلار تەبىئىي بايلىقلارنى ئىتالان - تاراج قىلىش خاراكتېرىدە ئاچتى، شۇنىڭدەك يەنە تەپتارتماستىن تەبىئەتنى ئەخلەت مەيدانىغا ئايلاندۇرۇۋەتتى، مۇھىتقا كۆپلىگەن بۇلغۇچى ماددىلارنى قويۇپ بەردى. ب د ت مۇھىت پىلانلاش مەھكىمىسىنىڭ ستاتىستىكا قىلىشچە، دۇنيا بويىچە ھەر يىلى مۇھىتقا قويۇپ بېرىلىدىغان قاتتىق ھالەتتىكى بۇلغۇچى ماددىلار 3 مىليارد تونىدىن، ھەر يىلى سېرپ بولىدىغان كان يېقىلغۇلىرى 8 مىليارد تونىدىن ئارتۇق بولغان. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا مۇنداق ئىككى خىل مۇھىت مەسىلىسى كۈنسېرى ئېغىرلىشىپ، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى تەھدىتكە ئۇچرىماقتا. ئۇنىڭ بىرى، بۇ مەزگىلدە مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى ئىنتايىن ئېغىرلاشتى. چۈنكى، بۇلغۇچى ماددىلارنىڭ مۇھىتقا قويۇپ بېرىلىشىنى ئۇزاق مۇددەتكىچە چەكلىمىگەنلىكتىن، مۇھىتنىڭ ئۆزىنى ئۆزى تازىلاش ئىقتىدارى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، مۇھىتنىڭ سۈپىتى بارغانسېرى ناچارلىشىپ باردى؛ تۇرلۇك بۇلغۇچى ماددىلار يېمەكلىك ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ بەدىنىگە كىردى ياكى ئالاھىدە ھاۋا شارائىتىدا زىيانلىق ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى ھەم ئىنسانلار-

نىڭ سالامەتلىكىگە زىيان سالدى. مەسىلەن، 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن تارتىپ 60 - يىللىرىغىچە يۇز بەرگەن مائاس دەريا ۋادىسى ۋەقەسى، لوس - ئانژېلېستىكى ئوپتىكا- لىق ئىس - تۈتەك ۋەقەسى، دونورادىكى ئىس - تۈتەك ۋەقەسى، لوندوندىكى ئىس - تۈتەك ۋەقەسى، ياپونىيەدىكى مىناماتا كېسەل- لىكى ۋەقەسى، يوككائىچى شەھىرىدىكى زىققا كېسەللىكى ۋەقە- سى، گۈرۈچ كېپىكىدىن ئىشلەنگەن ماي ۋەقەسى، باش قاتتىق ئاغرىش ۋەقەسى قاتارلىقلار دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن سەك- كىز چوڭ ئاپەت دېيىلىدۇ. 80 - يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، بۇ سەككىز چوڭ ئاپەتتىنمۇ زور، تەسىر دائىرىسى تېخىمۇ كەڭ، زىيىنى تېخىمۇ ئېغىر بولغان ھىندىستاننىڭ بوپال دېھقانچىلىق دوربىلىرى زاۋۇتىدىن زەھەرلىك گاز چىقىپ كېتىش ۋەقەسى، رۇسىيىنىڭ چېرنوبىل يادرو ئېلېكتر ئىستانسىسىدە- كى پارتلاش ۋەقەسى، مېكسىدىكى سۇيۇقلاندۇرۇلغان نېفىت گا- زى پارتلاش ۋەقەسى قاتارلىقلار يۈز بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىر يەر شارى خاراكتېرلىك كىسلاتالىق يامغۇر يېغىش ئەھۋالى سادىر بولماقتا. يەنە بىرى، تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭسىزلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى، ئىنسانلار تەبىئىي بايلىقلارنى مۇڭا- يىق ئاچمىغان ھەم مۇڭايىق پايدىلانمىغانلىقتىن، ئورمانلارنىڭ كۆلىمى تېز كىچىكلەپ كېتىش، ھاشاراتلارنىڭ تۈپراققا تەھدىت سېلىشى ئېغىرلىشىپ كېتىش، ياۋايى ھايۋانلار ۋە ياۋا ئۆسۈمە- لۈكلەرنىڭ نەسلى قۇرۇپ كېتىش، سۇ مەنبەسى قۇرۇپ كە- تىش، كان بايلىقى قۇرۇپ كېتىش قاتارلىق بىر قاتار مەسىلە- لەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئافرىقا قىتئەسىنىڭ چۆللىشىپ كېتىشى ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي بايلىقلارنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىشى، مۇھىتنى بۇلغە- شى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاقىۋەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

ئافرىقا قىتئەسىدە چوللىشىشكە ئۇچرىغان دۆلەت جەمئىي 36 بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە 21 دۆلەتتە ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، نەچچە مىليون كىشى ئۆلۈم گىردابىغا يېرىپ قالدى.

ئومۇمەن، مۇھىت مەسىلىسى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئىلگىرىكى مۇھىت مەسىلىلىرى كونترول قىلىنىپ ياكى ھەل قىلىنىپ بولماي تۇرۇپلا، يېڭىچە مۇھىت مەسىلىلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ مۇھىتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى، مۇھىت مەسىلىسىنى بىراقلا ھەل قىلىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، ئىنسانلار مۇھىت مەسىلىسىگە قارىتا تۇرلۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، يەنى ئىنسانلار بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرۇش، جەمئىيەت، ئىقتىساد ۋە مۇھىتنىڭ داۋاملىق نورمال تەرەققي قىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش مەقسىتىدە يولغا قويۇلدى. غان مۇھىت مەسىلىسىنى تىزگىنلەشكە ئالاقىدار بولغان، مۇھىتنى ئاسراش، قوغداش ۋە ياخشىلاشقا دائىر مەمۇرىي، ئىقتىسادىي، قانۇنىي، پەن ـ تېخنىكا، تېخنولوگىيە، تەشۋىقات، تەربىيە قاتارلىق تەدبىرلەر ۋە پائالىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ھەل قىلىپ كېتەلەيدۇ.

3. ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى

ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئاساسەن ئەمگەك كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ماتېرىياللىرى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقىدىن كېلىپ چىقىدىغان ئىجتىمائىي مەسىلە. دەرۋەقە، بۇ خىل تەڭپۇڭسىزلىق مۇناسىۋىتى ئوخشىمىغان جەمئىيەت ۋە ئوخشىمىغان رايونلاردا ئوخشىمىغان شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن ئۇ بىر ئىجتىمائىي مەسىلە سۈپىتىدە مۇھىمى نوپۇسنىڭ زىيادە ئېشىشى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ

ئاستا ياكى بىر سەۋىيە (ئىزدا) دە توختاپ قېلىشى سەۋەبىدىن، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئىشسىز قېلىشى ياكى ئىش كۈتۈپ تۇرۇشىدىن ئىبارەت ھادىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىزدە ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى ئالدى بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ يېتەرسىزلىكىدە گەۋدىلىك ئىپادىلەنمەكتە. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ھازىر ئىش ئاز، ئادەم كۆپ بولۇش، ئىش ئورنىدا بىكار چىلارنىڭ ئارتۇق بولۇش، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇنۇمدارلىقى تۆۋەن بولۇش، ئىشسىزلار بىلەن ئىش كۈتۈپ تۇرغۇچىلارنىڭ ساپاسى تۆۋەن بولۇش قاتارلىق مەسىلىلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى بىر نازۇك ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ، ئوبدان بىر تەرەپ قىلىنمىسا، ئۇ يامان ئىجتىمائىي ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇ بىرتەرەپتىن، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە توسالغۇ بولۇپ قېلىپ، ئىجتىمائىي مالىمانچىلىق ۋە جىنايى ئىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ماس قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلىشىغا توسالغۇ بولۇپ قېلىپ، ئاخىرقى ھېسابتا پۈتكۈل جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ مۇقىملىقىنى بۇزىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بولسا، ئەمگەك كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى (ئەمگەك ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك ئوبيېكتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ ئومۇمىي مىقدارى ۋە قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئورگانىك بىرلىشىشتۇر. ئادەتتە ئەمگەك كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتنى مۇناسىۋەتسىزلەشتۈرۈپ مۇمكىن: (1) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ نىسپىي ئېشىشىغا قېلىقچىلىق. (2) ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ نىسپىي ئوشۇقچىلىقى.

قى. (3) ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتنىڭ ماس كېلىشى. بۇلاردىن (1) بىلەن (2) ئەھۋالنىڭ ھەممىسى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىسىز. پەقەت (3) خىل ئەھۋاللا مۇۋاپىق ھەم پايدىلىق.

ئىشسىزلىق ۋە ئىش كۈتۈپ تۇرۇش كاپىتالىستىك دۆلەت-لەردىمۇ مەۋجۇت، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردىمۇ مەۋجۇت بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي مەسىلە. بۇ خىل ئىجتىمائىي مەسىلە كۆپ ئىجتىمائىي سەۋەبلەرگە باغلىنىشلىق. نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەگەردە ئەمگەكچىلەر نوپۇسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئىشقا ئورۇنلىشىش ئورنىنىڭ يېتەرلىك ئومۇمىي مىقدارىدىن ئېشىپ كەتسە، باشقىچە ئېيتقاندا، ئەمگەكچىلەر نوپۇسىنىڭ تۇزۇلمىسى بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىش ئورنىنىڭ تۇزۇلمىسى ئېغىر دەرىجىدە ئاجراپ كەتسە، بىر قىسىم ئەمگەك ئىقتىدارى بار ھەم مۇئەييەن ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشنى خالايدىغان كىشىلەر ئىشقا ئورۇنلىشىش ئورنىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن كونكرېت بىرلىشىش پۈرسىتىدىن مەھرۇم بولىدۇ - دە، ئىش كۈتۈپ تۇرۇش ھالىتىگە چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ خىل ھالەت يۈز بەرسە، ئىش كۈتۈپ تۇرغۇچىنىڭ ماددىي ۋە مانىۋى تۇرمۇشى زور تەسىرگە ئۇچرايدۇ، ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي يۈكى ئېغىر-لىشىپ كېتىدۇ، بۇ خىل ھالەت بارا - بارا جەمئىيەتنىڭ تىنچ - ئەمىنلىكىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ شەكىللىنىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋەزىيىتىنىڭ جىددىيلىكىنى ئېنىق تونۇپ، ئۇنى تەدرىجىي ھەل قىلىشقا تىرى-شىشىمىز لازىم. دۆلىتىمىز 1957 - يىلىدىن بۇرۇن توغرا ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سىيا-

ستتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە كونا جەمئىيەتتىن قېلىپ قالغان 4 مىليون كىشى ئىشسىز قېلىشىدەك ئىجتىمائىي مەسىلىنى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلغانىدى. لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىن يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى سەۋەنلىكلەر تۈپەيلىدىن، مەملىكىتىمىزدە ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى كۈندىن - كۈنگە گەۋدىلىنىپ، ئاخىرى بىر ئېغىر ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ قالدى. ئۇزۇن مەزگىلدىن بۇيان، دۆلىتىمىزدە نوپۇسنى تىزگىنلەشكە سەل قارىدۇق. نەتىجىدە مەملىكىتىمىزدە ئىككى قېتىم نوپۇس تۇغۇلۇش يۇقىرى پەللىسى كۆرۈلدى. بىر قېتىمقىسى 1962 - يىلىدىن 1971 - يىلىغىچە تۇغۇلۇش نىسبىتى ھەممىسىدە مىڭدە 30% دىن يۇقىرى بولدى. ئۇنىڭ ئىچىدە1963 - يىلى ئاقىۋەت مىڭدە30% ئۆتكىلى بۆسۈپ تاشلاندى. شۇنداق قىلىپ 1963 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئازادلىقتىن كېيىن تۇغۇلغان كىشىلەر كەينى - كەينىدىن ئەمگەك ئېشىغا كىرىشكە باشلىدى. ئادەتتىكى قائىدە بويىچە، بىز مۇشۇ كىشىلەرنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسىنى بىر چوڭ ئىش قاتارىدا چىڭ تۇتۇشىمىز كېرەك ئىدى. لېكىن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» تۈپەيلىدىن، 1960 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى تەرەققىي قىلىپ ئېغىر دەرىجىگە يەتتى. ئەينى ۋاقىتتا شەھەر - بازارلاردىن مىليونلىغان ياشلارنىڭ نوپۇسى ئېزىغا يۆتكەلدى. دۆلەت بۇنىڭ ئۈچۈن تەخمىنەن 15 مىليارد يۈەن پۇل ئورۇنلاشتۇرۇش خىراجىتى قىلىپ ئىشلەتتى. بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «شەھەر بىلەن ئېزىنىڭ پەرقىنى كىچىكلىتىش» نى سەۋەب قىلىپ، ئېزىلاردىن 13 مىليون ئادەم قوبۇل قىلىنىپ شەھەرگە كىرىپ ئىشچى بولدى. بۇ قېتىملىق شەھەر - ئېزا ئەمگەك نوپۇسىنىڭ چوڭ ئالمىشىشى، مەملىكىتىمىزدىكى ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسىنىڭ ھەل قىلىنىشىغا پايدىلىق بولمايلا قالماستىن، بەلكى ئېزا ئەمگەك

كۆچلىرىنىڭ يوشۇرۇن خاراكتېرلىك ئوشۇقچىلىقىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. دۆلەت بىلەن خەلقنىڭ زور مىقداردىكى بايلىقى ئىسراپ بولۇپ كەتتى.

1956 ـ يىلى، مەملىكىتىمىزدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مەلۇكچىلىك تۈزۈمىگە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى. ئەسلىدە بىز شۇنىڭدىن ئېتىبارەن پۈتۈن مەملىكەت خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا بورىشىمىز كېرەك ئىدى، لېكىن بىز «سول» يېتەكچى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدە ئۇنداق قىلمىدۇق. نەتىجىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئۈزۈن مۇددەتكىچە تەۋرىنىش، توختاپ قېلىش ھالىتىدە تۇرۇپ قالدى. بۇ مەملىكىتىمىزدىكى ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسىنىڭ ھەل قىلىنىشىنى زور دەرىجىدە چەكلەپ قويدى. چۈنكى، ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى بەلگىلىك دەرىجىدە كېڭەيتىش، ئادەتتە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئىقتىساد تەرەققىي قىلغاندىلا، ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئورنىنى كۆپەيتكىلى بولىدۇ. ئەگەردە جەمئىيەت پەقەت ئادەتتىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرسا، يېڭىدىن قوشۇلۇپ ئىشقا ئورۇنلاشقان قوشۇننىڭ (قېرىش، كېسەل بولۇش، ياردارلىنىش، مېيىپ بولۇپ قېلىش، ئۆلۈش سەۋەبىدىن ئىش ئورنىدىن چېكىنگەنلەر) تەبىئىي كېمەيگەن خادىملىرىنىڭ سانىنى چەك قىلىدۇ. پەقەت خېلى كەڭ كۆلەمدىكى كېڭەيگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغاندىلا، جەمئىيەت ئاندىن يېڭىدىن ئۆسۈپ يېتىلگەن ئەمگەك يېشىدىكى ئاھالىنى يەرلىك ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئورنى بىلەن تەمىن ئېتەلەيدۇ.

شۇنداق قىلىپ، بىر تەرەپتىن نوپۇس تىزگىنلەنمىدى، ئۆسۈش ئارتۇقچە بولدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىقتىساد تەرەققىيا-

تى ئاستا بولدى، ئۇزۇن مەزگىلگىچە ئىلگىرىلىمەي بىر ئىزدا توختاپ قالدى. كېيىنكى چاغلاردا ھەتتا گۈمران بولۇش گىردا-بىغا بېرىپ قالدى. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش جەريانىدا، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم كىشىلەر ئىش ئورنىدىن قالدى. بۇنىڭ بىلەن كونا - يېڭى بىرلىشىپ، ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ قالدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 9 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، جۇڭگونىڭ ئەمگەك كۈچى بايلىقى داۋاملىق ئۆسۈپ بارغان، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىش ئور-نى ۋە پۈرسىتىنى يارىتىش ئىقتىدارى ئەمەلىي ئېھتىياجنى يەنىلا قاندۇرۇپ كېتەلمەيدىكەن، ئەگەر جىددىي تەدبىر قوللىنىلمىسا، 2000 - يىلغا بارغاندا، شەھەر - يېزىلاردىكى ئىشسىزلار ياكى ئىش كۈتۈپ تۇرغانلارنىڭ سانى 153 مىليونغا بارىدى-دىكەن. بۇ 1980 - يىلدىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە بولۇپ قالىدىكەن. 1950 - يىللىرى جۇڭگو «تۆۋەن ئىش ھەققى بىلەن ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىش» نى يولغا قويغان. «بىر ئادەمنىڭ ئېشىنى ئوچ ئادەمگە بۆلۈپ بېرىش» تىن ئىبارەت ئۇ ئۇسۇل ھازىرقى جۇڭگودا ئاقماس بولۇپ قالدى. چۈنكى، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى ئۇنداق ئۇنۇمسىز ئادەم ئىشلىتىش مېخانىزمىنى كېرەك قىلمايدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئەمگەك كۈچى ئوشۇقچىلىقىنىڭ ھازىرغىچە ئىككى خىل چىقىش يولى بارەك قىلىدۇ: بىرى، يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇملۇق ۋە چوڭقۇر ئېچىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، يەنە بىرى، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىش ئورنى ۋە پۈرسىتىنى يارىتىپ بېرىش. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بېرى، ئېلىمىزنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرى ھەر يىلى 5 مىليون 700 مىڭ ئادەمنى ئەمگەك - ئىش ئورنى بىلەن تەمىنلە-

گەن. بۇ ئاساسەن يېزىلاردىكى ئارتۇقچە ئەمگەك كۈچلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزا - بازار كارخانىلارنىڭ خىزمەتچىسى 1978 - يىلى 28 مىليون بولغان بولسا، 1994 - يىلىغا كەلگەندە، 120 مىليونغا يەتكەن. دېمەك، 16 يىل ئىچىدە جەمئىي 92 مىليون ئادەم ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. يېزا - بازار كارخانىلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئومۇمىي يېزا نوپۇسىدا تۇتقان نىسبىتىمۇ 1978 - يىلىدىكى 9.2% تىن 1994 - يىلىدىكى 26.6% كە يەتكەن. دېمەك، يېزا - بازار كارخانىلىرى يېزىلاردىكى ئارتۇقچە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ مۇھىم يولىغا ئايلانغان. ئۇ يېزىلاردىكى ئارتۇقچە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ قارىغۇلارچە شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرىپ ئىش ئورنى ئىزدەشىنى بەلگىلىك دەرىجىدە توسۇپ قالغان. مۇلچەرلىنىشىچە، يېڭى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئېلىمىز يېزىلىرىدا ئارتۇق ئەمگەك كۈچلىرى 200 مىليون ئادەمگە يېتىدىكەن. بۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش، شۇبھىسىزكى، ناھايىتى مۇشكۈل بىر ئىجتىمائىي قۇرۇلۇش. قانداقلا بولمىسۇن، ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى جۇڭگودىكى بىر ئېغىر ئىجتىمائىي مەسىلە. رېئال دۆلەت ئەھۋالى. بىز ئۇنىڭغا قارىتا مۇناسىپ كېلىدىغان سىياسەت - تەدبىر قوللىنىپ، يىراق بولمىغان كەلگۈسىدە تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىستراتېگىيىلىك نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلىشىمىز لازىم.

4. ياشانغانلار مەسىلىسى

ياشانغانلار مەسىلىسى يەنە نوپۇسنىڭ ياشىنىشى مەسىلىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئادەتتە نوپۇس ئىچىدە 60 ياكى 60 ياشتىن ئاشقان كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇس قۇرۇلمىسىدىكى نىسبىتىنىڭ ئاشقانلىقىنى، شۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش

ۋە تۈرمۇشقا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىجتىمائىي مەسىلىنى كۆر-
سىتىدۇ. ياشانغانلار مەسىلىسى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان دۇنياۋى
مەسىلىگە ئايلىنىپ، ھەرقايسى دۆلەتلەر ئومۇميۈزلۈك كۆڭۈل
بۆلىدىغان بىر زور ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ قالدى. نۆۋەتتە
ئۇ تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردە بەكرەك گەۋدىلىك، تەرەققىي قە-
لىۋاتقان دۆلەتلەردە بولسا، ئۇ كۆپ تۈغۈلۇش سەۋەبى بىلەن
(ياشلار كۆپ) كۆمۈلۈپ قېلىۋاتقان مەسىلە بولۇپ ئىپادىلەنمەك-
تە. نوپۇس يېشى قۇرۇلمىسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، جۈملىگو
ئىلىنىز 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى 21 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا
ياشانغانلار جەمئىيىتىگە كىرىپ بولدى. لېكىن، ئەسلىي نوپۇس-
نىڭ زىيادە كۆپلۈكى تۈپەيلى، مەيلى ھازىر بولسۇن، مەيلى
كەلگۈسىدە بولسۇن، جۈملىگو ياشانغانلار نوپۇسىنىڭ كۆپلۈكى
جەھەتتە دۇنيادا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ياشانغان-
لار مەسىلىسى جەمئىيەتكە، سىياسىيگە، ئىقتىسادقا بىر يۈرۈش
مەسىلىلەرنى ۋە تەسىرلەرنى كەلتۈرۈپ چىرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك،
ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش، ئىستېمال - سەرپىيات، تەقسە-
مات، مەبلەغ - سېلىنما، ئىجتىمائىي كاپالەت ۋە پاراۋانلىق
ھەمدە شەھەر - سەھرالاردا مۇناسىپ تەكشۈرۈش - تەتقىق قە-
لىش ئېلىپ بېرىش، مۇۋاپىق تەڭشەش ۋە تەرتىپكە سېلىش
خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش لازىم. ئۇنداق بولمىغاندا، ياشانغان-
لار مەسىلىسى جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ۋە تەرەققىياتىغا مۇ-
ئەييەن سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئەھۋالىدا،
يېڭى جۈملىگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، داۋالاش ۋە ساقلىقنى ساقلاش
ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە خەلق تۈرمۇشى سەۋىيىسىنىڭ ئۆز-
لۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئۆمرى
بارغانسېرى ئۇزىراشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە. ئۆلۈش نىسبىتىمۇ
بارغانسېرى چوڭىشىكە، شۇنىڭ بىلەن پىلانلىق تۈغۇت سەۋەب-
لىك، تۈغۇلۇش نىسبىتىمۇ تۆۋەنلەشكە قاراپ يۈزلەندى. مۇشۇن-

داق تۇغۇلۇش نىسبىتى بىلەن ئۆلۈش نىسبىتىنىڭ تۆۋەن بولۇش ھادىسىسى ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلىش نەتىجىسىدە، ياشانغانلار كۆپ بولۇش ھادىسىسى مۇقەررەر ھالدا كېلىپ چىقىدۇ. ئىلمىزنىڭ 4 - قېتىملىق مەملىكەت بويىچە نوپۇس ئېنىقلاش ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ئىلمىزدە 60 ياش ۋە 60 ياشتىن ھالقىغان ياشانغانلار سانى، 1953 - يىلى، 42 مىليون 142 مىڭ ئادەم بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 7.27% نى ئىگىلەيدۇ؛ 1964 - يىلى، 42 مىليون 427 مىڭ بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 6.10%نى ئىگىلەيدۇ؛ 1982 - يىلى، 76 مىليون 749 مىڭ بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 7.61%نى ئىگىلەيدۇ؛ 1990 - يىلى، 97 مىليون 383 مىڭ بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 8.59%نى ئىگىلەيدۇ؛ 1995 - يىلى، 102 مىليون بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 9.76%نى ئىگىلەيدۇ. مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلەرنىڭ مۆلچەرىچە، 2000 - يىلى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا، ئىلمىزنىڭ 60 ياش ۋە ئۇنىڭدىن ھالقىغانلارنىڭ سانى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 10%نى ئىگىلەيدىكەن. دېمەك، ئىلمىز ھازىرقى ئەسىرنىڭ بېشىدىلا ياشانغانلار جەمئىيىتىگە قەدەم قويىدى دېگەن گەپ. ئادەتتە، 60 ياش ۋە ئۇنىڭدىن ھالقىغانلارنىڭ نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە 10%نى ئىگىلەسە، 65 ياكى 65 ياش ۋە ئۇنىڭدىن ھالقىغانلارنىڭ سانى ئومۇمىي نوپۇس قۇرۇلمىسىدا 7%تىن يۇقىرىنى ئىگىلىسە، بۇنداق جەمئىيەت ياشانغانلار جەمئىيىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

مۆلچەرلىنىشىچە، 2050 - يىلىغا بارغاندا، ئىلمىزنىڭ 60 ياش ياكى 60 ياشتىن ھالقىغانلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇس قۇرۇلمىسىدا تۇتىدىغان نىسبىتى 27%كە يېتىدىكەن، يەنى ئۇ چاغدا مەملىكەت بويىچە ھەر 3.6 ئادەم ئىچىدە بىر ياشانغان ئادەم بولىدىكەن. نوپۇسنىڭ تەدرىجىي ياشىنىپ قېلىشىغا ئەگىشىپ، ئىلمىزدە بېقىش مەسلىسى ھازىرقى ئۆسمۈر - بالىلاردىن

تەدرىجىي ياشانغانلارغا بۇرۇلىدۇ. ياشانغانلار نوپۇسنىڭ نىسبەتى ۋە سانىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، ئۇ كەلگۈسىدە ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىدا ئېغىر بىر يۈكنى ئايلىنىدۇ. دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ياشانغانلار ئۈچۈن ئاجرىتىلىدىغان پېنسىيە پۇلى، داۋالىنىش پۇلى، ئىجتىمائىي سۇغۇرتا پۇلى، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق خىراجىتى قاتارلىقلار ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ بارىدۇ. بۇخىل ئەھۋال ياخشىلىق ئەمەس، ئۇ ئېلىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكى تەقسىماتى، قايتا ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش قاتارلىقلارغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسىتىش بىلەن بىرلىكتە پۈتۈكۈل جەمئىيەتنىڭ ئايلىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

5. جەمئىيەت ئامانلىقى مەسىلىسى

جەمئىيەت ئامانلىقى مەسىلىسى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى نىسبەتەن كۆچلۈك ئىنكاس قىلىۋاتقان مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى. ھازىرغا قەدەر ئېلىمىزدە كۆپلىگەن قانۇنلار، پەرمانلار ۋە بەلگىلىمىلەر ئېلان قىلغان بولسىمۇ، بىراقانچە قېتىم مەملىكەت مىقياسىدا قاتتىق زەربە بېرىش مەخسۇس كۈرىشى قانات يايدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەت ئامانلىقى 50 - يىللارغا يەتمەيدىغان، پۈقرالاردا بىخەتەرلىك تۇيغۇسى كەمچىل بولۇۋاتقان ھادىسە يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. بۇ خىل ئەھۋال مۇھىمى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلەنمەكتە:

1) ھەر خىل دېلولار توختىماي يۈز بەرمەكتە، جىنايى ئىشلار ئۈزلۈكسىز بارلىققا كەلمەكتە بولۇپمۇ ئوغرىلىق قىلىش، بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش، باسقۇنچىلىق قىلىش، ئادەم ئۆلتۈرۈش قاتارلىق جىنايى ئىشلار دېلولىرى ئالاھىدە چېلىقارلىق بولماقتا. بىر قىسىم جىنايى ئىشلار گۇرۇھلىرى، قارا جەمئىيەت كۆچلىرى ھەدەپ دېلو سادىر قىلماقتا. قەبىھ

جنايى ئىشلار دېلولىرىمۇ تۇرۇپ - تۇرۇپ يۇز بەرمەكتە. قورال - ياراغ بۇلاش، ئايروپىلان، پاراخوت، ماشىنا بۇلاش-تەك جنايى ئىشلار زور دېلولىرىمۇ كۆپىيىپ بارماقتا.

2) بىر قىسىم رەزىل، قەبىھ ھادىسىلەر يېڭىۋاشتىن باش كۆتۈرۈپ، جەمئىيەتنى پاراكەندە قىلماقتا. ئالايلۇق، زەھەر چېكىش، ئايال - قىزلارنى سېتىش، قىمارۋازلىق قاتارلىق بولمىغۇر ھادىسىلەر بىرقىسىم رايونلاردا ئەۋجىگە چىقماقتا، فېئودال خۇراپاتلىق يامراپ سېتىۋاتىدۇ. دىنىي پائالىيەتلەردە بىرقىسىم دىنىي ئەسەبىي كۆچلەر ئىجتىمائىي تەرتىپكە بۇزغۇنچىلىق سالماقتا، خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەكتە.

3) رازۋىتكا قىلىش ۋاستىلىرى قالاق، دېلو پاش قىلىش ئۇنۇمدارلىقى تۆۋەن بولۇش سەۋەبلىك، جنايەتچىلەرگە دەل، ئۆز ۋاقتىدا زەربە بەرگىلى بولمايۋاتىدۇ. بىر قىسىم دېلولاردا، جامائەت خەۋپسىزلىكى خادىملىرىنىڭ تېخنىكىلىق ۋاستىلىرى، قاتناش، ئالاقىلىشىش قوراللىرىنىڭ زامانىۋىلىشىش دەرىجىسى تۆۋەن بولماقتا ياكى بەزىدە تېخى جنايەتچىلەرنىڭكىگە يەتمەيۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىياسىي - قانۇن قوشۇنىدا بىر قىسىم كىشىلەردە مەسئۇلىيەت ئېڭى ۋە قانۇن ئېڭى كۈچلۈك ئەمەس، بىرقىسىم كىشىلەر كەسپىتە پىششىق ئەمەس. قوشۇندا پاكىزلىق مەۋجۇت ۋە باشقىلار. قارىغاندا بۇ مەسىلىلەرنى قىسقا مەزگىل ئىچىدە تېخى تولۇق ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ.

4) قانۇن بولسىمۇ قانۇن بويىچە ئىش قىلماسلىق، قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلماسلىق، «ئارىغا ئادەم قويۇش» شامىلى قانۇننى ئىجرا قىلىشقا ئېغىر دەرىجىدە پۈتلىكاشاك بولماقتا. ھازىر جەمئىيىتىمىزدە، بىر دېلو يۈز بەرسە، ئۇنى قانۇن تەرتىپى بويىچە بىر تەرەپ قىلماي، ئەكسىچە، ھاۋالە قىلىش، مۇناسىۋەت ئورنۇشتىن، ئارقا ئىشكتىن مېڭىش، ئامالىنىڭ بارىچە يېنىك

جازالاش، يۇز - خاتىرە قىلىش، چوڭنى كىچىكلىتىش، كىچىك-
نى يوققا چىقىرىش، قىسقىسى، قانۇن بويىچە ئىش كۆرمەسلىك
ئەدەپ كەتتى. بۇ خىل ئەھۋال قانۇننىڭ ئىززەت - ئابرۇيىنى
چۈشۈرۈپلا قالماستىن، يەنە جىنايەتچىلەرنىڭ خورىكىنى ئۆس-
تۈرمەكتە.

5) جەلق ئاممىسىغا قارىتىلغان تەلىم - تەربىيە يېتەرلىك
ئەمەس. يامان ئادەم ۋە يامان ئىشلار بىلەن كۈرەش قىلىش
جەريانىدا، بەزى كادىرلارنىڭ پرىنسىپچانلىقى كۈچلۈك ئەمەس،
ئۇلاردا ھەققانىيەت ئالدىدا پىداكارلىق كۆرسىتىش روھى كەم-
چىل، ھەتتا ئۇلار جىنايەتچىلەرنىڭ يامان ئىشىنى كۆرۈپ تۇر-
سىمۇ، كۆرمەسلىككە سېلىپ ئۆتكۈزىدۇ. مۇشۇنداق بولغاچقا،
بەزى رايونلار ۋە ئورۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئامانلىقى مۇقىم بولا-
مايۋاتىدۇ، جىنايەتچىلەرنىڭ جىگىرى بارغانسېرى يوغىناپ كې-
تىپ بارماقتا.

ئىجتىمائىي ئامانلىقنى قالايمىقانلاشتۇرىدىغان ئامىللار كۆپ
تەرەپلىمىلىك بولۇپ، نۆۋەتتە دۆلىتىمىز بۇ مەسىلىنى ھەل
قىلىشتا ئۇنىۋېرسال تۈزەش ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، پۈ-
تۈن جەمئىيەت كۈچلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئورتاق كۈرەش
قىلىپ، جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش
لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى خىزمەتلەرنى قىلىشقا توغرا
كېلىدۇ:

بىرىنچىدىن، قانۇن - تۈزۈمنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، قانۇن
ئېڭىنى كۈچەيتىش كېرەك. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇ-
مىي يىغىنىدىن بۇيان، دۆلىتىمىز قانۇن قۇرۇلۇشى يېڭى دەۋرگە
كىردى. پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە خەلقنىڭ دېموكراتىيە ۋە قانۇننى
مۇكەممەللەشتۈرۈش ئېڭى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن
ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى
ئىشلار دەۋا قانۇنى» قاتارلىق نۇرغۇن قانۇن، پەرمان ۋە بەلگىلە-

مىلەر تۇرغۇزۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە مۇناسىپ ھالدا ئومۇمىي خەلق ئارىسىدا قانۇن ئۆگىنىش، قانۇننى تەتبىقلاش بويىچە تەشۋىقات تەلىم - تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ مىسلىسىز دولقۇندا، جۈملىگو خەلقىنىڭ قانۇن ئېڭى بۇرۇنقىغا نىسبەتەن خېلىلا كۆچەيدى. بۇ ئىجتىمائىي ئامانلىقنى تەرتىپكە سېلىش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشىنى ئېلىپ بېرىشنى ئەۋزەل مۇھىت بىلەن كاپالەتلەندۈردى. ھالبۇكى، بۇ ناھايىتى مۇھىم شەرت ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ياش - ئۆسمۈرلەرگە قارىتا ئىدىيىۋى تەربىيە كۈچەيتىلدى. زور مىقداردىكى جىنايى ئىشلار پاكىتلىرى ئىچىدە، ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ يېشى ناھايىتى كىچىك. بۇ خىل ئالاھىدىلىك كۈنسېرى گەۋدىلىك بولماقتا. شۇڭا، ياش - ئۆسمۈرلەرگە قارىتىلغان تەربىيىنى كۈچەيتىش، ئىجتىمائىي ئامانلىقنى تەرتىپكە سېلىشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ قالدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئېلىمىز ھەر خىل ئىجتىمائىي كۈچلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئازغان ياشلارغا قارىتا قۇتقۇزۇۋېلىش ئېلىپ باردى. ئۇلارغا قارىتا كەڭ كۆلەمدە غايە، ئەخلاق، ئىنتىزام تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇلغانلىقتىن، مۇئەييەن نەتىجە قولغا كەلدى بولۇپمۇ ياش - ئۆسمۈر جىنايەتچىلەرنى ئۆزگەرتىش جەريانىدا مول تەجرىبىلەر توپلاندى. لېكىن شۇنى سەگەكلىك بىلەن كۆرۈش كېرەككى، بۇ خىل خىزمەت ۋەزىپىسى بېقىنىاس زور ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇنى داۋاملىق چىڭ تۇتۇپ ئىشلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، سىياسىي - قانۇن قوشۇننىنى زور كۈچ بىلەن قۇرۇپ چىقىش لازىم. جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش ۋە سوتىتىن ئىبارەت ئۈچ تارماق كادىرلىرى جىنايى ئىشلارنى تۇزەش، ئىجتىمائىي تەرتىپنى مۇقىملاشتۇرۇشنىڭ تايانچلىرى. بۇ قو-

شۇن ئىچىدە بەزى مەسىلىلەر ساقلىنىۋاتقان بولسىمۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىر قىسىم رەسمىي قانۇن كەسپىنى ئوقۇغان ستۇدېنتلار بۇ قوشۇنغا كىرىپ، ئالاھىدە رول ئويناۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەتنىڭ تەلىپىنى يەنىلا قاندۇرالمايۋاتىدۇ. ئۇلار يەنە ئەمەلىيەت جەريانىدا تەربىيىلىنىش ۋە چىنىقىشقا موھتاج. مۇشۇ ئەھۋاللارنى كۆزدە تۇتۇپ، ئېلىمىز قوراللىق ساقچى قىسىملىرىنى تەسىس قىلىپ، جامائەت جەۋپسىزلىكىنىڭ قوغداش كۈچىنى كۈچەيتىش بىلەن بىرلىكتە، يەنە زور مىقداردىكى ئادۋوكات ۋە تەپتىش خادىملىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇپ چىقىتى. بۇ قانۇن - تەرتىپكە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، جىنايى ئىشلارنى كونترول قىلىش ۋە جىنايەتچىلەرگە كۈچلۈك زەربە بېرىشتە، تېگىشلىك كاپالەتلىك رولىنى ئويناندى ۋە ئويناۋىسى.

تۆتىنچىدىن، نۇقتىلىق ۋە قەرەلسىز ھالدا بىرقانچە قېتىملىق قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلۇپ، لۈكچەكلەر گۇرۇھى، ئوغرىلار شايكىسى، ئىقتىسادىي جىنايەتچىلەر ۋە ئەتكەسچىلەرگە قاتتىق زەربە بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەيۋىسى سۇندۇرۇلدى، بۇ خىل كۈرەشلەرنىڭ ئۇنۇمى ياخشى بولدى. ئاممىمۇ رازى بولدى. ھازىرقى مۇھىم بىر مەسىلە شۇكى، قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىنى دائىملاشتۇرۇش ۋە تۈزۈملەشتۈرۈش لازىم. ئەگەر بىز قانۇننىڭ رولىنى تولۇق نامايان قىلساق، خەلق دېموكراتىيە دىكتاتورىسىنىڭ كۈچىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرسەك، ئىشىنىشكە بولىدۇكى، دۆلىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئامانلىق ھالىتى ئۇزاققا بارماي زور دەرىجىدە ياخشىلىنىپ كېتىدۇ. بۇ توغرۇلۇق بىزدە تولۇق ئىشەنچ بولۇشى كېرەك.

بىز جەمئىيەت ئامانلىقى مەسىلىسىنى بايان قىلىش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، «جىنايەت» ئۇقۇمى ئۈستىدە ئازراق توختىلىشنى زۆرۈر دەپ قارىدۇق. چۈنكى بۇ بىر نەزەرىيىۋى مەسىلە بولۇپ، ئۇ ھەقتە مۇئەييەن چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش زۆرۈردۇر.

جىنايەت — بىر خىل قانۇنغا خىلاپ بولغان تاپتىن چىقىپ كېتىش ھەرىكىتىدۇر. باشقا تاپتىن چىقىپ كېتىش ھەرىكەتلەرنىڭ سىلىشتۇرغاندا، جىنايەت تۈزۈمىدىكى ئۇچ خىل ئالاھىدىلىكى بار. ئۇلار مۇنداق: (1) جەمئىيەتكە قارىتا ئېغىر زىيانكەشلىككە ئىگە. (2) قانۇنغا خىلاپ. (3) جازالىنىشقا تېگىشلىك.

جىنايەتنىڭ تۈرلىرى بىرقەدەر كۆپ. غەرب جەمئىيەتشۇناسلىرى ئۇنى تۈزۈمىدىكى تۈرلەرگە بولىدۇ: (1) دائىمىي جىنايەتچىلەر، مەسىلەن، سۈيىقەست ئىشلىتىپ ئادەم ئۆلتۈرۈش، باسقۇنچىلىق قىلىش، بۇلاڭچىلىق قىلىش، زوراۋانلىق قىلىش قاتارلىقلار. دائىمىي جىنايەتچىلەر كىشىلەرنىڭ جىسمانىي ۋە مال - مۈلكىگە ئېغىر دەخلى - تەرۇز يەتكۈزىدىغان جىنايەت ھېسابلىنىدۇ. (2) ئىقتىسادىي جىنايەتچىلەر، ھوقۇق ۋە خىزمەت قۇلايلىقىدىن پايدىلىنىپ، خىيانەتچىلىك، ئالدامچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جىنايەتچىلەرنى كۆرسىتىدۇ. غەربتە ئادەتتە «ئاق گالستۇكلۇق جىنايەتچىلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. (3) تەشكىللىك جىنايەتچىلەر، ئالايلۇق، قىمارخانىلار، پاھىشخانىلار، زەھەرلىك بۇيۇملار سودىگەرلىرى قاتارلىقلار. تەشكىللىك جىنايەتچىلەرنىڭ كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ، «مۇلازىمەت» چۈمپەردىسى ئېسىۋالغان جىنايەتچىلەردۇر. بۇ خىل جىنايەتچىلەرنىڭ مەقسىدى باشقىلارغا زىيان - زەخمەت سىلىش ئەمەس، بەلكى مۇشۇ يول بىلەن پايدا ئېلىپ بېيىشتىن ئىبارەت. شۇڭا، جەمئىيەتشۇناسلار ئۇلارنى «زىيان - زەخمەتسىز جىنايەتچىلەر» دەپ ئاتايدۇ. روشەنكى، بۇ بىر خىل سىمۇوللۇق سۈپەتلەشتۈرۈش. (4) سىياسىي جىنايەتچىلەر، سۈيىقەست پىلانلاش، زوراۋانلىق قىلىش، رەھبەرلەرنى قەستلەش قاتارلىق دۆلەت ھاكىمىيىتى بىلەن ئالاقىدار بولغان جىنايى ئىشلار ياكى جىنايەتچىلەرنى كۆرسىتىدۇ. (5) ياش - ئۆسمۈر جىنايەتچىلەر، يەنى بالاغەتكە يەتمىگەن كىشىلەرنىڭ جىنايەت سادىر قىلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

ئېلىمىز جۇڭگودا، ھازىرقى باسقۇچتا جىنايەت تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ: (1) دۆلەت بىخەتەرلىكىگە خەۋپ يەتكۈزۈش جىنايىتى. (2) ئاممىۋىنىڭ بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزۈش جىنايىتى. (3) سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تەرتىپكە بۇزغۇنچىلىق قىلىش جىنايىتى. (4) پۇقرالارنىڭ جىسمانىي ھوقۇقى ۋە دېموكراتىيە ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلىش جىنايىتى. (5) مال - مۇلۈككە تاجاۋۇز قىلىش جىنايىتى. (6) ئىجتىمائىي تەرتىپنى باشقۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلىش جىنايىتى. (7) نىكاھ ۋە ئائىلىنى بۇزۇش جىنايىتى. (8) خىزمەت ئۇستىدە جىنايەت ئۆتكۈزۈش جىنايىتى.

جىنايەت ئۆتكۈزۈشنىڭ سەۋەبى توغرۇلۇق كىشىلەر قىزىغۇلۇگىيە، پسىخولوگىيە ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق قاتارلىق جەھەتلەردىن چۈشەندۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ھەرخىل چۈشەندۈرۈشلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، بەزى كىشىلەر قىزىغۇلۇگىيىلىك ئامىللار نۇقتىسىدىن چىقىپ، قىزىغۇلۇگىيىلىك ئامىللار بىلەن جىنايەت ئۆتكۈزۈش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە نۇرغۇن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن تا ھازىرغا قەدەر جىنايەت ئۆتكۈزۈشنىڭ تۈپ سەۋەبى توغرىسىدا قايىل قىلارلىق بىرەر يەكۈن يوق. پسىخولوگىيە نۇقتىسىدىن، ئاۋستىرىيە روھىي كېسەللەر مۇتەخەسسىسى س. فىرۇيىد روھىيەت ئانالىزى نەزەرىيىسىنى قوللىنىپ، جىنايەت ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا چۈشەنچە ئىزدىنىش ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، جىنايەت جىنايەتچىنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئېتىلىپ چىققان باشقىلارغا تاجاۋۇز قىلىدىغان، چېقىلىدىغان ياكى زىيان - زەخمەت سالىدىغان روھىي - كەيپىياتىنىڭ بەلگىسىدۇر. بەزى ئالىملار بېكىتىش نەزەرىيىسىنى قوللىنىپ جىنايەت ھادىسىنى شەرھلىگەن. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، جىنايەت جەمئىيەت تەرىپىدىن بىرەك يامان دەپ قارالغان ھەرىكەتتۇر. جەمئىيەتشۇناسلار ئادەتتە جەمئىيەت مۇھىتى نۇقتىسى-

دىن چىقىپ، جىنايەتنىڭ سەۋەبىنى ئىزدەيدۇ. مەسىلەن، فرانسىيە جەمئىيەتشۇناسى ئې. دېركام ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئىچىدىكى «قېلىپسىزلىق» دائىرىسىدە جىنايەتنى چۈشەندۈرگەن بولسا، ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس ر. ك. مۇدۇن نىشان چوڭ بولغان، ئەمما پۈرسەت ۋە ۋاستە ناھايىتى كىچىك بولغان ئەھۋالدا ئادەم ئەگەر ئۆز نىشانىغا يېتىمەن دەپ ھەرىكەت قوللانسا، جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ، دەپ قارىغان ياكى مۇشۇ مۇناسىۋەت تەكشىلىگەندە جىنايەت سەۋەبىنى چۈشەندۈرگەن. يەنە بەزى ئالىملار ئىككىنچى مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن جىنايەتنى چۈشەندۈرگەن. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، جىنايەتچىلەر ئۇزاق مەزگىلگىچە «جىنايەتچىلەر ئىككىنچى مەدەنىيىتى» بىلەن كۆپ ئالاقىدار بولسا، ئۇنىڭ تەسىرىدىن جىنايەت ئۆتكۈزىدۇ.

جىنايەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۇزەشكە كەلسەك، دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر بۇنىڭغا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ قوللىنىپ كېلىۋاتقان تەدبىرلىرى بەكرەك قانۇن تۇرغۇزۇش، مائارىپنى ئىسلاھ قىلىش، ئىجتىمائىي كاپالەت سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، مەخسۇس تەتقىقات ئورگانلىرىنى تەسىس قىلىش ۋە ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايىتىگە ئالاھىدە ئەدلىيە تەرتىپىنى تۇرغۇزۇشتا ئىپادىلەنمەكتە. جۇڭگونىڭ نۇرغۇن جەمئىيەتشۇناس ئالىملىرى جىنايەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۇزەشتە جىنايەتكە تاقابىل تۇرۇش، ئۇنىۋېرسال تۇزەشنى ئېلىپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى. بۇنىڭ بىرقەدەر كەڭ مەزمۇنى شۇكى، پۈتكۈل جەمئىيەت كۈچلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ۋە تەشكىللەپ، سىياسىي، قانۇن، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىدىيە، ئەخلاق ۋە مەۋرىي قاتارلىق ئۇنۇملۇك ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىش، جىنايەتچىلەرنى ئۆزگەرتىش، ئازغان ياشلارنى قۇتقۇزۇۋېلىش، جىنايەت ئۆتكۈزۈشنىڭ سەۋەبلىرىنى ئازايتىش، جىنايەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئازايتىش كېرەك.

6. ناتوغرا ئىستىل مەسىلىسى

ناتوغرا ئىستىل دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىلىشىش جەريانىدا ئىجتىمائىي قائىدە - نىزاملارغا خىلاپ ۋاستىلارنى قوللىنىپ، ئۆز مەقسىتىگە يېتىشتىن ئىبارەت قىلىق - ھەرىكىتىدۇر. ئادەتتە كىشىلەر دائىم تىلغا ئالىدىغان دۆلەت ئىستىلى، خەلق ئىستىلى، پارتىيە ئىستىلى، ئائىلە ئىستىلى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىدە ناتوغرا ئىستىل ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇنداق ھەر خىل كونكرېت ئىستىللار بىرلىشىپ كەتسە، ئومۇمىي جەمئىيەت ئىستىلىنى شەكىللەندۈرىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئېلىمىز جەمئىيىتىدە ناتوغرا ئىستىل ۋە كەيپىيات ئەۋج ئېلىپ، خەلقنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىتىدىغان ئېغىر ئىجتىمائىي مەسىلىگە ئايلىنىپ قالدى. پارتىيە ۋە دۆلەت پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىجتىمائىي ئىستىلنى ياخشىلاش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلماقتا.

ناتوغرا ئىستىلنىڭ ئىپادىلىرى مۇھىمى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلەنمەكتە:

1) ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتىش. پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە قاتارلىق رەھبەرلىك ئورنىدا ئىشلەۋاتقان بىر قىسىم كادىرلار پارتىيە ۋە خەلق تاپشۇرغان ھوقۇقنى ئۆزىنىڭ شەخسىي مۈلكى قىلىپ، ھوقۇقىدىن قالايمىقان پايدىلىنىپ، ئۆزى ئۈچۈن ياكى ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى ئۈچۈن خۇسۇسىي ئىشلارنى قىلىپ بەرمەكتە. بۇ خىل ھوقۇقنى خۇسۇسىيلاشتۇرۇش ھادىسىسى تېپىك فېئودال ئىدېئولوگىيىسى بولغان «بىر ئادەمگە ئامات كەلسە، ئۇنىڭ ئىت - مۇشۇكلىرىمۇ ئەتلىنىپتۇ» نىڭ كونكرېت ئىپادىسى. رەھبەرلىك ئورنىدىكى بىر قىسىم كادىرلاردىن باشقا،

بىر قىسىم كەسپىي تارماقلاردىكى ئەمەلىي ھوقۇقى بارلارمۇ ئۆز ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتماقتا. بۇ كە- شىلەرنىڭ قەلبىدە خەلق مەنپەئىتى، كوللېكتىپ مەنپەئىتى دەپ- گەنلەر قىلچىمۇ يوق. ئۇلار سوتسىيالىزمنىڭ ئەڭزەللىكىگە ئې- غىر نۇقسان يەتكۈزۈپلا قالماستىن، پارتىيىنىڭ، ھۆكۈمەتنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىناۋەت ۋە نوپۇزىغمۇ ئېغىر تەسىر يەتكۈز- دى.

2) سوۋغات تەقدىم قىلىش، ئارقا ئىشىكتىن مېڭىش، مۇناسىۋەت ئورنىتىش.

ھازىر ئىش بېجىرىشتە، مېھمان چاقىرىش، سوۋغات تەقدىم قىلىش بىر خىل قېلىپلاشقان ئىشقا ئايلىنىپ قالدى. ئۇ بىر خىل قىلمىسا بولمايدىغان، كەم بولسا بولمايدىغان شەرت بولۇپ قالدى. كادىرلارنى ئۆستۈرۈش، دەرىجىسىنى ئۆرلىتىش، ئىش- چى قوبۇل قىلىش، ئالىي مەكتەپلەرگە چىقىش، چەت ئەلگە زىيارەتكە چىقىش، ھەتتا پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىش قاتارلىق- لارنىڭ ھەممىسىدە ھاۋالە قىلىش، ئارىغا ئادەم سېلىش، ئارقا ئىشىكتىن مېڭىش ئادەت بولۇپ قالدى. بەزىدە ھەتتا جىنايى ئىشلارغا ھۆكۈم قىلغاندىمۇ، ناتوغرا ئىستىل تۈپەيلىدىن، چوڭ ئىشنى كىچىكلىتىش، كىچىك ئىشنى يوق قىلىش كۆرۈلمەكتە. بۇ خىل ناتوغرا كەيپىيات پرىنسىپنى سۈسلاشتۇرۇپ، ئىجتىما- ئىي قائىدە - نىزامنى قۇرۇق ئاتاقتا ئىگە قىلىپ قويماقتا.

3) بىيۇرۇكراتىزملىق ئېغىر، خىزمەت ئۇنۇمدارلىقى تۆۋەن بولۇش.

ناتوغرا ئىستىلنىڭ تەسىرىدىن، بىزنىڭ بىر قىسىم مەمۇ- رىي ئورگانلىرىمىزدا بيورۇكراتلىق ناھايىتى ئېغىر بولماقتا. رەھبەرلىكنىڭ خىزمىتى چوڭقۇر بولمايۋاتىدۇ. كۆپ يىغىن ئې- چىش، ھۆججەت تارقىتىشقا تايىنىپ ئىش بېجىرىش، بىرەر ئىش يۈز بەرگەندە، بىر - بىرىگە ئىتتىرىش، مەسئۇلىيەتنى ئۆز

ئۇستىگە ئالماسلىق ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. مۇ-
شۇ سەۋەبلەردىن، نۇرغۇن ئېغىر ھادىسىلەر يۈز بېرىپ، سوتسى-
يالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا ئېغىر زىيانلار بولدى. تەسى-
رىمۇ ناھايىتى يامان بولدى.

4)• پارتىيە ئىستىلى پاك بولمايۋاتىدۇ.

پارتىيە ئىستىلى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان پارتىيىنىڭ خىزمەت ئىستىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي كەيپىيات ئىچىدە، پارتىيە ئىستىلىنىڭ ياخشى - ياماندا بولۇشىنىڭ تەسىرى ناھايىتى زور بولىدۇ، چۈنكى ئېلىمىز جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى دۆلەت. دۆلىتىمىزنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى، زور - زور سىياسەتلەرنىڭ بېكىتىلىشى ۋە ئىجرا قىلىنىشى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مۇزاكىرىسىدىن ئۆتىدۇ. ئوخشاشلا دۆلەت تەرەققىياتى جەريانىدا كۆرۈلگەن سەۋەنلىكلەر ۋە ئوڭۇشسىزلىقلارمۇ پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. مۇشۇ مەنىدە ئېيتىشقا بولىدۇكى، پارتىيە ئىستىلى پۈتكۈل جەمئىيەت ئىستىلىنىڭ يارىدوسى. نۆۋەتتە پارتىيىمىز ئىچىدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان چىرىكلىشىش ھادىسىسى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ جەمئىيەتتىكى ناتوغرا ئىستىل ۋە كەيپىياتنىڭ مۇھىم مەنبەسى. بىزنىڭ بىر قىسىم پارتىيەۋىلىك كادىرلىرىمىز، بولۇپمۇ بىر قىسىم رەھبىرىي كادىرلىرىمىز سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەزگىلىدە، بۇرۇنقى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىش، ئاممانى بىلەن زىچ ئالاقە باغلاشتەك ئەلا ئەنئەنە ۋە ئىستىلىنى چۆرۈپ تاشلاپ، پارتىيىنىڭ ئىناۋىتىگە زىيان سالدى، پارتىيە ئىستىلىنى بۇزدى، ئاممانىڭ سىدا يامان تەسىر پەيدا قىلدى. بەزى كومپارتىيە ئەزالىرى ئاۋانگاردلىق، نەمۇنىلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇشقۇ ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، بەزى رايون ۋە تارماقلاردا باشلامچى بولۇپ، ناتوغرا ئىستىللار بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ، جەمئىيەت كەيپىياتى-

نى تېخىمۇ بۇزۇۋاتىدۇ.

دەرۋەقە، ناتوغرا ئىستىللارنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدا نۇرغۇن ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر بار. مەسىلەن، فېئودالىزمنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىنىڭ تەسىرى، بۇرژۇئازىيە تۇرمۇش ئىستىلى ۋە ئېڭىنىڭ چىرىتىشى، مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى كەلتۇرۇپ چىقارغان يامان ئاقىۋەتنىڭ تەسىرى ۋە باشقا تەسىرلەر. بۇ خىل ئوبيېكتىپ شەرتلەرنىڭ تەسىرىنى سۇبيېكتىپ تىرىشچانلىق ئارقىلىق تاما- مەن يەڭگىلى بولمىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئىجتىمائىي ئىستىلنى ئوڭشاش ئۇچۇن، پارتىيە ۋە دۆلەت نۇرغۇن چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، زور ئۇنۇمگە ئېرىشتى. گەرچە جەمئى- يەت ئىستىلى تېخى تۇپتىن ياخشىلانمىغان بولسىمۇ، لېكىن پۈتۇن پارتىيە ۋە پۈتۇن مەملىكەت خەلقى بىردەك ئىنتىپاقلا- شىپ، بوشاشماي تىرىشىپ كۇرەش قىلسىلا، ناتوغرا ئىستىلنى تۇپتىن يوقىتىپ، جەمئىيەت ئىستىلىنى ياخشىلاش مەقسىتىگە تامامەن يەتكىلى بولىدۇ. دۆلىتىمىز نۆۋەتتە ناتوغرا ئىستىلنى ھەل قىلىش مەسىلىسىدە تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى يولغا قويدى.

بىرىنچىدىن، پارتىيىنى قاتتىق باشقۇرۇش، چىرىكلىككە قارشى كۇرەشنى قانات يايدۇرۇش لازىم. مەركىزىي ئىنتىزام تەكشۇرۇش ئورگىنى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ھەربىر ئۆلچىمىگە ئىسائىت نۇرغۇن قائىدە - نىزام ۋە بەلگە- لىمە - مىزانلارنى ئېلان قىلدى. پارتىيە ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىپ ئايىنىپ سۇپىتى ئۆزگىرىپ كەتكەن بىر قىسىم ئۇنسۇرلار- نى قاتتىق جازالىدى. پارتىيە ئىچىدە بيۇروكراتلىققا قارشى كۇ- رەشنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇردى. ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر جەريانىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە خاتالاشقان پارتىيىلىك كادىرلار، چەت ئەل بىلەن بولغان باردى - كەلدى مۇناسىۋىتى جەريانىدا، دۆلەت ۋە شەخسىي غۇرۇرىنى يوقاتقان پارتىيىلىك كادىرلارغا قارىتامۇ قىلچە يۇز - خاتىرە قىلىنماستىن جازا بېرىلدى. شۇ-

نىڭ بىلەن يەنە بىر قىسىم ئىرادىسى ئاجىزلاپ كەتكەن، شەرتى توشمىغان پارتىيە ئەزالىرى نەسىھەت بىلەن پارتىيىدىن چىكىنىدۇ-رۇلدى. بىر تەرەپ قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە پارتىيە ئىستىلى تەربىيىسى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇپ، بىر قىسىم تېپلار تۇرغۇزۇلدى، ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش جەريانىدا بارلىققا كەل-گەن نەتىجىسى چېلىشقارلىق بولغان پارتىيە ئەزالىرى ۋە پارتىيە ياچېيكىلىرى تەقدىرلەندى.

ئىككىنچىدىن، پارتىيىنىڭ پائالىيىتى جەزمەن دۆلەت قانۇ-نى دائىرىسى ئىچىدە ئېلىپ بېرىش ئىدىيىسى تەكىتلەندى. قا-نۇن، قائىدە - نىزاملار ئارقىلىق پارتىيە ئىچىدىكى ناتوغرا ئىستىللارنى چەكلەش، ھەرقانداق پارتىيە ئەزاسىنىڭ قانۇن سىرتىدىكى ئالاھىدە شەخس بولماسلىقى يولغا قويۇلدى. بۇلار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەش جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مۇھىم تەجرىبىلەر ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جۇڭگودا ھاكىمىيەت ئۈس-تىدىكى پارتىيە بولسىمۇ، لېكىن پارتىيىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ۋە تۈزەش ئىشى قانۇن ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. قانۇن ھەم دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى، ھەم پارتى-يىنىڭ ئارزۇسى ۋە نىشانىنى ئەكس ئەتتۈردى. شۇڭا، قانۇن-نىڭ ئىززەت - ئابرۇيىنى قوغداش ئۈز نۆۋىتىدە پارتىيىنىڭ ئىززەت - ئابرۇيى ۋە نوپوزىنى قوغداش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئەملىيەت جەريانىدا پارتىيە چوڭمۇ ياكى قانۇن چوڭمۇ مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس، ئۇلار بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە. پارتىيە گەرچە دۆلەتكە ھەمكارلىشىپ قانۇن تۈزگەن بولسىمۇ، ئۇ يەنە باشلامچىلىق بىلەن قانۇننى ئىجرا قىلىشى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇ-شى، ئۈز پائالىيەتلىرىنى پۈتۈنلەي قانۇن، قائىدە - تۈزۈمنىڭ ئىچىگە قويۇشى، ئاممىنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىشى، قانۇننىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، پارتىيە

ئىچىدىكى ناتوغرا ئىستىل قانۇنىنىڭ جازاسى ۋە چەكلىشى تۇپەيلىدىن بىرقەدەر ئۆزگىرىپ ياخشىلىنىپ كېتىشى مۇمكىن.

ئۇچىنچىدىن، سوتسىيالىستىك مەنىۋىلىك قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش لازىم. كوممۇنىزم ئىدىيىسىنى يادرو قىلغان سوتسىيالىستىك مەنىۋىلىك قۇرۇلۇشى — سوتسىيالىزمنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى، شۇنداقلا سوتسىيالىزم ئەۋزەللىكىنىڭ ئىپادىلىرىدىن بىرى. ئىلىمىزنىڭ جەمئىيەت ئىستىلىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، بىزنىڭ تۇپ ۋەزىپىمىز شۇكى، پۈتۈن مىللەتنىڭ ئىدىيىۋى ساپاسى ۋە مەدەنىيەت ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم. بۇ دېگەنلىك، نوقۇل ماددىي مەدەنىيلىككە تايىنىپ، ناتوغرا ئىستىلىلارنى ھەل قىلىش كويايە قىلمايدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنمۇ تەڭ ئىلىپ بېرىش كېرەك دېگەنلىك سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى خەلق ئاممىسىنىڭ پەن - تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئىلىش بىلەن بىرلىكتە يەنە خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالايلۇق، كوللېكتىۋىزملىق قارىشى، ئېسىل ئەخلاقىي تەربىيىلىنىش، قانۇن ۋە ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش ۋە باشقىلار. ناتوغرا ئىستىل بىر ئومۇميۈزلۈك ئىجتىمائىي مەسىلە بولغاچقا، ئۇنى پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك تەربىيىسىنى ئىلىپ بېرىشتىن مەقسەت، ھەربىر جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىجتىمائىي قائىدە - نىزام ئېڭىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت.

چىرىكلىشىش مەسىلىسىمۇ ناتوغرا ئىستىلنىڭ بىر مۇھىم تەركىبى قىسمى. ئۇنىڭ خاراكتېرى ۋە دەرىجىسى توغرىسىدا بىز بۇئاستە بايان بەرمەي، يولداش جيانگ زېمىننىڭ 1993 - يىلى مەركىزي ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ 2 - قېتىملىق

ئومۇمىي يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزىدىن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنىنى نەقىل ئېلىشنى مۇۋاپىق كۆردۇق. چۈنكى، يولداش جياڭ زې-مىننىڭ سۆزى ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە. «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا، چىرىكلىككە قارشى كۈرەشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا قانداق باھا بېرىشتىن ئىبا-رەت بۇ مەسىلە توغرىسىدا ئىككى ئېغىز سۆزلىمەكچىمەن. بى-رى، بىزنىڭ پارتىيەمىزنىڭ لۇشىەنى توغرا، پارتىيەمىزنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ياخشى، مۇتلەق كۆپ ساندىكى پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلار پاك - ساپ. 10 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، ئېلىمىز ئىقتىسادىنىڭ زور تەرەققىياتى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇ-يۈزلۈك ئىلگىرىلىشى كەڭ پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلىرىنىڭ ئامما بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. چىرىكلىككە قارشى كۈرەشمۇ ئۇنۇملۇك بولدى. بۇلارنىڭ ھەم-مىسى ئاساسىي پاكىتلار. يەنە بىرى، پارتىيە ئىچىدە، دۆلەت ئورگانلىرى ئىچىدە ھەقىقەتەن چىرىكلىشىش ھادىسىسى مەۋ-جۇت. بەزى جەھەتلەردە ئۇ تېخى باش كۆتۈردى ۋە يامراپ كەتتى. كەڭ پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ئامما چوڭقۇر غەم - ئەندىشە قىلىپ، قەتئىي تەدبىر قوللىنىپ ھەل قىلىشنى جىددىي ئۈمىد قىلماقتا. بىز پارتىيىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىنىڭ ياخشى ئىكەنلە-كىنى ئىنكار قىلماسلىقىمىز، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە چىرىك-لىك ھادىسىسىنىڭ ئېغىرلىقى ۋە زىيانلىقلىقىنى تۆۋەن مۆلچەر-لىمەسلىكىمىز لازىم. چىرىكلىك ھادىسىسى پارتىيە دۆلەتنىڭ ساغلام ئورگانىزمىغا كىرىۋالغان ۋىرۇس. ئەگەر بىز بىخۇتلۇق قىلىپ سەل قارىساق، ئۇنىڭ ئەركىن يامراپ كېتىشىگە يول قويساق، پارتىيەمىزنى ھالاك قىلىمىز، خەلق ھاكىمىيىتىمىزنى ھالاك قىلىمىز، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇلۇغۋار ئىشىمىزنى ھالاك قىلىمىز. بىزنىڭ پارتىيەمىز، بىزنىڭ كادىر-لىرىمىز، بىزنىڭ خەلقىمىز بۇنداق ئاقىۋەتنىڭ كېلىپ چىقىشىغا

هەرگىز يول قويمايدۇ. بىز ھەم چىرىكلىككە قارشى كۈرەشنى قەتئىي بوشاشماي قانات يايدۇرۇشىمىز، ھەم دۇشمەن كۈچلىرى-نىڭ بۇ مەسىلىدىن پايدىلىنىپ پارتىيە ۋە سوتسىيالىزمنى يوقىتىشىدىن ھوشيار بولۇشىمىز ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۇزۇن سىناقلاردىن ئۆتكەن، جەڭگىۋارلىقتا ئىگە ئۇلۇغ پارتىيە. جۇڭگو خەلقى شەرەپلىك ئىنقىلابى ئەنئەنىگە ئىگە ئۇلۇغ خەلق. پارتىيىمىز خەلقىمىز رەھبەرلىك قىلىپ يېڭى جۇڭگونى قۇرۇپ چىقىپ، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ئورناتتى. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىنى يارىتىشتىمۇ پارتىيىمىز ئۆز كۈچىگە، خەلقنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، چىرىكلىك ھادىسىنى يوقىتىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، پارتىيە ئىستىلى پاكلىق قۇرۇلۇشى بىلەن چىرىكلىككە قارشى كۈرەش پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ھايات - ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك. چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش مەسىلىسى ئوبدان ھەل قىلىنمىسا، ئىسلاھات، تەرەققىيات ۋە مۇقىملىق كۈچلۈك سىياسىي كاپالەتكە ئىگە بولماي قالىدۇ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئېغىر دەرىجىدە ئاممىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. پارتىيە ۋە دۆلەت ھالاك بولۇش خەۋپىگە دۇچ كېلىپ قالىدۇ. شۇڭا، پۈتۈن جەمئىيەت چوقۇم پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تىنچ - خاتىرجەم بولۇش نۇقتىسىدىن چىقىپ، چىرىكلىك ھادىسىسىنىڭ ئىنتايىن زىيانلىق ۋە خەتەرلىكلىكىنى تولۇق تونۇپ يېتىشى، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇپ، پاكلىق قۇرۇلۇشىنى تەشەببۇس قىلىش خىزمىتىنىڭ غايەت زور ئەھمىيىتىنى تولۇق تونۇپ يېتىشى لازىم. شۇ ئارقىلىق پارتىيە ئىستىلى ۋە ھۆكۈمەت پاكلىق قۇرۇلۇشىنى ھەمدە چىرىكلىككە قارشى كۈرەشنى ئارخىرىغىچە ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم.

7. نامراتلىق مەسىلىسى

نامراتلىق مەسىلىسى، دۇنياۋى مەسىلە، ئۇ دۇنيادا ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. جۈملىگو 15 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، يېزىلاردا مۇتلەق نامرات دەپ ئاتالغان نوموسنى 250 مىليوندىن 80 مىليونغا ئازايتىپ، غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىپ، دۇنيانىڭ بىر دەك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. لېكىن، نامراتلىق مەسىلىسى ئېلىمىزدە تېخى ھەل بولغىنى يوق. كونا نامراتلار ئىچىگە يەنە يېڭى نامراتلار قوشۇلماقتا. بۇ بىزنىڭ يۈكسەك دىققەت - ئېتىبارىمىزنى قوزغىشى لازىم. شەھەرلەردە نامراتلارنى ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش كاپالىتى بىلەن تەمىنلەش، ھەربىر ھۆكۈمەتنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتى بولۇپلا قالماستىن، ئۇ يەنە جەمئىيەتنىڭ نورمال تەرەققىي قىلىشىدىكى تۈپ كاپالەت بولۇپ قالدى.

كىشىلەر ھازىر جۈملىگودا شەرقىي رايونلار بىلەن غەربىي رايونلار ئوتتۇرىسىدا، شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدا، قاتلاملار بىلەن قاتلاملار ئوتتۇرىسىدا، نامراتلار بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدا پەرق ناھايىتى زورىيىپ كەتتى، ھازىردىن باشلاپ، بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلمىسا بولمايدىغان دەرىجىگە يېتىپ قالدى، دەپ غۇل - غۇلا قىلىشماقتا. جۈملىگودا بۇ ئەھۋاللار ھەققەتەن مەۋجۇت. يۇقىرىدىكى ھەر خىل پەرقلەرنىڭ كۆپ قىسمى تارىختىن بىزگە مىراس قالغان، بىر قىسمى يېڭىدىن پەيدا بولغان. ئىشقىلىپ، بۇ پەرقلەرنىڭ تۈپ يىلتىزى نامراتلىقتا. جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، نامراتلىقمۇ بىر خىل ئىجتىمائىي مەسىلە، ئۇنى تۈگىتىپ ھەل قىلىش لازىم.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى 1996 - يىلىنى «خەلقئارا نامراتلىقنى تۈگىتىش يىلى» دەپ ئېلان قىلغانىدى. 1995 - يىلى دانىيىنىڭ گېپى ھاگېن شەھىرىدە بىرلەشكەن دۆلەتلەر

تەشكىلاتى باشلىقلىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، 1996 - يىلىنى نامراتلىقنى تۈگىتىش يىلى دەپ بېكىتكەنىدى. بۇ قېتىمقى يىغىنىدا 180 دۆلەتتىن كەلگەن باشلىقلار ياكى ۋەكىللەر «ئورتاق خىتابنامە» ۋە «ھەربىكەت پروگراممىسى» قاتارلىق ھۆججەتلەرگە ئىمزا قويۇپ، كەسكىن دۆلەت ھەربىتى تەدبىرى ۋە خەلقئارا ھەمكارلىق تەدبىرىنى قوللىنىپ، دۇنياۋى نامراتلىقنى تۈگىتىش مەقسىتىگە يېتىش توغرۇلۇق ئىپادە بىلدۈرۈشتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە نامراتلىقنى تۈگىتىش، ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش كۈچەيتىش، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى 21 - ئەسىردىكى ئاڭ مۇھىم نىشان، مۇشۇ نىشان ئارقىلىق پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق بېيىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بېرىشتى.

نامراتلىققا جەڭ ئېلان قىلىشنى دۇنيادىكى بارلىق دۆلەتلەر جەزمەن تىرىشىدىغان ئىجتىمائىي نىشانى قىلىشى لازىم. مەلۇماتلارغا قارىغاندا؛ ئۆتكەن 50 يىلدا دۇنيا بايلىقى 7 ھەسسە ئاشقان. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە دۇنيا مىقياسىدىكى نامراتلىق مەسىلىسىمۇ بارغانسېرى گەۋدىلىك ئورۇنغا ئۆتكەن. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتىغا قارىغاندا، نۆۋەتتە پۈتۈن دۇنيا بويىچە 1 مىليارد 300 مىليون نامىرات ئادەم بار ئىكەن. بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن نامراتلارنىڭ سانى 1 مىليارد ئىكەن. دېمەك، ھازىر 300 مىليون كۆپەيگەن؛ ھازىر نامراتلىق ھەر يىلى 25 مىليون سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلىۋېتىۋاتىدۇ؛ 1 مىليارد ئادەم بىخەتەر سۇ ئىچىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەن ياكى ئاساسىي تۇرمۇش شارائىتىغا ئىگە بولالمىغان. ھەر يىلى 18 مىليون ئادەم ئاچارچىلىق، قۇۋۇەت كەمچىللىكى ياكى باشقا نامراتلىق سەۋەبى بىلەن ئۆلۈپ كېتىپ، ئۇرۇشلار كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۆلۈم ھادىسىدىنمۇ ئېشىپ كېتىكەن. 3 - دۇنيا ئەللىرىدە نامراتلىق ئاڭ ئېغىر ئىكەن. جەنۇ-

بىي ئاسىيا رايونىدا دۇنيا نوپۇسىنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاھالىدىن يېرىمى دېگۈدەك نامرات ئىكەن. ئافرىقا قىتئەسىدە 630 مىليون ئادەمنىڭ يېرىمى نامراتلىق سىزىقى ئۈستىدە ياشاۋاتىدۇ. لاتىن ئامرىكىسى رايونىدا 200 مىليون ئادەم نامراتلىق سىزىقى ئاستىدا تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتىدۇ. بۇلار لاتىن ئامېرىكىسى رايونىدىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ $\frac{1}{3}$ نى ئىگىلەيدىكەن.

تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردىمۇ نامراتلىق مەسىلىسى ئېغىر ئىكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە نامراتلارنىڭ سانى بارغانسېرى ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ. دۇنيا بويىچە دەرىجىدىن تاشقىرى باي دۆلەت ئامېرىكىنى ئالساق، بۇ دۆلەتتە 15% ئادەم نامراتلىق سىزىقى ئاستىدا ياشاۋاتىدۇ.

نامراتلىق مەسىلىسى نامۇۋاپىق سىياسىي تەرتىپ ئېلىپ كەلگەن يامان ئاقىۋەت، بولۇپمۇ باي ـ كەمبەغەللىك پەرقىنىڭ كۈنسېرى كېڭىيىشى ئېغىر نامراتلىق مەسىلىسىنىڭ تېپىك ئىپادىسى. دۇنيا نوپۇسىنىڭ كىرىم ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، 20% بايلار بىلەن 20% نامراتلارنىڭ كىرىم پەرقى 1960 ـ يىللاردا 30 ھەسسە، 1991 ـ يىلى 60 ھەسسە بولغان. بۇگۈنكى كۈندە بۇ خىل پەرق يەنىلا ھەسسىلەپ كېڭەيمەكتە. دۇنيا ئاھالىسى ئىچىدە، ئىجتىمائىي يۇقىرى قاتلامدىكى بىر مىليارد بايلار دۇنيا ئومۇمىي كىرىمىنىڭ 83%نى ئىگىلەيدىكەن، ئەكسىچە، ئىجتىمائىي تۆۋەن قاتلامدىكى بىر مىليارد كەمبەغەللەر دۇنيا ئومۇمىي كىرىمىنىڭ پەقەت 1.5%نىلا ئىگىلەيدىكەن. نامراتلارنىڭ كۆپى ئىشسىزلار ياكى يېرىم ئىشسىزلار ئىكەن. بۇ پەرق ھەقىقەتەن ناھايىتى زور بولۇپ، ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

نوپۇسنىڭ ناھايىتى تېز كۆپىيىشى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ نامراتلىق مەسىلىسىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرماقتا. ھا-

زىر پۈتۈن يەرشارىدا ھەركۈنى 235 مىڭ ئادەم، ھەر يىلى 90 مىليون ئادەم كۆپەيمەكتە، بۇنىڭ %95ي تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە مەركەزلەشكەن. ئەگەر ئادەمنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئىقتىسادنىڭ ئېشىش سۈرئىتى ھازىرقىدەك بولىدىغان بولسا، 21 - ئەسىرنىڭ 1 - يىلىغا بارغاندا، نامراتلارنىڭ ھازىرقى سانىغا يەنە 200 مىليون قوشۇلىدۇ. يەنى يېڭى مىڭ يىل ۋە يېڭى ئەسىردە نامراتلارنىڭ سانى 1 مىليارد 500 مىليونغا بارىدۇ دېگەن گەپ.

جۈڭگو ئەڭ چوڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەت. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، نامراتلىقنى تۈگىتىش بويىچە ئۈچ باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى. 1978 - يىلىدىن 1985 - يىلىغىچە بىرىنچى باسقۇچ بولۇپ، بۇ باسقۇچتا نامراتلارنىڭ سانى زور مىقداردا ئازايتىلدى. بۇ مەزگىللەردە جۈڭگو ېزىلىرىدا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغاچقا، يەتتە يىل ئىچىدە نامراتلار سانى يېرىمدىن ئارتۇقراق ئازايتىلدى، يەنى 1978 - يىلىدىكى 250 مىليوندىن 1985 - يىلىدىكى 125 مىليونغا ئازايتىلدى. دېمەك، ھەر يىلى 17 مىليونغا 860 مىڭ نامرات ئازايتىلغان. يېزىلاردا مۇتلەق نامرات ئاھالە 1978 - يىلى پۈتۈن ئاھالىسىنىڭ %30.7نى ئىگىلىگەن بولسا، 1985 - يىلىغا كەلگەندە، %14.8كە چۈشكەن.

1986 - يىلىدىن 1993 - يىلىغىچە ئىككىنچى باسقۇچ بولۇپ، بۇ باسقۇچتا نامرات ئاھالىلەرنىڭ سانىنى مۇقىم ئازايتىلىش يولغا قويۇلغان. يەنى جۈڭگو يېزىلىرىدىكى نامراتلارنىڭ سانى 80 مىليونغا ئازايتىلغان. دېمەك، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6 مىليون 400 مىڭدىن ئازايتىلغان. يېزىلاردا نامراتلار نىسبىتى %8.8 كە چۈشكەن.

1993 - يىلىدىن ئېتىبارەن ئېلىمىزدە يەتتە يىلدا 80 مىليون نامراتنى قۇتقۇزۇش بويىچە قورغانغا ھۇجۇم قىلىش پىلا-

نى يولغا قويۇلۇپ، هازىرغا كەلگەندە، بۇ پىلاندا بەلگىلەنگەن ئىستراتېگىيىلىك نىشان ئاساسەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. بۇ دۆلەتتىمىزنىڭ تەرەققىيات ئارقىلىق نامراتلارنى يۆلەشنىڭ خىزمىتىنىڭ يېڭى بىر باسقۇچقا كىرگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ هازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان نامراتلىق ئۆلچىمى 1985 - يىلى بېكىتىلگەن بولۇپ، يىللىق كىرىمى 200 يۈەندىن تۆۋەنلەر نامرات ئاهالە هېسابلىنىدۇ. مۇشۇنى ئاساس قىلغان هالدا شۇ يىللىق باهانىڭ ئۆرلەش كۆرسەتكۈچىدىن پايدىلىنىپ هەرىللىق نامراتلىق ئۆلچىمى بېكىتىلىدۇ. مەسىلەن، 2000 - يىلدىكى نامراتلىق ئۆلچىمى يىللىق كىرىمى 625 يۈەن بولدى.

دۇنيا بانكىسى تەرەققي قىلىۋاتقان 33 دۆلەتنىڭ ئەهۋالىغا ئاساسەن، ئوتتۇرا هېساب بىلەن هەربىر كىشىنىڭ بىر كۈنلۈك خىراجىتى بىر ئامېرىكا دوللىرى بولۇشنى جەلقئارادىكى نامراتلىق ئۆلچىمى قىلدى هەم بۇنىڭدىن كەڭ پايدىلاندى. بۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بىزنىڭ نامراتلىق ئۆلچىمىمىز ناهايىتى تۆۋەن ئۆلچەم بولۇپ هېسابلىنىدۇ، بۇ ئۆلچەمگە يەتكەندىمۇ هەل قىلىنغىنى پەقەت ياشاش ئۈچۈن ئاساسىي جەهەتتىن تويۇنۇش، كىيىنىش مەسىلىسى بولىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلار مۇنداق قارايدۇ: تۆۋەن سەۋىيىدىكى كىرىم ئۆلچىمىگە ئاساسلا يەتكىلى بولىدۇ، بىراق ئۇ مۇقىم ئەمەس. رېئال ئەهۋال بۇ خىل قاراشنى ئاساس بىلەن تەمىنلىدى. دۆلىتىمىزدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش بىرقەدەر ناچار رايونلار نامرات ئاهالىلەرنىڭ كىيىمى پۈتۈن، قورسىقى توق بولۇش مەسلىسىنى ئەمدىلا هەل قىلسا، گەۋدىلىك بولغان «قايتا نامراتلىشىش» مەسلىسىگە دۇچ كەلمەكتە. بەزى جايلارنىڭ «قايتا نامراتلىشىش» نىسبىتى 20% كە يەتكەن. بەزىدە بىر قېتىملىق سۇ ئاپىتى ياكى قۇغاقچىلىق ئاپىتى نامرات ئاهالىلەرنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرۇۋېتىشى مۇمكىن.

كىن.

تەرەققىيات ئارقىلىق نامراتلارنى يوقىتىش بىر تۈرلۈك ئۇزاق مەزگىللىك ھەم جاپالىق ۋەزىپە، شۇڭا، بۇنىڭغا قارىتا پۈتۈن جەمئىيەتتە ئۇزاق مەزگىللىك جەڭ قىلىش ئىدىيىسىنى تۇرغۇزۇش لازىم.

2001 - يىلى جۇڭگونىڭ يېڭى ئەسىردىكى نامراتلارنى يوقىتىش ئىشلىرىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى. بۇنىڭدىن كېيىن نامراتلارنى يوقىتىش خىزمىتى قانداق ئېلىپ بېرىلىدۇ، بۇ كىشىلەر كۆڭۈل بولۇۋاتقان بىر مۇھىم مەسىلە. نۇرغۇن جەمئىيەتشۇناسلار ھۆكۈمەتكە پايدىلىق تەكلىپلەرنى بېرىپ، مۇنداق دېيىشمەكتە:

بىرىنچىدىن، نامراتلارنى يوقىتىش ئۆلچىمىنى تەكشەش لازىم. يېڭى ئۆلچەم خەلقئارالىق ئۆلچەمگە يېقىنلىشىشى، چوقۇم ھازىرقى ئۆلچەمدىن يۇقىرى بولۇشى، بىراق ئۆلچەم جۇڭگونىڭ دۆلەت ئەھۋالىنىمۇ نەزەردە تۇتقان ئاساستا چىقىرىلىشى لازىم. يېڭى نامراتلىق ئۆلچىمى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، بۇنىڭ بىلەن كېلىپ چىقىدىغان يېڭى نامرات ئاھالىلەرنىڭ سانى كۆپەيىشى مۇمكىن. بىراق بۇ ئىلگىرىكى نامراتلارنى يوقىتىشتىكى نەتىجە ۋە تەجرىبىلەرنى ئىنكار قىلمايدۇ ھەم بۇنىڭدىن قورقماسلىق كېرەك. چۈنكى، جۇڭگونىڭ نامراتلىقنى تۈگىتىش جەھەتتىكى نەتىجىلىرى ئاللىقاچان ئېتىراپ قىلىنغان. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرەققىيات، پىلان مەھكىمىسى جۇڭگونىڭ نامراتلارنى يوقىتىش ئۈتكىلىگە ھۆجۇم قىلىش نەتىجىلىرىنى «تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنى، ھەتتا پۈتۈن دۇنيانى بۇ خىل ئەندىزە بىلەن تەمىنلىدى» دەپ ئاھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەن.

ئىككىنچىدىن، نامراتلارنى يوقىتىش دائىرىسىنى مۇناسىپ تەكشەش لازىم. يەتتە يىلدا 80 مىليون نامراتنى قۇتقۇزۇش پىلانىدا مەملىكەت بويىچە 592 ناھىيە دۆلەت نۇقتىلىق يوقىتىدىغان

غان نامرات ناهىيه قىلىپ بەلگىلەنگەن. نامراتلارنى يۆلەش مەب-
لىغى ناهىيىنى بىرلىك قىلىپ تارقىتىلىپ، قەدەم - باسقۇچلۇق
هالدا نامرات ئائىلىلەرگىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. 21 - ئەسىر-
نىڭ بېشىدا تەرەققىيات ئارقىلىق نامراتلارنى يۆلەشنىڭ مۇهىم
نۇقتىسى كىرىمى تۆۋەن نامرات ئاھالىلەر نىسپىي مەركەزلەشكەن
رايونلاردا دۆلەت نۇقتىلىق هالدا «دۆلەت نۇقتىلىق بەلگىلىگەن
نامرات» لارنى يۆلەش، هەرقايسى ئۆلكە (ئاپتونوم رايونلار) نۇق-
تىلىق هالدا «ئۆلكە (ئاپتونوم رايون) دەرىجىلىك نامرات ناهە-
يە» لەرنى يۆلەش ۋەزىيىتى ئۆزگىرىدۇ. يېڭى باسقۇچتا نامرات-
لارنى يۆلەشنىڭ ئالاهىدىلىكى كۆپرەك بولۇشى مۇمكىن. بىراق
بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىككى نۇقتا قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئۆزگەرمەي-
دۇ. بىرى، ئېچىش خاراكتېرىدىكى نامراتلارنى يۆلەش فاكتورى-
دا چىڭ تۇرۇش. يەنە بىرى، تېرىقچىلىق، باقمىچىلىق، پىش-
شىقلاپ ئىشلەشنى ئاساس قىلغان نامراتلارنى يۆلەش تۇرىنى
تاللاشتا چىڭ تۇرۇش، بۇ ئىككىسى بىزنىڭ 20 يىلدىن بۇيانقى
نامراتلارنى كەڭ كۆلەمدە يۆلەش خىزمىتىدە قولغا كەلتۈرگەن
نەتىجىلىرىمىزنىڭ قىممەتلىك تەجرىبىسى.

نامراتلىق مەسىلىسى بىر ئىجتىمائىي مەسىلە. ئۇ ئۇزاققىچە
داۋام قىلىدۇ. شۇڭا، نامراتلىقنى تۈگىتىش مەسىلىسىمۇ ئۇزاق
مۇددەتلىك جاپالىق خىزمەت بولۇپ، ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇشقا توغرا
كېلىدۇ. بىر ئېغىز گەپ، تەرەققىيات ئارقىلىق نامراتلارنى
يۆلەشتە ئۇزۇن مۇددەت كۈرەش قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

8. ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مەسىلىسى

ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مەسىلىسى ئاساسەن تېخى قۇرامىغا يەتمىگەن كىشىلەرنىڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ دۇنياۋى مەسىلە

بولۇپ، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت، يەنە كېلىپ خاراكتېرى ئېغىر بولماقتا. يېقىنقى 30 يىل مابەينىدە، ھەرقايسى دۆلەتلەردە ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مەسىلىسى بارغانسېرى كۆپىيىپ بارماقتا. ئۇنىڭ روشەن ئالامەتى شۇ يەردىكى، جىنايەت ئۆتكۈزۈش قېتىم سانى كۈنسېرى ئاۋۇماقتا، جىنايەت ئۆتكۈزۈش يېشى تېخىمۇ كىچىكلىمەكتە، يامراپ كېتىش دائىرىسى كەڭ، قوللىنىلغان ۋاستىلىرى قەبىھ ۋە رەھىمسىز، بىرلىشىپ ياكى شايكا بولۇۋېلىپ جىنايەت ئۆتكۈزۈش بىرقەدەر گەۋدىلىك، قايتىلىنىش كۆپ، ئۆزگەرتىش بارغانسېرى قىيىن بولماقتا.

دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردە ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش ھادىسىسى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ بىر خەلقئارالىق مەسىلىگە ئايلىنىپ، كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىماقتا. يېقىنقى بىرنەچچە يىللاردىن بۇيان مەملىكىتىمىزدىكى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مەسىلىسىمۇ تەرەققي قىلىش بىلەن، جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقىغا تەسىر يەتكۈزۈپ بىر ئىجتىمائي مەسىلە بولۇپ قالدى. ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش ئالاھىدىلىكى، سەۋەبىنى ئېلىش ئومۇمىيۈزلۈك ئىدارە قىلىشقا ئائىت نەزەرىيە ۋە قارشى تەدبىر قاتارلىقلار ئىجتىمائي پەن خىزمەتچىلىرى ئورتاق مۇھاكىمە قىلىدىغان مۇھىم مەسىلە بولۇپ قالدى.

1) ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش ئالاھىدىلىكى

بىر دۆلەتتىكى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش ئالاھىدىلىكى ئىككى تەرەپتىكى ئامىلدىن يەنى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆزىنىڭ جىسمانىي روھىي تەرەققىيات ئالاھىدىلىكى بەلەن بىر دۆلەتنىڭ تۇرغان ئالاھىدە تارىخىي شارائىتىدىن تەشكىل تاپىدۇ. نۆۋەتتە بىزدىكى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتە-

كۆزۈش ھەربكىتى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

بىرىنچى، 10 يىللىق قالايمىقانچىلىقنىڭ قەبىھ تەسىرىگە ئۇچرىدى. نۆۋەتتە مەملىكىتىمىزدىكى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش پوتۇن جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى ئازادلىقتىن بۇيان ئەڭ يۇقىرى بولدى. نۇرغۇنلىغان ياشلار - ئۆسمۈرلەر جىنايەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن، قانۇنىي بىلىمى يوق. ئۇلارنىڭ روھىي ھالىتى غەيرىي تەرەققىي قىلغان، جىنايەت ئۆتكۈزۈش مۇددىئاسى ئاددىي ھەم غەلىتە، جىنايى ھەربكىتى تۈيۇقسىز يۈز بېرىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، يامان خاراكتېرلىك ئەنزىلەردە ئەكس ئېتىشى تېخىمۇ شۇنداق.

ئىككىنچى، گۇرۇھ بولۇۋېلىپ جىنايەت ئۆتكۈزۈش كۆپەيدى. گۇرۇھ بولۇۋېلىپ ئەنزە پەيدا قىلىش مەملىكىتىمىزدىكى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىدىكى مۇھىم ئۇسۇل. نۆۋەتتە ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ گۇرۇھ بولۇۋېلىپ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ خىللىرىدىن قارىغاندا، ئاساسلىقى ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، باسقۇنچىلىق. گۇرۇھ بولۇۋېلىپ جىنايەت ئۆتكۈزۈشنىڭ چىرىتىشى، زىيىنى ناھايىتى چوڭ، ئۇ ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مۇددىئاسىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى كاتالىزاتور، ئۇ ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشتىكى قارىغۇلۇقنى، ئېغىرلىقىنى ئاشۇرىدۇ، ياشلار - ئۆسمۈر جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىلەرنى ئۆزگەرتىشتىكى قىيىنچىلىقىنى ئېغىرلاشتۇرىدۇ.

ئۈچىنچى، ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزگۈچى سۈبېيكتنىڭ تەركىبىدە بىرقەدەر چوڭ ئۆزگىرىش پەيدا بولدى. بۇرۇن ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش شەھەر ئاھالىسىنى ئاساس قىلاتتى، نۆۋەتتە، ياش دېھقانلارنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشتە ئىگىلىگەن نىسبىتى ئېشىپ بارماقتا. مۇنداق ئۆز-

گىرىشنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبىنىڭ ئىككى تەرىپى بار. بىر تەرەپتىن، يېقىنقى بىرنەچچە يىلدا بىز شەھەردە زور مىقداردىكى ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇردۇق، شەھەردىكى ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا بولغان ئىدىيىۋى تەربىيە خىزمىتىنى چىڭ تۇتتۇق، نەتىجىدە شەھەردىكى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسپىي ھالدا ئازايدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بىز يېزا ئىقتىسادىي سىياسىتىنى تەڭشىدۇق، بىراق يېزىلاردىكى ئۆسمۈرلەرگە قارىتا بولغان سىياسىي تەربىيە خىزمىتى مۇناسىپ ھالدا ئەگىشىپ كېتەلمىدى، شۇڭا يېزىلاردىكى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشى كۆپەيدى. شۇنداق قىلىپ ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزگۈچ سۈبيېكتنىڭ تەركىبىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولدى.

مەملىكىتىمىزدە نۆۋەتتە ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىدە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئالاھىدىلىكتىن تاشقىرى، يەنە جىنايەت ئۆتكۈزۈشتە قارىغۇلۇقى ئېغىر، ئىلھاملىنىشى تېز، تارقىلىشى كەڭ، ئۆزىگە تارتىش خاراكتېرى كۈچلۈك، تەلۈلۈك قىلىش، ئاقىۋىتى بىلەن ھېسابلاشماسلىق ھەم جىنايەت ئۆتكۈزۈشتە ۋەھشىي بولۇش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بار.

2) ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش سەۋەبى

جىنايەت ئۆتكۈزۈش جەمئىيەتتىكى بىر خىل كېسەللىك ھالەت. مۇنداق كېسەللىك ھالىتى بىلەن مۇئەييەن ئىجتىمائىي تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ھەم نۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي مۇھىت ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مۇشۇ كۆزقاراشنى چىقىش قىلىپ، بىز نۆۋەتتىكى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشتىكى ئىجتىمائىي سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلساق. ئۇ مۇنداق بولىدۇ:

ماھىيىتىدىن قارىغاندا، نۆۋەتتە ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ كۆپىيىشى ئون يىللىق ئىچكى قالايمە-

قانچىلىق قالدۇرۇپ كەتكەن ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئاساسىتنىڭ ئاقىۋىتى. ئون يىللىق ئىچكى قالايمىقانچىلىقنىڭ ئەينى ۋاقىتتا تەسىرىدىكى قىلىش مەزگىلىدە تۇرغان ياشلارنىڭ قەلبىگە، روھىغا، ئىنسانىي قەدىر ـ قىممەتكە قارىتا بولغان تەسىرى ئىنتايىن چوڭ بولدى. قىسمەن ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارقاتقان ئىنتايىن سول ئىدىيىۋى ئېقىمىنىڭ، ھۆكۈمەتسىزلىكنىڭ زەھەرلىشى ۋە بولغىشىغا ئۇچراش بىلەن، بىلىمسىز، نادان ھەم ۋەھشىي، ئۇرۇشقاق، قەبىھ تەلۈە بولۇپ قېلىپ، «ئادەم ئۆزىنى ئويلىمىسا، يەر يۈتىدۇ» دەيدىغان چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى شەكىللەندۈردى. ئۆز مەيلىچە يولسىزلىق قىلىپ، ئۆزىنى تۆتۈۋالالماي، ئاخىرى جىنايەت ئۆتكۈزۈش يولىغا ماڭدى.

سىرتتىن كەلگەن پاسسىپ مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى جەريانىدا، پارتىيە، دۆلەت سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىش سىياسىتىنى قوللاندى. بۇ ئىنتايىن زۆرۈر، تامامەن توغرا بولغان بىر سىياسەت. ئەمما، چەت ئەل بىلەن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ساقلانغۇسىز ھالدا بۇرژۇئازىيىنىڭ بەزى چىرىك ئىدىيىسى بەلەن تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ چىرىك نەرسىلەر كىشىلەر مىكروبىغا ئوخشاش ئىرادىسى ئاجىز، ئىدىيىسى ساغلام بولمىغان ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنى چىرىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى كىشىلەر چەت ئەلگە قارىغۇلارچە چوقۇنۇپ ۋە غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى كۆچەپ تەرغىب قىلدى. نەتىجىدە بەزى ساغلام بولمىغان كىنو، تېلېۋىزىيە، تىياتىر، رومان ۋە سېرىق قوليازما تۆۋەندە يامراپ كېتىش بىلەن ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ قەلبىنى ئېغىر دەرىجىدە چىرىتىپ، نۆۋەتتە ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنى كۆچەيتىشتىكى مۇھىم ئىجتىمائىي سەۋەب

بولۇپ قالدى.

ئىش كۆتۈپ تۇرغان ياشلارنىڭ روھىدىكى ئۆزگىرىش ھالقىتى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىدىكى بىر روھىي ئامىلدۇر. ئون يىللىق ئىچكى قالايمىقانچىلىق مەملىكىتىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى ھالاك بولۇش گىردابىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاھالە تېز كۆپەيدى، گەرچە دۆلەت جىددىي تەدبىر قوللىنىپ، نەچچە مىليونلىغان ياشلار - ئۆسمۈرلەرنى مەكتەپكە كىرگۈزۈپ ياكى خىزمەت ئورنىغا ماڭدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا بىر قىسىم ياشلار ئىش كۈتۈپ تۇرۇش ھالىتىدە تۇرماقتا. ياشلار ئىش كۈتۈپ تۇرۇش مەزگىلىدە، قىلىدىغان ئىشى يوق، روھىي جەھەتتە يۆلەنچۈكى يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامالسىز ئاتا - ئانىسىغا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۇلارنىڭ قەلبىدە يامان تەسىر پەيدا قىلىدۇ. نەتىجىدە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي كەسەل مىكروبىغا قارىتا بولغان قارشىلىق كۈچى ناھايىتى تۆۋەن بولىدۇ. يامان ئادەت، يامان ئىستىلىنى ئاسانلا يۇقتۇرۇۋالىدۇ ھەم يېتىشتۇرىدۇ، ناھايىتى ئاسانلا جىنايەت ئۆتكۈزگۈچى گۇرۇھ تەرىپىدىن تارتىلىپ كېتىپ، ئورتاق جىنايەت ئۆتكۈزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىش كۈتۈپ تۇرۇش ھالىتى بىر قىسىم ياشلاردا ئۆزگىرىشچان روھىي ھالەتنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇنداق ئۆزگىرىشچان ھالەت يامىنىسغا تەرەققىي قىلىپ، بەزىلىرى نورمال جەمئىيەت تەرتىپى بىلەن، نورمال ئىجتىمائىي ھاياتقا ئۆچ بولۇپ قالىدۇ، جەمئىيەتنىڭ نورمال تەرتىپىنى بۇزۇشتەك جىنايەت ئۆتكۈزۈش مۇددىئاسى پەيدا بولىدۇ، ئاز ساندىكى كىشىلەر ئاخىرى جىنايەت ئۆتكۈزۈش يولىغا ماڭىدۇ.

مەكتەپنىڭ تەربىيىلەش ئۇسۇلىنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقىمۇ ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىگە تەسىر قىلىدۇ. ئون يىللىق ئىچكى قالايمىقانچىلىق مەملىكىتىمىزنىڭ ماڭارىپ؟

ئىشلىرىنى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ مائارىپ فاكـ
جېنى يېڭىۋاشتىن ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، نەتىجىسى ناھايىتى زور بولدى. ئەمما بەزى مەكتەپلەر بىر تەرەپلىمە ھالدا يۇقىرىلاپ ئوقۇش نىسبىتىنى قوغلىشىپ، پەقەت ئەقلىي تەرىبىگىلا ئەھـ
مىيەت بېرىپ، ئەخلاقىي تەرىبىگە دىققەت قىلمىدى، ئوقۇغۇـ
چىلارنىڭ ئىدىيىۋى سۈپىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. بەزى مەكتەپلەر تېز - ئاستا سىنىپ دەپ ئايرىلىپ، ئۆگىنىشتە، ئەخلاقتا ناچار ئوقۇغۇچىلارنى ئاستا سىنىپقا بۆلدى. ئاستا سىنىپقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇئەللىمنىڭ سەۋىيىسىمۇ ناچار بولدى. مۇنداق سىـ
نىپلاردا، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قۇدرىتى يەتمەي، ئازساندىكى ئوقۇـ
غۇچىلارنىڭ يامان ئادىتى تەرەققىي قىلىپ، جىنايەت ئۆتكۈزۈشنى شەكىللەندۈردى ھەمدە كۆپىنچە ھاللاردا ئورتاق جىنايەت ئۆتكۈـ
زۈپ، تېخىمۇ چوڭ زىيانلارنى سېلىۋاتىدۇ.

ئائىلىنىڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەرگە قارىتا مۇۋاپىق تەربىيـ
سىنىڭ كەمچىل بولۇشىمۇ بىر پايدىسىز ئامىل، ئائىلە پەرزەنتـ
لەرنى تەربىيىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە. ئەمما بۇ ئىقتىدار تۆۋەندىـ
كىدەك بىرقانچە ئەھۋالنىڭ كۆرۈلۈشى تۈپەيلى رولىنى نورمال جارى قىلدۇرالمايدۇ، نەتىجىدە بىر قىسىم ياشلار - ئۆسمۈرلەر چۈشكۈنلىشىپ جىنايەتچى بولۇپ قالىدۇ. بىر خىل ئەھۋال بولـ
سا، بۇزۇلغان ئائىلە. ئاتا - ئانىسى كېلىشەلمىگەن، ئاجرىشىپ كەتكەن ياكى ئۆلگەن بولۇپ، ئائىلە مۇناسىۋىتى ياكى ئائىلە سۈبستانسىيىنىڭ بۇزۇلۇشىنى پەيدا قىلىش بىلەن پەرزەنتلىرىگە قارىتا يامان تەسىر پەيدا قىلىش. تىللاش، سوقۇشۇش، مىجەزى غەلىتە، ئۆچمەنلىك، ئۆچ ئېلىش نىيىتىدە بولۇش قاتارلىق روھىي ھالەت ۋە ھەرىكەت، كۆپىنچە مۇشۇنداق ئائىلە مۇھىتىدا يېتىلىدۇ. يەنە بىر خىل ئەھۋال بولسا، ئائىلە تەربىيە ئۇسۇلـ
نىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى، ياكى بولمىسا ئۇرۇش، تىللاش،

ياكى بولمىسا پەرزەنتلىرىنىڭ يارامليق ئادەم بولۇشىنى ئۈمىد قىلىش ئارزۇسى كۈچلۈك بولۇش تۈپەيلى، پەرزەنتلىرىگە تەلەپ قويۇشتا ئارتۇقچە قاتتىق بولۇش، ئۇلۇك بولۇش بىلەن، پەرزەنتلەر ئائىلە بېسىمىغا قاتتىق ئۇچرىغانلىقتىن، روھىي ۋە جىسمانىي تەرەققىياتىدا ئېغىر تەسىرگە ئۇچرىغان بولىدۇ. يالغان ئېيتىش، ئوقۇشتىن قېچىش كۆپىنچە ھاللاردا مۇشۇنداق ئائىلە مۇھىتىدا مەجبۇرىي ھالدا كېلىپ چىقىدۇ. يەنە بىر خىل ئەھۋال، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ھەر ئىككىسىلا ئىزىمەت قىلىدۇ، خىزمىتى ئالدىراش، پەرزەنتلىرى بىلەن بىللە بولىدىغان ۋاقتى ئاز ياكى بولمىسا پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلەشكە ۋاقتى يوق، ئاتا ـ ئانا بىلەن پەرزەنتلەر ئوتتۇرىسىدا ئىدىيە ئالماشتۇرۇش كەمچىل.

ئەسلىدە دەل ئائىلە تەربىيىسىگە موھتاج بولغان ياشلار ـ ئۆسمۈرلەردە قېرىشقاندەك ئائىلە تەربىيىسى كەمچىل بولىدۇ. ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ ھەق ـ ناھەقنى پەرقلەندۈرۈش قابىلىيىتى ئاجىز بولىدۇ. ئىجتىمائىي مۇھىتتىكى سەلبىي ئامىللارنىڭ ئائىلە تەربىيىسى كەمچىل بولغان مۇشۇ بىر قىسىم ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرگە قارىتا بولغان تەسىرى، باشقا ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرگە قارىغاندا كۆپ كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىگە تەسىر قىلىدىغان بىر ئامىلدۇر.

3) ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مەسىلىسىنى تىزگىنلەش

ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ پەيدا بولۇشىدا ئۇنىڭ تارىخىي سەۋەبى ۋە رېئال ئىجتىمائىي سەۋەبى بولىدۇ. شۇڭا، ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنى تۈپتىن تىزگىنلەشتىمۇ پەقەت جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي باشقۇرۇشىغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەت ئوتتۇرىغا قويغان ئۇنۇۋېرسال تۈزەش فاكتورىنى يېڭى تارىخىي شارائىتتا،

ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنى تۈپتىن تىزگىنلەشنىڭ توغرا فاكتىجىنى. بۇ فاكتىجىن سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە، سىياسىي قانۇن ئورگانلىرى، ئەمگەك، مائارىپ، مەدەنىيەت، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، ئاياللار بىرلەشمىسى، ياشلار ئىتتىپاقى قاتارلىق تارماقلار بىلەن ئىش تەقسىم قىلىپ ھەمكارلىشىپ، زىچ ماسلىشىپ، سىياسەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەتنى تەڭ تۇتۇش بىلەن ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆگىنىش، خىزمەت، ئىدىيىۋى تەربىيە، ئىشتىن سىرتقى تۇرمۇشىنى ئومۇميۈزلۈك ئورۇنلاشتۇرۇپ ۋە باشقۇرۇپ، ئاز ساندىكى جىنايەتچى ئۇنسۇرلارنى جازالاپ، كۆپ ساندىكى يولدىن چىققانلارنى قۇتقۇزۇش، شۇنداق قىلىپ ئۇلارنى ساغلام ئۆستۈرۈپ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا پايدىلىق ئادەمگە ئايلاندۇرىدۇ. «ئۇنۇنجى بەرسال تۈزەش» نىڭ چىقىش نۇقتىسى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ، جىنايەت ئۆتكۈزۈشنىڭ مەنبەسىنى ئازايتىش ھەم يوقىتىش، شۇنداق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەم تەدرىجىي ھالدا يوقىتىشتىن ئىبارەت. كونكرېت ئېيتقاندا، ئۇنۇنجى بەرسال تۈزەشتە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تەدبىر بار:

جىنايەت ئۆتكۈزگەن ياشلارغا قارىتا، تەربىيىلەش، تەسىرلەندۈرۈش، قۇتقۇزۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش، جىنايەت ئۆتكۈزگەن ياشلار - ئۆسمۈرلەرگە قارىتا، ئۇلار تەربىيىنى قوبۇل قىلىش شەرتى ئاستىدا، ئاتا - ئانىسىنىڭ يۇقۇملۇق كېسىلگە گىرىپتار بولغان بالىسىغا، دوختۇرنىڭ كېسىلگە، ئوقۇتقۇچىنىڭ خاتالىق ئۆتكۈزگەن ئوقۇغۇچىغا مۇئامىلە قىلغىنىغا ئوخشاش سەۋىرچان، ئىنچىكە تەربىيە بېرىش، تەسىرلەندۈرۈش، قۇتقۇزۇش خىزمىتىنى ئىشلىشىمىز لازىم. ئۇلارغا داۋالىنى ئۇقتۇرۇپ، تەسىرلەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ مەسلىسىنى ئىدىيە جەھەتتە

تىن ھەقىقىي تۇردە ھەل قىلىشىمىز لازىم. ئەمەلىيەتتە بۇنىڭ يولغا قويۇشقا بولىدىغان ئۇنۇملۇك چارە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەن ھەم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشتىن بوشانغان ياشلار - ئۆسمۇرلەرنى تەشكىللەپ تۇرمۇشتا چىقىش يولى بېرىش، ئۇلارغا قارىتا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ يېڭىۋاشتىن جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنى توسۇش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئورگانلىرى، جىنايەتچىلەرگە قارىتا بولغان ئىدىيىۋى تەربىيىگە ئەھمىيەت بېرىپلا قالماستىن، يەنە جىنايەتچىلەرگە قارىتا پەن - مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىشقىمۇ ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنىڭ جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئىشقا ئورۇنلىشىشىغا پايدىلىق بولۇش ئۈچۈن ئۇلار بىرەر ماھارەتنى ئۆگىنىۋالالايدىغان بولۇشى كېرەك. بەزى جايلارنىڭ ئەمەلىيىتىدە ئىسپاتلىنىشچە، تەشكىللەنگەندىن كېيىن، قايتا جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەر پەقەت ئاز ساندىلا بولۇپ، تەشكىللەنمەي سىرتتا لاغايلاپ يۈرگەنلەردىن، قايتا جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىرى بىرقەدەر كۆپ بولغان.

ئىجتىمائىي مۇھىتنى ساپلاشتۇرۇپ، كۆچمىزنىڭ بارچە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا ياشلار - ئۆسمۇرلەرنى جىنايەت ئۆتكۈزۈشكە ئىلھاملاندۇرىدىغان بەزى ئامىللارنى تۈگىتىش كېرەك. پارتىيە ئىستىلىنى توغرىلاش، جەمئىيەت كەيپىياتىنى ياخشىلاش، كوممۇنىستىك ئەخلاق بىلەن ياشلارنى تەربىيىلەش، ياشلار - ئۆسمۇرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىدىن ساقلىنىشىنىڭ مۇھىم تەدبىرى، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، لېنىي فېڭدىن ئۆگىنىش، ياخشى ئىش قىلىشنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈ-

چەيتىپ، ياخشى جەمئىيەت كەيپىياتىنى تىكلەپ، ياشلار - ئۆسـ
مۈرلەرنى ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىتتا ساغلام ئۆستۈرۈپ يېتىلـ
دۈرۈشىمىز كېرەك.

ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى بىلەن مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىپ، ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ پائالىيەت مەيدانـ لىرى، مەسلەن، كىنوخانا، تىياتىرخانا، ئۆسمۈرلەر سارىيى، كۆڭۈل ئېچىش ئۆيى، كۈتۈپخانا ۋە تەنتەربىيە مەيدانلىرىنى قۇـ رۇپ ھەم تولۇقلاپ، ساغلام مەدەنىي تەنتەربىيە پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ياخشى تەربىيىلەپ، بىلىمنى ئاشۇرۇپ، مائاـ رىپنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇپ، ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ كۆتۈرەڭـ گۈ روھىنى توغرا يۆنىلىشكە يېتەكلەش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتكە بولغان زوقلىنىشىغا قارىتا (مەسلەن، كىنو كۆرۈش، رومان ئوقۇش، تىياتىر كۆرۈش قاتارلىقلار) يېتەكچىلىك قىلىشنى كۈچەيتىشكە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنىڭ مۇشۇ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى توغرا چۈشىنىشىگە، ئۇنىڭـ دىن ساغلام، پايدىلىق نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىشىغا ياردەم بېرىش لازىم.

مەكتەپ، ئائىلە ۋە جەمئىيەت زىچ ماسلىشىپ، ئاساسىي قاتلام ئاممىۋى تەشكىلاتلار — ئاھالە كومىتېتى، ئامانلىق ساقـ لاش كومىتېتى، خەلق ياراشتۇرۇش كومىتېتى قاتارلىقلارنىڭ كۈچىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ياشلار - ئۆسمۈرلەرنى بولۇپـ مۇ پولدىن چىققان ياشلار - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەش خىزمىتـ ىنى ئورتاق تۈتۈش كېرەك، بۇ ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنى تۈپتىن تىزگىنلەش ۋە ياخشى ئىجتىمائىي تەرتىپنى قوغداشتىكى ئىنتايىن مۇھىم تەشكىلىي تەدبىردۇر

ئون بىرىنچى باب

جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش

جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش — ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات مەسىلىسى بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ھاياتىغا زور قىزىقىش پەيدا قىلىپ، ئۇزلىرىنىڭ ياشاۋاتقان مەدەنىيەت شارائىتى بىلەن مەنىۋى شارائىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگەرتىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. زامانىۋىلىشىش پىلانلىق ئۆزگىرىش جەريانى ئۇ ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاساس قىلغان، سىياسىي، قانۇن ۋە ئىجتىمائىي مەنىۋى تۈرمۇش قاتارلىق تەرەپلەرگە تاقىلىدىغان پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى. ھازىرقى دۇنيادا ھەرقايسى دۆلەت، ھەرقايسى مىللەت ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆزى تاللىۋالغان يول بويىچە زامانىۋىلىشىش يولىنى بويلاپ، يا ئاستا، يا تېز قەدەم بىلەن ئىلگىرىلىمەكتە.

بىرىنچى پاراگراف جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇقۇمى

1. زامانىۋىلاشتۇرۇش دېگەن نېمە؟

جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش بىر خىل ئالاھىدە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتە جەمئىيەتنىڭ پەن — تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ياشاۋاتقان مەددىي شارائىتى بىلەن مەنىۋى شارائىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگەرتىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. زامانىۋىلىشىش پىلانلىق ئۆزگىرىش جەريانى ئۇ ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاساس قىلغان، سىياسىي، قانۇن ۋە ئىجتىمائىي مەنىۋى تۈرمۇش قاتارلىق تەرەپلەرگە تاقىلىدىغان پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى. ھازىرقى دۇنيادا ھەرقايسى دۆلەت، ھەرقايسى مىللەت ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆزى تاللىۋالغان يول بويىچە زامانىۋىلىشىش يولىنى بويلاپ، يا ئاستا، يا تېز قەدەم بىلەن ئىلگىرىلىمەكتە.

سادي تەرەققىياتىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئىجتىمائىي تۈرمۇش-
نىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە تەدرىجىي ھالدا ئېنىقلىق جەمئىيەت-
تىن يىراقلىشىدىغان ۋە ئايرىلىپ چىقىدىغان تەرەققىيات جەريان-
نى كۆرسىتىدۇ. تار مەنىدىكى جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش
سانائەتلىشىش ۋە دېموكراتىيلىشىشنى كۆرسىتىدۇ. جەمئىيەت-
نى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانى ئادەتتە 17 - 18 - ئەسىردىكى
ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى، سانائەت ئىنقىلابى ۋە فرانسىيە بۇ-
يۇك ئىنقىلابىي دەۋرىدە باشلانغان، 19 - ئەسىردە ياۋروپانىڭ
كۆپ قىسىم رايونلىرى ۋە شىمالىي ئامېرىكا رايونلىرىغا كېڭەي-
تىلگەن، 20 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغا كەلگەندە دۇنياۋى
خاراكتېرلىك ئېقىمغا ئايلانغان دەپ قارىلىدۇ.

جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ تارىخىي جەريانى ۋە ھەر-
قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، زاما-
نىۋىلاشتۇرۇش نەزەريىسى تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىلىرىنى خۇلاسە-
لەپ، زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي مەنىسى ھەققىدە تۆۋەندە-
كىدەك تونۇشقا ئىگە بولالايمىز.

2. جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىدىغان تارىخىي جەريان

جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى-
نىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى مەركەز
قىلغان جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلىش جەريانى
بولۇش سۈپىتىدە، ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىدىغان تارىخىي جەريان
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۈگۈنكى دۇنيادا ھەرقانداق بىر دۆلەتنى
زامانىۋىلىشىشنى ئورۇنداپ بولدى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئوخ-
شاشلا، زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىگە تامامەن قەدەم قويمىغان دۆ-
لەتمۇ مەۋجۇت ئەمەس. زامانىۋىلىشىش مەلۇم مۇقىم ئۆلچەملەر-
نىڭ توپلانمىسى بولماستىن، بەلكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە

ئىگە تەرەققىيات جەريانىدۇر. دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر دۆلەت ياكى رايون ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇتلەق «ئەنئەنە» ۋە «زامانىۋى» لىقنىڭ پەرقى مەۋجۇت ئەمەس، بىر مەھنەت بىلەن مەڭگۇ راھەت كۆرىدىغان زامانىۋىلاشتۇرۇش تېخنىكىسى مەۋجۇت ئەمەس.

كەڭ 3 ـ دۇنياغا تەۋە دۆلەتلەر شەك ـ شۇبھىسىزكى، ئۆز دۆلىتىنىڭ زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىنى تىرىشىپ ئىلگىرى سۈرۈۋاتىدۇ. گەرچە بىر قىسىم غەربتىكى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ بەزى بىر تەرەققىيات ئۆلچىمى بويىچە ھېسابلىغاندا، ئۇلار تېخى نىسبەتەن تۆۋەن تەرەققىيات سەۋىيىسىدە تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، بىراق بۇنى ھەرگىزمۇ «ئەنئەنىۋى جەمئىيەت» تەتۇرۇۋاتىدۇ دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ. ئۇلار بىلەن تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ پەرقى بەزى تەرەپلەردىكى تەرەققىيات سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرق بولۇپ، ھەرگىزمۇ بارلىق تەرەپلەردە ساقلىنىۋاتقان پەرق ئەمەس. شۇڭا، غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى مۇقىم ئۆلچەم قىلىپ باشقا دۆلەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ.

تېخنىكا مۇھىمى شۇكى، غەربتىكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر گەرچە پەن ـ تېخنىكا سەۋىيىسى ئىقتىساد ۋە جەمئىيەت باشقۇرۇش قاتارلىق تەرەپلەردە ناھايىتى يۇقىرى تەرەققىيات دەرىجىسىگە يەتكەن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ماددىي بايلىقلار غايەت زور دەرىجىدە ئاشقان بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ھەرگىزمۇ زامانىۋىلىشىشنىڭ ئاخىرقى پەللىسىگە يەتكىنى يوق. بىرىنچىدىن، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە بولۇپمۇ تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئىجتىمائىي سىياسىي، ئىجتىمائىي ئادىللىق، ئىجتىمائىي مەنىۋى مەدەنىيىلىك قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى زور كەمتۈكلۈك ساقلىنىۋاتقاندا، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىمۇ تۇرلۇك مەسىلىلەرگە يولۇقۇۋاتقانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەردە پەن ـ تېخنىكا ۋە

سانائەتلىشىشنىڭ تەرەققىياتى تۆپەيلىدىن، باي ۋە نامراتلىق پە- قىنىڭ چوڭ بولۇشى، مۇھىتنىڭ بولغىنىشى، جامائەت پاراۋ- لىقى، تۇرمۇش سۈپىتى، قىممەت قارىشى، جەمئىيەت ئامانلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە بىرقاتار ئىجتىمائىي مەسىلىلەر كېلىپ چىقتى. ئىككىنچىدىن، نۆۋەتتە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى تۆپەيلىدىن، غەربتىكى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر غايەت زور بۆسۈش خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشكە ھازىرلانماقتا. ئۇلارنىڭ نۆ- ۋەتتىكى ئەھۋالىدىمۇ بۇنىڭغا مۇناسىپ زور ئۆزگىرىش يۈز بېر- دۇ. ئامېرىكىنىڭ ئاتاقلىق جەمئىيەتشۇناسي د. بېئىر «كېيىن- كى سانائەت جەمئىيەتىنىڭ يېتىپ قېلىشى» دېگەن ئەسىرىدە ئامې- رىكا بىلىمنى دەۋر قىلىپ تەشكىللەنگەن « كېيىنكى سانائەت جەمئىيىتى» گە كىرىدۇ، مۇتەخەسسىس ۋە تېخنىكا خادىملار ھەر خىل كەسىپلەردە ئاساسلىق ئورۇن ئىگىلەيدۇ ھەم پەن - تېخنە- كىنى ئاساس قىلغان يېڭى سانائەت شەكىللىنىدۇ، دەپ كۆرسە- تىدۇ. 70 - يىللاردىن بۇيان، بىر قىسىم كەلگۈسىشۇناسلار كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىپ، غەرب دۆلەتلىرىدە يۈز بېرىۋاتقان ۋە يۈز بېرىدىغان مۇھىم ئۆزگىرىشلەرنى مۇھاكىمە قىلىشتى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، غەربتىكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرمۇ پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزىنىڭ جەمئىيەتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىنى داۋاملىق ئې- لىپ بارىدۇ.

3. جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش — تارىخي ئەن- ئەنىلەرگە قارىتا ھەم تەنقىد قىلىش، ھەم ۋارىسلىق قى- لىش جەريانىدۇر

«زامانىۋىلاشتۇرۇش» ۋە «ئەنئەنە» مەسىلىسى زامانىۋىلاش- تۇرۇش نەزەريىسىدە بىرقەدەر مۇرەككەپ، مۇھىم مەسىلە. نۇرغۇنلىغان غەربنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش نەزەريىچىلىرى زاما-

نۇيلاشتۇرۇش ئەندىزىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، زامانىۋىلاشقان جەمئىيەت توغرىسىدىكى جەمئىيەتنىڭ تۈرلۈك ئۆلچەملىرى ئار-قىلىق ئەنئەنىۋى جەمئىيەتكە باھا بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ئۆلچەم-لىرىگە ئۇيغۇن بولمىغان جەمئىيەت «ئەنئەنىۋى» دەپ قارىلىدۇ. بۇ خىل نۇقتىئىنەزەرنىڭ ماھىيىتى زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن ئەنئەنىنى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى قارىمۇقارشى ئىككى قۇتۇپ، ئىككىسى بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، دەپ قاراشتىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ تۈپ خاتالىقى شۇ يەردىكى، بىر تەرەپلىمە، غەيرىي تارىخىي نەزەرىيە ۋە نۇقتىئىنەزەر ئارقىلىق جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىنى تەھلىل قىلغان، ئۇلار تەكىتلىگەن ئاتالمىش زامانىۋىلاشقان جەمئىيەت ئۆلچىمى پەقەت ئۇلار غەرب كاپىتالىستىك جەمئىيىتىنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي ئالا-ھىدىلىكلىرىگە قارىتا ئېلىپ بارغان ئومۇملاشتۇرۇش بولۇپ، ئۇلار بۇ ئۆلچەمنى بارلىق دۆلەتلەرگە ئورتاق قوللانغان.

زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن ئەنئەنە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر جەمئىيەتنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانىدا ئەسلىدىكى جەمئى-يەت قۇرۇلما سىستېمىلىرىدىكى ھەر خىل ئامىللار بىلەن يۈز بېرىدىغان ھەر خىل مۇناسىۋەتلەرنى كۆرسىتىدۇ.

«ئەنئەنە» دېگىنىمىز ئادەتتە «تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئىدىيە، ئەخلاق، ئۆرپ ـ ئادەت، سەنئەت، تۈزۈم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ھەربىر مىللەت ئۆز تارىخىي پائالىيەتلە-رى داۋامىدا ئۆزىنىڭ ئەنئەنىسىنى يارىتقان بولىدۇ. بىر مىللەت-نىڭ ئەنئەنىسى ناھايىتى مۇرەككەپ، غەيرىي ئورتاق ماھىيەتلىك قۇرۇلمىغا ئىگە بولىدۇ. «ئەنئەنە»نىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەملە-يەتتە شۇ مىللەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي مەزگىللەردە، ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا، ئوخشاش بولمىغان سىنىپ، گۇ-رۇھ ياكى شەخس تەرىپىدىن قوشۇلغان تۆھپە تەركىبلىرى بولە-دۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە يەنە باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان ئالاقە ۋە

تەسىرلەر بولىدۇ. «ئەنئەنە» دىكى ئوخشاش بولمىغان ماھىيەتتىكى تەركىبلەر ئەمەلىيەتتە جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا ئوخشاش بولمىغان روللارنى ئويناىدۇ، بەزىلىرى توسالغۇغا ئايلىنىپ قالسا، بەزىلىرى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. «ئەنئەنە» ۋە «زامانىۋىلاشتۇرۇش» ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئىلگىرى سۈرۈش، ئۆزئارا تەقەززا قىلىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت. بىر تەرەپتىن، بەزى ئەنئەنىلەر مىللەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ جەۋھىرى ۋە ئىلىم ـ پەننىڭ ساغلام مۇۋەپپەقىيىتى بولۇش سۈپىتىدە، جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ توسالغۇسى بولۇش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە شۇ مىللەتنىڭ جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشى بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ، ئۇنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئىلمىمىز خەلقى تەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخى جەريانىدا داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئەمگەك سۈيىدىغان، جاپاغا چىداپ، ئىقتىسادچىل ياشايدىغان، ئۆزئارا ياردەم قىلىدىغان ئىسىل پەزىلەتلىرى ئىلمىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىدىغان ئاكتىپ ئامىلغا ئايلىنىشى مۇمكىن. كىشىلەر دائىم ياپونلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىنىڭ ياپونىيە جەمئىيىتىنىڭ زامانىۋىلىشىشى جەريانىدا ئوينىغان رولىنى تىلغا ئېلىشىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بارلىق مىللەتلەر ئۆز مىللىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى قەدىرلەيدۇ. تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەت بولغان تەقدىردىمۇ مىللىي ئەنئەنىسىدىن پوتۇنلەي ۋاز كېچىش ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان ئەمەس. ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتىن ئايرىلغاندا، جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشمايدۇ. بىراق، يەنە بىر جەھەتتىن، بىز شۇنى كۆرۈشىمىز كېرەككى، مىللىي ئەنئەنە نېمىلا دېگەن بىلەن تارىختا شەكىللەنگەن، تارىخىي شارائىتلاردىكى ئۆزگىرىش بەزى ئەنئەنىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش قىممىتىنى ئۆزگەرتىدۇ،

كىشىلەرمۇ ئۇلارنىڭ قىممىتىگە يېڭىۋاشتىن باھا بېرىشكە موھتاج بولىدۇ. تارىختا ئەقىلغا مۇۋاپىق ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان نەرسە جەمئىيەتنىڭ ئالغا قاراپ يەنىمۇ بىرقەدەم ئىلگىرىلىشى جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئەقىلغا مۇۋاپىقلىقىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن بىر قىسىم كونا ئەنئەنىلەرنىڭ ئاساسىتىنى چوقۇم بۇزۇپ تاشلاش كېرەك. زامانۇي پەن ـ تېخنىكا دىنىي خۇراپاتلىق ئىچىدە تەرەققىي قىلالمايدۇ، زامانۇي سانائەت تارقاق فېئودالىلىق ئىقتىساد ئاساسىدا راۋاجلىنالمايدۇ. جەمئىيەتنى زامانۇيلاشتۇرۇش جەريانى بىرلا ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە مۇقەررەر ھالدا ئىجتىمائىي ئىسلاھات جەريانىدۇر. ئىسلاھات جەمئىيەتنى زامانۇيلاشتۇرۇشنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېغىر يۈكىگە ئايلىنىپ قالغان ئاشۇ بىر قىسىم كونا ئەنئەنىلەرنى ئۆزگەرتمىگەندە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. جەمئىيەتنى زامانۇيلاشتۇرۇشتىن ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس.

تارىخنىڭ ئىزچىللىقى جەھەتتىن قارىغاندا، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرقانداق بىر باسقۇچى ئالدىنقى باسقۇچ ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى باسقۇچلارنىڭ داۋامى، بىراق يەنە ئالدىنقى باسقۇچ ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى باسقۇچلارنىڭ راۋاجى بولۇپ، پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كېتىش ياكى تامامەن بىرەك بولۇش ئەمەلدە. يەتتە تەرەققىياتنى يوققا چىقارغانلىق. شۇڭا، مۇتلەق ھالدا ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلغان زامانۇيلىشىش مۇساپىسى مەۋجۇت ئەمەس ھەم مۇتلەق ھالدا ئەنئەنىنى ئىنكار قىلغان زامانۇيلىشىش مۇساپىسىمۇ مەۋجۇت ئەمەس. بارلىق مىللەتلەر ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرىدۇ، شۇنداقلا زامانۇيلاشتۇرۇش جەريانىدا مۇئەييەن نەتىجە يالىتقان مىللەت يەنە ئەزەلدىن بار بولغان كونا ئەنئەنىلەرنىڭ ئاساسىدىن بۆسۈپ ئۆتكەن بولىدۇ.

4. جەمئىيەتنى زامانۇيلاشتۇرۇش — ئىجتىمائىي سىستېمىنىڭ ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىش جەريانىدۇر

بەزىلەر جەمئىيەتنى زامانۇيلاشتۇرۇش جەريانى ئەمەلىيەتتە سانائەتلىشىش جەريانى، ئىقتىسادنىڭ ئېشىش جەريانى، پەقەت سانائەتلىشىش ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى ئىشقا ئاشۇرۇلسىلا، زامانۇيلىشىش ئىشقا ئاشقانلىق بولىدۇ دەپ قارايدۇ. بۇ بىر خىل بىر تەرەپلىمە قاراشتۇر. ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى ھەقىقەتەنمۇ زامانۇيلىشىشنىڭ مەركىزى ۋە ئاساسى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى بولمىسا، زامانۇي سىياسىي تۈزۈم، تەشكىلىي شەكىل ۋە قىممەت قارىشىدىكى تەرەققىياتمۇ بولمىغان بولاتتى. سانائەتلىشىش ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بولمىسا، زامانۇيلاشتۇرۇش بولمايدۇ دەپ قاراشقا بولىدۇ. بىراق، جەمئىيەتنى زامانۇيلاشتۇرۇش ھەرگىزمۇ سانائەتلىشىش ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىغا باراۋەر ئەمەس. سانائەتلىشىش ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى پەقەت زامانۇيلىشىش ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتنىڭ بىر تەرەپىدىنلا ئىبارەت. ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى ھەم يەككە — يېگانە ھالدا ئىشقا ئاشمايدۇ، ھەم جەمئىيەتنىڭ باشقا تەرەپلىرىدىكى تەرەققىياتنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. بىز ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىنى بىلەن جەمئىيەتنىڭ باشقا تەرەپلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەمدە جەمئىيەتنى زامانۇيلاشتۇرۇشنىڭ نىشاندىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ ئارقىلىق زامانۇيلاشتۇرۇشنى ماسلاشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىش جەريانىنى كۆرۈۋالالايمىز.

1) ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بىلەن جەمئىيەتنىڭ باشقا تەشكىل قىلغۇچى ئامىللىرىنىڭ مۇناسىۋىتى.

بىر جەمئىيەتنىڭ زامانۇيلىشىشى خەلقئارا مۇھىت، خەلقئارا ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي تۈرمۇش قاتارلىق ھەرقايسى تەرەپلەردىكى ئامىللارنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئۆزگىرىشى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. ئىقتىساد ئاشسا، جەمئىيەتنىڭ

مەدەنىيىتى، ئىجتىمائىي تۈرمۇشى ئۇچۇن ماددىي ئاساس يارد-
تىپ بېرىدۇ، ئىجتىمائىي سىياسىي تۈزۈمنىڭ نىسپىي مۇقىملە-
قىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئىجتىمائىي سىياسىي تۈزۈم
جەھەتتىن ئالغا باسقاندا بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىقتىسا-
دىي جەھەتتىكى باراۋەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى، بارلىق جەم-
ئىيەت ئەزالىرىنى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئېلىپ كەلگەن مەنپە-
ئەتتىن بەھرىمەن قىلغىلى بولىدۇ. تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى شۇ-
كى، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى
ۋە تەرەققىي قىلىشىغا بېقىنىدۇ. كاپىتالىستىك يېرىك ئىشلەپ-
چىقىرىش بۇرژۇئا مىللىي دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ
راۋاجلانغان. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرمۇ پەقەت جاھانگىر-
لىكنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىنلا،
ئاندىن ھەقىقىي ھالدا زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىنى باشلىدى.
خەلقنىڭ مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆ-
تۈرۈلۈشى بىۋاستە ھالدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى
ساپاسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.
پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ جەمئىيەت-
نىڭ تىنچ ـ ئىتتىپاق بولۇشى يەنە زامانىۋىلىشىش جەريانى
ئۈچۈن بىر ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىپ بېرىدۇ. جەمئى-
يەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا، ھەر خىل ئامىللار ئۆزئارا
رول ئويناپ، ئۆزئارا تەقەززا قىلىشىپ تۇرىدۇ، بۇ ماھىيەتتە
ھەرقانداق ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش جەريانىدا جەمئىيەتنىڭ ياخشى
سۈپەتلىك ئايلىنىشىنى ۋە ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىشىنى ساق-
لاشنىڭ زۆرۈر شەرتىدۇر. سانائەتلىشىش ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشە-
شى ئەگەر جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئىسلاھاتىدىن،
مەسلەن، سىياسىي ئىسلاھات، نوپۇسنىڭ ئۆسۈشى، مائارىپنى
ئومۇملاشتۇرۇش ۋە شەھەرلەشتۇرۇش قاتارلىقلاردىن ئايرىلىپ
قالسا، ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن بولمايدۇ.

2) جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ نىشانى.

جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ نىشانى يۇقىرى قاتلام-لىق، ئۇنىۋېرسال بولىدۇ. سانائەتلىشىش ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا پۈتكۈل جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ۋاستىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتى جەمئىيەتنىڭ كۈنسېرى راۋاجلىنىش ئېھتىياجىنى ۋە ئادەمنىڭ ئەتراپلىق راۋاجلىنىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. شۇڭا، جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ نەتىجىلىرى مۇتلەق كۆپ سانلىق جەمئىيەت ئەزالىرى ۋە شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت قىممىتىنىڭ مۇئەييەن ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك. ئەگەر سانائەتلىشىش ئىشقا ئاشۇرۇلسا، ئىقتىسادمۇ زور دەرىجىدە كۆپەيسە، بىراق جەمئىيەتتە باراۋەرسىزلىك كۈچەيسە، ئىجتىمائىي ئەخلاق بۇزۇلسا، مۇنەۋۋەر مىللىي مەدەنىيەت ۋە قىممەتلىك مىراسلار بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىسا ھەتتا دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ مۇستەقىللىقى زىيانغا ئۇچرىسا، ئۇنداقتا بۇنداق سانائەتلىشىش ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات تەلىپى بىلەن قارىمۇقارشى بولغان بولىدۇ. باشقا بىر نۇقتىدىن قارىغاندىمۇ، جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى پەقەت ئىقتىسادىي ئۆلچەم بويىچىلا ئۆلچىگىلى بولمايدۇ. جەمئىيەت سىستېمىسىنىڭ تەرەققىياتىدىكى نۇرغۇن تەرەپلەرنىڭ مەسىلەن، ھەر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ خاراكتېرى، ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيىنىڭ مەزمۇنى، ئىجتىمائىي قىممەت قارىشى قاتارلىقلارنىڭ زامانىۋىلىشىش دەرىجىسىنى مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈمۈمىي قىممىتىدىن پايدىلىنىپ چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ. بەزى دۆلەتلەر ئالاھىدە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈمۈمىي قىممىتى ۋە مىللىي دارامەت جەھەتتە نۇرغۇن تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنى بېسىپ چۈشەلمىسە-

مۇ، بىراق ئۇنىڭ زامانىۋىلاشقان دۆلەت ئىكەنلىكىگە ھېچكىم قوشۇلمايدۇ. چۈنكى بۇ دۆلەتلەردە، سىياسىي تۈرمۇش ۋە مەدەنىيەت تۈرمۇشى ئىنتايىن قالاق، يەنە فېئودالىزم ۋە قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ نەرسىلىرى كۆپلەپ ساقلانغان.

ئىككىنچى پاراگراف جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى

جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش بىر خىل ئۆسۈش ۋە يېڭىلىق يارىتىشنى ئۆزلۈكىدىن داۋاملاشتۇرىدىغان تەرەققىيات جەريانى بولۇش سۈپىتى بىلەن، جەمئىيەتنىڭ نۇرغۇن جەھەتلەردىكى ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشىنىش ياكى جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىش ئالامەتلىرىنى چۈشىنىش بىزنىڭ جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىگىلىشىمىزگە پايدىلىق.

1. پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ پۈتكۈل ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتۈشى

بۇ جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش باسقۇچىنىڭ ئىلگىرىكى جەمئىيەت تەرەققىيات باسقۇچلىرىغا ئوخشىمايدىغان ئاساسىي ئالاھىدىلىكىدۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ بارغانسېرى تېز بولۇشىغا، سەۋىيىسىنىڭ بارغانسېرى يۇقىرى بولۇشىغا، قۇرۇلمىسىنىڭ بارغانسېرى مۇرەككەپ بولۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ زامانىۋىلىشىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ. بىز ئىككى تەرەپتىن پەن ـ تېخنىكىنىڭ رولى ئۇستىدە توختىلىمىز.

بىرىنچى، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. تارىخ بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، زامانىۋى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى- نىڭ ئاساسلىق شەكلى بولغان «سانائەت» دەل پەن - تېخنىكا- نىڭ تۈرتكىسىدە راۋاجلانغان. ھازىرقى دەۋردىكى «ئۈچۈر ئىن- قىلابى» دېگىنىمىزمۇ مەلۇم مەنىدە پەن - تېخنىكا بىلەن مەن- داش سۆز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشى ئېھتىياجلىق بولغان پەن - تېخنىكا ئەڭ دەسلەپتە بىۋاستە ھالدا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزىدىن كېلەتتى. بىراق، يېقىنقى زامانىدىن بۇيان، بىر ھەل قىلغۇچ ئۆزگىرىش كېلىپ چىقتى، يەنى يىرىك سانائەت- نىڭ كېلىپ چىقىشى ھەمدە ئۇنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئاساس- لىقى يېڭى تېخنىكا تەرىپىدىن بەلگىنىدىغان، يېڭى تېخنىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى بولسا، ئاساسلىقى پەن - تەتقىقات نەتىجىسىنىڭ تېخنىكا ئىجادىيىتىگە ئۆزگىرىشىنى مەنبە قىلىدىغان بۇرۇلۇش بارلىققا كەلدى. سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ئۆزى پەن - تېخنىكىدا بۆسۈش خاراكتېرلىك مۇۋەپپەقىيەت قولغا كەلگەنلىكىنىڭ نەتە- جىسىدۇر. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئىجتىما- ئىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ باشلامچىسى بولۇپ قالدى.

ھازىرقى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلد- شى ئۇنىڭ ماھىيىتىدىن قارىغاندا، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققى- ياتىدىن ئىبارەت بولۇپ، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسا- دىي تەرەققىيات ئەھمىلىيىتى بۇ نۇقتىنىڭ تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى. تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشىغا بولغان تە- سىرى كاپىتال ۋە ئەمگەك كۈچى سېلىنمىسىنىڭ رولىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. پەن - تېخنىكىنىڭ قالاقلىقى ئىقتىسا- دىي تەرەققىيات جەھەتتىكى قالاقلىقتىن بېشارەت بېرىدۇ. بىر

دۆلەت ئەگەر جەمئىيەتنى زامانۇيلاشتۇرۇش يولىدا، يېڭى پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تېزلىك بىلەن قوبۇل قىلمىسا ۋە ئىجاد قىلمىسا، زامانۇيلاشتۇرۇش تەرەققىيات سەۋىيىسى جەھەتتە ئىلغار دۆلەتلەر بىلەن بولغان پەرقى بارغانسېرى چوڭىيىپ كېتىدۇ.

ئىككىنچى، پەن - تېخنىكا يەنە ئىجتىمائىي مەنپەئەت تۇرمۇش ۋە ئىجتىمائىي ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئادەمنىڭ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مەسىلەن، يېڭى تېخنىكا ئۆزگەرتىش نەتىجىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە خىزمەت جەريانىدا قوللىنىشى كىشىلەرنىڭ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرگە ئۆگىنىش، ئىجتىمائىي ئالاقە، مەدەنىيەت ۋە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ ۋاقىت چىقىدۇ، كىشىلەر ئىجادىي تەپەككۇر پائالىيەتلىرى بىلەن كۆپلەپ شۇغۇللىنىدىغان بولىدۇ، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى قويۇقلىشىپ تۇرمۇش - ئالاقە رېتىمى تېزلىشىدۇ. بۇ مۇقەررەر ھالدا ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئادەمنىڭ ئەتراپلىق ھەم كۆپ تەرەپلىمىلىك تەرەققىي قىلىش ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان رولى بىلەن ماسلاشقان ھالدا، پەن - تېخنىكىنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي پائالىيەت جەريانىدىكى رولىمۇ بارغانسېرى مۇھىم بولماقتا. بۇ ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردە ئىپادىلىنىدۇ: (1) پەن - تېخنىكا تەتقىقات قوشۇنى كۇنسېرى كېڭىيىدۇ. (2) پەن - تەتقىقات راسخوتى كۇنسېرى كۆپىيىپ، پەن - تەتقىقات راسخوتى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى بىلەن مىللىي دارامەتتە ئىگىلەيدىغان نىسبىتى بارغانسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. (3) پەن - تېخنىكا تەتقىقات ئاپپاراتلىرىنىڭ كۆلىمى يەككە تەشكىلاتتىن

دۆلەت دائىرىسىگە، يەككە دۆلەت دائىرىسىدىن دۇنياۋى خاراكتېرلىك كۆلەمگە تەرەققي قىلىدۇ. مەسىلەن، 1984 - يىلىدىكى «يەر شارى ئاتموسفېرا تەتقىقات پىلانى بىرىنچى قېتىملىق يەر شارى تەجرىبىسى» گە يۈز نەچچە دۆلەت ۋە رايون قاتناشتى.

2. ئىقتىسادنىڭ سىجىل ھەم تېز سۈرئىتىتە تەرەققي قىلىشى

ئىقتىسادي تەرەققىيات نۇقتىئىنەزىرى بويىچە قارىغاندا، جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش —— يېڭى تېخنىكا قوللىنىپ ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش دېگەنلىكتۇر. زامانىۋىلاشقان ئىقتىسادي تەرەققىيات جەريانى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) ئىقتىساد ئىزچىل ھەم تېز سۈرئىتىتە تەرەققي قىلىدۇ. پەن - تېخنىكا بىلەن قوراللانغان زامانىۋى ئىقتىساد ئۇزۇن مۇددەت ئالغا باسماي توختاپ قالغان ياكى تەرەققىياتى ئاستىلاپ قالغان فېئوداللىق ئىقتىساد بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مۇنداق بىر روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە، يەنى پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىگىلىك ئىزچىل ھەم تېز سۈرئىتىتە تەرەققي قىلىدۇ، ئىقتىسادنىڭ تەرەققي قىلماسلىق ۋە ئارقىدا قېلىش ئېھتىماللىقى تەدرىجىي يوقىلىدۇ.

2) ئىقتىسادي قۇرۇلما ئۆزگىرىدۇ. زامانىۋىلىشىش مەنىسىدىكى ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى ئىقتىسادي قۇرۇلمىنىڭ ئۆزگىرىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ مۇھىم بەلگىسى، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىنىڭ مەزمۇنى يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىشتىن سانائەتنى ئاساس قىلىشقا ئۆتۈش، يەنى «سانائەتلىشىش» تىن ئىبارەت. بىر دۆلەتنىڭ سانائەتلىشىش سەۋىيىسى سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ پۈتۈن مىللىي ئىگىلىكتە ئىگىلەيدىغان نىسبىتى ئارقىلىق ئۆلچىنىدۇ. جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريا-

ندا بارلىق دۆلەتلەر سانائەتلىشىش جەريانىنى بەسىپ ئۆتتى ياكى سانائەتلىشىش نىشانى ئوستىدە تىرىشىپ ئىزدەنمەكتە ھەمدە خېلى ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە «سانائەتلىشىش» جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇپ قالىدۇ. بىر قىسىم باي، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر كوچلوك سانائەت ئاساسىغا ئىگە. بىر قىسىم نامراد دۆلەتلەر بولسا، سانائەت ئاساسى ناھايىتى ئاجىز ياكى سانائەت ئاساسى يوق دېيەرلىك ھالەتتە تۇرماقتا.

ھازىرقى زامان سانائەت ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىشتىن ئىلگىرى، بارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادى يېزا ئىقتىسادى بولۇپ، مۇتلەق كۆپ سانلىق ئاھالە يېزا ئىگىلىكىگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلاتتى. سانائەتلىشىش جەريانى يېزا ئىگىلىكىنىڭ مىللىي ئىگىلىكىنى جەلىپ قىلغان نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلىشى، سانائەت نىسبىتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى مىللىي ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئاساسلىق تايانچى كۈچى بولۇپ قالدى.

لېكىن شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، سانائەتنىڭ تەرەققىياتى دېگەندە، ئاساسلىقى ياساش كەسپى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چۈنكى، ياساش كەسپى سانائەتتە ئۆزى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلوك، ئۇنىڭ جانلىق تارماق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بەزى دۆلەتلەر ئالاھىدە شەرت ـ شارائىتلىرىدىن پايدىلانغاچقا، ئۇلارنىڭ سانائەت مەھسۇلات قىممىتى مىللىي ئىگىلىكتە خېلى يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. بىراق ئۇنىڭ ئىچىدە ياساش كەسىپىنىڭ نىسبىتى بولسا ناھايىتى تۆۋەن. مەسىلەن، ئوتتۇرا شەرقتىكى نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەرنىڭ سانائەت مەھسۇلات قىممىتى مىللىي ئىگىلىكتە ئىگىلەيدىغان نىسبەت 65% گە يەتكەن، ئەمما بۇنىڭ ئىچىدە ياساش كەسپىنىڭ نىسبىتى پەقەت سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 6%نىلا ئىگىلەيدۇ.

شۇڭا، كىشىلەر ئۇلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتە زامانىۋىلاشقان دۆ-
لەت دەپ ھېسابلىمايدۇ.

3) زامانىۋى سانائەت بىلەن زامانىۋى يېزا ئىگىلىكى
بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئىقتىسادنىڭ ئۆسۈش جەريانى-
دىن قارىغاندا، نىسبەتەن مۇۋاپىقسىزلىك بولغان سانائەتلىشىش
جەريانى بىرلا ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يەنە يېزا ئىگىلىكنىڭ ئۇدا تەرەق-
قىي قىلىشىنى ساقلىغان ۋە ئۇنى ئىلگىرى سۈرگەن جەريان
بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش
ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن تېخىمۇ كۆپ ئەمگەكچىلەر ساناا-
ئەت ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا يۆتكىلىدۇ، ساناائەت ئەمگەك
كۈچلىرىنى ئەرزان باھادىكى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيدۇ، يېزا
ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى، پىششىقلاپ ئىشلەش ئۈچۈن ئەرزان
خام ئەشيا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، ساناائەتلىشىش ئۈچۈن بىر قىسىم
مەبلەغ توپلاپ بېرىدۇ. بولۇپمۇ بىر چوڭ دۆلەت ئۈچۈن ئېيتقاد-
دا، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنىڭ
يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ۋە يېزا ئىگىلىك كىرىمىنىڭ ئېشىشى سانا-
ئەتلىشىشنىڭ تەرەققىياتىنى جىددىي ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان دۆ-
لەت ئىچى بازىرىنى كېڭەيتىپ، ساناائەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگە-
رى سۈرىدۇ، پۈتكۈل يېزا ئىگىلىكنىڭ تېخىمۇ تېز سۈرئەتتە
ئېشىشى ئۈچۈن پۇختا ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ.

4) ئۈچىنچى كەسىپنىڭ نىسبىتى بارغانسېرى چوڭ بولە-
دۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى باشلانغان يېڭى تېخنىكا
ئىنقىلابى يەنە ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىغا يېڭى
ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. ساناائەتلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ
بولغان دۆلەتلەردە، مۇلازىمەت كەسپى ياكى ئۈچىنچى كەسىپنىڭ
تەرەققىياتى تەدرىجىي ھالدا ساناائەتنىن ئېشىپ كەتتى، مىللىي
ئىگىلىكتە ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىدى، بۇ زامانىۋىلاشقان ئى-
گىلىك تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولۇپ، ساناائەتلە-

شىش بىلەن ھەرگىز زىت ئەمەس. ئالدى بىلەن، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىش مۇتلەق قىممىتى ھەرگىز تۆۋەنلىمىدى، ئەكسىچە داۋاملىق ئاشتى؛ ئىككىنچىدىن، سانائەتلىشىش يەنىلا زامانىۋى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسىدۇر. سانائەتلىشىش بارلىققا كەلتۈرگەن چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە مول ماددىي مەھسۇلاتلار بولمىغان بولسا، باشقا كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتىمۇ بولمىغان بولاتتى. ئۇچىنچىدىن، ئۇچىنچى كەسىپنىڭ گۈللىنىشى، بىلىم ۋە ئەقلىي كۈچنىڭ مىللىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا بارغانسېرى ھالقىلىق ئامىلغا ئايلىنىۋاتقانلىقىنى، ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى بارغانسېرى تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا تايىنىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىش جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا سانائەتلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرغاندىن كېيىن، ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىدا ئۆزگىرىش بولىدىغانلىقىنى، ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى تېخنىكا يۇقىرى سەۋىيە ۋە تېخنىكا چوڭقۇر قاتلامغا قاراپ ئىلگىرىلەيدىغانلىقىنى ئىپادىلاپ بەردى. پۈتكۈل ئىگىلىكنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا بۇ خىل قۇرۇلما خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش ئوخشاش بولمىغان زامانىۋىلاشتۇرۇش سەۋىيىسىنى پەرقلەندۈرىدىغان مۇھىم بەلگە بولۇپ قالدى.

5) زامانىۋىلاشقان ئىقتىسادىي تەرەققىيات يەنە ئومۇمىي خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ۋە تۇرمۇش سۈپىتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرالمىسا، كەڭ خەلقنىڭ تەربىيىلىنىش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق، داۋالىنىش، سەھىيە - ساقلىقنى ساقلاش شارائىتى قاتارلىقلار ئۆزگەرتىلمىسە، ئەكسىچە باي ۋە نامراتلىق پەرقى چوڭىيىپ كەتسە، بىر قىسىم ئادەملەر «جەننەتتە»، يەنە بىر قىسىم ئادەملەر «دۇ-

زاخ» تا ياشسا، ئۇنداقتا، بۇنداق ئىقتىسادىي ئۆسۈش ھەرگىزمۇ ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا باراۋەر بولمايدۇ.

جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانى ئىقتىسادنىڭ سان جەھەتتىكى ئۆسۈش جەريانى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قۇرۇلما ئۆزگىرىشى، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش سۈپىتىنىڭ ئۆسۈشى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ بىر پۈتۈن جەريانىدىن ئىبارەت.

3. ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ مۇكەممەللىشىشى ۋە سىياسىيىنىڭ دېموكراتىيىلىشىشى

پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئىجتىمائىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە باشقا ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تۇرلۇك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر كۈنسېرى مۇرەككەپلەشتى، تۇرلۇك پائالىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش بارغانسېرى قويۇقلاشتى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئورتاق پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان كېيىنكى جامائە يەنى ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلار بارغانسېرى تەرەققىي قىلىشقا باشلاپ، كىشىلەرنىڭ ئورتاق پائالىيىتىنىڭ ئاساسلىق شەكلىگە ئايلاندى. ئىجتىمائىي پائالىيەت مۇرەككەپ بولغانسېرى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تەرەققىي قىلغانسېرى ئىجتىمائىي تەشكىلىي ئورگانلارمۇ شۇنچە تەرەققىي قىلىدۇ.

جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا كىشىلەر سىياسىي تەشكىلىي ئورگان بولۇپمۇ دۆلەت ھاكىمىيەت ئورگىنىنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ. چۈنكى، دۆلەت ھاكىمىيىتى ئورگىنى پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرى باشقۇرغۇچىسى، ئىجتىمائىي تەرتىپنىڭ ئەڭ ئالىي قوغدىغۇچىسى ۋە پۈتۈن جەمئىيەتتىكى باشقا تۇرلۇك پائالىيەتلەر-

نىڭ ئەڭ يۇقىرى تەشكىللىگۈچىسى، جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇ-
رۇشنىڭ تەرەققىياتى سىياسىي تۈزۈمنىڭ زامانىۋىلىشىشىغا قا-
راپ راۋاجلىنىشىنى، تېخىمۇ كۆپ جەمئىيەت، ئەزالىرىنىڭ دۆ-
لەت باشقۇرۇشقا قاتنىشىشىنى، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ سىيا-
سىيغا قاتنىشىش دەرىجىسى ۋە سىياسىي ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش-
نى پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئاكتىپچانلىقى ۋە ئىجادچانلى-
قىنى جارى قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

4. ئىجتىمائىي قىممەت قارىشى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى-
نىڭ زامانىۋىلىشىشى

زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا، ئىقتىسادىي، سىياسىي جە-
ھەتلەردىكى ئۆزگىرىشلەرگە ماسلاشقان ھالدا، پۈتۈن جەمئىيەت
ۋە پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرى قالاق، نادان، چىرىك تۇرمۇش
ئۇسۇلىدىن مەدەنىي، ئىلمىي، ساغلام بولغان تۇرمۇش ئۇسۇلىغا
بۇرۇلىدۇ، ھازىرقى ھالەتكە شۈكۈر قىلىدىغان، ئۆزگىرىشتىن
قورقىدىغان، كونا قائىدە - يوسۇنلارغا ئېسىلىۋالىدىغان قىممەت
قارىشى ئاكتىپ، يۇقىرى ئۆرلەيدىغان، ئالغا باسىدىغان روھىي
ھالەتكە ئۆزگىرىدۇ.

ئىجتىمائىي قىممەت قارىشى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ زامان-
ۋىلىشىشى ئادەم ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ، شۇنداق بول-
غاچقا، جەمئىيەتنىڭ زامانىۋىلىشىشى ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشى
بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. بىر جەمئىيەت ياكى دۆلەت
زامانىۋىلاشتۇرۇشقا قەدەم قويۇش جەريانىدا ئادەمنىڭ زامانىۋىلە-
شىشىدىن ئايرىلىپ قالىدىغان بولسا، زامانىۋى تۈزۈمنىڭ ياخشى
يۈرۈشەلىشى مۇمكىن بولمايدۇ.

ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس، پسىخولوگىيە ئالىمى ئىنكە-
رىس (A. InKels) ئەڭ بۇرۇن ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىش مەسە-
لىسىنى تەتقىق قىلغان. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئۇ ھەدۇنيادە-

كى ئوخشاش بولمىغان ئالته دۆلەتته ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى سىستېمىلىق بايان قىلغان. ئۇنىڭ قارىشىچە ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشى ئاساسلىقى سۇبېيېكتىپ پوزىتسىيە ۋە ئوبيېكتىپ قىلمىشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ، زامانىۋى تۈزۈم، زامانىۋى تەشكىلىي ئورگان ۋە زامانىۋى پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئارقىسىدا ماس هالدىكى زامانىۋى پەزىلەت تەدرىجىي هالدا يېتىلىپ چىقىدۇ. ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشى دېگەنده، تۆۋەندىكى تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: زامانىۋى ئادەم چوقۇم تەقدىرچىلىك بىلەن قارىمۇقارشى بولغان ئۇقۇم قارىشىغا ئىگە بولۇشى، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىشى، يېڭى تۈرمۇش تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىشنى خالايدىغان بولۇشى، خىلمۇخىل ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەرگە هۆرمەت قىلالايدىغان هەم ئۇ پىكىرلەر توغرىسىدا ئويلىنىپ كۆرۈشنى خالايدىغان بولۇشى، يېڭى بىلىم ۋە ئۇچۇرلارنى ئاكتىپلىق بىلەن ئىگىلەيدىغان ۋە ئۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلىدىغان بولۇشى، ۋاقىتنىڭ رىئايە قىلىشى، ۋاقىتنى قەدىرلەشى، نىسبەتەن كۇچلۇك ۋاقىت كۆزقارىشىغا ئىگە بولۇشى، مەيلى ئاممىۋى تۈرمۇش، ياكى شەخسىي تۈرمۇشتا بولسۇن، پىلان بىلەن ئىش قىلىدىغان بولۇشى، ئەقلىي ئىشەنچ ئاساسىدا ئەتراپىدىكى ئادەملەرگە ئىشىنىشى، مەخسۇس تېخنىكا ۋە ئادىل تەقسىماتقا ئەھمىيەت بېرىشى، نىسبەتەن يۇقىرى بولغان تەربىيىلىنىش ۋە كەسىپ ئۆگىنىش ئارزۇسىغا ئىگە بولۇشى، ئومۇمىلۇق كۆزقارىشىغا ئىگە بولۇشى، كىشىلەرگە شەخسىي ئالاهىدىلىكى تۇپەيلىدىن ئوخشاش بولمىغان مۇئامىلىده بولماسلىق،

تۇرمۇشقا تەھلىلى پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىش، مەسىلە ۋە زىددىيەتلەرگە يولۇققاندا ئۆزىنى قاچۇرماسلىق، ئەكسىچە ئاكتىپلىق بىلەن ھەل قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولۇش قاتارلىقلار.

زامانىۋى ئادەمنىڭ يۇقىرىدىكى ئالاھىدىلىكلىرى قۇرۇقتىن - قۇرۇق بارلىققا كەلمەيدۇ. ئۇلار زامانىۋى تۇزۇم ۋە زامانىۋى تەشكىلىي ئورگانلارنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، كىشىلەرنىڭ زامانىۋى تۇزۇم ۋە زامانىۋى تەشكىلىي ئورگانلاردىكى كەچۈرمىشلىرى يۇقىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە يارىدەم بېرىدۇ. زامانىۋى زاۋۇت، زامانىۋى مەكتەپ، زامانىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرى زامانىۋى شەھەر تۇرمۇشى قاتارلىقلار ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشىدا مۇھىم رول ئويناپدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشى توغما بولمايدۇ. مەلۇم بىر مىللەت ياكى مەلۇم بىر جەمئىيەتكىلا خاس بولۇشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس؛ ئادەمنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى تەربىيىلىنىشى ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشىغا قارىتا مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىراق بۇنداق تەسىر ھەل قىلغۇچ رول ئويناپمايدۇ. ئادەم زامانىۋى ۋە زامانىۋى تەشكىلىي ئورگان ياكى زامانىۋى ئىجتىمائىي قۇرۇلما شارائىتىدا، تەدرىجىي ماسلىشىش ۋە ئۆگىنىش جەريانى ئارقىلىق پۈتكۈل جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئالاھىدە ماھىيەتنى شەكىللەندۈرگەن. جەمئىيەتنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئوخشاش بولمىغاچقا جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش يولى ۋە دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ، ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشىمۇ مەلۇم پەرق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

ئۇچىنچى پاراگراف تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئالاھىدىلىكى

1. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ زامانىۋىلىشىشنىڭ تارىخىي شارائىتلىرى

دۇنيادا مۇتلەق كۆپ سانلىق تەشكىل قىلىدىغان تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرگە ئوخشىمايدىغان نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىش بۇ دۆلەتلەرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق.

تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ زامانىۋىلىشىشقا قەدەم قويغان ۋاقىتتىكى چىقىش نۇقتىسى، ئۇلار يۈزلەنگەن تارىخىي شارائىت تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ چىقىش نۇقتىسى بىلەن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىسى بولغان. جاھانگىرلارنىڭ بۇ دۆلەتلەردىكى مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى گەرچە بۇ دۆلەتلەرگە مۇئەييەن زامانىۋى ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئەڭ ئاساسلىقى بۇ دۆلەتلەرنىڭ تەبىئىي تارىخىي تەرەققىياتىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. پەقەت زور مىقداردىكى بايلىقلارنى تالان - تاراج قىلىپلا قالماستىن، يەنە تېخى ئۇلارغا ئىقتىسادىي ئىجتىمائىي، سىياسىي، مىللىي بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. ئاندىن قالسا، ئۇزاق مۇددەتلىك مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى ۋە شۇ دۆلەتلەردىكى

ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئېزىشى تۈپەيلىدىن، بۇ دۆلەتلەر سىياسىي مۇستەقىللىققا ئېرىشىپ زامانىۋىلىشىشقا قەدەم قويغاندا، ئاساسىي جەھەتتىن ئىنتايىن نامرات، قالاق ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. بۇ دۆلەتلەردە زامانىۋى سانائەت ئاساسى ئاجىز، سىياسىي جەھەتتە چېرىكلەشكەن، ساۋاتسىزلىق ئومۇملاشقان، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەن بولۇپ، ئۇلاردا نۇرغۇن جەھەتلەردىن تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر بىلەن غايەت زور پەرق مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

كاپىتالىزمنىڭ دۇنيا ئىقتىسادىي سىستېمىسى شەكىللىنىپ، يەرشارى خاراكتېرلىك جەمئىيەتمۇ تەدرىجىي شەكىللەندىمەكتە. شۇڭا، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر تارىخىي ۋە رېئال خەلقئارا مۇھىتتا باشتىن - ئاخىر پايدىسىز ئورۇندا تۇرماقتا. ئۇلار پەقەت دۇنيا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ۋە خەلقئارا ئىش تەقسىماتىدا باراۋەر بولمىغان ئورۇندا تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە سىياسىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاش ۋە مۇقىملىقى قوغداش جەھەتتىمۇ غايەت زور قىيىنچىلىققا دۇچ كەلمەكتە.

مۇشۇنداق ئالاھىدە تارىخىي تەقەززا قىلىنغۇچى شەرتلەر تۈپەيلىدىن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش باسقۇچى بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

2. مەقسەتلىك، پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان «سەكرەش» شەكلىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش

تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئادەتتە تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر بىلەن بولغان كۈچلۈك سېلىشتۇرما ئىچىدە، بولۇپمۇ جاھانگىرلار ئۆز دۆلىتىگە تاڭغان خىلمۇخىل تەڭ باراۋەرسىز مۇناسىۋەت ھەمدە ھاقارەتلىك مۇستەملىكە تارىخىي كەچۈرمىشلىرى جەريانىدا، ئۆزلىرىنىڭ قالاقلىقى ۋە نامراتلىقىنى ھېس قىلغان، شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىرادىسىگە كەل-

گەن. ئۆز دۆلىتىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش نىشانىنى بەلگىلىگەن. بۇ خىل مەقسەتلىك زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانى ئادەتتە تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرى ۋە تەرەققىيات يولىنى ئەينەك قىلىش ھەتتا دوراش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئەينەك قىلىش زۆرۈر. بىراق، نوقۇل ھالدىكى دوراش شۇ دۆلەتنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرەلمەيدۇ.

تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەينەك قىلىش ۋە دوراش ئىمكانىيىتى بولغاچقا، ئۇلار تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر بىسىپ ئۆتكەن بەزى باسقۇچلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ كېتىشكە ئۇرۇنىدۇ. ئىمكانىيەتنىڭ بارچە ئەڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرگە يېتىشۇېلىش ھەتتا ئېشىپ كەتمەكچى بولىدۇ. «سەكرەش» بىر خىل ئۆز مىللىتىنى تېزرەك قۇدرەت تاپقۇزۇش، دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىش، ئۆز دۆلىتى خەلقىنى نامراتلىق ھالىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ھەم بېيىتىشتىن ئىبارەت كۆچلۈك ئارزۇنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، «سەكرەش» تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ مىللىي ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنىمۇ ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئادەتتە مەلۇم دەرىجىدە پىلان تۈزۈش ئارقىلىق جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. چۈنكى، پەقەت مەلۇم پىلان ئارقىلىقلا دۆلەت ئىچىدىكى بايلىق، چەكلىك مالىيە كۈچى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ئىمكانىيەتنىڭ بارچە ئۇنۇملۇك تەشكىللىنىپ، ئاندىن ئەڭ زۆرۈر ۋە ئەڭ پايدىلىق تەرەققىياتقا ئىگە بولغىلى ھەم بۇ خىل تەرەققىياتنى ئىمكانىيەتنىڭ بارچە پۈتۈن دۆلەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك مەنپەئىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرغىلى بولىدۇ.

3. چەت ئەلنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتى ۋە تەرەققىيات ئەندىزىسىنى كىرگۈزۈش ۋە قوبۇل قىلىش

تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا ئادەتتە تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر بىلەن بولغان كۆچلۈك سىنىشتۇرما ئىچىدە پەيدا بولغان ۋە قوزغالغان بولىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، سىرتقى مۇھىت تەرىپىدىن قوزغىتىلغان ۋە ھەرىكەتلەندۈرۈلگەن بولىدۇ. 19 - ئەسىردە يۇقىرى پەللىگە يەتكەن غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكا دۆلەتلىرىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانى بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ توپلىمىسى. شۇڭا، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانىدا، مۇستەسناسىز ھالدا سىرتتىن تۇرلۈك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئامىللىرىنى يەنى ئىقتىسادىي ئەندىزە، ئىجتىمائىي قىممەت قارىشى، تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسى، پەن - تېخنىكا قاتارلىقلارنى كىرگۈزىدۇ. يات مەدەنىيەت ۋە سىرتقى ئەندىزىلەرنىڭ كىرگۈزۈلۈشى نۇرغۇن ئالاھىدە تەسىرلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. بىرىنچى، سىرتقى ئامىللارنىڭ كىرگۈزۈلۈشى مۇستەسناسىز ھالدا شۇ دۆلەت جەمئىيىتىدە ئەسلىدە بار بولغان ئەنئەنە ئامىللىرى ۋە جەمئىيەت قۇرۇلمىسى بىلەن قارىمۇقارشىلىق پەيدا قىلىدۇ، نۇرغۇن ئىجتىمائىي زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىككىنچى، بۇ خىل سىرتقى ئامىللىنى ئاساس قىلىپ قوزغالغان زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانى جەمئىيەتنىڭ جىددىي ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەسلىدىكى ئىجتىمائىي قۇرۇلما مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پارچىلىنىشى ياكى قايتىدىن تەشكىللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا بۇ دۆلەتلەرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىغا قارىغاندا مۇقىمسىزلىق بەكرەك ئېپادىلىنىدۇ. مۇقىمسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللار بىر تەرەپتىن، ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي

تىمائىي كۆچلەردىن كېلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا بەك ئالدىراپ كەتكەن ئىجتىمائىي كۆچلەر-نىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىشىنى بۇزۇ-شىدىن كېلىدۇ. ئۇچىنچىدىن، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ «نەمۇنىلىك تەسىرى» غايەت زور ئىجتىمائىي بېسىم پەيدا قە-لىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ نورمال، مۇقىم تەرەققە-ياتىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ. بىر تەرەپتىن شۇ دۆلەت خەلقىدە يۇقىرى ئۈمىد، تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە بەرداشلىق بېرىش كۈچىدىن ھالقىغان جىددىيلىك پسىخىكىسى پەيدا قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتنى كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنىلا كۆزلەيدىغان تاكتىكا تۇزۇشكە مەجبۇر قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلاننىڭ ئەمەلگە ئاشماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇزۇن مۇددەت ئىستېمال ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش مۇمكىن بولمىغاچقا، سىياسىي قالايمىقانچىلىق ۋە ئىجتىمائىي داۋالغۇش كېلىپ چىقىدۇ.

4. «ئىككى مەنبە»لىك جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى

ئىككى مەنبەلىك ئىجتىمائىي قۇرۇلما دېگىنىمىز، پۈتكۈل ئىجتىمائىي قۇرۇلما سىستېمىسىدا بىرلا ۋاقىتتا نىسبەتەن زامانىۋىلاشقان شەھەر جەمئىيىتى بىلەن غەيرىي زامانىۋى يېزا جەم-ئىيىتىنىڭ روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. «ئىككى مەنبەلىك قۇرۇلما تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردىمۇ مەۋجۇت، بىراق دائىرىسى ناھايىتى تار. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە «ئىككى مەنبە»لىك ئىجتىمائىي قۇرۇلما پەقەت ئىقتىسادىي جەھەتتىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماس-تىن، بەلكى يەنە ئىجتىمائىي سىياسىي، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئىدىيە - مەدەنىيەت قاتارلىق تەرەپلەرگىچە سىڭگەن بولىدۇ.

ئامېرىكىلىق ئىقتىسادشۇناسلار لويىس بۇنداق ئالاھىدىلىكىنى ئوبـ
رازلىق بايان قىلىپ: بىز كانچىلىق ۋە مېتاللۇرگىيىگە ئوخشاش
يۈكسەك دەرىجىدە كاپىتاللاشقان سانائەت بىلەن ئەڭ قالاق ئىپتىد-
ائىي تېخنىكىنىڭ بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى،
ئاز ساندىكى ئالىي دەرىجىلىك ماگىزىنلارنىڭ ئەتراپىنى كونا
شەكىلدىكى دۇكانلارنىڭ ئوراپ تۇرغانلىقىنى، يۈكسەك دەرىجىدە
كاپىتالىزم شەكلىنى ئالغان ئېكىنزارلىقلارنىڭ ئەتراپىنى دېھقان-
لارنىڭ پايانسىز ئېتىزلىرىنىڭ ئوراپ تۇرغانلىقىنى، ئاز سانىد-
كى غەربچە تەربىيە كۆرگەن، غەربچە سۆزلىيەلەيدىغان، بىتخۇ-
ۋېن، ماركس ياكى ئېينىشتېينغا چوقۇنىدىغان كىشىلەرنىڭ بۇ
جەمئىيەتكە ئىنتايىن ماس كەلمەيدىغان كىشىلەر بىلەن بىللە
ياشاۋاتقانلىقىنى بايقىدۇق دەيدۇ. غايەت زور ئىجتىمائىي ئۆزگـ
رىش ياساۋاتقان، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەت ئۇچۇن ئېيتقاندا،
«ئىككى مەنبە»لىك ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ بارلىققا كېلىشىد-
ىن ساقلىنىش قىيىن. كونترول قىلغىلى بولمىدىغان زىددىيەت
دائىم سەزىلىدۇ، «ئىككى مەنبە»لىك ئىجتىمائىي قۇرۇلما زامانۋى-
لاشتۇرۇش مۇساپىسىگە پايدىلىق ياكى ئۇنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.
بىراق، ئېغىر ئىجتىمائىي توقۇنۇش كەلتۈرۈپ چىقىرىشىمۇ
مۇمكىن. بولۇپمۇ نىسبەتەن قالاق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان «ئىككى
مەنبە» ئىچىدىكى جەمئىيەت ئەزالىرى پۈتۈن جەمئىيەتكە قارىتا
كۈچلۈك نارازىلىق ۋە قارشىلىق كەيپىياتىنى شەكىللەندۈرۈشى
مۇمكىن. قانداق قىلىپ ئۆز دۆلىتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى ۋە
تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىنى چىقىش قىلىپ، ئاكتىپ ھەم
ئىجادچانلىق بىلەن «ئىككى مەنبە»لىك ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ
مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرۇش، ئۇنىڭ بىلەن پۈتۈن دۆلەتنىڭ
بىرلىككە كەلگەن زامانۋىلاشتۇرۇش جەريانىنى ماسلاشتۇرۇش
ھالقىلىق مەسىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچى پاراگراف ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش يولى

1. ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش تارىخى

1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندا ماۋزېدۇڭ پۈتۈن دۇنياغا: «جۇڭگو يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەت سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلىدۇ» دەپ جاكارلىغانىدى. 1954 - يىلى 9 - ئايدا 1 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى 1 - قېتىملىق ئومۇمىي ۋەكىللەر يىغىندا ماۋزېدۇڭ يەنە: «بىرىنچى بەش يىللىق پىلان ئىچىدە جۇڭگونى سانائەتلەشكەن، يۇكسەك مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە ئۇلۇغ دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. 1958 - يىلى پارتىيە 8 - قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - ئومۇمىي يىغىندا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا پۈتۈن مەملىكەت خەلقى «تېزلىك بىلەن دۆلىتىمىزنى زامانىۋى سانائەتكە، زامانىۋى يېزا ئىگىلىكىگە، زامانىۋى پەن - تېخنىكىغا ئىگە ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك قۇدرەتلىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش» قا سەپەرۋەر قىلىندى. گەرچە دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسى سوتسىيالىزمنىڭ تارىخىي باسقۇچىدا بىرنەچچە قېتىم بۇزۇلانغان ھەتتا ئۇزۇپ قويۇلغان بولسىمۇ، بىراق خەلقنىڭ ئىرادىسىنى، مىللەتنىڭ ئىرادىسىنى ھەرقانداق كۈچ توسۇپ قالالمىدى. 1982 - يىلى 9 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 12 - قۇرۇلتىيىدا يەنە بىر قېتىم: «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يېڭى تارىخىي شارائىتتىكى باش ۋەزىپىسى، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىپ

نىپ ئىش كۆرۈپ، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىپ، تەدرىجىي ھالدا سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن ـ تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش، دۆلەتنىمىزنى يۈكسەك مەدەنىيەتكە، يۈكسەك دېموكراتىيىگە ئىگە سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت» دەپ كۆرسىتىلدى. دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشى توسۇۋالغىلى بولمايدىغان تارىخ ئېقىمىغا ئايلاندى.

دۆلىتىمىز ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەدەنىيەتلىك قەدىمىي دۆلەت، نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخ ئەنئەنىسى غايەت زور تەسىر كۆچىگە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، دۆلىتىمىز يەنە نوپۇسى كۆپ چوڭ دۆلەت دۇنيا نوپۇسىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىغان نوپۇس ئىقتىسادى، جەمئىيەت تەرەققىيات پەرقى چوڭ بولغان زېمىنغا تارقالغان. نەچچە مىڭ يىللىق فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ قاشاقلىقى يېقىنقى زاماندىن بۇيان ئېلىمىز جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى دۇنيادىكى ئىلغار دۆلەتلەردىن زور دەرىجىدە ئارقىدا قويدى. نامرات، قالاق ھالەتتىكى چوڭ دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويدى. سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئورنىتىلغان يېرىم ئەسىردىن بۇيان، ئېلىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بۇ دۆلىتىمىز كەلگۈسى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تارىخي ئالدىنقى شەرتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

1979 ـ يىلىدىن بۇيان، ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىشنىڭ باشلىنىشى بىلەن دۆلىتىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرى يەنە يېڭى تارىخي تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. «جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش» ھازىرقى دەۋرنىڭ ئاساسي تېمىسىغا ئايلاندى.

جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، ئىقتىسادي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى مەركەز قىلغان ئومۇ-

يۇزلۇك تۇزۇلمە ئىسلاھاتنى ئېلىپ بېرىش زۆرۈر. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئومىدى ئىسلاھاتتا. ئىسلاھات سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ پۈتۈن جەريانىغا سىڭدۈرۈلۈشى كېرەك. بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئىسلاھات — سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇقەررەر يولىدۇر.

2. ئېلىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئالاھىدىلىكى

1) پەقەت ئىسلاھات ئېلىپ بارغاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىزمنىڭ تارىخىي تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشقىلى بولىدۇ

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن قۇرۇلغان سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئەينەك قىلىپ، ھوقۇق يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ئىقتىسادىي تۇزۇلمە بەرپا قىلدى. بۇ خىل تۇزۇلمىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى دۆلەت بارلىق ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ تەشكىللىگۈچىسى، رەھبەرلىك قىلغۇچىسى، دۆلەت مەمۇرىي بۇيرۇق خاراكتېرىدىكى پىلان ئارقىلىق كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى بىۋاستە كونترول قىلىدۇ. كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرىنى كونكرېت بەلگىلەيدۇ. بۇ خىل تۇزۇلمىنىڭ ئورنىتىلىشى مىللىي ئىگىلىكنىڭ تېز سۈرئەتتە ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىدى. مىللىي ئىگىلىكنى بىر مەزگىل ئىچىدە يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدۇردى. بىراق، 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، بۇ خىل تۇزۇلمىنىڭ نۇقسانلىرى بارغانسېرى ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى. ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىدا تۆۋەنلەش كۆرۈلدى. بۇ نۇقسانلار ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

دۆلەت هوقۇقى يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن بۇيرۇق شەكلىدىكى پىلان ئارقىلىق ئىقتىسادنى باشقۇرغانلىقتىن، ھۆكۈمەت بىلەن كارخانا ئايرىلمىدى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا سەل قارالدى، قىممەت قانۇنىيىتى ۋە بازارنىڭ رولىغا ئېتىبار بېرىلمىدى، ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپى ئىنكار قىلىندى. كارخانىلار-دا بولۇشقا تېگىشلىك ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقى تارتىۋېلىنىپ، كارخانا ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقى، تەشەببۇسكارلىقى قاتتىق بېسىمغا ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ خىل قاتمال تۈزۈلمىنى دەۋر قىلغان ھالدا بىر قاتار سىياسىي، پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى ۋە قاتمال، يېرىم قاتمال ھالەتتىكى ئىدىيىۋى ئۇسۇل ۋە تۈرمۇش ئۇسۇلى شەكىللىنىپ، ئەسلىدە ھاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى زور دەرىجىدە تەرەققىيات ھاياتىي كۈچىنى يوقىتىپ قويدى. كەڭ كۆلەملىك مۇھاكىمە ۋە ئىزدىنىش ئارقىلىق ھەرقايسى دۆلەتلەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ پەقەت ئىسلاھات ئارقىلىق يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قاتمال ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئىسلاھ قىلغاندىلا ئاندىن سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىنى يۇقىرى سۈرئەتتە ئالغا قاراپ راۋاجلاندۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى.

سوتسىيالىزمنىڭ تۈپكى ۋەزىپىسى تېخىمۇ تېز سۈرئەت، تېخىمۇ يۇقىرى ئۈنۈمدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلق ئاممىسىنىڭ كۈنسېرى ئۆسۈۋاتقان ماددىي مەدەنىيەت تۈرمۇش ئېھتىياجىنى ئۈزلۈكسىز ھالدا تېخىمۇ ياخشى قاندۇرۇشتىن ئىبارەتتۇر. بىز شۇنىڭ ئۈچۈن سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىسلاھاتتا چىڭ تۇرمىزكى، بۇنىڭ تۈپ سەۋەبى،

سوتسيالىزم جەمئىيىتىدىكى تۇرلۇك ئامىللار ئوتتۇرىسىدا كې-
لىپ چىققان تۇرلۇك ماسلىشالماسلىقلار، ئۇيغۇنلاشمىغان مۇنا-
سىۋەتلەرنى تەڭشەش ۋە ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە جەمئىيەتتىكى ھەر-
قايسى تەرەپلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلاشتۇرۇش، سوتسيالىس-
تىك ئىقتىساد ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ھەقىقىي ئىلگىرى
سۈرەلەيدىغان جانلىق ۋە ھاياتىي كۈچكە باي تۇزۇلمە بەرپا قىلىش-
تىن ئىبارەت. ئىسلاھات بىلەن سوتسيالىستىك زامانىۋىلاشتۇ-
رۇش ئوتتۇرىسىدا لوگىكىلىق باغلىنىش مەۋجۇت.

2) پەقەت ئىسلاھات ئېلىپ بارغاندىلا، ئاندىن تەشەببۇسكار-
لىق بىلەن ئۇنۇملۇك ھالدا يېڭى تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ خىرىس-
نى كۈتۈۋالغىلى بولىدۇ.

نۆۋەتتە دۇنيا مىقياسىدا يېڭى تېخنىكا ئىنقىلابى كۆتۈرۈل-
مەكتە. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ سوتسيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش
قۇرۇلۇشىغا نىسبەتەن ھەم بىر خىل پۇرسەت، شۇنىڭ بىلەن
بىرگە كۈچلۈك خىرىس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بىز پەن -
تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇشتىكى ئالاھىدە ئەھمە-
يىتىگە سەل قارىساق، پۇرسەتنى تۇتمىساق، يېڭى تېخنىكا ئىنـ
قىلابىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى ئاكتىپ كۈتۈۋالمىساق، تارىخىي
پەيتنى قولدىن بېرىپ قويىمىز. بۇنداق پۇرسەت ۋە خىرىسقا
يەزلەنگەن ئەھۋالدا، بىز ھازىر يۇرگۈزۈۋاتقان ئىقتىسادىي تۇزۇل-
مىنى، پەن - تېخنىكا تۇزۇلمىسىنى، مائارىپ تۇزۇلمىسىنى ۋە
ئىدىيىۋى ئۇسۇلىمىزنى ئىسلاھ قىلىشنى تېزلىتىشىمىز. دۆلە-
تىمىز زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئەڭ يېڭى پەن - تېخنىكا
مۇۋاپىقلىشىتلىرىنى قوبۇل قىلالايدىغان ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنالاي-
دىغان ئەڭ كۈچلۈك ئىقتىدارغا ئىگە قىلىشىمىز لازىم. پەقەت
شۇنداق قىلغاندىلا، دۆلىتىمىز ئاندىن زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىقتـ
مىدا دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىيات سەپىگە قو-

شۇلالايدۇ.

3) پەقەت ئىسلاهات ئېلىپ بارغاندىلا، ئاندىن دۆلىتىمىز سوتسىيالىزم جەمئىيىتى ئۇزلۇكسىز هالدا ئۆزىنى ئۆزى مۇكەممەللەشتۈرەلەيدۇ.

دۆلىتىمىز ناهايىتى ئۇزاق بولغان فېئودالىق جەمئىيەت باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. فېئودالىق ئەنئەنىلەر هازىرغا قەدەر داۋاملىشۋاتىدۇ، بىز يەنىلا ناهايىتى ئېغىر بولغان ئىقتىسادۇ، ۋە مەدەنىيەتنىڭ قالاقلىقى هەم فېئودالىق ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەسىرىدىن ئىبارەت يوكنى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتىمىز. بۇ كونا، قالاق بولغان تارىخىي ئەنئەنىلەرنىڭ ئاسارىتىنى بۇزۇپ تاشلىمىغاندا، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشقان ئىقتىساد، سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە تۈرمۇش ئۇسۇللىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىنتايىن قىيىن بولىدۇ. ئەڭ ئاساسلىقى شۇكى، ئۆتكەنكى سوتسىيالىزم دەۋرىدە، تەجرىبىسىنىڭ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن، «سول» چىل ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە بىر قىسىم چەت ئەل ئەندىزىلىرىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بىزدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىپى بىلەن ماسلاشمىغان، ئۆلۈك، قاتمال بولغان بىر يۈرۈش ئىقتىسادىي تۈزۈلمە شەكىللەندى. دۆلىتىمىز زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىنى هەققىي ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن جەزمەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك. بۇ مۇقەررەر هالدا كۆپ تەرەپلەردىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ماس بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۈستقۇرۇلمىنى ئۆزگەرتىشنى، بارلىق ماس كەلمەيدىغان باشقۇرۇش ئۇسۇلى، پائالىيەت ئۇسۇلى ۋە ئىدىيىۋى ئۇسۇللارنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. پەقەت مۇشۇ خىل ئۇزلۇكسىز ئۆزىنى ئۆزى مۇكەممەللەشتۈرىدىغان، ئۆز - ئۆزىنى يېڭىلايدىغان سوتسىيالىزم تۈزۈمىلا ئاندىن هەققىي هاياتىي

كۆچكە ئىگە بولىدۇ.

ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نەتىجىسى — جىددىي تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىۋاتقان دۇنيادا، سوتسىيالىس-تىك زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ نىشانغا يېتىشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

ئون ئىككىنچى باب

ئىجتىمائىي كاپالەت ۋە ئىجتىمائىي خىزمەت

جەمئىيەت ئۆز تەرەققىياتى داۋامىدا تۇرلۇك ئامىللارنىڭ گىرەلىشىپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى تۈپەيلىدىن ئۆزئارا ماسلاشمايدىغان ئىجتىمائىي ھادىسىنى پەيدا قىلىپ قويۇشى مۇمكىن، شۇنداقلا تۇرلۇك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ئەگەر بۇنىڭغا سەل قارىساق، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر يەتكۈزۈپ قويىمىز. شۇڭلاشقا ئىجتىمائىي تىزگىنلەش ۋاستىلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنىڭ مۇھىم مىخانىزمى بولغان ئىجتىمائىي كاپالەت فونكسىيىسىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا ۋە ئىجتىمائىي خىزمەت سىستېمىسىنى قۇرۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە تېخنىكا ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

بىرىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى

1. ئىجتىمائىي كاپالەت چۈشەنچىسى

ئىجتىمائىي كاپالەت ۋە ئۇنىڭ تۈزۈمى ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئەزەلدىنلا بار بولغان ئەمەس، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى چوڭقۇر

ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي مەنبەگە ئىگە. شۇڭا جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتلىرىنى تەخسىملەش تۈزۈمى ئىچىدىكى ئالاھىدە بىر تەركىب سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان ئىجتىمائىي كاپالەت بىر تارماقلىي كاتېگورىيە ھېسابلىنىدۇ.

1935 - يىلى ئامېرىكا پارلامېنتى «ئىجتىمائىي كاپالەت قانۇنى»نى تۈزۈپ چىقىپ، تۇنجى قېتىم ئىجتىمائىي كاپالەت ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىجتىمائىي كاپالەت مەسىلىسى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنىپ، كەڭ دائىرىلىك ئەمەلىيەتتىن ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ مەزمۇنى ۋە كاتېگورىيىسى دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈمى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، قىممەت قارىشى، مىللىي ئالاھىدىلىكى قاتارلىق ئامىللار غا باغلىق بولغاچقا، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ بۇ ئۇقۇمنى قوللىنىشى ۋە چۈشىنىشىدە مۇئەييەن پەرق مەۋجۇت. چۈنكى، ئىجتىمائىي كاپالەت سىستېمىسى ئادەتتە پۇقرالارنىڭ ئاساسىي ھوقۇق - مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى كاپالەتلىك قىلىش ۋە پۇقرالارنىڭ مائارىپ جەھەتتە تەربىيىلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىش قاتارلىق تەرەپلەرگە تاقىلىدۇ. ئۇ لىمىزنىڭ دۆلەت ئىھتىياجىغا ئاساسلانغاندا، ئىجتىمائىي كاپالەت — دۆلەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ، قانۇن بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، خەلق ئىگىلىكى كىرىمىنى تەقسىملەش ۋە قايتا تەقسىملەش ئارقىلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان بىر خىل تۈزۈم ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي سۇغۇرتا، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق، ئىجتىمائىي قوتقۇزۇش ۋە ئىجتىمائىي نەپىقە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن تېبابەت داۋالىنىش ۋە ساقلىقنى ساقلاش، ئىجتىمائىي مۇلازىمەت قاتارلىق مەزمۇنلارمۇ ئىجتىمائىي كاپالەت تۈزۈمىنىڭ مۇھىم

تەركىبىي قىسمىگە كىرىدۇ. لېكىن بەزىلەر، ئىجتىمائىي كاپا-
لەت بىلەن ئىجتىمائىي سۇغۇرتا، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش، ئىج-
تىمائىي پاراۋانلىق، نەپىقە بېرىش قاتارلىقلار ئوخشاش قاتلامدە-
كى ئۇقۇم بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ
ئاساسىي مەزمۇنى دەپ قارايدۇ.

ھەرقايسى دۆلەتلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك خەلقئارا تەشكىلاتلار-
نىڭ ئىجتىمائىي كاپالەتكە بەرگەن تەبىرى ئوخشاش ئەمەس،
بولۇپمۇ ئىجتىمائىي كاپالەت بىلەن ئىجتىمائىي سۇغۇرتا، ئىجتى-
مائىي ياردەم، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش
ۋە قوغداش قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك ئۇقۇملارنىڭ مۇناسىۋىتى توغ-
رىسىدا بىرقەدەر ئېنىق بولغان بىردەك كۆزقاراش يوق. لېكىن
بىرقەدەر ئومۇمىي بولغان كۆز قاراش ئەنگلىيەلىك مەشھۇر
پاراۋانلىق مۇتەخەسىسى ۋىليام، ھېنرى بېۋېرىچنىڭ
(1879—1963) خەلقئارا ئەمگەكچىلەر تەشكىلاتى يىغىندا ئوتتۇ-
رىغا قويغان كۆزقارىشى بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائىي كاپالەت ھۆكۈ-
مەتنىڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ كىرىمىگە كاپالەتلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ
ئىشسىز قالغاندا، ئاغرىپ قالغاندا، مېيىپلەنگەندە، پېنسىيىگە
چىققاندا شۇنداقلا ئۆلۈپ كېتىپ مائاشى توختاپ قالغاندا ئەڭ
ئاددىي ئۆلچەمدىكى تۇرمۇش كىرىمىدىن بەھرىمەن بولۇشقا كاپا-
لەتلىك قىلىشى كېرەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇ
يەنە، ئىشسىزلارغا قوللىنىلىدىغان تەدبىر ئۇلارنىڭ كىرىمى
توختاپ قالغانلىق مەسىلىسىنى تېزرەك ھەل قىلىش ئۈسۈلى
بىلەن يەنى قايتا ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ. بۇ بىر تەسۋىر
خاراكتېرىدىكى تەبىر بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ
ئىجتىمائىي كاپالەت تۈزۈمىدىكى ئورتاق ئالاھىدىلىكىنى ئەكس
ئەتتۈرىدۇ. ئەمەلىيەتتە نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي كاپالە-
تى ئىشچى، ئەمگەكچىلەر دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، باشقا

قاتلامدىكى بىر قىسىم ئىجتىمائىي جامائەتلەرگە كېڭىيىپ بول-
دى. شۇڭا ئىجتىمائىي كاپالەت ئۇقۇمىنىڭ ھەجمىنى يەنمۇ
ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەجرىبە قاتلىمىدا تۇرۇپ بېكىتىشكە توغرا
كېلىدۇ. ئۇ ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىككى تۈرنى ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ.

بىرىنچى، سۇغۇرتا خاراكتېرىدىكى ئىجتىمائىي كاپالەت،
ئادەتتە ئىجتىمائىي سۇغۇرتا ياكى دۆلەت سۇغۇرتىسى دەپمۇ ئاتا-
لىدۇ. ئۇ دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشى بىلەن قانۇن تۈزۈش ئارقىلىق
يۈرگۈزۈلىدىغان، ئاساسەن مەجبۇرلاش خاراكتېرىدىكى پرىنسىپ-
لار ئاساسىدىكى سۇغۇرتا تۈزۈمى بولۇپ، ياشانغانلار سۇغۇرتا-
سى، ئىشسىزلىق سۇغۇرتىسى، ئىش ئۈستىدە يارىلىنىش سۇ-
غۇرتىسى، تۇغۇت سۇغۇرتىسى ۋە داۋالىنىش سۇغۇرتىسى قاتار-
لىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۇغۇرتا ئوبيېكتى ئىش ئورنىدىكى
ئەمگەكچىلەر، شۇڭا ئۇ ئەمگەك سۇغۇرتىسى خاراكتېرىدە بو-
لۇپ، سۇغۇرتىنىڭ مەزمۇنى ۋاقىتلىق ياكى مەڭگۈلۈك ھالدا
ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارىنى يوقاتقان ھەمدە ۋاقتىنچە خىزمىتىنى
يوقاتقان ھادىسىلەرگە قارىتىلىدۇ.

ئىجتىمائىي سۇغۇرتا بىلەن سودا سۇغۇرتىسى ئوخشاشلا مە-
لۇم بىر خىل خەۋپ - خەتىرى بولغان ئىش تۈرلىرىگە قارىتىلغان
كەسپىي خىزمەت بولۇپ، مەبلەغ تەڭپۇڭلۇقىدا ئوخشاشلا چوڭ
سان پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنغاچقا، ئىككىلىسىلا «سۇغۇرتا»
كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ پەرقىمۇ خېلى
چوڭ. (1) سودا خاراكتېرىدىكى سۇغۇرتا پايدا ئېلىشنى مەقسەت
قىلىدۇ. ئىجتىمائىي سۇغۇرتا بولسا پايدا ئېلىشنى كۆزلىمەيدۇ،
ئۇنىڭ مەقسىتى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاساسىي كىرىمىگە كاپالەتلىك
قىلىشتىن ئىبارەت. (2) سودا خاراكتېرىدىكى سۇغۇرتىنىڭ
مەبلىغىنى پۈتۈنلەي سوغۇرتىغا قاتناشقۇچىلار تاپشۇرغان سۇغۇرتا
ھەققىگە تايىنىدۇ. ئىجتىمائىي سۇغۇرتا بولسا سۇغۇرتىغا قاتناش-

قۇچىلار تاپشۇرغان ھەققىدىن باشقا، يەنە ھۆكۈمەت مالىيىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى قوللىشىغا تايىنىدۇ. مەسىلەن، بىر قىسىم دۆلەتلەردە ياشانغانلار سۇغۇرتىسىنىڭ سۇغۇرتا ھەققىنىڭ 1/3 قىسمىنى ھۆكۈمەت ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. (3) سودا خاراكتېرىدىكى سۇغۇرتىغا پەقەت ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قاتنىشىدۇ. ئىجتىمائىي سۇغۇرتىنى بولسا دۆلەت ئارىلىشىپ تەشكىللەيدۇ ۋە باشقۇرىدۇ.

ئىككىنچى، سۇغۇرتا خاراكتېرى بولمىغان كىرىم پاراۋانلىقى مەسىلەن، نۇرغۇن دۆلەتلەردە قۇرامىغا يەتمىگەنلەر، ئىگە - چاقسىز يوق تۇل خوتۇن، سالتاڭ ئەرلەر، ئېغىر ئاياغ ئايالالار، مېيىپ ھەربىيلەر ۋە ئۆلۈپ كەتكەن ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە - تاۋابئاتلىرى قاتارلىق كىشىلەرگە قوشۇمچە ياردەم پۇلى ئاجرىتىدۇ ھەمدە تۇرمۇش سەۋىيىسى نامراتلىق سىزىقىنىڭ ئاستىغا چۈشۈپ قالغان كىشىلەر ۋە ئائىلىلەرگە قوشۇمچە ياردەم پۇلى بېرىدۇ. بۇ خىل پاراۋانلىق بىلەن ئىجتىمائىي سۇغۇرتىنىڭ ئورتاق يېرى شۇكى، بۇ خىلدىكى كىشىلەرنىڭ ئاساسىي كىرىمىگە كاپالەتلىك قىلىش ھەمدە دۆلەت ئوتتۇرىغا چىقىپ تەشكىللەشتىن ئىبارەت. لېكىن بۇ ئىككىسى يەنە زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، سۇغۇرتا خاراكتېرى بولمىغان ئىجتىمائىي كاپالەتنى پۈتۈنلەي دۆلەت مالىيىسى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولىدۇ، مەنپەئەتدار بولغۇچىنىڭ ھەق تاپشۇرۇشىنىڭ ھاجىتى يوق، چۈنكى ئۇنىڭ ئوبيېكتى دائىم دېگۈدەك ئىقتىدارى ئاجىز بولغان بىر قىسىم كىشىلەر بولۇپ، ئادەتتە ئۇلارنىڭ سۇغۇرتا ھەققى تاپشۇرۇشقا قۇربى يەتمەيدۇ.

سۇغۇرتا خاراكتېرى بولمىغان كىرىم پاراۋانلىقىنى يەنمۇ پەرقلەندۈرۈپ، ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرىنچى تۈر، ئۆسمۈر بالىلار، ئېغىر ئاياغ ئايالالار، ئىگە - چاقسىز يوق ئاتا - ئانىلار، مېيىپ ھەربىيلەر، ئۆلۈپ كەتكەن ھەربىيلەرنىڭ

ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى قاتارلىق كىشىلەرگە بېرىلىدىغان قوشۇمچە ياردەم پۇل بولۇپ، بۇنىڭ پرىنسىپى ئۇلارنىڭ نامرات ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشىدىن ساقلىنىش. ئىككىنچى تۈرى، نامرات ھالەتكە چۈشۈپ قالغان شەخسلەر ياكى ئائىلىلەرگە ياردەم بېرىش. نامراتلىق ياردىمى ئىجتىمائىي سۇغۇرتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چەك سىزىقى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي كىرىمى بىلەن ئىجتىمائىي كاپالىتى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا تۈرلەردىكى پاراۋانلىقى مەلۇم ئۆلچەمدىكى تۈرمۇش سەۋىيىسىگە يەتمىگەن چاغدا، بۇ خىل كىشىلەر ئەڭ ئاخىرقى چەك سىزىقىنىڭ بۇ خىل ھىمايىسىگە ئىگە بولىدۇ.

تەجرىبە ئاساسىدىكى تەبىرنىڭ يۇقىرىقى مەزمۇنىنى نەزەرىيە جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ مۇنداق بىر قىسىم خاراكتېرىنى بىلەلەيمىز: (1) ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ مەقسىتى كىشىلەرنىڭ ئاساسىي تۈرمۇش ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىش بولۇپ، بۇ خىل خاراكتېر ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ تۈپكى خاراكتېرى ھېسابلىنىدۇ. (2) ئىجتىمائىي كاپالەت مەلۇم بىر خىل ماددىي نەرسە ياكى مۇلازىمەت شەكلىدىكى بېرىلىدىغان ياردەم ئەمەس، بەلكى كىرىم شەكلىدە تەمىنلىنىدىغان قۇتقۇزۇش ياردىمى ھېسابلىنىدۇ. (3) ئىجتىمائىي كاپالەت دۆلەت ھەرىكەتى بولۇپ، ئادەتتە قانۇن ئارقىلىق بېكىتىلگەن تۈزۈم ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھەرگىزمۇ ئايرىم شەخسلەرنىڭ قىسمەن، تاسادىپىي ھالدا ئېلىپ بارغان ھەرىكىتى ئەمەس. ئۇنىڭ بۇ خىل خاراكتېرى ئۇنى ئەنئەنىۋى خەير - ساخاۋەت ئىشلىرىدىن ۋە ئاپەتكە ئۇچرىغانلارغا ياردەم بېرىش ھەرىكىتىدىن ئالاھىدە پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

ئىجتىمائىي كاپالەت ئۇقۇمىنى تار مەنىدە ۋە كەڭ مەنىدە چۈشىنىشكە بولىدۇ، لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ ئاساسىي پەرقىمۇ «ئاساسىي ئېھتىياج»نى قانداق چۈشىنىشتە. نۇرغۇن كىشىلەر

ئاساسي ئېھتىياج يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ئائىلە بىساتلىرى قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى كۆرسىتىپ قالماستىن، بەلكى يەنە سالامەتلىك ئەھۋالىنىمۇ ھەتتا ئولتۇراق ئۆي جەھەتتىكى ئەھۋاللارنىمۇ كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي كاپالەت تېببىي داۋالىنىش كاپالىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك دەپ قارايدۇ. بەزىلەر ھەتتا ئولتۇراق ئۆي پاراۋانلىقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك دەپ قارايدۇ. نەزەرىيە جەھەتتىن بۇ خىل كۆزقاراشنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە بۇ خىل كەڭ مەنىدىكى ئىجتىمائىي كاپالەت ئۇقۇمى غەرب دۆلەتلىرىدىمۇ ناھايىتى ئاز ئىشلىتىلىدۇ. ئەمما، تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەردە خېلى كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىدا مۇشۇ مەنىدىكى ئىجتىمائىي كاپالەت ئۇقۇمى كۆپ-رەك ئىشلىتىلىدۇ.

تەرەققىي تاپقان ئەللەر بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ ئىجتىمائىي كاپالەت ئۇقۇمىنى ئىشلىتىشتىكى پەرق، ئاساسەن مۇشۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي كاپالەت تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ۋە غەربتىكى پاراۋانلىق دۆلەتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تېببىي مۇلازىمەت، ئولتۇراق ئۆي پاراۋانلىقى ۋە شەخسىي پاراۋانلىق مۇلازىمەتچىنىڭ ئاللىقاچان ئىشقا ئاشقانلىقىدا بولۇۋاتىدۇ. ماددىي نەرسە ۋە مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى پاراۋانلىق بىلەن كىرىم خاراكتېرىدىكى پاراۋانلىق ئوتتۇرىسىدا ھەقەقەتەن پەرق بولغاچقا، ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا تېببىي داۋالاش مۇلازىمىتى ۋە شەخسىي مۇلازىمەتچىنىڭ خىزمەت مىقدارى زور. بۇ كەسىپتە شۇغۇللىنىدىغان خادىملار كۆپ بولغاچقا، بۇ خىل پاراۋانلىق بىلەن كىرىم خاراكتېرىدىكى پاراۋانلىقنى پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا ئۇلار تار مەنىدىكى ئىجتىمائىي كاپالەت ئۇقۇمىنى ئىشلىتىدۇ. دىنامىكىلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، كەڭ مەنىدىكى ئىجتىمائىي كاپالەت ئۇقۇمىنى ئىجتىمائىي

كاپالەتنىڭ شەرت - شارائىتى پىشىپ يېتىلمىگەن باسقۇچتا قول-لىنىشقا باب كېلىدۇ. تار مەنىدىكى ئىجتىمائىي كاپالەت ئۇقۇمى-نى ئۇنىڭ شەرت - شارائىتى پىشىپ يېتىلگەندىن كېيىن قوللى-نىشقا بولىدۇ.

ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ئىجتىمائىي كاپالەت بىلەن ئارىلاش-تۇرۇۋېتىشكە ھەمدە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئۇقۇمىنىڭ ھەجمى-نى كېڭەيتىۋېتىشكە بولمايدۇ. نۆۋەتتە ئېلىمىزدە نۇرغۇن كىشى-لەر ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ئىجتىمائىي كاپالەتكە تەۋە بىر ئۇ-قۇم دەپ قاراپ، مېيىپلار، يېتىم بالىلار، قېرىلار ساناتوريىسى قاتارلىقلارنى پاراۋانلىق ھېسابلايدۇ. دېمەك ئۇنىڭ ھەجمى ناھا-يىتى كىچىك، ئەمما غەرب دۆلەتلىرىدە ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنىڭ ھەجمى ناھايىتى كەڭ ئۇقۇم بولۇپ، ئىجتىمائىي كاپالەت، تېببىي داۋالاش، ئولتۇراق ئۆيى پاراۋانلىقى، شەخسىي مۇلازىمەت ھەتتا مائارىپ پاراۋانلىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «پا-راۋانلىق دۆلەتلىرى» تەمىنلىگەن بۇ پاراۋانلىقنىڭ بازار ساھەسى ئىچىدە ئىشقا ئاشقان ئىقتىسادىي پاراۋانلىق بىلەن بولغان مۇھىم پەرقى ئۇنىڭ دۆلەتنىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدىكى ئىجتىمائىي قايتا تەقسىمات ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان پاراۋانلىق بولغانلىقىدا. بۇ خىل پاراۋانلىقنىڭ ئىستېمال جەريانى دائىم كونكرېت ئادەم بولىدۇ. جامائەت پاراۋانلىقىدەك ئورتاق ئىستېمال ئەمەس. بۇ خىل مەنىدىكى پاراۋانلىق ئۇقۇمى بىلەن كەڭ مەنىدىكى ئىجتىما-ئىي كاپالەت ئۇقۇمى بىرقەدەر يېقىنلىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا ئىج-تىمائىي كاپالەت ئۇقۇمى بىلەن ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئۇقۇمىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ چۈشىنىش كېرەك. غەرب دۆلەتلىرىدە كەڭ مەنىدىكى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق بىلەن تار مەنىدىكى ئىجتى-مائىي كاپالەت تۈزۈمى قوللىنىلىدۇ. لېكىن نۆۋەتتە ئېلىمىزدە ئاساسىي جەھەتتىن بۇنىڭ ئەكسىچە.

2. ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

ئىجتىمائىي كاپالەت ئۇقۇمى نەزەرىيە جەھەتتىن كەڭ دائىرىلىك ئۇقۇم بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەمەلىيەت جەريانىدا ئىنتايىن موللىق مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇقۇم ھېسابلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ كونكرېت مەزمۇنى ئوخشاش بولمايدۇ. ئېلىمىز ئەھۋالىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئېلىمىز خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ 7 - بەش يىللىق پىلانىدا ئىجتىمائىي كاپالەتنى تۆۋەندىكىچە تۆت خىل ئاساسىي مەزمۇنغا بۆلىدۇ.

1) ئىجتىمائىي سۇغۇرتا

ئىجتىمائىي سۇغۇرتا — دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ قانۇن شەكلى ئارقىلىق ئەمگەكچىلەر ياكى پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ قېرىش، ئاغرىش، مېيىپلىنىش ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەمگەك ئىقتىدارىنى يوقىتىپ، قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەندە مادىي ياردەم بېرىش ئۈسۈلى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان بىر خىل كاپالەت تۈزۈمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ سودا سۇغۇرتىسى بىلەن ئوخشاشمايدۇ.

ئېلىمىز ئىجتىمائىي سۇغۇرتىسىنىڭ ئوبيېكتى، دائىرىسى ئاساسەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى، دۆلەت ئورگانلىرى، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ خىزمەتچى خادىملىرى ھەمدە شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرىگە قارىتا ئەمگەك سۇغۇرتىسى تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. دۆلەت ئورگانلىرى، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ خىزمەتچى خادىملىرىغا قارىتا داۋالاش، كېسەل بىلەن دەم ئېلىش، پېنسىيەگە چىقىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ. شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرىگىمۇ دۆلەت ئىگىلىكىدە-

كى كارخانىلارنىڭ سۇغۇرتا ئۇسۇلىنى تەتبىقلاشقا بولىدۇ. كار-
خانىنىڭ كىرىمىگە ئاساسەن ئەمگەك سۇغۇرتىسى چارىسىنى مۇئا-
يىق ھالدا قوللىنىشقا بولىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار
ۋە دۆلەت ئورگانلىرى، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئىشچى - خىزمەت-
چىلىرى تۇغۇتتا، خىزمەتتىن چېكىنگەندە، پېنسىيىگە چىققاندا،
كېسەل بولغاندا، مېيىپلەنگەندە، ئۆلگەندە بەلگىلىك ئىجتىمائىي
سۇغۇرتا مۇئامىلىسىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ. ئەمگەك سۇغۇرتا
ھەققىنى ئاساسەن كارخانا ياكى دۆلەت ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.

جۇڭگو ئىجتىمائىي سۇغۇرتا تۈزۈمى ئىنتايىن روشەن بول-
غان سوتسىيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، ئۇ دۆلەت ۋە
جەمئىيەتنىڭ ئەمگەكچىلەر بىلەن پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىغا
بولغان غەمخورلۇقىنى نامايان قىلىدۇ. ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەم-
گەك ئىقتىدارىنى يوقاتقاندىن كېيىنكى ئاساسىي تۇرمۇشىغا كاپا-
لەتلىك قىلىپلا قالماستىن، پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە
كاپالەتلىك قىلىپ، جەمئىيەت مۇقىملىقىنى ساقلاش، ئىشلەپچى-
قىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك رول ئوينايـ
دۇ.

2) ئىجتىمائىي پاراۋانلىق

ئىجتىمائىي پاراۋانلىق دۆلەتنىڭ جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ
كۈندىلىك تۇرمۇش ئىشلىرى ۋە تۇرمۇش يۈكىنى يەڭگىللىتىش،
پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋ-
يىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تەمىنلىنىدىغان پاراۋانلىق
تۈرلىرى، پاراۋانلىق ئەسلىھەلىرى ۋە ئىجتىمائىي مۇلازىمەتنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ يەنە ئىگە - چاقسىز يوق كىشىلەر،
يېتىم - يېسىرلار، مەجرۇھلار ھەمدە قېرىلار، بالىلار قاتارلىق
جەمئىيەت ئەزالىرىغا قارىتىلغان پاراۋانلىق تۈرى، پاراۋانلىق
ئەسلىھەلىرى ۋە ئىجتىمائىي مۇلازىمەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
ئالدىنقىسى ھەق ئۈلچىمى نىسپىي ھالدا تۇرۇپ بولغان

ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئاشخانىسى، يەسلى، بالىلار باغچىسى، ساتىراشغانا، مونچا ھەمدە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ياتىقى، ئىشچىلار ساناتورىيىسى قاتارلىق تۈرمۇش، مائارىپ، سەھىيە ـ داۋالاش قاتارلىق جەھەتلەردىكى پاراۋانلىق ئەسلىھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، يەنە قاتناش، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە قاتارلىق جەھەتلەردىكى پاراۋانلىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما جەمئىيەت ئەزالىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ھەرگىزمۇ شەخسىي ئىش ھەققى ئارقىلىق بىۋاستە ئىگە بولىدىغان پاراۋانلىق بولماستىن، بەلكى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قاتارلىق ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ياكى باشقا ئىجتىمائىي يوللار ئارقىلىق ئىگە بولىدىغان پاراۋانلىق ھېسابلىنىدۇ. بەزى پاراۋانلىق پەقەتلا بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر تەرەپتىكى چىقىمىنى ياكى ئالاھىدە قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان بولىدۇ. مەسىلەن، سوغاق رايوندىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىسىنىش پۇلى، شارائىتى جاپالىق رايونلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ قوشۇمچە ياردەم پۇلى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئائىلىنى يوقلاش يول پۇلى، ئالاھىدە قىيىنچىلىقتىن قۇتقۇزۇش ياردەم پۇلى قاتارلىقلار. كېيىنكىسى ئاساسەن ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئورۇنلىرى، قېرىلار ساناتورىيىسى، ئۆسمۈرلەر پائالىيەت مەركىزى قاتارلىقلارنى قۇرۇش جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدىغان پاراۋانلىق بولۇپ، ئۇ ياشانغانلار، بالىلار ۋە مەجرۇھلار ئۈچۈن ھەقسىز ياكى سىمۋول خاراكتېرىدە ھەق ئېلىپلا تۇرلۇك ئىجتىمائىي مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلەيدۇ.

3) ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش

ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش — دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ تەبىئىي ئاپەت ياكى باشقا بەختسىزلىككە ئۇچرىغان ھەمدە غەيرىي سۈبېيەكتىپ ئامىللار تۈپەيلىدىن تۇرمۇشتا قىيىنچىلىققا يولۇققان بىر قىسىم جەمئىيەت ئەزالىرىغا بېرىلىدىغان ماددىي جەھەتتىكى يار-

دەمنى كۆرستىدۇ. ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئادەتتە ئائىلىلەرنى ئاساس قىلىدۇ. ئەگەر تۆۋەن دەرىجىدىكى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، دۆلەت قىينىچىلىقى بار ئائىلىلەرگە ھەقسىز ياردەم بېرىدۇ. ئېلىمىزدە ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇشنىڭ ئوبيېكتى ئاساسەن تۇرلۇك ئاپەت يۈز بەرگەن رايونلاردىكى ئاپەتكە ئۇچرىغان ئائىلىلەر ۋە كۆتۈلمىگەن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ۋاقتىنچە قىينىچىلىققا ئۇچرىغانلار، ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارى يوق، تۇرمۇش كىرىم مەنبەسى بولمىغان قېرى - چۆرىلەر، مەجرۇھلار ھەمدە ئەمگەك كۆچى كەم، كىرىمى تۆۋەن، تۇرمۇشى ئالاھىدە قىيىن بولغان ئائىلىلەر ھېسابلىنىدۇ. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئېلىمىزنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدا كىشىلەرنىڭ قورسىقى توق، كېيىمى پۈتۈن بولۇش مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىندى. لېكىن، ئېلىمىز ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى يېزىلاردا بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات سەۋىيىسى بىرقەدەر تۆۋەن، تەبىئىي ئاپەتلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز بولغاچقا، دېھقانلار تۇرلۇك ئاپەتلەرنىڭ زىيىنىغا كۆپرەك ئۇچراۋاتىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئېلىمىزدىكى نامرات رايونلاردا بولۇپمۇ يېزىلاردا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر تۇرلۇك خىزمەت ھېسابلىنىدۇ.

4) ئىجتىمائىي غەمخورلۇق ۋە نەپىقە

ئىجتىمائىي غەمخورلۇق ۋە نەپىقە دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىنقىلابىي قۇربان ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىغا، مېيىپلەنگەن ھەربىيلەرگە، كەسىپ ئالماشقان ھەربىيلەرگە غەمخورلۇق قىلىدىغان، نەپىقە بېرىدىغان ۋە باشقا ماددىي جەھەتتە ئېتىبار بېرىدىغان ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ئىلھاملاندۇرىدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي خىزمەت ھېسابلىنىدۇ. ئېلىمىز ھۆكۈمىتى مېيىپ ھەربىيلەرنىڭ

تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇنى كاپالەتكە ئىگە قىلىپ كەلدى. ئىنقىلابىي قۇربان ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىغا نەپىقە بېرىپ، ھەربىي ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىغا ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنداقلا ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىغا غەمخورلۇق قىلىشتەك تۇرلۇك پائالىيەتلەرنى زۆر كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ بۇ تۆت تۇرلۇك ئاساسىي مەزمۇنىنى كونكرېت ئەمەلىيەت داۋامىدا ئۆزئارا پەرقلەندۇرۇش تەسكە توختايدۇ. ئۇلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ، ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كېتىدۇ ھەمدە ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ئاساسىي نۇقتا قىلىدۇ. ئېلىمىزدە ئىجتىمائىي سۇغۇرتا مەيلى دۆلەت، كوللېكتىپ ئۆز ئۈستىگە ئالغان سۇغۇرتا مەسئۇلىيىتى بولسۇن، ياكى پۇل ئاماناتى ۋە ئۆزئارا ياردەملىشىش خاراكتېرىدىكى سۇغۇرتا بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە دۆلەت، كوللېكتىپنىڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈش، خەلق ئاممىسىنىڭ ئۆزئارا ياردەملەشىش ـ ھەمكارلىشىشىدەك يېڭىچە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت گەۋدىلەندۇرۇلگەن. ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئېلىمىزدە ئەزەلدىن ئىجتىمائىي پاراۋانلىق بىلەن كەسكىن پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. ئېلىمىزنىڭ قۇتقۇزۇش ۋە پاراۋانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى تۇرلۇك ئىشى كۆپ ھاللاردا ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئىجتىمائىي غەمخورلۇق ۋە نەپىقىمۇ ئوخشاشلا ئىجتىمائىي پاراۋانلىققا مەنسۇپ بولغان ئىجتىمائىي كاپالەت خىزمەتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

3. ئىجتىمائىي كاپالەت تۇزۇمىنىڭ رولى

ئىجتىمائىي كاپالەت جەمئىيەتنى مۇقىملاشتۇرىدىغان بىر خىل مېخانىزم. جەمئىيەت مۇقىملىقى بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۆزئارا بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدۇ، ئۆزئارا رول ئويناي-

دۇ. بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان ئىجتىمائىي كاپالەت سىستېمىسى جەمئىيەت ئۇچۇن، دېموكراتىك، ئىناق، مۇقىم بولغان ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇرىدۇ. ئىجتىمائىي كاپالەت تۇزۇمىنىڭ رولىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەر بويىچە چۇشىنىشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، ھەرقانداق جەمئىيەتتە تەبىئىي ئاپەت، ئىجتىمائىي ئاپەت ھامان بولۇپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق ئاپەتلەر تۇپەيلىدىن بىر قىسىم ئادەملەر ۋاقتىلىق ياكى مەڭگۈلۈك ھالدا ئەمگەك ئىقتىدارىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. جەمئىيەتتە ھامان تۇغۇلۇش، قېرىش، ئاغرىش، مېيىپلىنىش، ئۆلۈش بولۇپ تۇرىدۇ. ھەر قانداق جەمئىيەتتە باشپاناھسىز، يېتىم - يېسىر، مۇساپىر، نامرات كىشىلەر بولۇپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق كىشىلەرگە قارىتا قۇتقۇزۇش، ياردەم بېرىشتە ھەمدە پۈتكۈل جەمئىيەتتە تۇرمۇش بىخەتەرلىكىنىڭ كاپالىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا جەمئىيەت كۆچلەرگە تايانماي بولمايدۇ. يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىدە بۇنداق ئىشلار ئاساسەن جەمەت - ئائىلە ۋە قولۇم - قوشنىلارنىڭ ياردىمىگە تايىناتتى. ئىنسانلار سانائەتلەشكەن جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، كىشىلەرنىڭ تۇغۇلۇش، قېرىش، ئاغرىش، ئۆلۈش، يارىلىنىش، مېيىپلىنىش قاتارلىق مەسىلىلىرى بارغانسېرى جەمئىيەتنىڭ تەسىرىگە ۋە چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇرغاچقا، ئىجتىمائىي كاپالەتنى جەمئىيەتتىكى مەلۇم بىر تارماق ياكى ئورۇنغا تايىنىپلا ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇڭا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى تەرەققىياتىغا ئاساسەن، دۆلەت كۆچىگە تايىنىپ تۇرۇپ، ئىجتىمائىي كاپالەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھازىرقى دەۋرنىڭ تەلىپى، ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولۇپ قالدى. شۇڭا دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، ئىجتىمائىي كاپالەت دۆلەتنىڭ قانۇن شەكلى ئارقىلىق بېكىتىلگەن. دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ بىر خىل مەسئۇلىيىتى ۋە تۇزۇمى. ئىجتىمائىي كاپالەت — دۆلەتنىڭ پۇقرالارنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئىقتىسادىي تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشنى ئادا قىلىدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي مەسئۇلىيىتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل مەسئۇلىيەتنى تۇزۇملەشتۇرگەندە ۋە قانۇنلاشتۇرغاندىلا، ئاندىن ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئىجتىمائىي كاپالەت تۇزۇمىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇكەممەللىشىشى دۆلەت قانۇنى ئارقىلىق قوغدالغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. دۆلەت قانۇن شەكلى ئارقىلىق سىياسىي جەھەتتە، قانۇنىي جەھەتتە پۇقرالارنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ھوقۇقىنى قوغدايدۇ. ھۆكۈمەت بىۋاستە ئارىلىشىپ، باشقۇرۇش ئورگانلىرىنى تەسىس قىلىپ، قانۇنىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۇنى باشقۇرۇپ تىزگىنلەيدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي كاپالەت دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ بىر خىل مەسئۇلىيىتى ۋە تۇزۇمى بولۇپ قالغان.

ئۇچىنچى، ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى ئادەتتە بەلگىلىك دەۋردىكى دۆلەت كىرىمىدىن ئاجرىتىلىدۇ. ئۇ دۆلەت كىرىمىگە بولغان قايتا تەقسىملەشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى. ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى دۆلەت كىرىمىنى قايتا تەقسىملەش جەريانىدا ئىستېمال فوندىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىدۇ. ئۇ دۆلەتنىڭ مالىيە خام چوتى ئارقىلىق دۆلەت كىرىمىنى قايتا تەقسىملەشتىن كېلىدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي كاپالەتنى ئىقتىسادىي نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇ دۆلەت كىرىمىنى قايتا تەقسىملەشتىن كېلىپ چىققان بىر خىل شەكىل بولۇپ، ئۇ شەھەر بىلەن يېزا، جىسمانىي ئەمگەك بىلەن ئەقلىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تۇگىتىدۇ. تۇرلۇك ئەمگەكچىلەرنىڭ كىرىمى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئازايتىپ، پۇقرالارنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ. دېمەك، ئىجتىمائىي كاپالەت جەمئىيەتنىڭ ئۆزىنى ئۆزى

تەڭشەپ ۋە تىزگىنلەپ، ئىجتىمائىي باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرا-
لىشىدىكى مۇھىم پىشاڭ ھېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچى، ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ ئوبيېكتى پۈتكۈل جەمئى-
يەت ئەزالىرى بولۇپمۇ تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆز كۈچىگە
تايىنىپ ئۆزىنىڭ نورمال تۇرمۇشىنى قامداپ كېتەلمەيدىغان كە-
شىلەر ھېسابلىنىدۇ. ئىجتىمائىي كاپالەت ئادەمگە قارىتىلغان
كاپالەت، ئۇ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئائىلە ئەھۋالىنى شەرت
قىلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئوبيېكتى جەمئىيەت
ئەزالىرى ئىچىدىكى قىسمەن كىشىلەر ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل
جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك
قىلىشتىن ئىبارەت. ئىجتىمائىي كاپالەتنىن بەھرىمەن بولۇش
ھازىرقى زامان دۆلەت پۇقرالىرىنىڭ ئاساسىي ھوقۇقى ھېسابلە-
نىدۇ.

بەشىنچى، ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنىڭ تۈپكى مەقسىتى ئىج-
تىمائىي مۇناسىۋەتنى تەڭشەش. بۇمۇ ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنىڭ
ئاساسىي رولى ھېسابلىنىدۇ. ئىجتىمائىي پاراۋانلىق دۆلەتنىڭ
پۇقرالارنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش مە-
ئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشىلا بولۇپ قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى
دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت ئىجتىمائىي كاپالەت ئارقىلىق جەمئىيەت
ئەزالىرىنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش،
جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ تۇرلۇك ماددىي مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى
تەڭشەپ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىكى تۇرلۇك زىددىيەتلەرنى پە-
سەيتىش، بۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا ۋە دۆلەتنىڭ
ئۇزۇن مۇددەت ئەمىن بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت.
شۇڭا ئىجتىمائىي كاپالەت يەنە «جەمئىيەتنى مۇقىملاشتۇرغۇچى»
ۋە «بىخەتەرلىك توري» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف ئىجتىمائىي خىزمەت

1. ئىجتىمائىي خىزمەت چۈشەنچىسى

ئىجتىمائىي خىزمەت دېگىنىمىز، ھازىرقى زامان دۆلەتلىرى ۋە باشقا ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ۋە شەخسلەرنىڭ جەمئىيەتنى تۈرلۈك شەكىلدىكى ئۇنۇمۇرسال ئىجتىمائىي مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تەشكىلىي ھەرىكىتى ۋە ئىجتىمائىي پائالىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل ئىجتىمائىي مۇلازىمەتنىڭ مەقسىتى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائىي پسىخىكىنى تەڭشەپ، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدە ئېھتىياجىنى قانائەتلەندۈرۈش، ئىنسانلارنىڭ تەشەببۇسكارلىق روھى ۋە يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى قوزغاپ ۋە جارى قىلدۇرۇپ، ئىجتىمائىي سىياسەتنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت.

نۆۋەتتە ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ خاراكتېرى بىلەن ۋەزىپىسىگە بولغان تونۇش بىردەك ئەمەس ياكى مۇكەممەل، ئورتاق بولغان تەبىر يوق. ئامېرىكا 1972 - يىلى نەشر قىلغان «دۇنيا ئىجتىمائى پەن ئېنسىكلوپېدىيىسى» دە، ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ دائىرىسى بىرقۇر تەسۋىرلەنگەن. ئومۇلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا: ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ نىشانى جەمئىيەتتە زىيانغا ئۇچرىغان شەخس، ئائىلە، ئىجتىمائىي رايون ۋە توپلىشىپ ياشىغۇچىلارنى ئۆز ئىجتىمائىي ئىقتىدارىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ياخشىلاشقا يارەملىشىپ ھەم شارائىت يارىتىپ بېرىپ، ئۇلارنى ۋەيران بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش. ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ فونكسىيىسى كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشىغا يارەملىشىش ھەم ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ياخشىلاشتىن ئىبارەت. كەسپىي ئىجتىمائىي

خىزمەتچىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ھەر خىل مۇڭاپىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ ئاشۇنداق نامرات، كېسەل بولۇش، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇش، توقۇنۇش تۇپەيلى شەخسىي ئائىلە ياكى جەمئىيەتنىڭ بۆلۈنۈشى تۇپەيلىدىن ئىقتىسادىي جەھەتتە ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتتا تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى بىلەن قېيىنچىلىققا چۈشۈپ قالغان كىشىلەرگە ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق سىياسىتى بىلەن ئىجتىمائىي جەھەتتە ئالدىنى ئېلىش لايىھىسىنى تۈزۈشىگە قاتنىشىدۇ دەپ بايان قىلىنغان.

ئىجتىمائىي خىزمەت مۇئەييەن ئىقتىسادىي، سىياسىي تۈزۈمنىڭ قوللىشى ۋە قوغدىشى ئاستىدا قانات يايدۇرۇلىدۇ ھەم مۇئەييەن ئىجتىمائىي تۈزۈم ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ فونكسىيەسىنى ئېلىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىغا نىسبەتەن تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلىگىلى بولىدۇ: ئىجتىمائىي خىزمەت پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە ھەر خىل ئىجتىمائىي كۈچلەرنى پايدىلىنىپ، ئاممىنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇش پاراۋانلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، ئۇنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ ئىجتىمائىي ھايانقا ماسلاشىش ئىقتىدارىنى يوقاتقان ياكى ماسلاشىشى كەمچىل بولغان كىشىلەرگە قارىتا، مۇڭاپىق تەدبىر قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ ساغلام ئىجتىمائىي ھاياتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ياردەم بېرىپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش. مۇئەييەن ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى ساقلاپ قېلىش.

ئوخشاش بولمىغان تۈزۈمدىكى جەمئىيەتتە ئوخشاش بولمىغان تۈزۈمدىكى ئىجتىمائىي خىزمەت بولىدۇ. كاپىتالىستىك تۈزۈمدىكى ئىجتىمائىي خىزمەت «پاراۋانلىق دۆلەت»، «مۇلازىمەت جەمئىيىتى» دېگەنلەرنى مەنبە قىلىدۇ. قانات يايدۇرغان خىزمىتى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە چېتىلغان بولۇپ، مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ

ئاشۇ بىر يۇرۇش ئىجتىمائىي سۇغۇرتا تۈزۈمى، پاراۋانلىق ئەسلىمىلىرى، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش قاتارلىق ئىجتىمائىي سىياسەتنى، ئاساسەن ئەمگەكچى بىلەن كاپىتالىستىنىڭ مەنپەئەت توقۇنۇشىنى تەڭشەپ، سىنىپىي زىددىيەتنى پەسەيتىپ، ئۇنى مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن بولۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىسلاھاتچىلىقىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ شۇنداقلا بۇرژۇئازىيىنىڭ غەلىتە شەكىلدە تەرەققىي قىلىشىدەك كېسەللىك ھالىتىنىڭ يامراپ كەتكەنلىكىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى. سوتسىيالىزم تۈزۈمىدىكى ئىجتىمائىي خىزمەت بولسا، يۇزەكى قارىغاندا، گەرچە ئوخشاشلا ئىجتىمائىي مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قوللانغان ئۇسۇلى بىلەن تېخنىكىسىدا يەنە ئوخشاشلىق بولسىمۇ، ئەمما سوتسىيالىزم تۈزۈمىدىكى ئىجتىمائىي مەسىلىنىڭ خاراكتېرى كاپىتالىزم دۆلىتىدىكىگە ئوخشىمايدىغانلىقتىن، كاپىتالىستىك تۈزۈمدىكى ئىجتىمائىي خىزمەت بىلەن ماھىيەتلىك پەرقى بولىدۇ.

ئىجتىمائىي خىزمەت خەير - ساخاۋەت ئىشلىرىدىن كەلگەن. سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىق مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان جەمئىيەتتە، خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى بولسا، «كەمبەغەل» لىكنى ئوبيېكت قىلغان بىر خىل قۇتقۇزۇش ئىشى. يەنى كەمبەغەللەرگە قارىتا پۇل ماددىي قۇتقۇزۇش، ئىلتىپات قىلىش بولۇپ، ئاساسەن كىشىلەرنىڭ ئاجىز، كەمبەغەللەرگە قارىتا بىر خىل ئىچ ئاغرىتىش ھېسسىياتىدىن كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئىدى.

مەملىكىتىمىزدە، ئىجتىمائىي خىزمەت ئۇزاقتىن بېرى ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، قەدىمدىن تارتىپ كېلىۋاتقان «قەھەتچىلىك سىياسىتى» بولسا بىر خىل دەسلەپكى كۆلەمدىكى ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ مودېلىدۇر، تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە، جۇ سۇلالىسىدە ۋەزىر دەرىجىلىك ئەمەل-

دار تەسىس قىلىنىپ، «خەلق ئالتە تەرەپتىن خاتىرجەملەندۇ-
رۇلگەن: بىرىنچى، بالىلارغا رەھىم قىلىش؛ ئىككىنچى، قېرى-
لارنى بېقىش؛ ئۈچىنچى، كەمبەغەللەرنى يۆلەش؛ تۆتىنچى،
كەمبەغەللەرگە نەپىقە بېرىش؛ بەشىنچى، كېسەلنى داۋالاش؛
ئالتىنچى، بايلارنى خاتىرجەم قىلىش (جۇ ئەدەپ - قائىدىسى،
ستۆ بابىغا قارالسۇن). مۇشۇ مەزمۇنلار ماھىيەتتە غەربنىڭ
ھازىرقى زامانداىكى بالىلارنى ئاسراش ئىشلىرى، ساقلىقنى ساق-
لاش ئىشلىرى، ئىقتىساد قوغداش ئىشلىرى ھەم كەمبەغەللىك-
تىن قۇتقۇزۇش ئىشلىرى قاتارلىق ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئەسلە-
ھەلىرى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ ۋە مەملىكىتىمىز تارىخىدا ئۆت-
كەن خان سۇلالىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق ئىدارە قىلىش، خاتىر-
جەم ھالدا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، ھەم-
مىسىدە قۇتقۇزۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان.

ئەنگلىيىدە 1500 يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە جەمئىيەتتىكى ئاغرىق، غېرىب ۋە كەمبەغەل كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى، دىنىي مەھكىمە مەسئۇل بولۇپ قۇتقۇزغان. 1601 - يىلى ئايال پادىشاھ ئىلىزاۋېتا بەلگىلىگەن كەمبەغەللەرنى قۇتقۇزۇش قانۇن لايىھە-
سى، ئەنگلىيىنىڭ قۇتقۇزۇش قانۇنىنىڭ ئاساسىنى سېلىپلا قال-
ماستىن، بەلكى ئامېرىكا، گېرمانىيە، فرانسىيە قاتارلىق غەرب
دۆلەتلىرىگە قارىتامۇ ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئىنسانلار
جەمئىيىتى تارىخىنىڭ بالدۇرقى مەزگىلىدىكى مۇشۇنداق ئىجتە-
مائىي ئىشلار ۋە ئۆزئارا ياردەم بېرىش ئىشلىرى، مەسىلەن،
ياشانغانلارنى بېقىش ئورنى، بوۋاقلارنى بېقىش ئورنى، دارىلئە-
تام، سارايلار ئورنى، ئاياللارنى قۇتقۇزۇش ئورنى قاتارلىقلار
بىردەك شەخس ياكى كوللېكتىپ تەرىپىدىن يولغا قويۇلغانىدى.

خەيرىيەت ئىشلىرى گەرچە خېلى بالدۇرلا مەۋجۇت بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئىجتىمائىي خىزمەت (ئىجتىمائىي ئىش) نامىنى قوللىنىش 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە-

كى ئىش بولۇپ، ئالدى بىلەن گېرمانىيە بىلەن ئامېرىكىدا قوللىنىلغان، كېيىن تەدرىجىي ھالدا تەرەققىي قىلىپ مۇستەقىل بىر پەن بولۇپ قالدى. بەزى جەمئىيەتشۇناسلار ئىجتىمائىي خىزمەت بىلەن خەيرىيەت ئىشلىرى ۋە ئادەتتىكى قۇتقۇزۇش ئىشلىرىنىڭ روشەن پەرقى بار دەپ قارايدۇ: (1) ئىجتىمائىي خىزمەت جەمئىيەتنىڭ (دۆلەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بىر خىل مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان خىزمەت بولۇپ، ئاساسەن جەمئىيەت تۈرمۇشقا ماسلىشالمىغان ياكى تىرىكچىلىك ئىقتىدارى ئاجىز ھالەتتىكى جەمئىيەت ئەزالىرىنى ئۆزىنىڭ خىزمەت ئوبيېكتى قىلىدۇ. خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى بولسا بىر خىل دىنىي ئەقىدە بىلەن بولىدىغان ساۋابلىق ئىش بولۇپ، خەيرىيەت چىلەرنىڭ مۇددىئاسى «ياخشى ئىش قىلىش»، «خەيرىيەتتىن ساۋاب ئېلىش»، «جەننەتكە كىرىش»، «كەلگۈسىگە بەخت يارىتىش ئۈچۈن يول ئېچىش» تىن ئىبارەت مەنىۋى غايىگە يېتىش. شۇڭلاشقا، ئۇلار پەقەت جەمئىيەتتىكى ئاز سانلىق ئادەملەرگە قارىتا تاماق بېرىش، كىيىم بېرىش، مال - مۈلۈك بېرىش قاتارلىق «ساۋابلىق» ئىشلارنىلا ئىشلەيدۇ. (2) ئىجتىمائىي خىزمەت بەزى جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرالغۇ جاي، قاتناش، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئېھتىياجىنى كۆزلەشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، ئىجتىمائىي كوللېكتىپقا نىسبەتەن مەلۇم دەرىجىدە ئاكتىپ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. خەيرىيەت ئىشلىرى بولسا، خەيرى - ساخاۋەت قىلغۇچى چىن كۆڭلىدىن پۇل، مال - مۈلۈك ئىلتىپات قىلىپ، ئۆز ئىلتىپاتىنىڭ رېئال تەسىرىگە ئانچە كۆڭۈل بۆلمەيدۇ. (3) ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ مۇكەممەل، تەشكىلى چىڭ بىر يۇرۇش تېخنىكا ۋە چارىسى بولىدۇ ھەمدە باشقا ئورگانلار بىلەن زىچ ماسلىشىپ، ھەر خىل ئىجتىمائىي ئىشلارنى ھەمكارلىشىپ ئورۇنلىيالايدۇ. (4) ئىجتىمائىي خىزمەت يالغۇزلا پاسسىف

سىپ هالدىكى قۇتقۇزۇش بىلەنلا توختاپ قالماي، تېخىمۇ مۇھىم خىزمىتى يەنىلا ئىشتىن ئاۋۋال ئالدىنى ئالىدۇ. دېمەك، ئىجتىمائىي خىزمەت پاسسىپ ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش بىلەن ئاكتىپ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، دائىرىسى كەڭ بولىدۇ. ئەمدى خېير - ساخاۋەت ئىشلىرىنىڭ دائىرىسى بىرقەدەر تار بولىدۇ. ئاكتىپ هالدا ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىگە قىلچىمۇ تاقالمايدۇ.

2. ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى ئىجتىمائىي خىزمەتلەرنىڭ ئالاهىدىلىكى

ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى ئىجتىمائىي خىزمەتلەر تاريخىيلىق، ئىلمىيلىك جەهەتلەردە ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئوخشاش بولمىغان دەۋردە ۋە ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى دۆلەتلەردە ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاهىدىلىكى ئوخشاش بولمايدۇ. ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ مەزمۇنى ۋە خاراكتېرى مۇئەييەن ئىقتىسادىي - سىياسىي تۈزۈم تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئۇ ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت ماتېرىيال تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

بولۇپمۇ جەمئىيەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا، ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى دۆلەتلەرنىڭ هەممىسىدە مۇقەررەر ياكى تاسادىپى شەكىلدە تۇرلۇك تەبىئىي ئاپەتلەر ۋە ئىجتىمائىي هادىسە خاراكتېرلىك ئاپەتلەر يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. مۇئەييەن ئىقتىسادىي - سىياسىي ئۆزگىرىش داۋامىدا ئوتتۇرىغا چىققان زىددىيەتلەر بىلەن مۇئەييەن ماتېرىيال ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت شارائىتىدا كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىكى ۋە هەل قىلىش ئۇسۇلى بولىدۇ. دېمەك، ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى ئىجتىمائىي خىزمەتلەرنىڭ ئالاهىدىلىكىمۇ ماهىيەت جەهەتتىن پەرقلىنىدۇ. سوت-

سىيالىستىك تۈزۈم بىلەن كاپىتالىستىك تۈزۈمدىكى ئىجتىمائىي خىزمەتلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1) ئىقتىسادىي بازىسى ئوخشمايدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي خىزمەت ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان بازىس ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزى ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن ئۇزلۇكسىز خىزمەت قىلىش ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى دۆلەتنىڭ بىر تۈتاش رەھبەرلىكىدە، مۇناسىۋەتلىك ھەرقايسى تارماق، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار، ئاساسىي قاتلام ۋە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئاكتىپ-چانلىقىنى تولۇق قوزغاپ، پىلانلىق، سىستېمىلىق ھالدا خىزمەت ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت. كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئىجتىمائىي خىزمىتى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، ھۆكۈمەت تەرەپتىن باشقۇرۇلىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە «خۇسۇسىيلىق»، «تارقاقلىق» ۋە «دىنىي» خاراكتېرگە ئىگە بولغان بولىدۇ. ئىجتىمائىي خىزمەتنى مەيلى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى، سىياسىي ساھەدىكى ئەربابلار، جامائەت ئەربابلىرى باشقۇرسۇن، ياكى كارخانىچى كاپىتالىستلار، دىنىي جەمئىيەتلەر باشقۇرسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاخىرقى ھېسابتا كاپىتالىستىك تۈزۈمنى قوغداپ قېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

2) يېتەكچى ئىدىيە ئوخشمايدۇ. سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي خىزمەت ماركسىزمنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىدۇ. دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزمنىڭ كۆزقارىشى بويىچە ئىجتىمائىي خىزمەتلەرنى تەھلىل قىلىدۇ ۋە تەتبىقلايدۇ ھەمدە مۇناسىۋەتلىك پەنلەرنىڭ پرىنسىپى بويىچە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدۇ ۋە ئالدىنى ئالىدۇ. سوتسىيالىستىك ئېتىكا چۈشەنچىسىنى ئىنسان-

چەرۋەرلىك يېڭى مەزمۇنغا ئىگە قىلىپ، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ خەلقنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە بولغان غەمخورلۇقى ۋە ھۆرمىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي خىزمىتىنىڭ يەتەكچى ئىدىيىسى كۆپ مەنبەلىك بولىدۇ. ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان دېموكراتىيىسى ۋە ئىجتىمائىي ئېتىكا قارىشىنىڭ جەمئىيەت تەشكىلىي قۇرۇلمىسىدىكى پرىنسىپ قائىدىلىرى بولىدۇ. جەمئىيەت ۋە ئەخلاق پەلسەپىسىنى كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنىڭ ئاساسى قىلغان يەنى ئىنسانپەرۋەرلىك تەرىپىدىن نامايان بولغان ئادەمنىڭ قىممىتى، ئىززەت - ھۆرمىتى، ھەققانىيەت، باراۋەرلىك، ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت دېگەنلەرمۇ بولىدۇ شۇنداقلا «كۆيۈنۈش» ۋە «دىنىي پەلسەپە»مۇ بولىدۇ.

3) مەقسەت، نىشان ئوخشايدۇ. سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ نىشانى جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى تۈگىتىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، خەلقنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىۋاتقان ماددىي مەدەنىيەت ئېھتىياجىنى قانائەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت. كاپىتالىستىك جەمئىيەت ئىجتىمائىي خىزمىتىنىڭ نىشانى جەمئىيەتتىكى زىيانغا ئۇچراۋاتقان شەخسلەر، ئائىلە، ئىجتىمائىي رايونلار ۋە باشقا ئىجتىمائىي جامائەتلەرگە ياردەم بېرىش؛ ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي فونكسىيىسىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە ياخشىلىنىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىپ، ۋەيران بولۇشتىن ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى تۇرمۇش پاراۋانلىقىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق ئەمگەكچىلەر بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشنى پەسەيتىپ، كاپىتالىستىك تەرتىپنى ساقلاپ قېلىش.

4) ئالاھىدىلىكى، رولى ئوخشايدۇ. سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي خىزمەت ماددىي پاراۋانلىقنى ئاشۇرۇش بىلەن مەنىۋى

مەدەنىيلىكنى، دېموكراتىيە قۇرۇلۇشىنى ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئاكتىپچانلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشى ۋە تەرەققىياتىنى ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۈستقۇرۇلمىدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتىن ئىلگىرى سۈرىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەت ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنىڭ مۇلازىمەت سەۋىيىسىنى ئاشۇرۇپ، مەۋجۇت بولۇۋاتقان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت. ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇتلەق كەمبەغەللىشىشى ۋە باي ـ كەمبەغەللىك پەرقىنىڭ ئالاھىدە كېڭىيىپ كېتىشىنى بەلگىلىك دەرىجىدە توسۇپ، كاپىتالىستىك تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

3. ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى

مەملىكىتىمىزدە ئىجتىمائىي خىزمەتنى قانات يايدۇرۇش شۇنىڭ ئۈچۈن زۆرۈركى، ئۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكى، ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىق، نىسبەتلىك ھالدا تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، يەنە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئۆز ۋاقتىدا مۇۋاپىق ھەل قىلىشتا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتى گەرچە سىنىپلارنى يوقاتقان بولسىمۇ، ئەمما خەلق ئىچىدە يەنە زور مىقداردا زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مۇشۇ زىددىيەتلەر ئەگەردە ئۆز ۋاقتىدا ھەل قىلىنمىسا، ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەر پەيدا بولىدۇ ـ دە، شەخسىي بىلەن كوللېكتىپ، شەخسىي بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئورگانىك بىردەكشىكە بۇزۇستە تەسىر قىلىدۇ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ كۈچىگە تەسىر قىلىدۇ. مەسىلەن، نۆۋەتتە مەملىكىتىمىزدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئاھالە مەسىلىسى، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى، نىكاھ ـ ئائىلە مەسىلىسى، ياشلار مە-

سلسى، ئاياللار مەسلىسى، ئىجتىمائىي ئەخلاق، ئۆرپ - ئادەت مەسلىسى، تۇرالغۇ جاي مەسلىسى، ياشانغانلارنى بېقىش مەسلىسى، شەھەر، يېزا مۇناسىۋىتى مەسلىسى ھەمدە زىيالىيلارنىڭ تەمىنات مەسلىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. مۇشۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا، مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە زور مىقداردىكى ئىجتىمائىي خىزمەتلەرنى ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا، بىزنىڭ مۇشۇنداق بىر يەر مەيدانى بىپايان كەتكەن دۆلىتىمىزدە، دائىم ساقلانغۇسىز ھالدا سۇ ئاپىتى، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، مۆلدۈر ئاپىتى، يەر تەۋرەش قاتارلىق ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەر يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. تەبىئىي ئاپەت مۇڭاپىق ھەل قىلىنمىسا، ئوخشاشلا ھەر خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ھەتتا جەمئىيەتنىڭ مەلۇم تەرىپىدىكى ماسلاشماسلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم ئاجىزلار، مەسىلەن، مېيىپ ئادەملەر، روھىي كېسەللەر، تۆۋەن ئىقتىدارلىق بالىلار ھەم بويتاق - سالتاڭ ۋە يېتىم - يېسىرلاردىن باشقا يەنە بەزى ئۆز ئالدىغا تۇرمۇش كەچۈرەلمەيدىغان كىشىلەر بار. ئۇنىڭغا قارىتا مۇڭاپىق قۇتقۇزۇش تەدبىرىنى قوللىنىپ ھەل قىلىش لازىم.

نۆۋەتتە ئېلىمىزدىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەردە، ھەم ئومۇمىي خاراكتېرلىك (ئورتاقلىق) مەسىلە بار، ھەم ئالاھىدە خاراكتېرلىك مەسىلە بار. ئالدىنقىسى، مەسىلەن، يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن ئاھالە، خىزمەتكە ئورۇنلىشىش قاتارلىق مەسىلىلەر؛ كېيىنكىسى، يۇقىرىدا دېيىلگەن تەبىئىي ئاپەت ۋە بىر قىسىم ئاجىزلاردىن باشقا، يەنە ھەر خىل ئادەملەرنىڭ يەنى بالىلار، ئۆسمۈرلەر، ياشلار، ئاياللار، ياشانغانلارنىڭ ئالاھىدە ئېھتىياجى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. جەمئىيەت ئومۇمىي خاراكتېرلىك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق

ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالاھىدە خاراكتېر-لىك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە قارىتا قاتتىق ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان ياكى ئۆزگىرىشچان ھالەتتىكى ئىجتىمائىي ئاجىزلارغا قارىتا تەربىيىلەش، ياردەم بېرىش، ئۆز-گەرتىش زۆرۈرىيىتىمۇ بار بولۇپ، ئۇلارنى خۇشال ھالدا ئۆز كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئۆز قابىلىيىتىنى جارى قىلدۇ-رىدىغان قىلىش كېرەك. جەمئىيەت بىر كوللېكتىپ بولۇپ، مۇشۇ بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ جاراھىتىنى داۋالاپ، ئۇلارنىڭ ئازابىنى تۇغىتىپ، مۇشۇنداق ئالاھىدە خاراكتېرلىك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلغاندا، جەمئىيەت مۇقىملىقىنى تېخىمۇ ساقلىغىلى، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىغىلى بولىدۇ ھەم ئورتاق خاراكتېردىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشىغىمۇ ياردىمى بولىدۇ. پۈتۈن جەمئىيەت بۇ خىز-مەتكە ئەھمىيەت بېرىش لازىم، جەمئىيەتشۇناسلار بىلەن ئىجتىما-ئىي خىزمەتچىلەر مۇشۇنداق ئالاھىدە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تېخىمۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم تەتقىقات ۋە خىزمەت ئوبيېكتى قىلد-ىشى لازىم. مۇشۇنداق ئالاھىدە مەسىلە ۋە ئېھتىياجىغا قارىتا ھەقىقىي تۇرە ئەھمىيەت بېرىش ۋە ئۇنى ھەل قىلىش كېرەك. ئەلۋەتتە، ئىجتىمائىي ھاياتتا كىشىلەرنىڭ ئورتاق مەسلىسى بىلەن ئورتاق ئېھتىياجىغا، مەسىلەن، بالىلار پاراۋانلىقى، ئايال-لار پاراۋانلىقى، ياشانغانلار پاراۋانلىقى ھەمدە ياشلار - ئۆسمۈر-لەرنى ئاسراش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا قارىتامۇ، ئوخشاشلا ئەھمىيەت بېرىش لازىم. خۇددى دوختۇرلۇقتا كېسەل داۋالاش ھەم ئالدىنى ئېلىشتەك قوش ۋەزىپە بولغىنىغا ئوخشاش، ئىجتى-مائىي خىزمەتتە يالغۇزلا قۇتقۇزۇش ياردەم بېرىش بىلەنلا چەك-لەنمەي، بەلكى تېخىمۇ تىرىشىپ تۇرلۇك ئىجتىمائىي ھادىسە ۋە مەسىلىلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز كېرەك. شەخس، گۇرۇھ ئىجتىمائىي رايون ئەڭ ياخشى ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇش

بىلەن ، يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ تېخىمۇ مۇكەممەل بولۇشى، تېخىمۇ ماسلىشىشى، تېخىمۇ ساغلام ھالدا تەرەققىي قىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم. مەملىكىتىمىز جەمئىيەتشۇناسى يەن شېنجى ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي ئىشلىرى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ: «ئىجتىمائىي ئىش (ئىجتىمائىي خىزمەت) بولسا ھازىرقى زامان پېنسىدىكى بىلىم بىلەن ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ھەر خىل ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئىشلىرىنى بېجىرىش بىلەن شەخسنىڭ كۆز ئالدىدىكى ئازايتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ كېسەل ھالىتىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا تەڭلا دىققەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي نىشانى شەخسىي بىلەن ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئورتاق مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ، ئاممىنىڭ پاراۋانلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش.» بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ مۇشۇنداق ئىجتىمائىي سىياسەتكە تۈرتكىلىك قىلىش، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، ئىجتىمائىي ھاياتنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانى قۇتقۇزۇش، يارىدەم بېرىش، ئالدىنى ئېلىش، ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت بىر جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن بولىدۇ. قىسقىسى، ئىجتىمائىي خىزمەتچىلەر ئىجتىمائىي مەسىلىنى ھەل قىلىش، سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي ھايات بىلەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئۆز ۋەزىپىسى قىلىشى كېرەك.

4. ئېلىمىزدىكى ئىجتىمائىي خىزمەتلەرنىڭ مەزمۇنى

ماكان، زامان ئوخشاش بولمىغاچقا، ھەرقايسى دۆلەتلەردە ئوتتۇرىغا چىققان ئىجتىمائىي مەسىلەر ئوخشاش بولمايدۇ.

ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ مەزمۇنىدىمۇ ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىك بولىدۇ بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى، جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشى، كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىشى نەتىجىسىدە، ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ مەزمۇنىڭ يەنە مۇناسىپ ھالدا تولۇقلىنىپ بارىدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي خىزمەتنىڭ مەزمۇنى ۋە تۈرى ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە ئوخشاش ئەمەس.

ئېلىمىزنىڭ بۈگۈنكى كۈندىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقىغا ئاساسەن، ئىجتىمائىي خىزمەتنى كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئېتىكچىلىك، ئىجتىمائىي سىياسەت (خەلق ئىشلار خىزمىتىدىكى ھەر خىل فاكۇلتېت، سىياسەتلەر) ئىجتىمائىي تەربىيە، ھەر خىل شەكىلدىكى ئىجتىمائىي مۇلازىمەت، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئىجتىمائىي قۇرۇلۇش، ئىجتىمائىي ئىلگىرى سۈرۈش قاتارلىق مۇشۇ بىرنەچچە مۇھىم تەرەپلەرگە ئومۇملاشتۇرغىلى بولىدۇ. مۇشۇنداق يوللار ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئېلىشىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، شەخسنىڭ جەمئىيەتكە نىسبەتەن ماسلىشىش ئىقتىدارىنى تەكشۈپ، خەلقنىڭ تىنچ - ئىتتىپاقلىقى بىلەن جىسمانىي روھىي ساغلاملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ھاياتلىقتىكى بىخەتەرلىكنى كېڭەيتىپ، تۈرمۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، جەمئىيەتكە بەخت يارىتىش، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى مۇستەھكەملەش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش دېگەنلىك بولىدۇ. ئىجتىمائىي خىزمەت تار مەنىدىن ئالغاندا، مەخسۇس ئىجتىمائىي پاراۋانلىق خىزمىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئاساسەن ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش، يېزىلارغا ئىجتىمائىي ياردەم بېرىش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلەپچىقىرىش، مېيىپلارغا نەپقە بېرىش قۇربان بولغان ۋە كېسەل بولۇپ ئۆلگەنلەرنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا نەپقە بېرىش ھەمدە باشقا ئىجتىمائىي مەمۇرىيەتكە تەۋە بولمىغان بەزى خىزمەتلەرنى ئۆز

ئىچىگە ئالىدۇ.

مەملىكىتىمىزدىكى ئىجتىمائىي خىزمەتلەرنىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى قىسقىچە تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىشقا بولىدۇ:

1) خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىدىكى ئىجتىمائىي خىزمەت.

ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ خەلق ئىشلىرى تارمىقى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق خىزمىتىدىكى ئاساسىي مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگىنى بولۇپ، پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان فۇنكسىيىلىك ئورۇن. ئۇنىڭ خىزمەت دائىرىسى ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ئائىلە تەۋەلىرىگە ئېتىبار بېرىش، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق، نىكاھ، ئائىلە ماجىراسىنى ياراشتۇرۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۆپ قىسىم ئىجتىمائىي خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ كەسىپ دائىرىسىدە دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

2) ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ۋە ياردەم بېرىش.

بۇ خىزمەت چوڭ تەبىئىي ئاپەت (مەسىلەن، يەر تەۋرەش، غايەت زور تەيفۇڭ بورىنى، كەلكۇن ۋە قۇرغاقچىلىق) يۈز بېرىش تۈپەيلى ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنى قۇتقۇزۇش ۋە باشقا ئالاھىدە سەۋەبتىن كېلىپ چىققان يېزا ـ شەھەردىكى تۇرمۇش قېيىنچىلىقىغا ئۇچرىغان بار ئاممىنى قۇتقۇزۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ قۇتقۇزۇش ياردەم بېرىش فاكۇلتېتىنىڭ يادروسى «كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە تايىنىشىغا ياردەم بېرىش» تىن ئىبارەت. بىر تەرەپتىن دۆلەتنىڭ مالىيە كۈچى، ماددىي كۈچىدىن پايدىلىنىش بىلەن بىرلا ۋاقىتتا يەنە ئاممىنى قوزغىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويۇپ، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشنى قانات يايدۇرۇش؛ ھەرقايسى تەرەپلەردىكى ئىجتىمائىي كۈچلەرنى تەشكىللەپ، كوللېكتىپ ئۆزئارا ياردەم بېرىش، يەنى «ئاساسىي قاتلامغا تايىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنى قۇتقۇزۇش، ئاممىا ئۆزئارا ياردەم

بەرىش، ھۆكۈمەتنىڭ تېگىشلىك قۇتقۇزۇشىنى قوشۇمچە قىلىش» نى ئىزچىللاشتۇرۇش.

3) ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى.

ئۇنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، پاراۋانلىق سىياسىتى، پاراۋانلىق تەشكىلاتى، پاراۋانلىق ئىشلەپچىقىرىشى، پاراۋانلىق ئەسلىھەلىرى قاتارلىق نۇرغۇنلىغان تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خىزمەتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىقىنى يولغا قويغان ئورۇنلار بۇ خىزمەتنى تارقاق ھالدا يولغا قويىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە خىلى بار:

(1) بالىلار پاراۋانلىقى. ئانا - بالىلارنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراش ئورنى، يەسلى، بالىلارنىڭ باغچىسى، بالىلارنىڭ بالىدۇرقى مەزگىلدىكى تەربىيىسى، مېيىپ بالىلارنى تەربىيىلەش، بالىلارنى ئاسراش ھەم بالىلار پاراۋانلىق ئورگىنى بىلەن ئەسلىھەلىرىنى داۋاملىق مۇكەممەللەشتۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردىكى خىزمەتنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(2) ياشانغانلار پاراۋانلىقى. شەھەردىكى ياشانغانلارنى بەقىش ئورنى، يېزىلاردىكى ياشانغانلارغا ھۆرمەت قىلىش ئورنىنى ياخشى يولغا قويۇش، جەمئىيەتتىكى پاناھسىز قېرى - چۈرلەرنى يىغىپ ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە پېنسىيىگە چىققان پاناھسىز قېرى - چۈرى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمەتنىنى ياخشى يولغا قويۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(3) مېيىپلار پاراۋانلىقى. ئەما، گاس، كاچا، توكۇر، نېرۋا كېسىلى بار مېيىپ ئادەملەرگە قارىتا قىزغىن غەمخورلۇق قىلىش ۋە ئاكتىپ ھالدا قۇتقۇزۇپ ياردەم بېرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پاراۋانلىق جەمئىيىتى بىلەن نېرۋا كېسىلىنى داۋالاش ئورۇنلىرى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ مۇلازىمەت سۇپىتىنى ئۆستۈرۈشى كېرەك ھەمدە يىغىۋېلىش مىقدارىنى داۋاملىق كېڭەيتىش كېرەك. مەسىلەن، شائىخەي قىزىل كرېست جەمئىيىتى مۇناسى-

ۋەتلىك ئورۇنلارغا ماسلىشىپ، خەلق ئومۇمىي ياردەم بېرىش، ئەسلىدىكى ئاددىي شارائىتقا يارىشا ئىش كۆرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، 1981 - يىلى «شەھەرلىك قىزىل كرېست ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پونكىتى ۋە «كۆچا قىزىل كرېست ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پونكىتى»نى قۇردى ھەمدە مېيىپ ياشلارنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن بىر پاراۋانلىق ئورنى ۋە بىرنەچچە كوچا پاراۋانلىق پونكىتىنى قۇرۇش بىلەن ئۇلارنى مېيىپ بولسىمۇ ئىرادىسى مېيىپ ئەمەس، مېيىپ بولسىمۇ يارامليق بولۇپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بولدى.

(4) ئاياللار پاراۋانلىقى. زاۋۇتلاردىكى ئاياللار ئىشچىلار خىزمىتى ۋە يېزىلاردىكى ئايال ئەزالارنىڭ خىزمىتىنى، پىلانلىق تۇغۇتتىكى تېخنىكا يېتەكچىلىك خىزمىتى، تۇغۇتلۇق ئاياللارغا ساقلىقنى ساقلاش، پەن ساۋاتىنى بېرىش، يولدىن چىققان ئايالىلارنى يېغىپ تەربىيىلەش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

4) ئىجتىمائىي سۇغۇرتا

ئىجتىمائىي سۇغۇرتىنىڭ ئوبيېكتى مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن ئائىلىلەرگە چېتىلىدىغان بولۇپ، خەلق تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك سۇغۇرتىسى قاتارلىقلار.

5) كوچا - مەھەللىدىكى ئىجتىمائىي خىزمەت.

كوچا - مەھەللە، شەھەردىكى ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى بولۇپ، خىزمىتى ئالدىراش بولىدۇ، بېيجىڭ شەھىرىدىكى بىر ئاھالە كومىتېتىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ئەمەلىي خىزمەت 128 تۈردىن ئارتۇق بولغان. ئۇنىڭ ئىچىدە تۇرغۇنلىرى ئىجتىمائىي خىزمەتكە ياتىدۇ. مەسىلەن، ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنىڭ خىزمىتى، يولدىن چىققان ياشلار - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەش، پېنسىيىگە چىققان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆگىنىشى، مەھەللىدە تارقىلىپ يۈرگەن نېرۋا كېسەل

لى بار ئادەملەرنى تەشكىللەپ داۋالاش خىزمىتى، شەھەردە قېـ
يىنچىلىقى بارلارنى قوتقۇزۇش خىزمىتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلا
كۆپلىگەن ئاھالە كادىرلىرى، پېنسىيىگە چىققان كەڭ ئىشچى ـ
خىزمەتچى ئاكتىپلارنى خىزمەتكە قاتناشتۇرۇپ، شەھەر ئىجتىما-
ئىي خىزمىدىكى بىر غايەت زور قوشۇننى تەشكىللىگەندە، ئۇ
ئىجتىمائىي خىزمەتتىكى مۇھىم كۈچ بولۇپ قالىدۇ.

6) ئىشچىلار، دېھقانلار، ياشلار، ئاياللار قاتارلىق خەلق
تەشكىلاتلىرىدىكى ئىجتىمائىي خىزمەت.

بۇ خىزمەتلەرنىڭ بەزىسى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا ماسلـ
شىپ ئورتاق ئورۇنلايدۇ. مەسىلەن، ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ
مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش تارماقلىرىغا ماسلىشىپ باللارنى
تەربىيىلەش ۋە ئانا باللارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش خىزمىتى.
مۇشۇ ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى بولسا، ئۇلار
مەلۇم بىر تەرەپتىكى كەڭ ئامما بىلەن باغلانغان بولىدۇ، كەڭ
ئاممىۋى ئاساسقا ۋە بىر يۈرۈش تەشكىلىي سىستېمىغا ئىگە بولـ
دۇ. مەلۇم بىر تەرەپتىكى ئاممىغا نىسبەتەن چاقىرىق قىلىش
كۈچىگە ئىگە بولىدۇ، ئۇلار مەملىكىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي خىز-
مەت سېپىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان قوشۇندۇر. ئاممىۋى خا-
راكتېرلىك ئىجتىمائىي خىزمەتنى قانات يايدۇرۇشتا مۇھىم رو-
لىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

7) ھەر خىل ئاممىۋى مۇلازىمەت خىزمىتى.

ئورتاق پايدىلىنىدىغان ئىشلار مۇلازىمىتى. تۇرمۇش مۇلازى-
مىتى، داۋالاش ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىدىكى مۇلازىمەت.
ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر بىلەن پېنسىيىگە چىققان ئىشچى ـ خىزمەت-
چىلەرنىڭ ئۆز ئىختىيارى بويىچە تەشكىللەنگەن ئىجتىمائىي پارا-
ۋانلىك پائالىيىتى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ۋە روھىي جەھەتتە
ساغلام تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ھەر خىل ئېھتى-
ياجنى قاندۇرۇشتا ناھايىتى ياخشى رول ئوينىدى.

8) قائىدىگە خىلاپلىق قىلغان ۋە يولدىن چىقىپ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى ئۆزگەرتىش يەنى «ئىجتىمائىي تەلىم بېرىش ئىشلىرى».

ئۇ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى ئۆزگەرتىش، يېتەكلەش ۋەزىپىسىنى ئۆز زىممىسىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى ھەر خىل ساقلىنىش تەدبىرلىرىنى تۈزىدۇ، بولۇپمۇ جىنايەتچىلەر تۆۋە قىلىپ يېڭىدىن ئادەم بولغاندىن كېيىن، ئۇلارغا روھىي جەھەتتە ئىلھام بېرىدۇ. ئۇلارنى خىزمەتتە، ئىجتىمائىي ئورۇندا كەمسىتىشكە ئۇچرىمايدىغان قىلىدۇ.

يۇقىرىدىكى سەككىز خىل ئەمەلىي بولغان ئىجتىمائىي خىزمەت، مۇنداق قارىماققا تۈرى ناھايىتى جىق، مەزمۇنى كەڭ، مۇرەككەپ بولۇپ كۆرۈنگەندەك قىلىدۇ. ئەمما، ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىچكى باغلىنىشنى بايقاش تەس ئەمەس. ئىجتىمائىي خىزمەت بولسا، ھەر خىل ئىجتىمائىي كۆچلەرنى ئىشقا سېلىپ، جەمئىيەتنىڭ نورمال پائالىيىتىنى توسىدىغان ئامىللارنى ئازايتىپ، ساغلام، ئىجتىمائىي ھاياتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتەك بىر خىل جەريان. ھەربىر ئىجتىمائىي خىزمەتچى ئۆز خىزمىتىنىڭ خاراكتېرى، ئەھمىيىتى، دائىرىسىگە نىسبەتەن چوڭقۇر چۈشەنچىدە بولۇشى لازىم. مۇشۇ ئاساستىلا ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئېھتىياجىنى ئۆز ۋاقتىدا ئىگىلەپ، جەمئىيەت ئېھتىياجى بىلەن ئىجتىمائىي سىياسەت ئوتتۇرىسىدا ھەرقاچان ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇرىدىغان ئەھۋاللارنى بايقاش بىلەن، ھەرقايسى تەرەپلەردىكى كۆچلەرنى تەشكىللەپ ۋە سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلغىلى ياكى ئىجتىمائىي مەسىلىنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. شۇنىڭدىلا بىر ئاڭلىق ئىجتىمائىي خىزمەتچىنىڭ شەرەپلىك مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلغان بولىدۇ.

参考书目

1、刘豪兴主编:《社会学概论》(全国组编本)高等教育出版社,1999年第二版。

2、《社会学概论》编写组:《社会学概论》(试讲本)天津人民出版社,1984 年版。

3、北京大学社会学系《社会学教程》编写组:《社会学教程》,北京大学出版社,1988 年版。

4、郑杭生主编:《社会学概论新编》中国人民大学出版社,1987 年版。

5、杨心恒,宗力编:《社会学概论》群众出版社,1986 年版。

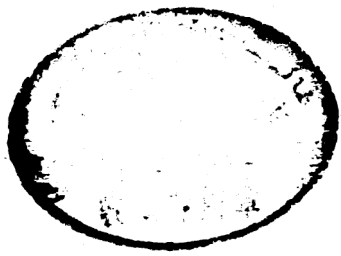
6、王继编著:《理论社会学》陕西师范大学出版社,1990 年版。

7、陆学艺主编:《社会学》知识出版社,1996 年版。

8、王康主编:《社会学词典》山东人民出版社,1988 年版。

9、《中国大百科全书》中国大百科全书出版社 2000 年电子光盘。

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئىمىن
مەسئۇل كوررېكتورى: سەنەم، زەمىرە
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

جەمئىيەتشۇناسلىق

باش تۈزگۈچى: ئەخمەت يەھيا

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر.قىلدى
(ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىندۇ ھەسسىدارلىق شىركىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168 ×850 مىللىمېتىر 1/32،
باسما تاۋىقى: 15.625 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2001 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2001 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1—3,000
ISBN7—228—06726—6/C. 99
باھاسى: 24.00 يۈەن